ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

ПАМ'ЯТКИ
СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ
X-XI ВІКІВ

ІСТОРИЧНИЙ, ЛІНГВІСТИЧНИЙ І ПАЛЕОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД З ПОВНОЮ БІБЛІОГРАФІЄЮ ТА АЛЬБОМ 155 ЗНИМКІВ З ПАМ'ЯТОК З КИРИЛІВСЬКОЮ ТРАНСКРИПЦІЄЮ

ВИДАНО ЗА ДОПОМОГОЮ
МІНІСТЕРСТВА В.Р. і П.О.

ВАРШАВА
ДРУКАРНЯ СИНОДАЛЬНА, ЗИГМУНТОВСЬКА 18
1929

СТУДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ
ВИДАЮТЬ: ІВАН ОГІЄНКО ТА РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ
КНИГА V

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

ІСТОРІЯ
ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

ТОМ П'ЯТИЙ

ВИДАНО ЗА ДОПОМОГОЮ
МІНІСТЕРСТВА В.Р. І П.О.

ВАРШАВА
ДРУНАРИЯ СИНОДАЛЬНА, ЗИГМУНТОВСЬКА 13
1929

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

НАЙВАЖНІЩІ ПАМ'ЯТКИ
ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

ЧАСТИНА І:

ПАМ'ЯТКИ СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКІ X—XI ВІКІВ

ВАРШАВА
ДРУКАРНЯ СИНОДАЛЬНА, ЗИГМУНТОВСЬКА 13
1929

ВСТУП.

НАЙДАВНІЩІ ПАМ'ЯТКИ СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ.

Росповідаючи про найдавніщі пам'ятки старослов'янської мови, насамперед треба підкреслити, що, на жаль, самих оригіналів перекладів Костянтина та Мефодія зовсім не маємо,—їх знищив час або релігійна боротьба; не збереглося — чи може не розшукано ще — й оригіналів праці учнів св. братів. Звичайно, пошукування нових давніх пам'яток ще цілком можливі, на що нам вказує хоча б історія відкриття напису царя Самуїла 993 року.

Пам'ятки старо-слов'янської мови дійшли до нас в двох азбуках,—це пам'ятки глаголицькі та кирилівські; коли ж приняти на увагу й Фрейзингенські Уривки, то треба визнати, що вдавнину були слов'янські пам'ятки, писані й латинкою. Ось тому старослов'янські пам'ятки можна поділити на три групі,—писані глаголицею, кирилицею та латинкою.

Значна більшість найдавніщих слов'янських пам'яток не датована, цеб-то на них не зазначено ані року їх написання, ані місця, де вони повстали; трапилося це тому, що ці пам'ятки не дійшли до нас в цілості,—це часто лише уривки, часом дуже мізерні, з колишніх великих книжок, які може й мали в кінці т. зв. книжковий літопис, де була зазначена історія повстання тої чи іншої книжки. Як відомо,

початок і кінець в книжці нищаться («зачитуються») в першу чергу, і тому наші найдавніщі пам'ятки дійшли без них. А це спричинилося до того, що про час та місце повстання найдавніщих слов'янських пам'яток між ученими звичайно нема єдности, — виставлено тут силу найріжніщих гіпотез, часто одна одній зовсім протилежних. Датувати пам'ятку (цеб-то встановляти час та місце написання її) доводиться більше на основі аналізу палеографічного, почасти язикового та правописного, а це звичайно не дає висновків зовсім міцних та остаточних. Скажемо, найдокладніщий палеографічний аналіз все таки часом може не дати правдивої відповіди, а то тому, що писар, напр. XI-го віку, міг походити з правописної й палеографічної школи X-го віку, міг міцно триматися і в глибокій старості тих своїх звичок писання, яких набув собі замолоду; нарешті, навіть молодий писар міг списувати з старіщого оригіналу й дуже пильно його наслідувати. Усе це веде до того, що найліпший палеографічний аналіз може відійти від правди на якихсь 50—80 літ, а то й на ціле століття.

Місце написання пам'ятки так само не легко зазначити, як і рік його. Определення місця звичайно робиться аналізом словарного складу та аналізом граматичним, але й такий аналіз не дає тривких висновків, бо часто оригінали, що повставали в одній місцевості, переписуються на іншій землі, і кожний писар, як не пильнував він копіювати оригінал,— слово в слово та букву в букву, вносив проте й своїх місцевих ознак до правопису та граматики оригіналу. При таких переписуваннях менше змінявся словарний склад, а тому він – надзвичайно важлива ознака для встановлення давности оригіналу; часом буває, що пам'ятка, скажемо XIV-го віку, має словарний склад давніший, як у пам'ятці, переписаній в XI-м віці; це бачимо на прикладі хоча б Никольської Євангелії XIV-го віку[1]; цеб-то, при наших працях над старо-слов'янськими памя'тками повинно добре розріжняти оригінали від іхніх списків. Звичайно, усе це

[1] *С. Кульбакинъ*, „Извѣстія", 1901 р. т. IV кн. 4, ст. 133.

дуже утруднює нам діялектичний росподіл найдавніщих пам'яток старо-слов'янської мови.

Остаточно не вирішено ще в нашій науці, які саме пам'ятки рахувати за пам'ятки старо-слов'янської мови. Пам'яток з чистою старо-слов'янською мовою, цеб-то мовою Костянтина й Мефодія, зовсім нема, бо кожна пам'ятка має ту чи іншу кількість місцевих діялектичних ознак. Пам'ятки X—XI віків, що дійшли до нас, переписували писарі з найріжніщих місцевостей, і постійно вносили до них ті або інші живі ознаки своєї власної мови. Тому ці пам'ятки ділимо на т. зв. ізводи чи рецензії,—маємо ізвод болгарський, сербський, хорватський, словінський, чеський, моравський, київський і новгородський. Викинувши з пам'ятки місцеві ознаки, маємо «чисту» старо-слов'янську мову первісного оригіналу. Ці місцеві ознаки входять до пам'ятки в більшій чи меншій мірі, в залежності від чого їх рахують пам'ятками старо-слов'янської або місцевої мови, але звичайно такий росподіл—чисто суб'єктивний, тривкого методу тут не встановлено; скажемо, багатенько з поміж кирилівських пам'яток східно-слов'янських рецензій XI-го віку можна б уважати за добрі джерела до вивчення старо-слов'янської мови, хоч звичайно цього в нашій науці вперто не робиться.

Один з найліпших дослідників церковно-слов'янської мови та її пам'яток, академик Ягіч ось так пише про цю справу: „Почти у каждаго изъ древнѣйшихъ памятниковъ церковно-славянскаго языка есть свои особенности, видоизмѣненія и отступленія отъ того нормальнаго типа языка, который наукой получается какъ теоретическій выводъ изъ сравненія многихъ текстовъ“ [1].

Ніяких оригіналів Кирила чи Мефодія або їхніх учнів, як казав я, до нашого часу не дійшло, мало надії й на те, щоби їх коли-небудь знайшли; інакше кажучи: старо-слов'янської мови IX-го віку, цеб-то мови Костянтина та Мефодія, з пам'яток не знаємо,—знаємо її тільки з тих писань, які дійшли до нашого

[1] Маріинское Четвероевангеліе, 1883 р., ст. 423.

часу,—з кінця X-го віку. Правда, маємо такі старі євангельські тексти, як, скажемо, Зографська Євангелія, але думати, що текст цеї Євангелії, то автентичний текст кирило-мєфодіївський, підстав нема.

Вдавнину не було якогось сталого методу праці писарів богослужбових книжок, не було в цій справі й якогось провідного наказу вищої церковної влади,— кожний писар списував по своєму, кожний до цеї праці вносив свою уподобу. Давнина наша ніколи не знала погляду про недоторканність оригіналу та про святість навіть окремої букви, — ці погляди прийшли значно пізніше; з давніх часів не можна вказати, напр., навіть двох євангельских текстів, щоби вони були зовсім однаковими; навпаки, часто писар постільки вільно ставився до свого оригіналу, що його можна б назвати автором пам'ятки. А через це, звичайно, ми не можемо твердити, що наші списки к. X—XI віку близько передають старі кирило-мефодіївські оригінали. Добрий дослідник старо-слов'янських пам'яток, проф. В. Н. Щепкин так пише про ці ріжні ставлення до своєї праці давніх писарів: „Писецъ Зографскаго Евангелія очень дорожилъ тщательной передачей оригинала и прекрасно справлялся съ этой работой; справщикъ (не послѣдній писецъ) Остромирова Евангелія видѣлъ въ своемъ оригиналѣ только сырой матеріалъ, подлежащій послѣдовательной обработкѣ въ одномъ направленіи (цеб-то: „въ тщательномъ удаленіи діалектическихъ особенностей глаголическаго—македонскаго—нарѣчія, при чемъ эта работа производилась не на основаніи какой-либо литературной теоріи, а явно на основаніи какого-то живого говора", ст. VII), признаваемомъ единственно-вѣрнымъ, такъ сказать классическимъ; писецъ Саввиной Книги не обладалъ литературными идеями, дающими тотъ или другой взглядъ на оригиналъ, не задавался совершенно вопросами языка, былъ лишенъ начитанности, но взамѣнъ того онъ смѣлѣе слѣдовалъ своему непосредственному чутью языка и съ удачей выражалъ фонетику своего родного говора. Писцы Маріинскаго и Ассеманова Евангелія имѣютъ мало иниціативы и еще менѣе — руководящихъ идей: ихъ ра-

бота обнаруживаетъ неравномѣрное смѣшеніе особенностей живого выговора съ графическими традиціями, уже очень часто понимаемыми неясно. При этомъ во всѣхъ спискахъ мы наблюдаемъ предѣлы, положенные силамъ и вниманію отдѣльнаго лица: писецъ Зогр. не въ силахъ скрыть совершенно своего собственнаго говора, подъ рукою справщика Остр. и писца Савв. изрѣдка проглядываютъ черты удаляемаго ими стараго“ [1].

Що до мови давніх пам'яток к. X — XI віку, то їхня т. зв. старо-слов'янська мова не має якоїсь єдности,—кожна пам'ятка має свої властиві особливості в мові, в кожній з них пробиваються в тій чи іншій мірі діялектичні особливості чи то оригіналу, чи то писаря, чи то того й другого разом; от через це всі давні пам'ятки навіть в такій рисі, як уживання т. зв. ірраціональних звуків ъ, ь проявляють велику різнорідність.

Не забудьмо ще й того, що якогось сталого одноманітного правопису слов'янська давнина ніколи не знала,—кожний писар мав свою власну систему, а тому всі давні старо-слов'янські пам'ятки мають найріжніщі відміни й правописні, а це, звичайно, дуже утруднює нам аналіз правдивої вимови, що ховається за цим різноманітним правописом. Додаймо до цього ще й те, що при переписуванні писар звичайно зберігав і правопис оригіналу, зберігав часом свідомо, часом мимо волі своєї; переплутання правописів оригіналу та свого власного (писаря),—це характерна риса всіх давніх старо-слов'янських пам'яток.

Кожна давня старо-слов'янська пам'ятка звичайно має якусь утерту свою назву, не завше влучну. Назви пам'яткам даються по зовсім випадкових ознаках; так, назви повстали: 1. від назви маснатиря, в якім пам'ятку знайдено, напр.: Зографська Євангелія, Марінська Євангелія, Супрасльський Рукопис, Хиландарські Листки; 2. від назви міста, де пам'ятку знайдено: Охридська Євангелія, Слуцький Псавтир; 3. від

---

[1] Разсужденіе о языкѣ Саввиной Книги, „Сборникъ“ т. 67, Спб. 1901 р., передмови ст. VIII—IX.

назви місцевости взагалі, де рукопис знайдено: Синайський Псавтир, Синайський Требник, Македонський Листок; 4. від прізвища особи, що знайшла пам'ятку: Євангелія Ассеманієва; 5. від міста теперішнього збереження: Київські Глаголицькі Уривки, Пражські Листки; 6. від власника пам'ятки: Клоців Збірник, Листки Ундольського; 7. від назви писаря пам'ятки: Савина Книга, і 8. від назви особи, якій написано пам'ятку: Остромирова Євангелія, Збірник Святослава і т. п.

Що ж то за мова, яку донесли нам найдавніщі пам'ятки старо-слов'янські? Чи тут мова одноцільна, з однаковими фонетичними й морфологічними рисами? Відповідь на ці питання дається в IV томі цеї праці, тут підкреслюю тільки головніще. Дуже довгий час учені під словом „старо-слов'янська мова" розуміли ріжні поняття, а часом не маємо на це однакового погляду ще й тепер. В теперішній час більша частина вчених під терміном „старо-слов'янська мова" розуміє ту живу мову, якою говорили Костянтин і Мефодій і на яку вони зробили свої переклади св. Письма та богослужбових книг, цеб-то під „старо-слов'янською" мовою розуміють солунську говірку південно-македонського наріччя болгарської мови половини IX-го століття, яка й стала літературною й церковною мовою усіх слов'янських народів. Але ані одної кирило-мефодіївської пам'ятки в оригіналі не дійшло, цеб-то—т. зв. старо-слов'янської мови з оригінальних пам'яток ми не знаємо; усі найстаріші пам'ятки, які знаємо, то пам'ятки пізніщого часу, десь з кінця X-го століття зачинаючи, і вони дають змогу лише до певного ступіня судити про старо-слов'янську мову. Усі т. зв. старо-слов'янські пам'ятки—це вже пізніщі відписи, в яких немало маємо й місцевих діялектичних ознак. Ось через усе це само собою повстає важливе питання про якусь певну класифікацію тих пам'яток, які дійшли до нашого часу.

При класифікації пам'яток найважніщим питанням являється відшукання того критерія, на основі

якого можна поділити їх на певні групи[1]. Найпростішим критерієм єсть азбука, якою писано пам'ятку, а тому більшість учених звичайно й ділить усі найстаріщі пам'ятки на глаголицькі й кирилівські (але єсть ще й писані латинкою). Пробували були такому поділові надати й хронологічний характер, рахуючи пам'ятки глаголицькі за старші від кирилівських; до певної міри це так і єсть, але з застереженням: словарний склад та морфологічні особливості глаголицьких пам'яток дійсно старіщі, але цього вже не можна сказати про фонетику їх: фонетичні особливості в кирилівських пам'ятках часом старіщі, як в пам'ятках глаголицьких[2].

Корисним було б росподілити пам'ятки, взявши за критерій час їх написання, цеб-то дати класифікацію хронологічну; на жаль тільки таке завдання все буде суб'єктивним, бо майже всі ці пам'ятки недатовані. Можна б поділити пам'ятки по змістові їх, але такий поділ для вивчення мови нічого не дасть. До певної міри ми можемо відбудувати той оригінал, з якого списано нашу пам'ятку, і можна б робити класифікацію пам'яток вже по цих оригіналах,—але й тут ми змушені були б опіратися на виразно суб'єктивні міркування, а сам поділ такий мало поміг би нам для ліпшого вивчення пам'яток.

Найцінніщим поділом тих пам'яток, що дійшли до нас, уважаю поділ діялектичний, цеб-то такий, в якім за критерій поділу беремо батьківщину останнього писаря пам'ятки. Як я вже вище росповідав, кожний писар вносив до своєї праці більше чи менше й ознак своєї рідної живої мови. Ці ознаки для

---

[1] Історію цього питання подає *С. М. Кульбакин* в статті: „Du classement des textes vieux-slaves", див. „Revue des études slaves", Париж, 1922 р., т. II ст. 175 — 205. Про класифікацію див. ще *Б. Цонев*ъ: Класификация на българскитѣ книжовни паметници отъ най-старо врѣме до края на XVI вѣкъ, „Годишникъ на Софийския Университетъ" 1905 р. кн. I ст. 39 — 67; рец. *Г. А. Ільінського* в „Визант. Врем." т. XIII ст. 641—642. Те саме див. в новішій праці *Б. Цонева*: „История на българский езикъ", 1919 р., ст. 138—158.

[2] Докладніще про це росповідаю в IV томі цеї праці.

нас надзвичайно важливі, бо вони дають доброго ключа до зрозуміння не тільки самої пам'ятки, але й того, що звемо старо-слов'янською мовою: викинувши ці місцеві ознаки, перед нами лишається чиста справді вже старо-слов'янська основа пам'ятки. Звичайно, і при таким поділі частенько маємо досить плутанини, а то з тої причини, що часом писарі виявили себе малопомітно.

Рахуючи за старо-слов'янську мову мову оригіналів Костянтина й Мефодія, ми тим самим змушені дивитися на мову найстаріщих пам'яток, які дійшли до нас, лише як на певні рецензії; при такій класифікації пам'ятки болгарської рецензії будут найближчими до тієї мови, яку звемо старо-слов'янською і яка нам з пам'яток-оригіналів не відома. Взагалі, ті пам'ятки, що повстають на території, найближчій до Солуня, мають найбільше ознак старо-слов'янської мови, і навпаки, — в пам'ятках найдальших, напр. східно-слов'янських, цих ознак вже менше. Через те, що пам'ятки болгарської рецензії найближчі до т. зв. старо-слов'янської мови, звичайно вирази „старо-слов'янський" і „старо-болгарський" уживають один замість одного, бо вони до певної міри справді однакові. Група пам'яток старо-болгарська найбільша, і її можна б поділити ще далі по язикових ознаках, беручи за критерій головніщі фонетичні явища, напр. уживання звуків ѣ, ѣ, ѫ, ѧ, ѕ, шт, жд, ст, сц, л епентетичне і друг.

Підкреслюю, що коли ми класифікуємо пам'ятки на підставі їхніх діялектичних ознак, то за ознаки тої чи іншої рецензії беремо не тільки риси, що лише їй самій належать (головні ознаки), але й ті її риси, які знають й інші рецензії (другорядні ознаки); таким чином, напр., для чеської рецензії ознаками будуть не тільли ц та з замість шт, жд, або дл зам. л, але й оу зам. ѫ, шч зам. шт і др. Справді, за ознаки тої чи іншої говірки треба рахувати не тільки те, що виключно їй належить (це головні ознаки), але й усе те, що вона так само постійно вживає, хоч ці останні ознаки можуть знаходитися і в інших говірках (другорядні ознаки). Звичайно, цього саме

методу тримався я й при вирахованні діялектичних ознак східно-слов'янських пам'яток.

Давніх глаголицьких пам'яток старо-слов'янської мови збереглося до нашого часу не мало, але не треба думати, ніби всі вони писані чистою старо-слов'янською мовою, — це звичайно т. зв. ізводи, цеб-то з домішкою тих або інших місцевих ознак; навіть найстаріша з глаголицьких пам'яток, Київські Глаголицькі Листки, має в собі виразні діялектичні ознаки.

Великою вадою глаголицьких пам'яток треба вважати те, що всі вони недатовані; дійсно, ані одна з цих пам'яток не має написаної дати, а тому вік пам'яток доводиться означувати аналізом палеографічним та лінгвістичним, а це звичайно не дає потрібної вірности. Цею ознакою глаголицьких пам'яток і пояснюється така велика розбіжність думок про них в науці, така велика кількість гіпотез про них, гіпотез, часто протилежних одна одній. А в гарячій дискусії про давність глаголиці ця недатованість пам'яток постійно була і тепер єсть великою перешкодою для остаточного вирішення справи.

Аналіз глаголицьких пам'яток показує, що в більшості їхня мова—то найдавніщий тип старо-слов'янської мови (але не в фонетиці), а їхній текст—то найдавніщий тип перекладу, може й справді ще в своїй більшості—кирило-мефодіївський.

Кидається в вічі, що всі глаголицькі пам'ятки невеликого розміру, — в малу чвірку, або навіть в вісімку; грецька палеографія твердить, що це ознака давности цих пам'яток. Більшість глаголицьких пам'яток походить з Болгарії, особливо з Македонії; пам'яток глаголицьких західно-слов'янських небагато, а східно-слов'янських зовсім нема.

Головно на основі палеографічній, але беручи на увагу й язикові данні, В. Ягіч в своїй праці: „Глаголическое письмо" 1911 р. ось так класифікує глаголицькі пам'ятки: А. Найдавніще не зовсім кругле письмо (в границях моравсько-паннонських і в сусідніх коло них землях), сюди належать: Київські Гла-

голицькі Листки та Пражські Уривки. B. Переходовий вуглувато-круглий тип глаголицького письма: Клоців Збірник. C. Зовсім кругле письмо глаголиці (походження з Македонії й сусідніх земель): Євангелія Ассеманова, Зографська, Мар'їнська, Македонський Листок, Перша сторінка Київських Глаголицьких Листків. D. Давнє не зовсім кругле письмо глаголиці (македонсько-болгарського походження): Синайські Псавтир і Требник, Охридська Євангелія, Вставні листи Зографської Євангелії, Abecenarium Bulgaricum.

Добрий альбом знимків з глаголицьких пам'яток дав *Н. Каринскій* в 1908 р.: „Образцы глаголицы"; тут 25 автотипичних знимків, з кирилівською транскрипцією текстів, з рукописних і друкованих пам'яток X—XVIII-го віків; рец. К(арського) в „РФВ" LX. 231—232, А. Соболевського в „ЖМНПр" 1908 р.XIV. 428—429. Дуже багато глаголицьких знимків і в цінній праці *Ягіча:* Глаголическое письмо, див. „Энциклопедія Славянской Филологіи", вип. 3, Спб. 1911 р.; в додатку до цеї праці дано 36 таблиц знимків з 75 глаголицьких пам'яток X—XVIII віків, з кирилівською транскрипцією їх; в цій же праці Ягіч зазначає, де саме видрукувано знимки з тої чи іншої глаголицької пам'ятки. Цінний загальний огляд глаголицьких пам'яток дає *И. И. Срезневскій:* Древніе глаголическіе памятники сравнительно съ памятниками кириллицы, Спб. 1866 р. VIII + 298 ст., до того друкувалися в „Извѣстіяхъ Археологическаго Общества" т.т. III—IV та в „Запискахъ" Академії т. IV. Короткий перегляд глаголицьких пам'яток подає Fr. Pastrnek: Památky hlaholského písemnictví, „Čas. Mat. Mor." 1893 р. т. XVII ст. 93—100.

В 1903 р. засновано на острові Krk (Veglia) „Давньослов'янську Академію"—Palaeoslavica Academia Veglensis — для вивчення й видання глаголицьких пам'яток; найбільше працює в ній о. Й. Вайс.

Давніших кирилівських пам'яток з X — XI віку знаємо тепер значно більше, як глаголицьких. Правда, серед них багато дрібних уривків та окремих лист-

ків. Такий стан кирилівської письменности, яко джерела для вивчення старо-слов'янської мови, був би зовсім не лихим, колиб ці пам'ятки були писані дійсно чистою старо-слов'янською мовою; але справа в тім, що значна більшість кирилівських пам'яток мають мову східно-слов'янської рецензії, київської або новгородської, і місцеві елементи часто так сильно означені в них, що таку кирилівську пам'ятку звичайно не рахують пам'яткою старо-слов'янської мови. Як ми бачили, пам'яток зовсім чистої старо-слов'янскої мови взагалі нема й глаголицьких, бо кожна з них має в тій чи іншій скількості місцеві ознаки. Але вже з першої половини XIX-го віку міцно встановилося в нашій науці певне суб'єктивне відношення до пам'яток слов'янських, — коли вона глаголицька, то її охоче рахують за джерело до вивчення старо-слов'янської мови навіть тоді, як що вона має ясно означені провінціялізми; навпаки, до пам'яток кирилівських серед західних учених увесь час помічається суб'єктивне підозріле відношення, як до пам'яток вже тим самим другорядних. Серед учених, переважно західних, встановився певний спис так би мовити „канонічних" книг старо-слов'янських, і до цього „канону" рукописи кирилівські XI-го віку допускаються з великою неохотою та з ріжними застереженнями. Такий методологічний засіб уважаю невідповідним що до дійсного стану мови кирилівських пам'яток; питання про старо-слов'янський „канон" мусимо переглянути і мусимо більше кирилівських пам'яток притягнути для вивчення старо-слов'янської мови, бо ж в них, поза невеликим місцевим наслоєнням, звичайно проглядає чиста старо-слов'янська основа.

Велика цінність кирилівських пам'яток полягає в тому, що серед них маємо вже й датовані, чого зовсім нема серед давніх глаголицьких; в цім відношенні напис царя Самуїла 993 р., Євангелії Остромирова 1056 р. та Архангельська 1092 р., а також Збірники царя Святослава 1073 і 1076 р. мають величезну вагу. Де-кільки з кирилівських пам'яток, напр. Супрасльський Рукопис, дуже великих розмірів і найріжнішого змісту, а це так само збільшує їх цінність. Уже са-

мим зовнішнім виглядом кирилівські пам'ятки відріжняються від глаголицьких,—глаголицькі звичайно розміром малої чвірки, тоді як кирилівські — малий або великий аркуш.

Загальний огляд усіх кирилівських пам'яток, а також передруки їх чи цілих, чи уривків з них, дав відомий словіст Ізмаїл Іванович *Срезневський* в своїх працях: 1. Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, див. „Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности" том 1, 12, 15, 20 і 22, те саме і в „Запискахъ" Академії томи 1, 6, 7, 9, 11, 20, 22, 24, 28, 34 і 39; те саме й окремо, Спб. 1867—1881; 2. Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ" 1868 р. т. 3 ст. 188+416+24. Треба тільки не забувати, що метод видання пам'яток, якого вживав Срезневський, тепер уже зовсім застарів; крім цього, в усіх виданнях Срезневського, як показали пізніщі видання, чимало помилок.

Багато знимків з кирилівських пам'яток дає *П. А. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, Спб. 1915 р, див. „Энциклопедія Славянской Филологіи" вип. 4-й; тут пам'ятки тільки болгарські та сербські з X—XVIII віків, 343 знимки; до книги додано цінний „Альбомъ снимковъ съ югославянскихъ рукописей болгарскаго и сербскаго письма", 1917 р., 97 знимків. Добрий альбом східно-слов'янських пам'яток XI—XII віків дав *Н. М. Каринскій* в своїй праці: „Образцы письма древнейшего периода истории русской книги", Спб. 1925 р., тут 68 фототипичних знимків на 29 таблицях.

Добре знання старо-слов'янської мови можливе тільки по студіях над самими пам'ятками,—лише праця над пам'ятками дає повну глибину нашому знанню цеї мови, чого ніколи не дають самі граматики старо-слов'янської мови. Ось тому, щоби полегчити працю над окремими пам'ятками, в своїм огляді старо-слов'янських пам'яток скрізь подаю й докладну літературу про них.

В цьому томі подаю огляд старо-слов'янських пам'яток X—XI віку[1]. В науці нашій втерлася вже думка, що „съ концомъ XI вѣка прекращается разрядъ памятниковъ старославянскаго языка", що „памятниковъ, которые мы могли бы назвать старославянскими, позднѣе XI вѣка мы не знаемъ"[2], але думка така відповідає правді лише до певної міри; дійсно, елементи живої мови з XII в. вриваються до слов'янської церковної й літературної мов вже досить сильно, проте ж основа цеї мови залишається таки старо-слов'янською; а викинувши з пам'ятки, скажемо XII в., елементи її живої мови, позостає—як показав це Н. Дурново — чиста старо-слов'янська основа[3]. А коли візьмемо, наприклад, лексику, то вона ще довгі віки позостається старо-слов'янською, і, як казав я вище, часом в пізніщих пам'ятках вона буває цінніщою, ніж в пам'ятках давніщих. От через це при вивченні старо-слов'янскої мови не треба обмежуватися тільки нашим традиційним „каноном" старо-слов'янських пам'яток, бо він занадто обмежений та тісний.

Більшість старо-слов'янських пам'яток мають вже добрі видання[4]. Але ніяке друкарське видання при наукових працях не замінить рукописного оригіналу пам'ятки; річ у тім, що старо-слов'янські пам'ятки постійно мають найріжніщі надрядкові значки, яких звичайним друком передати нема змоги, а між тим значки ці мають не мале значіння не тільки палеографічне, але часом і лінгвістичне. Крім цього, нема ані одного видання, зробленого хоч би найліпшим ученим, в якім не можна було б знайти тих чи інших помилок в порівнянні з оригіналом; найпильніща ко-

---

[1] В частині 2-й цього тому подам важніщі пам'ятки церковно-слов'янської мови XII—XVIII віків.

[2] *В. Н. Щепкинъ:* Разсужденіе о языкѣ Саввиной Книги, Соб. 1901 р. ст. XII і XI.

[3] *Н. Н. Дурново:* Русские рукописи XI и XII вв., как памятники старославянского языка, „Јужнословенски Филолог" 1924 р. кн. IV ст. 72—94, 1925—1926 р. кн. V ст. 93—117, Београд.

[4] Методологічні вказівки про найліпше видання пам'яток подаю далі, в огляді Хрестоматій церковно-слов'янської мови.

ректа не забезпечить від цього, і це тоді, коли в таких пам'ятках часом кожна буква має певне значіння. Ось тому в останній час іде рух за найточніщі фотографічні видання,—тільки вони могли б замінити оригінал, та й то лише до певної міри; кажу до певної міри, бо, напр., в фотолітографічних виданнях (напр. Євангелії Мар'інської чи Збірника кн. Святослава 1073 р.) трапляються помилки, бо нефахові робітники часом самі „підправляють" кліша. Найкращі видання—фотографічні, і напевне, недовго вже лишилося чекати, коли всі найважніщі пам'ятки матимемо в найліпших фотографічних виданнях, а при їх транскрипції друком матимемо й грецький чи латинський їх оригінал, коли це пам'ятка перекладна. Фотографічне видання замінить оригінал, але замінить його знову таки лише до певної міри: звичайна фотографія не передає кольору чорнила, а тим самим не дасть змоги, напр., роспізнати, де в оригіналі пізніща поправка. З цеї причини, напр., писати про мову Збірника 1076 р. з фотографічних знимків було б неможливим. Не передасть фотографія оригіналу й тоді, коли щось написано по підчищеному (пор. **ꙗ коньчь** на л. 11 в Остромировій Євангелії).

ЧАСТИНА ПЕРША:

Огляд пам'яток X–XI-го віків.

А. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ПІВДЕННО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ.

І. Старо-слов'янська мова болгарської реценвії.

1. Зографська Євангелія.

ЗЄ має свою назву від болгарського манастиря Зограф (цеб-то мальовничий), заснованого на Афоні ще в IX віці; десь ще в XIV віці Євангелію цю принесено з Болгарії до Зографського манастиря, і вона тут зберігалася аж до 1860-го року, в останній час прикована на ланцюг. Першим звернув увагу на цю дуже цінну пам'ятку австрійський консул в Царгороді Антон Міханович, який під час свого побуту на Афоні бачив її. Про цю пам'ятку Міханович повідомив Григоровича, що тоді якраз подорожував по Європейській Турції, і той оглянув ЗЄ, а потім коротко згадав про неї в своїм творі: „Очеркъ научнаго путешествія". В 1857 р. прибув до Афону російський археолог П. Севастьянов і сфотографував цілу ЗЄ (трохи зменшеного розміру, в деяких місцях підправлено), і це фотографічне видання подарував цареві Олексан-

дру II, який зацікавився пам'яткою; тепер цей альбом Севастьянова зберігається в Публичній Бібліотеці в Петрограді. А в 1860 р. Зографський манастир, на клопотання цього ж П. Севастьянова, подарував свою коштовну Євангелію російському цареві Олександрові II, про що росповідає нам ось цей напис на доданій до пам'ятки картці: „Сіе глаголическое Евангеліе Аѳоно-Зографская славеноболгарская общежительная обитель вручила дѣйствительному статскому совѣтнику Петру Севастіанову поднести въ даръ Его Императорскому Величеству самодержцу Россіи отъ лица всего братства. Сентябрь 8 дня 1860го года. Настоятель Архимандритъ Анѳимъ съ братіею". Імператор Олександер II передав ЗЄ до Петроградської Публичної Бібліотеки, і з того часу пам'ятка стала приступною для наукових дослідів.

ЗЄ—це Євангелія тетр, цеб-то четверо-євангелія, а не апракос. Рукопис має 304 листи, з них л.л. 2—288б займає Євангелія, писана глаголицею, а на кінцевих 16 листах—лл. 289 -- 304 — уміщено Синаксар чи Коліндар (покажчик євангельських читань), писаний кирилицею. Сама глаголицька Євангелія складається з двох частин: старша на л.л. 2 — 40б і 58 — 288б; з Євангелії дуже рано пропала частина і ще вдавнину замінена новішою, молодшою, це л.л. 41—57 (цеб-то Матв. 16^{20}—24^{20}). Старша частина писана на тонкому пергамені, а молодша на іншому, грубішому. Письмо старшої частини зовсім кругле, македонське, букви не на лінії, а вісять під нею; багато буков мають давню глаголицьку форму, напр. *м*, *л*, *оу*, *з*; букви *т* і *ш* менші за другі; письмо молодших вставних листів—їх звичайно відносять на XII-й вік — не зовсім кругле, знати вже вуглуватість. Розмір рукопису—мала чвірка. Не має початку й деяких карток в середині. В багатьох місцях Євангелії єсть кирилівські приписки, коліндарні вказівки для євангельських читань. Писали ЗЄ чотири руки—дві глаголицькі й дві кирилівські, а саме: 1-й писар написав цілу глаголицьку пам'ятку; 2-й дописав загублені лл. 41—57; 3-й писар написав кирилицею, середньоболгарським правописом Синаксар; можливо, що цей саме писар зо-

ставив про себе напис на л. 288б: **Іѡаннъ грѣшныи иереи прѣѣлѣжи тетр...**; нарешті, 4-й писар поробив кирилівські коліндарні примітки про читання Євангелії в ріжних місцях пам'ятки.

Повстала ЗЄ десь в Болгарії, а саме—в Македонії; як твердить Ягіч на основі досліду мови—повстала на землі, близькій до сербської; писав Євангелію болгарин. Проф. Б. Цонев на основі асиміляції дальшому складові редукованих звуків **ъ, ь** в ЗЄ (пор. **дъкадькѣ, зъла-зькѣ, кънъ-кькѣ** і т. п.), подібне до чого явище знаходить він і тепер в живій болгарській мові, твердить, що ЗЄ повстала десь на землі рупськородопського говору (ст. 167).

Ягіч уважає цю Євангелію за пам'ятку кінця X-го чи початку XI-го віку, і ця дата закріпилася в науковій літературі, хоч Ламанський і Грунський відносять її на кінець XI-го віку (о. Амфилохій рахував цю пам'ятку дуже давньою, і відносив її навіть на IX—X вік). Молодша частина Євангелії, цеб-то листи 41—57, походять з XII-го віку, а кирилівський Синаксар на кінці—XII в., або скоріще поч. XIII-го.

Мова ЗЄ надзвичайно цінна для вивчення старослов'янської мови, особливо своїм дуже правильним уживанням звуків **ъ** та **ь**; через це акад. Ягіч дуже високо ставить цю пам'ятку: „Между всѣми до сихъ поръ извѣстными памятниками первое мѣсто занимаетъ Зографское Евангеліе, подходя лучше всѣхъ къ идеальному церковнославянскому или старославянскому языку"; мова цеї пам'ятки — „вѣрнѣйшее зеркало старо-славянскаго языка" [1]. Свого часу на мову цеї Євангелії накинувся був Архим. Леонид, називаючи її хорватською, а не церковно-слов'янською, але безпідставно. По Київських Глаголицьких Листках ЗЄ

---

[1] Мар'инское Четвероевангеліе, 1883 р. ст. 423. Проф. *Н. К. Грунський* не зовсім погоджується з таким твердженням: „Само утвердившееся положеніе, что З.Е. является «вѣрнѣйшимъ зеркаломъ старо-славянскаго языка», въ сущности есть результатъ прежде всего преувеличенной оцѣнки правильности употребленія **ъ** и **ь** въ З.Е.", див. „Сборникъ" т. 83 ст. 18, 1907 р.

рахується тепер найціннішою пам'яткою старо-слов'янської мови.

Головніщі фонетичні ознаки ЗЄ такі: 1. Слабі ъ, ь часто зникають: много, кто, что і т. п. 2. Сильні ъ, ь часом вокалізуються на о, е, але рідко: шедъ, вѣсенъ, любовь і т. п. 3. Слабі ъ, ь уподібнюються дальшому складу (закон Ягіча), напр.: бърати, къдова, тъма, зълѣ, дькѣ і т. п.; правда, не бракує й винятків з цього закону. 4. Носові звуки вживаються правильно, але єсть декільки випадків і поплутання носових та заміни їх на чисті, напр.: градоуштю (зам. градѫштю) і т. п. 5. Знаходимо тут ще третій носовий звук, що зазначається особливим значком: Є з вузличком ліворуч; значка цього уживається тільки для зазначення кінцевого ѧі в N[1] дієприкметника теперішнього часу, напр.: сѫщи, градѧщи. *С. М. Кульбакин*[1] пише про цю літеру: „Быть можетъ не была бы очень смѣлой мысль, что ϙЄ обозначало ѧі, получившее подъ вліяніемъ иныхъ формъ носовой характеръ". 6. Вживаються ь (Єв. Марка й Луки) та и (Єв. Матвія й Іоана): знаменье, задание і т. п. 7. За малими виключеннями, л епентетичне єсть скрізь. 8. Sk перед ѣ, и дає ѕц, рідко буває ѕт. 9. Молодша частина ЗЄ знає dz (ѕ), а старша змінила його на з. 10. Тут вживається тільки шт (щ нема).

Література. *П. Шафарикъ*: Взглядъ на древность и судьбу глагольской письменности, „ЖМНПр", 87 ч. 1855 р. ст. 41—42. — *И. И. Срезневскій*: Изслѣдованія и замѣчанія о древнихъ памятникахъ старославянской литературы, Спб. 1856 р. ст. 135—166.—*И. И. Срезневскій:* Календарныя приписки кириллицей въ глаголическихъ рукописяхъ, „Сборникъ" 1867 р. т. I № 7 ст. 69—76: Изъ Зографскаго Евангелія. — V. Jagić: Studien über das altslovenisch-glagolitische Zographos Evangelium, „Archiv" I. 1—55, II. 201—268, 1875—1876 р., — дуже цінна праця про долю глухих звуків в ЗЄ.—V. Jagić: Quattuor Evangeliorum co-

[1] Энциклопедія Славянской Филологіи, 1915 р., вип. X ст. 39—40.

dex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus, Берлін, 45+175 ст.; 1879 р.; текст подано в кирилівській транскрипції, на початку цінний вступ латинською мовою про ЗЄ; в кінці знимки з л. 131 та 141, а також з частини л.л. 43, 117, 155, 249 і 129.—*М. Колосовъ* в „РФВ" 1879 р. т. II ст. 271—280 дав огляд мови цеї пам'ятки, яко рецензію на видання Ягічеве.—Jos. Kolář: O Zografském Evangelium a jeho berlinském vydaní, Прага, 1879 р., 30 ст.—*И. Ягичъ*: Четыре статьи, 1884 р., ст. 105.—*Архим. Леонидъ*: О родинѣ и происхожденіи глаголицы, „Сборникъ" 53 т. 1891 р., ст. 4. — *В. Ламанскій*: Появленіе и развитіе литературныхъ языковъ у народовъ Славянскихъ, „Извѣстія" 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 331—337, росповідається про правопис ЗЄ, на основі чого вона вважається за пам'ятку кінця XI-го в. — *Н. Каринскій*: Хрестоматія по древне-церковно-славянскому и русскому языкамъ, Спб. 1904 р., видання 2-е 1911 р.,— дано 12 дуже добрих знимків з ЗЄ. — *Н. К. Грунскій*: Къ Зографскому Евангелію, „Сборникъ", Спб. 1907 р. т. 83 ст. 1 — 43, палеографія і мова ЗЄ, в кінці 8 добрих знимків з ст. 43б, 44, 133б, 134, 224б, 225, 288б, 1 ст. Синаксара. — A. Leskien: Die Vocale ъ, ь in dem Codex Zogr., „Archiv" т. 27 вип. 3, 1907 р. — *А. Соболевскій:* „Богословск. Энцикл." 1909 р. т. X ст. 223—224. — *И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 143, опис письма ст. 127, опис вставних листів ст. 133-134.—*Проф. Б. Цоневъ*: Исторія на българский езикъ, 1919 р., т. I ст. 165-168.—N. van Vijk: Zu den altbulgarischen Halbvokalen, „Archiv", т. XXXVII ст. 330-377,—про ріжницю в мові початку й кінця ЗЄ.—N. van Vijk: O prototypie cerkiewnosłowiańskiego Codex Zographensis, „Roczn. Slaw." 1921 р. т. IX ст. 1-14, — вказує на ріжниці в мові початку й кінця ЗЄ, доповнення до попередньої статті.—*Н. Вань Вейкъ*: Еще разъ о Зографскомъ четвероевангеліи, „Slavia" I (1922) ст. 215-218; зам. *С. К.*в „Южносл. Фил." 1926 р. кн. V ст. 322-323.—Kurz Josef: Několik poznámek k staroslověnskému čtveroevangeliu Zografskému, „Listy Filologické" 1923, т. 50 ст. 229—232, — про деякі фонетичні явища мо-

ви ЗЄ; замітка *С. К.* в „Южн. Филолог“ 1926 р. кн. V. ст. 327-328.

---

2. Савина Євангелія чи Савина Книга.

Пам'ятку цю знайшов Срезневський в Типографській Бібліотеці в Москві і назвав її Савиною книгою через те, що вона має в собі два записи з іменем священника Сави, а саме: на л. 49: **по҃ сава чалъ** і на л. 54: **помози г҃и рабоу твоёмоу савю.** Пам'ятка, як свідчить приписка з XVII в. на л. 1б, перше належала Середкину манастирю під Псковом, тепер же зберігається в Типографській Бібліотеці в Москві під № 14 (15). Зміст пам'ятки — євангелія-апракос; бракує в ньому початку й багатьох листків в середині, але втрачене дописано ще вдавнину.

Пам'ятка складається з 4 частин: перша частина, л.л. 1—24 початок Євангелії, палімпсест, а новий текст написаний десь в XIV віці в Росії з псковськими ознаками в мові; друга частина л.л. 25—151 (л. 139 помилково зазначений два рази) і 164, а разом 129 листів по 19 рядків, це й єсть Савина Євангелія XI-го віку; третя частина, л.л. 152—163, ранні Євангелії, з XII віку, і четверта частина, л. 165, чи не XI віку, але лист з якоїсь іншої пам'ятки, читається з трудом, бо витертий. Як бачимо, рукопис збірний, його часті ріжного віку; всього 166 листів.

Розмір Савиної книги — мала чвірка, 14×17 cm. Рукопис дуже вбогий на вигляд, писаний на пергамені гіршого сорту, з багатьма дірками. Рукопис без оправи, дуже вживаний. Письмо нагадує письмо Збірника Святослава 1073 року. Єсть прості заставки й ініціяли. Письмо трохи похилене вправо.

Головніщі фонетичні ознаки СК такі. 1. Сильні **ъ** та **ь** не міняються на **о, е**; заміни **ъ** на **о** зовсім тут нема, як нема й безсумнівних прикладів зміни **ь** на **е**; рідкі випадки зміни **ъ** на **о**, **ь** на **е** пояснюються не фонетичною зміною. 2. Зникнення слабих **ъ, ь** дуже часте. 3. По звуках **ж, ч, ш, щ, жд, з, с** досить ча-

сто ѣ міняється на ѧ. 4. Перед палятальним складом ѣ часто міняється на ѧ. 5. Уживання носових звуків надзвичайно правильне, — правильніще, як в інших пам'ятках; безсумнівних випадків поплутання носових можна відмітити тільки два: стомѫѧ 87 зам. стомѫѫ та ѭ 131б зам. а. 6. Буква ѣ уживається скрізь послідовно; часом ѣ пишеться зам. ꙗ, особливо по ѳ і л. 7. Звичайно маємо традиційне и перед голосною: имѣние 51б; ѣ в цім випадку рідкий. 8. Звичайно маємо епентетичне л, але часом його нема. 9. Звука ѕ нема,—змінився на з. 10. Sk перед ѣ та и послідовно дає щ. Панує ѱ, а шт відоме лише один раз в лігатурі. Звичайно пишеться ѥ, рідко ю. Букви ѭ та ѫ вживаються лише по голосних.

Дослідник пам'ятки проф. В. Щепкин по довголітній праці прийшов до таких трох висновків про Савину Книгу: „1. Саввина Книга есть непосредственный списокъ съ глаголической рукописи, которая по языку своему относилась къ тому же старо-славянскому нарѣчію, какъ и Евангеліе Зографское, Маріинское, Ассеманово, Glagolita Clozianus, Синайскій Требникъ и Синайская Псалтырь, короче —всѣ крупные глаголическіе памятники старо-славянскаго языка. 2. Говоръ того лица, которое писало Саввину Книгу съ этого глаголическаго оригинала, принадлежалъ къ иному старо-славянскому нарѣчію, при чемъ писецъ при списываніи выражалъ свой родной говоръ гораздо рѣшительнѣе остальныхъ старо-славянскихъ писцовъ. 3. Благодаря этой особой ясности своего говора, Саввина Книга представляетъ и особую важность для оцѣнки остальныхъ старославянскихъ памятниковъ, нерѣдко разрѣшая вопросъ, что въ этихъ послѣднихъ принадлежитъ живому говору писцовъ, что—графической традиціи или оригиналу? Вслѣдствіе этого изученіе языка Саввиной Книги какъ бы необходимо становится исходной точкой для изученія старославянской діалектологіи вообще“[1].

---

[1] **Разсужденіе о языкѣ Саввиной Книги, „Сборникъ“ т. 67 ст. I—II передмови, Спб. 1901 р.**

Що до першого висновку,—що оригінал для списка Савиної Книги був глаголицький, на це вказує хоча б те, що писець Савиної Книги дуже часто замість ⰵ писав ⰻ, а потім виправляв його на ⰵ; це могло статися лише при переписуванні з глаголицького оригіналу, бо в глаголиці легко сплутати ці букви. Крім цього, в Савиній Книзі юс малий в середині слова має форму глаголицького ѣ, а саме: ѧ, рідше ѧ[1], але на початку слова звичайно пишеться ѧ[2]. Правда, Ягіч, Фортунатов і Соболевський не приняли міркувань Щепкина про глаголицький оригінал для Савиної Книги. Алфавит цеї пам'ятки знає 43 букві. Пам'ятка східно-болгарського походження.

Література. *Срезневський*, що знайшов цю пам'ятку, він же й видрукував її, див. його „Древніе славянскіе памятники юсоваго письма", „Сборникъ" Спб. 1868 р. т. 3, ст. 5—20 опис пам'ятки, а в другій частині, на ст. 1 — 154 дано й цілу пам'ятку. — Поправки до видання Срезневського й цінні замітки дав *Ягіч* в „Archiv" 1881 р. т. V кн. 4 ст. 534—580: Das altslovenische Evangelistarium Pop Savas. — V. Oblak: Zur Würdigung des Altslovenisch: Savina kniga, „Archiv" 1893 р. т. XV ст. 356—358. — Савиною книгою занявся спеціяльно проф. *В. Н. Щепкин* і дав праці: Разсужденіе о языкѣ Саввиной книги, „Извѣстія" 1898 р. т. III кн. I ст. 157 — 227, кн. 3 ст. 374 - 571 і кн. 3 ст. 1180 - 1268, а також „Сборникъ" т. 67, 1901 р., ст. XXV+349, дуже цінний дослід не тільки мови Савиної Євангелії, але й взагалі старо-слов'янської мови; рец. *А. Соболевського* в „ЖМНПр" 1900 р. ч. 327 ст. 399 — 404, відповідь Щепкина ibid. ч. 328 ст. 393—396; V. Vondrák в „Archiv" 1900 р. т. XXII ст. 247 — 255, відповідь Щепкина в „В В." 1901 р. т. 26 ст. 161 — 166; в 1903 р. *Вячеславъ Щепкинъ* в „Памятники старо-

---

[1] Цю форму Щепкин пояснює як недописану попередню, з побоювання, щоби не роспливалося чорнило. Див. там само ст. 86.

[2] Там само, ст. III—VII і 57—69.

славянскаго языка" т. I вип. 3 видрукував і сам текст: „Саввина книга", VIII+235 ст., з цінним словником в кінці; рец. V. Vondrák'a в „Rocznik Slawistyczny" 1908 р. т. I ст. 145 — 147; *Є. Карського* в „РФВ" 1904 р. т. 51 ст. 325—326; *Г. А. Ільінського* в „Виз. Врем." 1904 р. т. XI ст. 747—748.—*Лавровъ*, „Извѣстія" 1901 р. т. VI кн. 1 ст. 285.—*А. Соболевскій*: Матеріалы и изслѣдованія, 1910 р. ст. 137.—*Н. М. Каринскій*: Перечень важнѣйшихъ неточностей послѣдняго изданія Саввиной Книги, „Извѣстія" 1914 р. т. 19 кн. 3 ст. 206-216; автор порівняв оригінал з виданням Щепкина і знайшов в ньому досить багато найріжніщих помилок. — *Б. Цоневъ:* История на българский езикъ, 1919 р. ст. 183—184.

---

3. Супрасльський Рукопис чи Супрасльська Минея.

СР знайшов десь перед 1823 роком каноник Михайло Бобровський. Доктор богословія, проф. Виленського Університету М. Бобровський (1785-1848), галичанин з походження, відзначався глибоким знанням мов слов'янських, європейських та східних. Він зібрав багато ріжних рукописів і висилав їх або знимки чи копії з них Добровському, Востокову, Копитару, Ганці і др.

Цінний наш рукопис знайшов Бобровський в Супрасльськім манастирі, звідки пішла й назва цеї пам'ятки. Супрасль знаходиться в 20-ти верстах від Білого Стоку на Городенщині. Благовіщенський Супрасльський манастир заклав в 1498 р. князь Олександер Ходкевич на річці Супраслі; перше тут жили ченці з Афону, що заснували велику й цінну бібліотеку; певне ці афонські ченці й занесли до свого манастиря нашу пам'ятку, що була написана в XI віці десь в Болгарії. На початку XVII-то віку Супрасльський манастир перейшов до уніятів.

Бобровський взяв рукопис з манастиря, і роспоряджався ним як своїм. Частину його одіслав Копи-

тару, і ця частина вже не вернулася назад. Єсть переказ, ніби Бобровський написав був і розвідку про цю цінну пам'ятку, але розвідка згоріла в 1826 році, коли мало не згорів і сам СР.

В 1848 р. Бобровський нагло помер від холери, а його рукописи попали до рук Трембицького, по смерті якого в 1868 р. перейшли до бібліотеки графа Замойського в Варшаві[1], а два зшитки нашого рукопису попали до рук дідича Стрільбицького, який в 1856 р. продав їх академику А. Бичкову до Петрограду. Ось через це в теперішній час СР зберігається аж в трох місцях: 1. В Любляні, в Лицейській бібліотеці, 16 зшитків чи 118 листків, куди вони поступили (разом з копією цілого СР) в 1845 р. від Копитара, по його смерти; 2. В Петроградській Публичній Бібліотеці 2 зшитки чи 16 листків, поступили від Бичкова, і 3. В архиві ординації графів Замойських в Варшаві зберігається 19 зшитків чи 151 лист; рукопис в гарній атласовій пурпурового кольору оправі з написом: „Vitae Sanctorum codex Suprasliensis"; оправа з бронзовими позолоченими застьожками, на яких вирито герба Замойських. Один час Варшавську частину рахували загинулою, але її в 1872 р. знайшов Паплонський. Разом 37 зшитків чи 285 листів, розміром в малий аркуш. Бракує початку й кінця, а також багатьох листів з середини.

Зміст Супрасльського рукопису — Читана Мінея на березень місяць, на 4-31 дні його, містить в собі 24 життя святих; крім цього тут знаходимо: 20 слів Івана Золотоустого, 1 слово Єпифанія Кипрського, Похвала св. Василія Великого 40 мученикам, Молитви св. Піона і 1 слово патріярха Фотія. Це все перекладі з грецької мови на мову слов'янську, перекладі дуже старі, що їх зробили може ще учні Костян-

---

[1] В цім же архиві гр. Замойського в Варшаві під №№ 11, 12, 17, 39, 40, 41, 58, 552 і 649 зберігається рукописна спадщина о. М. Бобровського, а серед неї й цікава його праця польською мовою з 1826-1828 р.: Grammatyka słowiańskiego języka. Див. мою статтю: „Starodruki i rękopisy cyrylickie w bibliotece hr. Józ. Ossolińskiego w r. 1818, „Przewodnik Bibljograficzny", 1928 р., Львів.

тина та Мефодія, або інші письменники з кружка царя Симеона.

СР—пам'ятка XI віку, дуже цінна для дослідів церковно-слов'янської мови; батьківщина її—Болгарія. З палеографічних прикмет зазначу, що тут по приголосних юс малий постійно пишеться в формі ѧ, як часом і в Савиній Книзі, а на початку слів та по голосній пишеться ѧ, цеб-то тут ѧ=іѧ (хоч часом ѧ тут нейотоване ę), а ѧ=ѧ. Значка ' часто вживається для зазначення зм'ягчення приголосних.

Цікаві способи закінчення рядків в СР. Коли в кінці рядка писареві бракувало місця, то він скрізь робить ті або інші скорочення, а саме: 1. Пише букву, яка займає менше місця, напр. пише ѵ, і замість оу, и. 2. Зовсім букви не пише, напр. замість кінцевого ъ ставить апострофа ' зверху над приголосною. 3. Виносить кінцеву букву до гори, коли вона о або оу, при чім цю останню зазначає півколом ◡. 4. В разі браку місця ліва верхня головка ъ виноситься до гори над останню приголосну; те саме робиться і з ъ в кінцевім ъі; так само остання чи частіше передостання т в такім випадкові має свою перекладину вгорі над сусідними літерами. 5. Вживається найріжніщих форм лігатури двох останніх буків, рідше середніх; в сполученні шт буква т доробляється до середньої чи до правої лінії ш[1].

Головні фонетичні ознаки мови СР: 1. Вокалізація сильного ь на е тут досить часта, але прикладів зміни ъ на о на цілу книгу безсумнівних лише три: любовьнъіи, смоковьнаго і крѣпокъ. 2. Слабі ъ, ь зникають, часом навіть і в кінці слова. 3. Асиміляція ъ, ь дальшому складу помічається, але рідко. 4. Поплутання ъ і ь часте 5. Єсть випадки поплутання ѫ з оу, але мало. 6. Після м'ягких приголосних л, н, р зам. ꙗ часто стоїть ѣ. 7. Слабий редукований и зазначається то через и (в першій частині), то через ь (в другій), або навіть заміняється знаком ' напр.: пришествик, лк'ю. 8. Замість початкового ра - тут буває

---

[1] Свої спостереження подаю по Варшавській частині СР; дивись додані знимки.

часом ро-. 9. Епентетичне л дуже рідке. 10. Звука ѕ нема, змінився на з. 11. Звичайно пишеться шт, а не щ. 12. Sk перед ѣ, и майже завше дає ст. 13. З інших особливостей треба підкреслити форми Ab[1] типа кодж, яких тут цілий шерег, — певне, це діялектична риса якогось давньо-болгарського говору. 14. З синтактичних рис кидається в вічі дуже часте вживання форми dativus possesivus, що звичайно вважається за ознаку болгарської мови.

Мова СР має риси південно-слов'янські; „можно видѣть—каже С. М. Кульбакин — въ Супрасльской Рукописи отраженіе какого-то древне-болгарскаго говора, находившагося неподалеку отъ западно-словянскаго или восточно-словянскаго нарѣчія и испытавшаго на себѣ вліяніе этой сосѣдней языковой области“[1]. Покійний Облак відносив говор СР на північну Дакію,—по сусідству з мовою словацькою[2]. Акад. А. Соболевський твердить, що „Супрасльская рукопись написана, повидимому, где-нибудь в пределах позднейшей Венгрии“[3]. В. Вондрак на основі форми заштицаѭ твердить, що СР переписано десь на сході, а саме там, де сходяться словацькі й українські елементи.

СР переписаний з різних оригіналів, чому тут маємо не один правопис.

Література про СР велика, бо ж велика й вага цеї пам'ятки. *А. Востоковъ:* Супрасльская рукопись, „Библіографическіе Листы“ 1825 р. ст. 189-200 і 533-537, див. „Филологич. Наблюденія“ 1865 р. ст. 156-167.—В 1851 р. *Міклошич* видав (з копії Копитара) цілу пам'ятку під назвою: Monumenta linguae palaeoslovenicae e Codice Suprasliensi, Відень.—*И. Срезневскій* в „Древніе славянскіе памятники юсоваго письма“ 1868 р. на ст. 27-36 дав опис СР., а на ст. 174-186, 225-240 уривки з неї. — *А. Кочубинскій:* О Супрасльской Рукописи, „Извѣстія“ т. II кн. 4 ст. 1143-

---

[1] Энциклопедія Славянской Филологіи, Спб. 1915 р. т. X ст. 13.

[2] „Archiv“ т. XV ст. 338 і далі.

[3] „Известия“ 1926 р. т. XXX ст. 443.

1148.—*А. Бѣлъ:* Историко-филологическое изслѣдованіе о Супрасльской рукописи, „Филологич. Записки" 1869 р. вип. I ст. 1-44, праця вже застарiла.—В 1879 р. Петроградське „Общество Любителей Древней Письменности" в своїх „Изданіяхъ" пiд № 50 випустило фотолiтографiчно 8 листiв СР з частини А. Бичкова.—*П. О. Бобровскій:* Судьба Супрасльской рукописи, „ЖМНПр" 1887 р. кн. X ст. 268-311, кн. XI ст. 79-102; племенник росповiдає про свого дядю i про долю СР; хоче доказати, що як би не нагла смерть Бобровського, то все було б повернено Супрасльському манастиревi; багато попередньої лiтератури.—На цю статтю дав доповнення *Н. А. Поповъ*: Къ вопросу о Супрасльской рукописи, „ЖМНПр" 1887 р. кн. XII ст. 304-306, а вiдповiдь на них: *П. О. Бобровскій*: Дополненія къ статьѣ: „Судьба Супрасльской рукописи", „ЖМНПр" 1888 р. кн. XII ст. 307-315. — В „Sitzungsberichten" Вiденської Академiї Наук проф. V. Vondrák умiстив три працi про СР: Zur Kritik der altslov. Denkmäle, т. 112, 1886; Altslovenische Studien, т. 122, 1890 р. 90 ст.; Ueber einige orthographische und lexikalische Eigenthümlichkeiten des Codex Suprasliensis, т. 124, 44 ст., 1891 р.; на цю працю Вондрака рецензiя *Облака* в „Archiv" т. XV, 1893 р. ст. 338-348. — A. Brückner: Zum Supraslercodex, „Archiv" т. XIII, 1891 р. ст. 317—поправки до видання Мiклошича з Варшавської частини, про те саме говорить i E. Zivier: Studien über den Codex Suprasliensis, ч. I, Бреславль, 1892 р. 26 ст., ч. II, Катовицi, 1899 р.; рец. Вондрака в „Archiv" 1893 р. т. XV ст. 407-411.—*И. Л. Бобровскій*, „Энцикл. Слов." Брокгауза, пiвтом 7 ст. 132, 1894 р. — Dr. Abicht und Dr. Schmidt: Quellennachweise zum Codex Suprasliensis, „Archiv" XV, XVI, XVIII, 1893-1896 р.,—подає агiографiчнi грецькi тексти до СР; в XVIII т. „Archiv" ст. 172-190, подаються грецькi тексти життя Кондрата й Савина. — F. Pastrnek: O rukopíse Supraslském, „Listy Filolog." 1897 р. вип. 2 ст. 96-109, порiвняння Люблянської частини з виданням Мiклошича.—*В. Перетцъ*: Супрасльская рукопись, „Энцикл. Слов." Брокгауза,

1901 р. півтом 63 ст. 85. — Добре критичне видання цілого рукопису по 8 літній праці дав *Сергѣй Северьяновъ*: Супрасльская рукопись, т. I, VI+570 ст., Спб. 1904 р., „Памятники старославянскаго языка" том II вип. I-й; мав бути й II том — монографія про пам'ятку й словник до нього, — але смерть не дала авторові можности закінчити корисну працю. Рец. на труд Север'янова в „РФВ" 1905 р. кн. 2 ст. 339 і далі; рец. V. Vondrák в „Rocznik Slawistyczny", Краків, 1908 р., т. I ст. 143-145; *Г. Ильинскій* в „Виз. Врем." 1906 р. т. XIII ст. 638-639. — A. Leskien: Zur Kritik des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis, I, Липськ, 1909 р., „Abhandl. der phil.-hist. Kl. der Kön. Sächischen Geselschaft d. Wiss". т. 27 № 13 ст. 445-465; рец. Meillet в „Bulletin de la Sociéte de linguistique de Paris" 1910 р. т. XVI ст. 380-381. — *С. П. Обнорскій*: Судьба j-та (i̯) в Супрасльской Рукописи, „Извѣстія" 1912 р. т. XVII кн. 3 ст. 242-255.—Dr. A. Marguliés: Der altkirchenslavische Codex Suprasliensis, Heidelberg, 1927 р., XVI+253 ст.—*С. П. Обнорскій*: Глухіе въ сочетаніи съ плавными в Супрасльской рукописи, Спб. 1913 р., „Извѣстія" XVII кн. 4.—*Н. Н. Дурново*: К вопросу о древнейших переводах на старославянский язык библейских текстов. Супрасльская рукопись, „Извѣстія" 1926 р. т. XXX ст. 353-429. — N. van Vijk: Zur Vorgeschichte zweier altkirchenslavischer Sprachdenkmäler, I, Suprasliensis.—В 1896 р. з доручення Петроградської Академії Наук зроблено для неї фотографії зо всіх 118 листів Люблянської частини СР, але, на жаль, листи ці ще й досі не видано.—*Б. Цоневъ:* Исторія на българский езикъ, 1919 р., ст. 184-187.—N. Van Vijk: Zur Komposition des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis, Амстердам, 1925, „Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeeling letterkunde", deel 59, serie A; № 4; рец. С. К(ульбакина) в „Јужнословенски Филолог" 1925-1926 р. кн. V ст. 316-317. — L. Pintar: Die Absendung des Cod. Supr. aus Laibach nach Wien im Jahre 1850, „Archiv" XXXII ст. 622-625.

4. Ассеманієва Євангелія.

Відомий орієнталіст, бібліотекар папський, єзуїт о. Йосип-Симон Assemani (1687-1768), зібрав для Ватиканської бібліотеки багато ріжних давніх рукописів. Під час своєї подорожи до Ливану, Ассемані в 1736 році купив в Єрусалимі від ченців православного манастиря стару глаголицьку Євангелію, дорогоцінну слов'янську пам'ятку XI-го віку. По смерті Ассемані Євангелія ця перейшла до його родича архієпископа Апамейського Степана Ассемані, а від нього до Ватиканської бібліотеки, чому вона й зветься Ассеманієвою або Ватиканською. Із усіх глаголицьких пам'яток учений світ найперше пізнав АЄ. Зберігається тепер у Римі в Ватиканській бібліотеці під № 3.

Євангелія на пергамені, розміром 23×17,5 cm, має 158 листів, без кінця, нема й в середині листа по л. 49-м. До л. 116 писано в два стовпці, а далі в один, по 26-29 рядків на сторінці. Дуже гарне кругле письмо, яке стало Шафарику за зразок до його форм друкарської глаголиці. В пам'ятці багата система глаголицьких лігатур, на основі з'єднання двох вузлів в один. Зміст пам'ятки — „Євангеліє изборное", цеб-то Євангелія апракос, по порядку суботніх та недільних читань, з Великодня починаючи, т. зв. східної чи візантійської редакції. В кінці коліндар (місяцеслов) короткої редакції. В пам'ятці багато пізніщих кириливських приписок.

Про вік і батьківщину пам'ятки до певної міри можна довідатися з місяцеслова, уміщеного тут на кінці Євангелії. В місяцеслові згадано Климента, єп. Величського, що помер в 916 році,—десь по цім часі й повстала наша пам'ятка, скоріще під кінець X-го віку, чи на початку XI-го, бо потрібно було пройти якомусь часу, аж поки канонізовано Климента. В місяцеслові цім згадується, крім Климента, декільки місцевих македонських святих, напр.: Нестор і Димитрій Солунський, Феодора Солунська, Тимофей, Феодора й Євсевій Струмицькі, а це вказує, що пам'ятка наша повстала в Македонії, може й недалеко коло

Солуня, як то зазначає Соболевський. Дослід мови цеї памятки так само веде нас до Македонії, дослід палеографічний каже про кінець X-го — початок XI-го віку.

Простудіювавши пам'ятку на місці, В. Щепкин прийшов до висновку, що „Ассеманово Евангеліе должно быть причислено къ памятникамъ той переходной эпохи Македонской письменности, когда кириллица уже смѣняла глаголицу... Иными словами, Ассеманово Евангеліе — памятникъ конца XI-го вѣка".

Головніщі фонетичні особливості АЄ такі. 1. Слабі ъ, ь дуже часто зникають не тільки в середині слів, але й на кінці їх. 2. Сильні ъ, ь досить часто змінюються на о, е. 3. Поплутання ъ та ь дуже часте й безсистемне. 4. Єсть трохи прикладів уживання л та ж один замість одного. 5. Знає звичайно форми з и (а не з ь), напр.: оучение, оубиеши і т. п. 6. Епентетичного л часто нема. 7. Єсть давне ѕ (зіло). 8. Sk, zg перед ѣ, и майже завше дає ст.

Література. Перші відомості про АЄ дав *Добровський* в Institutiones 1822 р. ст. 688-9, та *Копитар* в Glagol. Cl. 1836 р. ст. XXVIII і в Hesychii 1840 р. ст. 39-44; *А. Востоковъ* в „Извѣстія" 1852 р. т. I ст. 103 дав уривок. —*П. І. Шафарикъ*: Взглядъ на древность глагольской письменности, „Извѣстія" 1852 р. т. I ст. 368-369. —*И. И. Срезневскій:* Ватиканское Глаголическое Евангеліе, загальна замітка; „Извѣстія" 1861 р. т. X ст. 160.—Доброго наукового видання цеї пам'ятки не маємо ще й тепер. Перше видання зробив хорватський учений каноник Dr. Fr. Rački: Assemanov ili Vatikanski Evangielstar, Загреб, 1865 р. CXIX+216 ст.; до видання додано цінну передмову Ягіча про цю пам'ятку хорватською мовою, ст. XII-XCIX; на жаль, це видання повне коректурних помилок, чому воно не годиться для наукових дослідів; видання зроблено глаголицею.—*И. И. Срезневскій*: Календарь изъ Ватиканскаго глаголическаго евангелія, див. „Свѣдѣнія и замѣтки" № XV, в „Сборникъ" т. I, 1867 р., ст. 49-76, яко доповнення до видання Рачкого, виданого глаголицею з багатьма помилка-

ми.—*И. И. Срезневскій*: Календарныя приписки кириллицей въ глаголическихъ рукописяхъ, там само, № XVI ст. 65-69; там само, ст. 77-81: Остальныя приписки кириллицей въ Ватиканскомъ евангеліи, № XVII. — Значно ліпше друге видання,—Каноник Dr. Ivan Črnčić: Assemanovo izborno evangjelje, Рим, 1878 р., ст. LXXVI+184, - але й це видання Черначича не зовсім відповідне, бо видрукуване латинкою. — *Арх. Леонидъ*, 1891 р. ст. 5,30.—В „Энциклоп. Слов." Брокгауза, півтом 3, 1894 р., ст. 312-313 добра стаття про Ассеманієву Євангелію.—*А. Соболевскій*, „Богословск. Энцикл." 1909 р. т. X ст. 224.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 126-127.—*П. Шафарикъ*: Взглядъ, 1855 р., ст. 39-40, тут і давніща література. — *В. И. Щепкинъ*: Ассеманово Евангеліе, „Извѣстія" 1902 р., т. VII кн. 3 ст. 164-167.—Josef Kurz: O potřébě nového vydání rukopisu Assemanova, „Listy Filologické" 1926 р. т. 53 ст. 106-118, 234-247. — *Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 176-178. — Specimina codicis Assemaniani, edidit Josef Vajs, universitatis Carolinae Pragae professor, Romae 1924,—тут добрі знимки 8 останніх листів Євангелії, 151-158, випущено всього 60 примірників.—Чеські вчені Вайс та Курц в скорому часі випускають фотографічне видання АЄ з кирилівською транскрипцією тексту.

---

5. Синайський Требник.

В бібліотеці давнього грецького манастиря св. Катерини на горі Синай в Аравії збереглося не мало стародавніх рукописних книг, а серед них єсть трохи й книг слов'янських. Уже архимандрит Порфирій Успенский (та Крилов) під час своєї подорожі на Синай в 1850 р. оглянув був тамошні слов'янські рукописи, правда, мало уважно. Він перший звернув увагу на ті два давніх глаголицьких рукописи, що зберігаються тут під №№ 37 та 38,—це Требник та Псавтир;

він же першим подав коротенькі відомості про ці пам'ятки, особливо про Псавтир[1]; з Требника (?) Порфирій взяв два листи й потім передав їх Срезневському, який і видрукував їх (разом з листком, що його привіз Крилов) в 1866 р. В 1880 р. подорожував по Сході загребський словіст Леопольд Гайтлер; головна мета його подорожі була бібліотека св. Катеринінського манастиря на Синаї, де він хотів ближче познайомитися з слов'янськими книгами. Між неважливими слов'янськими рукописами Гайтлер натрапив на №№ 37 і 38, цеб-то на Синайські Требник та Псавтир, і відразу оцінив їх величезну вагу, про що негайно й сповістив учений світ. Гайтлер описав ці пам'ятки і поробив з них знимки, а пізніще — в 1882 і 1883 р. і видав їх, правда—з дуже багатьма помилками, чому ці видання непридатні до наукових студій. Слід за Гайтлером, в маї 1881 року зробив учену подорож на Синай відомий археолог Н. П. Кондаков разом з одеським фотографом Раулем; Кондаков зробив 14 знимків з Синайського Псавтиря і 2 знимки з Требника, які він пізніще й видав в своїм альбомі; крім цього, Кондаков привіз ще один лист з Требника[2], а саме—10-й.

Синайський Требник чи Євхологіон (Euchologium Sinaiticum) або Молитвослов—це був великий рукопис, від якого збереглося тільки 106 (чи 107) листків, а більша частина на початку й кінці загубилася; пергаменові листки розміром 14×10,5 cm. Рукопис, як вже зазначено, переховується в скиту св. Катерини на Синаї; два листки Порфирія та один Кондакова зберігаються в Петроградській Публичній Бібліотеці, а листок Крилова—в рукописнім відділі Академії Наук[3].

---

[1] В самім кінці Псавтиря читаємо таку замітку: „1850 года Іюля 14 дня Читалъ сію псалтирь Архимандр. Порфирій, и переметилъ страницы".

[2] *Н. Каринскій*: Хрестоматія, вид. 2, ст. 33, 1911 р.

[3] Два листки Порфирія та один Крилова походять з одного рукопису; Вондрак настоює (Altkirchenslavische Grammatik, 1912 р. ст. 24), що ці листки, судячи по іншому їх формату, не належать до Синайського Требника, хоч письмо їх і похоже.

Требник має багато ознак давнини як в мові, так і в письмі, чому й відноситься до XI віку. Глаголиця не зовсім кругла; між глаголицькими буквами в ініціялах єсть три рази кирилівське т. Письмо товсте й жирне. Гайтлер відносив цю пам'ятку на другу половину X-го віку; дійсно, окремі частини Требника носять сліди глибокої давнини; так, напр., акад. Соболевський приписує Врачувальні молитви з Синайського Требника тому саме перекладчику, який переклав з латинського Київські Глаголицькі Листки.

Самим своїм змістом Синайський Требник має дуже велике значіння, бо з цього погляду він unicum серед усіх старо-слов'янських пам'яток. Наш рукопис—відпис з давнішого оригіналу; деяки частини його, напр. „Заповѣди св. отьць“ л.л. 102а-105б та „Чинъ надъ исповѣдающимьсѧ“ л.л. 66б-80б дуже старі, що повстали може ще в IX в. в Паннонії. Сама пам'ятка переписана десь на півдні, може в Македонії, про що свідчить також і словник її.

Головніші фонетичні особливості в СТ такі. 1. Сильні ъ, ь змінюються на о, е, а слабі зникають. 2. Звуки ъ, ь міняються на ь, ъ в залежності від дальшого складу (асиміляція) або в залежності від попереднього складу (лабіалізація). 3. Замість ж часом буває ѹ або о. 4. Звичайно маємо форми з и, а ь тут дуже рідке (правда, форми на -ьи, -ью часті). 5. Давнє ѕ змінилося на з. 6. Sk, zg перед ѣ, и послідовно дає щ.

Література. *И. Срезневскій*: Древніе глаголическіе памятники, Спб. 1866 р., ст. 243-274. — *А. Кочубинскій*: Итоги славянской и русской филологіи, „Записки Новорос. Универс.“ 1882 р. т. 33 ст. 263-274.—Dr. Lavoslav Geitler: Euchologium. Glagolski spomenik manastira Sinai-brda, Загреб, 1882 р., XVI+197 ст., дано один знимок, рец. Ягіча в „Archiv“ 1883 р., т. VII ст. 126-133. — Roman Jarosiewicz: Ueber das „Euchologium Sinaiticum“. Відчит реальної гімназії в Коломиї, 1888, 40 ст.—Prokop Lang: Jazykovědecký rozbor Euchologia Sinajského, „Gymn. Progr.“ в Пржібрамі, 1888-1890, I-II, 53 ст.,

огляд тільки правопису та фонетики в СП. На праці Яросевича та Лянга див. рецензію V. Oblak'a в „Archiv" 1888 р. т. XI ст. 590-594. — Vondrák V.: Zachodnio - europejskie postanowienia pokutne w języku cerkiewno-słowiańskim, „Rozprawy", Краків, 1904 р. т. 40 ст. 1-67; рец. А. Соболевського в „ЖМНПр" 1904 р. кн. 4 ст. 357-360; відповідь автора рецензенту там само 1905 р. кн. 1 ст. 216-218.— V. Benešević: Die „Gebote der heiligen Väter" nach dem Euchologium Sinaiticum, „Zbornik u slavu V. Jagića" 1908 р., ст. 591-596, — тут передрук „Заповѣди св. Отьць" з л.л. 101-104 в кирилівській транскрипції.—*А. И. Соболевскій*: Синайскій Требникъ, „Матеріалы и изслѣдованія", Спб., 1910 р., ст. 100-106.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 131-132.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 173-174. — N. Van Wijk: Zur Vorgeschichte zweier altkirchenslavischer Sprachdenkmäler, II. Euchologium Sinaiticum, „Archiv" 1925-1926 р. т. 40.

---

6. Синайський Псавтир.

В тім самім грецькім манастирі св. Катерини на Синайській горі зберігається під № 38 найдавніщий текст Псавтиря, — т. зв. Синайський Псавтир. Псавтир писаний на пергамені, має 177 листків (354 сторінки) розміром 15×11 cm in 8°, на кожній сторінці по 20 рядків письма. Від Псавтиря загубився кінець; Псавтир має 1-137 псальми, кінчиться 24 віршем 137 псальми; таким чином загубилося 13 кінцевих псальм.

Письмо Синайського Псавтиря дрібненьке, дуже гарне; Ягіч характеризує його як „древній не совсѣмъ круглый почеркъ македонско-болгарскій". Писало декілька писарів і письмо йде то під лінією, то на ній; писано досить недбало, певно з поспіхом. Серед глаголицьких буков стрічаються кирилівські, напр., **т, м, к.** Безумовно, писав не один писар,—Ягіч вба-

чає тут двох писарів, Гайтлер—трох, а новий видавець, Север'янів, нарахував їх навіть більше як 14[1]. Письмо трохи нагадує письмо Клоцового Збірника. Пам'ятка написана десь в Болгарії, певне в Македонії; через те, що в СП маємо поплутання о з ѫ Б. Цонев твердить, що Псавтир походить „отъ Дебърско" (История, ст. 176). Писано СП десь в XI віці.

Видання Гайтлера 1883 р. має дуже багато помилок, чому було непридатним для наукових дослідів. Через це в 1907 р. російська Академія Наук послала на Синай В. Н. Бенешевича, який сфотографував т. зв. біло-чорною фотографією цілий Псавтир; пізніше по цих знимках С. Север'янів приготовив СП до друку, який, по сумних перешкодах, зміг появитися тільки в 1922 році.

Головніші особливості мови СП такі. 1. Слабі ъ, ь зникають, а міцні вокалізуються на о, е. 2. Часте поплутання ъ, ь. 3. Замість ѫ дуже часто маємо о, що являється ознакою болгарсько-македонського говору ще й тепер. 4. Змішання ѫ з оу, але не таке часте, як змішання з о. 5. Перед йотованою приголосною вживається як и, так і ь, напр.: жрѣбіи, жрѣбьи[2]. 6. Знає давнє ѕ (зіло). 7. Ягіч в „Четыре критико-палеографическія статьи" ст. 60 підкреслює дві риси, які в'яжуть СП з слов'янами північно-західними: ц і з зам. шт і жд в словах: освѣщенья 34, невѣзѣствка 29; сюди стосується і вживання къі- зам. из-, напр. къігънахъ 129б, къірінї 5 і т. п. 8. Багато форм аориста простого: идѣ, придѣ, сѣдѫ[2], обратъ, къздкігъ і т. п.; багато форм аориста сигматичного простого: къзкѫсъ, съмѣсъ, съмѣсомъ, приѣсомъ і т. п. 9. Багато давніх слів, що звичайно вживаються в глаголицьких пам'ят-

---

[1] Звичайно, це перебільшення, і тому правильно пише про це Е. Карський: „То общее впечатлѣніе, которое получилось у щепетильнаго изслѣдователя ихъ (Северьянова) по снимкамъ, часто обусловливалось состояніемъ птичьяго пера и настроеніемъ писавшаго (почерки тонкій, жирный, крупный, болѣе мелкій)," див. передмова при виданні 1922 р. ст. VII.

[2] У всіх глаголицьких пам'ятках кирилівські букви ѣ та ѫ передаю глаголицьким ⰔⰑ, цеб-то глаголицького ⰔⰑ не транскрибую.

ках, напр. (в дужках подаю той же вираз з кирилівських пам'яток): ашоуть (без ума), балии (врачь), въсхлѧпаѭть (въспросять), замжди (закосни), искрьнии (ближьнин), мѣта—τὰ δῶρα, наліѧці (напразни), натроути (напитати), ометъі (подълъкъі), отокъ (острокъ), отълѧкъ (останъкъ), рѧснота (истина), рѧснотиньнъ (истиньнъ), спѣті (безума), съпемъ (съборъ), сіѧть (рече), тепенъ (биенъ), оуіѧдрі (оускори), іѧдро (скоро), іѧдропишьць (скорописьць) і т. п. Єсть трѧва и трава. 10. Багато неперекладених грецьких слів таких, які в інших Псавтирях вже перекладені, напр.: акротомь (нестькомъни камъкъ), аерънъіхъ (въздоушьнъіхъ), шть карьи (отъ домокъ), кротафъ (скранна), скандѧлъ (съблазнъ) і т. п. З правопису треба підкреслити, що тут нема букви ѧ, єсть тільки іѧ.

В СП дуже багато випадків (більше 55), коли вживається поруч з глаголицею також і кирилиці: тут написані кирилицею частини слів, окремі склади та поодинокі букви. Здається, не далеко стоїть від правди М. Долобко, який твердить, що той оригінал, з якого списувано СП, був кирилівський, на що тут вказували б, напр., поплутання в тексті буков ѣ та ѥ, ѣ та ь і др., чого при глаголицькім оригіналі бути не могло б.

Література. Першу звістку про Синайський Псавтир подав ще Архимандрит Порфирій *Успенський* в праці: „Путешествіе отца Порфирія Успенскаго по Египту въ 1850 г.“, Спб. 1856 р.; II, ст. 163; див. ще „Извѣстія археол. общества древностей“, 1865 р., т. V ст. 19-20.—В газеті „Obzor“ № 94 і 97 за 17-29. IV. 1880 р. вміщено зміст доклада Гайтлера, який він читав в Загребській Академії Наук: Про глаголицькі пам'ятники на Синаї, див. „Записки Новорос. Унив.“ 1882 р. т. 33 ст. 266-267. — *А. Кочубинскій*: Итоги славянской и русской филологіи, „Записки Новороссійскаго Университета“ 1882 р. т. 33 ст. 263-272, історія пам'ятки, а також опис палеографічний та лінгвістичний.—В 1883 р. цілу пам'ятку в кирилівській транскрипції видав L. Geitler: Psalterium. Glagolski spomenik manastira Sinai-brda, „Djela jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti“ кн. III,

Загреб, 1883 р., 8°, 303 ст. — *И. Ягичъ*: Четыре статьи, 1884 р., ст. 42-65, цінний аналіз мови Синайського Псавтиря.—Vues et antiquites du Sinai, 1883 р., альбом знимків, які зроблено для проф. Н. Кондакова на Синаї, під час його подорожи; тут знимки з 7 листків Синайського Псавтиря.—*В. Погорьловъ*: Псалтыри, М. 1901 р. ст. IX-XI. — *А. Соболевскій*: „Богосл. Энцикл." 1909 р., т. X ст. 223-224.—*И. Ягичъ:* Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 80, 130-131.—*Ю. В. Петровская*: Къ вопросу о мѣнѣ глухихъ въ старославянскихъ памятникахъ. Мѣна глухихъ въ Синайской Псалтыри, „Извѣстія" 1916 р. т. 21 кн. 1 ст. 279-319.—Pastrnek Fr.: Die griechische Artikelkonstructionen in der altkirchenslavischen Psalter- und Evangelienübersetzung, „Archiv" 1906. XXV. 366 391; рец. Г. Ільїнского в „Виз. Врем." 1903.XII.389. — *Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р., ст. 174-176.—*С. Северьяновъ*: Синайская Псалтырь, глаголическій памятникъ XI вѣка, Петроград, 1922 р., „Памятники старо-славянскаго языка" т. IV, ст. VII+392; перевидано цілий текст з примітками ст. 1-177, повний словник 181-392, скрізь порівняння з грецьким текстом, XI таблиць знимків чорно-білою фотографією з оригіналу. В передмові V-VII росказано про сумну долю цього видання: роспочав його Фортунатов і Север'янов в 1907 р., але праця затяглася; в 1914 р. Фортунатов помер, догляд над виданням прияв Шахматов; в 1918 р. помер Север'янов, його заступила Ю. Петровська, але в 1919 р. померла з голоду й вона, а в 1920 р. помер Шахматов; закінчив друк тільки Є. Карський. Рецензія: *М. Долобко* в „Zeitschr. für Sl. Ph." 1924 р. т. I ст. 452-466; *Ст. Кульбакинъ* в „Јужнословенски Филолог" 1924 р. кн. IV ст. 166-181 (показано різницю від видання Гайтлера, а також дано коротку характеристику мови, особливо про долю носових); *Н. Дурново* в „Slavia" 1924 р. т. III ст. 138-139.—*Ст. Кульбакин*: Полугласници у Синайском Псалтиру, „Јужнословенски Филолог" 1925-1926 р. кн. V ст. 69-82.— *Є. Карский*: Палеография, 1928 р. ст. 212.

7. Хиландарські Листки.

Це два дуже пошарпані кирил. листки, які знайшов В. Ів. Григорович серед хламу в Хиландарському манастирі на Афоні під час своєї подорожи в 1844 році, десь між 20.XI—12.XII. Пізніше, в 1865 р. Григорович подарував усі свої рукописи новозаснованому Одеському університетові, а разом з ними до цього університету перейшли й ХЛ, де вони й зберігаються під № 23.

ХЛ—це два листки розміром в велику чвірку (чи малий лист), які збереглися зле; в першім Листку велика дірка, що забрала багато тексту; кінці листків, особливо правий горішній вугол, дуже обірвані. Текст писано кирилицею в два стовпці, по 25 рядків на сторінці (лише 1 ст. має 23 рядки). В багатьох місцях текст постільки вже вицвів, що читається з трудом. Букви на лініях; письмо трохи похилене вправо. Зміст пам'ятки — уривки з двох слів Кирила Єрусалимського, переклад з грецького, який зроблено, можливо, ще за часів царя болгарського Симеона.

Правопис ХЛ такий: 1. Знака ѥ ужито лише два рази, панує є. 2. По приголосних пишеться ѫ, ѧ, а по голосних і на початку слова ѩ, ѧ або ѧ, цеб-то ця остання визначає йотоване ę. 3. Букви ѡ нема. 4. Замість ѕ вживається ꙁ. 5. М'ягке л зазначається гачечком справа: ˜. 6. Постійно вживається ѱ, а шт ужито тільки раз. 7. По південно-слов'янському звичаю уживається ѣ замість ꙗ, але тільки по приголосних, напр.: разарѣєтъ 1в[9], нѣинѣшьнѣа 2в[20] і т. п. 8. Із знаків розділових маємо лише серединну крапку. 9. На початковім голоснім, а також на голоснім, що йде по голоснім, ставиться надрядковий значок, який буває потрійної форми: густий придих, рисочка і крапка. 10. Титло має обидва кінці опущені додолу, а саме ⁔.

Головніші фонетичні особливості ХЛ такі. 1. Глухі ъ, ь вживаються досить правильно, але єсть і відступлення від каноничної форми: слабі ъ, ь часом зникають, при чому пропуск їх постійно зазначається паєриком; єсть випадки вокалізації міцного ь на ѣ; бу-

вае поплутання ъ з ь. В сполученні з плавними глухий стоїть по них; в цім випадкові ставиться тільки ъ, напр.: влъка 2в[9], мрътвъ 1в[20], цръкъі 2в[18]. 3. Носові звуки вживаються зовсім правильно. 4. Коли а стоїть по голосній, то воно часом не має йотації: дѣати 2г[12], каа 2г[9], непокаан(ьно) 2б[6]. 5. Перед йотованою голосною частіще маємо ı, рідше ь, напр., оучєніıа 2г[11], кръщєнıа 1а[7], дыакола 2в[2] і др. 6. Скрізь маємо епентетичне л, але: корабль 1б[21]. 7. В лексиці ХЛ знаходимо чимало давніх слів, напр.: єтєромъ 1в[10], благодѣт(и) 1г[16], кънигамъ 2в[17], вьсєго мира 1г[3], непъщєвакъше 2в[13] і др.

ХЛ—пам'ятка XI-го віку болгарського походження. Проаналізувавши ХЛ, спеціяльний дослідник їх, проф. С. М. Кульбакин прийшов до такого висновку про їх давність: „Въ результатѣ, быть можетъ, не было бы большой ошибкой, признавъ Хиландарскіе листки менѣе древними, чѣмъ Зогр. Ев., поставить ихъ на ряду съ такими, какъ Маріинское и Glagolita Clozianus“ (ст. 22).

Література. *В. И. Григоровичъ:* Очеркъ путешествія по Европейской Турціи, Казань, 1848 р. ст. 36-37, тут і початок другого листка. — *В. И. Григоровичъ*: О древнѣйшихъ памятникахъ церковно-славянскихъ, „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 89-96, 99-100—текст ХЛ з грецьким оригіналом, коротка характеристика мови й правопису.—*В. И. Григоровичъ*: Статьи, касающіяся древняго славянскаго языка, Казань, 1852 р., ст. 71-94, — передрук статті з „Извѣстія“; в виданні Григоровича не бракує помилок (спис їх дає С. Кульбакин), титла пороскривав.—*И. В. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ“, Спб. 1868 р., т. 3 ст. 37-38, 187-191, короткий аналіз правопису та текст, з помилками. — *И. В. Ягичъ*: Образцы, 1882 р., ст. 64-65, текст в добрім виданні (С. Кульбакин зазначає лише дві помилки). — *А. Кочубинський* в 1887 р. зробив фотографічний знимок пам'ятки в шости примірниках.— *В. Н. Мочульскій*: Описаніе рукописей В. И. Григоровича, в „Лѣтопись Историко-Фил. Общества при

Новоросс. Университетѣ“ 1890 р. т. I ст. 53-56 дав опис ХЛ.—*С. М. Кульбакинъ*: Хиландарскіе листки, отрывокъ кирилловской письменности XI-го вѣка, з 4-ма дуже добрими фототипічними знимками, див. „Памятники старославянскаго языка“ т. I вип. I, Спб. 1900 р., 35 ст., дано текст з грецьким оригіналом; нечіткі й відірвані місця доповнено по списку XII в. Моск. Синодальної Бібліотеки, описано палеографічний стан ХЛ і їх мову, в кінці повний словник. Рецензії: V. Vondrák в „Archiv“ т. XXII ст. 542-553: Palaeographisches und sprachliches Anlässlich der neuen Publication der Blatter von Chilandar; *Г. А. Ильинскій* в „Извѣстія“ 1903 р. т. VI кн. 2, ст. 241-243.—*С. М. Кульбакинъ*: Лексика Хиландарскихъ отрывковъ XI вѣка, „Извѣстія“ 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 132-139,—докази, що „лексическій матеріалъ Хил. отрывковъ примыкаетъ къ древнему евангельському“ (ст. 137); разом і відповідь на рецензію Вондрака.—*Н. Каринскій*: Хрестоматія, вид. 2, Спб. 1911 р. ст. 37-42, повний текст з грецьким текстом і поясненнями.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, Софія, 1919 р. т. I ст. 178. — *П. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, 1915 р., ст. 40.

---

8. Рильський Листок

(Македонський Глаголицький Листок).

В 1845 р. під час своєї подорожі В. І. Григорович був в манастирі св. Івана Рильського в Болгарії і знайшов там один глаголицький листок, що був наклеєний, яко обгортка, до іншого кирилівського рукопису, через що в деяких місцях на нім знати плями від клею. Територія гір Рила в час Григоровича входила до складу Македонії, а тому Григорович назвав знайдений пам'ятник Македонським Глаголиць-

ким Листком[1]. Пізніще, але не відомо коли й як, РЛ перейшов на власність І. І. Срезневського і тепер зберігається в приватній бібліотеці сина його — В. І. Срезневського.

РЛ розміром в малий лист, а саме 10,8×8,5 cm. Рукопис зберігся досить добре: в 1-м стовпці єсть дірка, але вона була ще до написання пам'ятки; єсть ще дірки, які трохи ушкодили пам'ятку. Де-не-де букви зовсім стерлися. Писано в два стовпці, на 7,5 cm ширини кожний, по 37 рядків на сторінці. Глаголиця круглої форми. Єсть два розмальованих ініціяли; ужито фарб червоної (цинобра) та блідо-жовтої. На листку чимало кирилівських та грецьких приписок, але пізнішого часу — десь з XV-XVII віків; приписки писав серб.

Зміст РЛ—уривок з „Паренесиса" Єфрема Сирина, великого вчителя церкви IV—поч. V віку, а саме—уривок з його двох казань: 1. кінець слова „Про суд і про любовь і про покаяння", займає 1-й стовпець і 15 рядків 2-го, і 2. початок слова „Про повернення назад", цеб-то до паганства. Текст „Паренесиса" зберігся і в кирилівській літературі в списках XIII-XIV віку, в яких зазначені дві Слові Єфрема Сирина мають зовсім той саме зміст, — вони походять з одного перекладу.

З правописних ознак РЛ відмічу такі: 1. Букви ї нема зовсім, тоді як її вживається по всіх інших глаголицьких пам'ятках. 2. Уживається звичайно ѫ, а ѧ тільки в випадку сполучення *у+jь*. 3. Початкова голосна складу має надрядковий значок рисочку або густий придих; над ѧ ставиться знак ◌̑; над ѡ єсть кендема ◌̏ в двох випадках. 4. Нерідко вживається лігатури з двох буків. 5. По приголосних пишеться ⱑ, а на початку складу ⰻⱑ, цеб-то тут нейотований кс формою своєю відріжняється від юса йотованого, як то бачимо і в інших глаголицьких пам'ятках (крім Київських Листків, другого Пражського та Охридської Євангелії).

---

[1] Назва зовсім не слушна; ліпше б назвати цю пам'ятку Рильським Листком, як то запропонував Г. Ільїнський в своїм виданні цеї пам'ятки (ст. 1).

Головніщі фонетичні особливості РЛ такі. 1. Звуки ъ, ь вживаються непослідовно; слабі ъ, ь часто зникають, але виразних прикладів вокалізації ъ, ь на о, е нема; 11 раз ъ замінено на ь. 2. Носові вживаються більш-менш правильно. 3. Перед йотованою голосною звичайно маємо ь, напр.: бьдѣньє 4 стовпець, трѣкованьѣ 4. Поміж аа не зазначається йотації: любимаа 2, тьм'наа 28 і т. п. 5. Звука ѕ уживається в словах польѕенъ 2, Шврьѕѣм'іа 3. мнoѕи 4. 5. В прикметниках звичайно стягнені форми, напр.: ѕълъіхъ 3 і др. Про мову РЛ дослідник цеї пам'ятки Г. Ільїнський пише так: „Какъ въ отношеніи палеографическомъ Македонскій Глаголическій Листокъ представляетъ древне-церковно-славянскій, resp. древне-болгарскій текстъ *чистаго* типа, т. е. безъ какихъ-либо средне-болгарскихъ, сербо-хорватскихъ, русскихъ или чешскихъ особенностей, такъ и въ отношеніи лингвистическомъ мы не можемъ указать ничего, что̀ сколько-нибудь противорѣчило бы этому наблюденію. Напротивъ, по чистотѣ и выдержанности своего болгарскаго типа, нашъ памятникъ можетъ быть смѣло поставленъ рядомъ съ лучшими древне-церковно-славянскими текстами“ (ст. 17). Ільїнський схиляється до думки, чи не написаний РЛ на північно-західній болгарській території, на границі з говорами сербськими, на що вказували б: 1. місце знайдення пам'ятки, Рильський манастир, і 2. часта заміна ъ через ь (ст. 18).

В. Погорілов, занявшись питанням, коли саме перекладено „Паренесис“ Єфрема Сирина, прийшов на основі аналізу словарного складу до такого висновку: „Переводъ Словъ Ефрема Сирина, сохранившійся въ спискахъ Паренезиса и въ Македонскомъ Глаголическомъ листкѣ, могъ быть сдѣланъ лишь въ Болгаріи, во время расцвѣта литературной дѣятельности, и слѣдовательно въ этомъ отношеніи Македонскій листокъ долженъ быть отнесенъ къ одной группѣ съ Супрасльской рукописью и Хиландарскими листками“[1]. До того самого висновку прийшов і Г. Ільїнський (ст. 24).

---

[1] Сборникъ статей Фортунатову, 1902 р. ст. 499.

Палеографічні й лінгвістичні ознаки говорять за те, що РЛ—пам'ятка XI-го віку.

Література. *В. Григоровичъ*: О древнѣйшихъ памятникахъ церковно-славянскихъ, „Извѣстія" 1852 р. т. I ст. 88.—*В. И. Григоровичъ:* Статьи, касающіяся древняго славянскаго языка, Казань, 1852 р. ст. 63-74. — *И. И. Срезневскій*: „Извѣстія Имп. Археологическаго Общества" т. IV ст. 381-390, текст РЛ. — *И. Срезневскій*: Древніе глаголическіе памятники, 1866 р., ст. 220-224, дано текст глаголицею й кирилицею. — *И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки, „Сборникъ" 1867 р. т. I ст. 27-36 № 5: Глаголическій списокъ поученій Ефрема Сирина; дано текст РЛ, а також повний текст двох слів Єфрема Сирина з кирилівських списків XIII в. і варіянти з інших списків; текст з багатьма помилками. — V. Jagić: Specimina, 1882 р., ст. 27-29, добре видано текст (хоч Ільїнський вказує трохи помилок).—*Валерій Погорѣловъ*: Къ вопросу о Македонскомъ глаголическомъ листкѣ, див. „Сборникъ статей, посвященныхъ учениками и почитателями акад. Ф. Ѳ. Фортунатову", Варшава, 1902 р. ст. 492-499 (томи 48-49 „РФВ"); аналіз словарного матеріялу „Паренесиса" Єфрема Сирина для встановлення часу його перекладу на слов'янську мову. — *Г. Ильинскій*: Македонскій Глаголическій Листокъ. Отрывокъ глаголическаго текста Ефрема Сирина XI вѣка, див. „Памятники старославянскаго языка" т. I вип. 6, Спб. 1909 р. 32 ст. + 2 фототипічні знимки; дано текст з грецьким оригіналом, а також палеографічний і лінгвістичний аналіз та літературне значіння РЛ. Рец. Diels в „Archiv" 1910 р. т. XXXII ст. 251; V. Vondrák в „Rocznik Slawistyczny" 1912 р. т. V ст. 75-76.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо 1911 р. ст. 128.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, Софія, т. I ст. 178-180.

9. Македонський Кирилівський Лист.

Відомий учений А. Гильфердинг знайшов цю пам'ятку в Македонії, але де і як, невідомо, і подарував її словістові І. І. Срезневському. Лист великого розміру: 27×21 cm; зберігся він дуже зле, — верхній лівий вугол відірваний, в пергаменті багато дірок, деякі слова стерлися зовсім. Письмо — скошений направо устав XI-го віку. Оригінал для Листа був, здається, глаголицький, через що в ньому знаходимо глаголицьку букву *ю* в двох словах: ѓулогню та (прило)женію. Пам'ятка ця зовсім не знає букви ъ, — вживає тільки ь (і тільки ы, а не ъі, як всі інші пам'ятки), — а це робить її унікумом серед пам'яток XI-го віку і свідчить про південно-слов'янське походження її. Лист знає юс малий в формі ѧ (а ѧ лише два рази), що Соболевський зве ознакою македонської палеографічної школи; ѧ тут визначає а і ѫ. Уживається тільки шт, нема щ; замість ѕ уживається з, але з гачечком справа: ʒ. Зовсім нема ѡ. Мова пам'ятки так само говорить про давньо-болгарське походження її. Зміст Листа цікавий тим, що він — оригінальний твір XI-го віку граматичного змісту, тоді як усі інші пам'ятки — переклади з грецького; зміст цей нагадує відомий Пролог Івана, екзарха болгарського, до його перекладу „Богословія" Івана Дамаскина; автор Листа безумовно багато користався з цього Прологу, чи скоріше — переробив його. Пам'ятка зберігається в Петрограді, у В. І. Срезневського.

Головніші фонетичні ознаки МЛ такі: 1. Зовсім правильне уживання носових звуків. 2. Досить правильне уживання глухих, але зам. ъ тут завше ь. 3. Вокалізації сильних глухих зовсім нема. 4. Зникнення слабого глухого бачимо тут тільки в однім слові кто 1^{19}. 1^{21}. 5. Сполучення глухого з плавним тут надзвичайно цікаве, бо глухий стоїть пред плавним у всіх випадках: кърхъ 1^{4}, дързостнѫ 1^{20}, дързъ 1^{21}, гърдь $1б^{4}$, дължає 1^{27}, навіть пълти 1^{27}. Таке сполучення знають головно східно-слов'янські пам'ятки, але ознаки палеографічні та інші фонетичні змушують рахувати МЛ

пам'яткою болгарською. 6. Замість ѧ по південно-слов'янському звичаю вживається тільки ѣ, напр. сказанніѣ 1[8], кысѣ 1б[13]. 7. Перед йотованою голосною вживається лише и (а не ь), напр. сказаннѣ 1[8] і др. 8. Пам'ятка знає dz (зіло), яке зазначає через ꙁ з гачечком справа: ꙁ. 9. Нема л епентетичного в слові остакьше 1б[19]. 10. Цікава форма D[3] ны (намъ) 1[24].

Спеціяльний дослідник МЛ, по докладнім аналізі пам'ятки, приходить до таких висновків: „Подводя итогъ сказанному, нельзя не замѣтить, что въ палеографическомъ отношеніи нашъ памятникъ всецѣло примыкаетъ къ юго-славянской палеографической школѣ (ст. 17). И въ отношеніи языка МЛ вполнѣ сохранилъ печать своего южно-славянскаго, въ частности древне-болгарскаго происхожденія. Нѣкоторыми своими особенностями онъ сближается даже со средне-болгарскими памятниками, и потому въ высшей степени вѣроятнымъ дѣлается предположеніе ак. Ф. Ѳ. Фортунатова, что древность нашего памятника не превосходитъ начала XII или конца XI в". (ст. 21). Палеографічні особливості МЛ дають змогу С. Кульбакину твердити, що наша пам'ятка походить з XI в.[1] Думку деяких учених, ніби МЛ —пам'ятка східно-слов'янської рецензії, Г. Ільїнський рішуче відкидає (ст.17, 19-20); але треба підкреслити, що східно-слов'янське походження МЛ переконуюче ще не повалено; пояснення Г. Ільїнського форм як кьрхъ і др.— «что всѣ эти формы своими написаніями только болѣе или менѣе несовершенно выражаютъ» сонантні r l l (ст. 20), мало переконуюче вже хоча б через те, що тут лише на однім листку маємо аж 8 прикладів з глухим перед плавним, і ні одного—з глухим по плавнім.

Згадаю ще про думку Б. Цонева, який на основі вживання самого ь та поплутання ѫ з оу твердить, ніби наша пам'ятка повстала або на неболгарській землі, або по XI віці. Що до поплутання ѫ з оу в словах ноуждн 1[19] і дьрзноу 1[21], то тут не поплутання, а т. зв. чергування, відоме і в інших пам'ятках, напр. в Супрасльськім Рукопису.

---

[1] Энциклопедія Славянской Филологіи, 1915 р. т. X ст. 44.

Література. *И. Срезневскій*, див. „Извѣстія Археологическаго Общества" 1863 р. т. V ст. 66-68, звідсі передруковано і в його „Древніе глаголическіе памятники" ст. 276, дано текст. — *И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1868 р., ст. 39-42, 192-193, огляд і текст з помилками. — *И. В. Ягичъ*: Разсужденія старины, 1895 р., ст. 37.—*Г. А. Ильинскій*: Македонскій листокъ, отрывокъ неизвѣстнаго памятника кирилловской письменности XI-XII в., „Памятники старославянскаго языка", т. I, вип. 5-й, Спб. 1906 р., 35 ст.,—добрий огляд пам'ятки, література про неї, два фототипичних знимки, текст, палеографічний і лінгвістичний огляд.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1911 р. ст. 189.

---

10. Охридські Глаголицькі Листки.

Під час своєї відомої подорожи по тоді турецьких землях Болгарії В. І. Григорович в 1845 р. побував і в місті Охриді, в західній Македонії, давнім центрі болгарської церкви, де й знайшов два мізерних листки нашої пам'ятки. Зміст ОЛ—євангельський текст (а саме: Лука 24^{19-35}, Іоан 1^{35-42}, 3^{30-33}, 20^{19-31}, 2^{1-7}), чому ця пам'ятка в науці відома під неслушною назвою Охридської Євангелії,—її ліпше звати, за прикладом інших подібних пам'яток, тільки Охридськими Листами. Року 1865-го 1 травня в Одесі відкрито університета, і з тої урочистої нагоди 2 травня В. І. Григорович подарував до бібліотеки новозаснованого університету 60 своїх рукописів, а серед них—Охридські (й Хилендарські) Листки, де вони зберігаються й тепер під № 24.

ОЛ—це дуже щуплий уривок з колишньої Євангелії,—лишилося тільки півтора листки: один листок цілий та ліва половина другого, перерізаного вздовж. Із усіх старослов'янських пам'яток ОЛ збереглися найгірше: в деяких місцях письмо або зовсім стерлося, або вицвіло; часом покрито воно віковим брудом, яко-

го стерти нема змоги. Крім цього, цілий лист обрізаний так, що ушкоджено 1-й рядок; сильно ушкоджено й два долішніх рядки; праве поле цього листа також обрізане, чим ушкоджено кінці рядків. В половинці листка обірвано верха, чому пропали три горішні рядки. Розмір цілого листка по обрізанні 19,5×16,9 cm, а половинки 19,7×10,7 cm.

Письмо ОЛ або пряме, або трохи з нахилом вліво; письмо йде під лініями, букви ніби вісять; букви мають досить виразну вуглуватість; взагалі письмо цеї пам'ятки трохи нагадує письмо Синайського Псавтиря. Цікаво, що в заголовнім рядку в слові по пастѧ 2[9] поставлено не глаголицьке, але кирилівське т (Ягіч: Глаголическое письмо, ст. 133, зве цю букву грецькою або латинською)[1]. Цілий рукопис певне був гарно оздоблений, бо й в позосталій частині на л. 2-м єсть ініціял *С* — гарненька вазочка на трикутній ніжці[2].

З правописних рис ОЛ зазначу. 1. Букви ѧ нема, скрізь вживається тільки ꙗ. 2. Букви ї вжито лише 3 рази, панує і; дворамення и рідке. 3. Буков ѳ, ѡ нема зовсім в позосталих листках. 4. Єсть лігатури, але мало; скорочення слова частіще робиться виношенням літери над рядок. 5. Надрядковий значок непослідовно ставиться переважно над и та і.

З фонетичних особливостей ОЛ зазначу такі. 1. Слабі глухі ъ, ь не зникають (цього єсть 55 прикладів), зникнення маємо тут тільки в слові пѣана 2б[10]; задержалися глухі й на кінці слів. 2. Глухі звичайно уподібнюються наступному складу (закон Ягіча), за винятком 3 прикладів. 3. Сильний ь часто вокалізується на ѣ. 4. При сполученні з плавним глухий (звичайно ъ) ставиться по нім: дрѫжїтѣ 2[20], дрѫжѧтъсѧ 2[20], крѣхѫ 2б[28]. 5. Сполучення ъ+и дає ъі, напр. къі истї(иж) 1б[2], глѧ҃тъі и 1[10]. 6. Носові вживаються зовсім правильно, заміни їх на чисті нема. 7. Перед йотованою

---

[1] Яко ініціяла кирилівського Т вживається і в інших пам'ятках, напр. в Мар. Єв. і Син. Пс., а в Син. Требнику аж три рази.

[2] На нашім знимку № 32, на жаль, знати тільки половину цього ініціялу, бо ліва половина його не вийшла.

голосною панує и, а не ь, напр.: знаменїѧ 26[8], ѧвленїе 1[9] і др. 8. Єсть приклади відсутности йотації: неразоумьнаѧ 1[12], гла҃ше 1[27] і др. 9. Постійно вживається епентетичного л, тільки раз прѧломь 1[24]. 10. Єсть ѕ, напр.: кънїѧѕи 1[3], дроуѕій 2[23], носѧ 2[14]. 11. Sk перед ě дає ст, напр.: по пастѣ 2[9]. 12. Єсть група здр: къздрадокашїѧсѧ 2[15]. 13. В однім випадкові вжито протетичного *в*, а саме вот(ъ кънигъ) 1[17] зам. отъ (пор. українське *від* з *од, отъ*), — unicum в старослов'янських пам'ятках. 14. Букву ѳ, передається через т, напр.: тома 2[20], томѧ 26[1]. Дослідник ОЛ, Г. Ільїнський про мову цього пам'ятника пише: „Языкъ Охр. Листковъ гораздо древнѣе его письма: онъ не содержитъ въ себѣ никакихъ серьезныхъ отступленій отъ той нормы др.-церк.-слав. языка, съ которой мы знакомы, напр. по Кіевск. Глаг. Листк. или Зографск. Ев." (ст. 23).

Палеографічні особливості вказують, що ОЛ—пам'ятка XI віку; Ягіч (Глаголическое письмо, 133) схиляється рахувати їх трохи молодшими, ніж Синайський Псавтир та Синайський Требник.

Література. *В. Григоровичъ*: Статьи, касающіяся древняго славянскаго языка, Казань, 1852 р., ст. 63 і 74, лише згадка про ОЛ.—P. Šafařik: Pohled na prvověk hlaholského písemnictví, „ČČM" 1852 р., лише коротенька згадка. — *И. Срезневскій*: Древніе глаголическіе памятники, Спб. 1866 р., ст. 76-87; тут з оригіналу подано повний текст ОЛ глаголицею й кирилицею, додано й невеличкого знимка, але в виданні забагато недокладностей. — L. Geitler: Die albanesischen und slavischen Schriften, Відень, 1883 р., на ст. 185 подає побіжну коротку замітку про палеографічні особливості ОЛ, а в альбомі приводить добрий знимок з двох сторін пам'ятки. — *Проф. В. Н. Мочульскій*: Описаніе рукописей В. И. Григоровича, див. „Лѣтопись Историко-Филологическаго Общества при Новороссійскомъ Университетѣ" 1890 р., т. I, ст. 56, — коротка характеристика ОЛ, але передрук з статті Срезневського. — *Н. К. Грунскій*: Охридское Евангеліе, „Извѣстія" 1906 р. т. XI кн. 4 ст. 157-164, — видано текст, але недокладно, з

помилками, й дано коротеньку характеристику письма й мови пам'ятки; гостру рецензію на цю працю див. на ст. 3-4 праці Ільїнського 1915 р.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 132-133, огляд письма ОЛ. — *Г. Ильинскій*: Охридскіе Глаголическіе Листки. Отрывокъ древне-церковно-славянскаго евангелія XI в., „Памятники старославянскаго языка" т. III вип. 2-й, 32 ст.+4 фототипичних знимки. Це найцінніша праця про ОЛ,—дано текст з грецьким оригіналом, росказано історію вивчення пам'ятки, а також подано докладну характеристику письма, мови й тексту її; в кінці повний словник ОЛ. — *Б. Цоневъ*: История на българский език, 1919 р., ст. 180,—з помилками, недокладно.

---

11. Листки Ундольського.

Два кирилівські листки, чи 4 сторінки в малу чвірку розміром (перший лист 18,7×16 cm, а другий 19×15 cm), належали відомому бібліографу В. М. Ундольському, а по його смерті перейшли разом з іншими рукописами у власність Московського Рум'янцівського й Публичного Музею, де й зберігаються під № 961. Зміст Листків — уривок з Євангелії-апракос: притча про добре сім'я та бур'ян, Мат. XIII.24-30, 36-43 та оповідання про уздоровлення кровоточивої, Мр. V.24-34. Ціла пам'ятка – чотири сторінки чи 75 рядків, по 19 рядків на сторінці (ст. 2 має їх 18).

Пам'ятка має цікаві особливості палеографічні та мовні, чому на неї вчені звертали давно вже пильну увагу з того часу, як Срезневський перший в 1868 році оголосив її. Докладний палеографічний аналіз ЛУ, який зробили В. Щепкин та Є. Карський, вказав про давність їх письма. Більшість старо-слов'янських пам'яток мають геометрично просте письмо, але в нашій пам'ятці букви похилені вправо досить помітно, як то було і в давнім грецькім письмі. Пергамен зле оброблений, товстий, з дірками. Наша пам'ятка була приклеєна до оправи; при зниманні її

занадто підмочено, чому пергамен погурбився. Лінювано чимсь гострим, чому в деяких місцях пергамен навіть прорізаний. Для зазначення dz (зіло) уживається тут *з* з перекресленою титлом головкою: ꙁ. Письмо під лінією, букви ніби вісять, як то бачимо в Київських Листках, в Листках Клоца і др. старших глаголицьких пам'ятках; так само вісять під лінією й ініціяли великі й малі. Всі чотири сторінки ЛУ—продовження одна одної, цеб-то наші листки — середні листки з одного зшитка. Сторінки 1 та 4 мало виразні і не так ясні, як інші, бо як раз ними були приклеєні до оправи.

ЛУ мають простенькі прикраси—єсть два ініціяли *Р* і *В* та плетена заставка; в орнаменті ужито фарби зеленої, червоної та жовтої. В. Щепкин, що досліджував цей орнамент, ставить його в залежність від глаголицького письма: „Всѣ разсмотрѣнныя особенности—каже Щепкин—въ области обозначенія звуковъ, въ техникѣ письма, въ стилѣ почерка и заглавныхъ буквъ убѣждаютъ насъ въ близкой зависимости ЛУ отъ глаголической письменности“ (ст. 261).

З правописних ознак зазначу такі. 1. Замість ѧ тут постійно ѣ, напр.: днѣколѣ 25, нѣкова 50, ѣко 18 і др. 2. Із йотованих голосних ЛУ знають лише ю, а інших йотованих, а саме ѥ, ѩ, ѫ, зовсім нема, цебто тут є, а, ж вживаються й на початку складу замість йотованих, напр.: єго 6, заповѣдаж 45 і др. 3. Букви ѡ вживається часом і в середині своїх слов'янських слів, напр.: нарѡдъ 57. 4. Панує и, а і, ї рідкі. 5. Один раз ужито ѕ в слові ѕко 11. 6. В букві ѕ і части його з'єднані лінією. 7. Яко цифри 6 вживається *г*, а яко звук тільки ꙁ.

Деякі ознаки мови ЛУ дуже давні, але єсть ознаки й молодші. 1. Так, вживання носових звуків тут зовсім правильне у всіх 80 випадках. 2. Зате нема цеї давности в уживанні глухих,—тут постійно замість ь уживається ъ, напр. вълъ 23, концъ 30 і т. п.; ь ужито тільки два рази, та й то здається, лише з економії місця: єсть 3, гь 21. 3. Єсть приклади вокалізації ь на е та частого зникнення неміцних єрів, напр.: пришедъше 9, пришедъшн 63, шедъше 13. 16,

оуспѣннѣ 37, кто 68. 71, многъ 57. 60, дѫн 75 і др.; прикладів вокалізації ъ на о нема. 4. Перед йотованою голосною ставиться н, напр. кънѣсѣннѣ 49, къ тоуѣнїѣ 58. 5. Епентетичного л вживається правильно: пристѫплъше 19, зємла 30. 6. Звука dz ужито правильно 4 рази: къстрѣзаѫще 14, съжїзаѫтъсѧ 28, полъза 61, прозаѣє 7. 7. Прикметники знають лише стягнені форми на -ѣі, -аго, -омоу, -ѣіхъ; так само й імперфект лише стягнений. 8. Як і в Супр. Рук., тут єсть форма Pr 3¹ без кінцевого -тъ, а саме: къдє 32. 9. Приказовий спосіб на -ѣтє: нзъвєрѣтє 17, съвєрѣтє 18, съказѣтє 17, але: остакнтє 15. 10. З форм складні зазначимо давальний приналежности: скрѫжєтъ зѫбомъ 33, къ крѣма жатвѣ 16. 11. В словнику знаходимо єтєра 58, N¹ плѣвєлъ 6.8.11, трѣва 8 і др.

Спеціяльний дослідник ЛУ, Є. Карський рахує їх болгарською пам'яткою XI-го віку; так само до XI-го віку відносить ЛУ і П. Лавров; перед тим В. Н. Щепкин відносив ЛУ до середньо-болгарських пам'яток першої половини XII-го віку, але його думка не защепилася в науці. Пробує В. Щепкин і точніше зазначити місце повстання нашої пам'ятки: „На основаніи македонскаго характера графическихъ и художественныхъ пріемовъ, а также на основаніи одной фонетической черты (дѫн 75 замість дъѫн, пор. західне й південно-західне болг. *щерка*), написаніе нашего памятника можно относить къ юго-западной области современной территоріи болгарскаго языка" (ст. 262).

Література. *И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1863 р., „Сборникъ" т. 3, ст. 73-44, 194-196, опис і текст. — *И. Ягичъ*: Образцы, 1882 р., ст. 48-49, текст. — *В. Щепкинъ*: Листки Ундольскаго, „Сборникъ статей, посвященныхъ Ф. Ѳ. Фортунатову", Варшава, 1902 р. ст. 249-269; те саме в „РФВ" 1902 р. т. 49 ст. 249-269; огляд цілої пам'ятки, але головно про палеографічний бік та про орнаменти; пор. „ЖМНПр" 1903 р. кн. VI ст. 435-436.—*Е. Ѳ. Карскій*: Листки Ундольскаго, отрывокъ кирилловскаго Евангелія XI-го вѣка, „Памятники

старославянскаго языка" т. I вип. 3-й Спб. 1904 р., —тут 4 фототипічних знимки з усеї пам'ятки (на жаль, неясні), повний текст і докладний аналіз письма та мови; рец. Г. Ільїнського в „Визант. Врем." т. XI ст. 748-749.— *П. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, Спб. 1915 р. ст. 29 література і 40-42 палеографічний аналіз письма, див. „Энциклопедія Славянской Филологіи" вип. 4.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 188.

---

12. Слуцькі Листки

(Слуцький Псавтир).

Як свідчить В. Срезневський [1], Слуцькі Листки знайшов в м. Слуцьку на Мінщині художник Д. М. Струков в 1867 р. і привіз їх до Петрограду. В наступнім 1868 році памятку видав І. Срезневський, який пише про неї: „*нынѣ* открытая Слуцкая псалтырь" (ст. 21); де дівся далі оригінал СЛ, не відомо,—пам'ятка рахується тепер втраченою. Серед рукописів І. Срезневського під № 5 зберігається тільки малюнок з СЛ, але, на жаль, він зроблений на прозорім папері від руки, а не фотографічно.

Пам'ятка складалася з 5 листків розміром в чвірку, по 28 рядків на сторінці. Зміст її—псальма 118, але без початку, середини й кінця; збереглися вірші 10-93, 101-106, 148-154 і 161-176. Псальма без толкувань, але текст написаний так, що позоставлено місце поміж віршами [2] може й для написання толкувань. Письмо трохи похиле, нерівне; писала, здається, не одна рука; так, на л. 3-м помітна вже інша рука [2]. Ягіч (Образцы языка, ст. 56) письмо СЛ зве південно-слов'янським.

---

[1] Древній славянскій переводъ Псалтыри, 1877 р. ч. 1, ст. 13.

[2] Так свідчить перший видавець пам'ятки І. І. Срезневський, що мав СЛ в своїх руках.

Головніщі правописні ознаки СЛ такі[1]. 1. Буква ѧ ставиться по приголосних, а ѧ по голосних, цеб-то на початку складу; правда, цього додержано не завше. 2. Замість ꙗ часом вживається ѣ, напр.: вєѣкого 4^{18}, вєѣчьскаꙗ $3б^{26}$ і т. п. 3. Постійно пишеться ѱ, а шт зовсім нема. 4. Звичайно пишеться ъі, але єсть і ъи. 5. Буква о буває чотирох форм: о, ѡ, ○ кругле з крапкою і ⊡ квадратове.

Головніщі фонетичні особливості СЛ такі. 1. Слабі ъ, ь часом опускаються; поплутання ъ з ь не рідке; безсумнівних прикладів вокалізації ъ, ь на о, е нема. 2. В сполученні з плавним глухий (звичайно ъ) ставиться по нім: прѣкѣє 3^{2}, испрѣка 5^{10}, грѣдни 2^{27}, грѣтани 4^{22}, исплѣнь $2б^{24}$ і т. п. 3. Носові вживаються правильно, але вже єсть поплутання ѫ з ѧ та заміна ѫ на оу. 4. Перед йотованою голосною звичайно маємо ь, напр.: поношєньє 2^{2}, наказаньїю $2б^{28}$ і т. п. 5. Звичайно скрізь уживається л епентетичного, але: на земн 1^{18}, глѹменнїа 3 $б^{15}$, поглѹмїю 3^{23}. 6. Єсть Ab^{1} на -ѣмѣ: съ рабѣмѣ $2б^{26}$ і т. п., нестягнені форми: грѣдѣіихѣ 3^{6}, хожддахѣ 2^{14} і др.

Про вік СЛ Лавров твердить, здається на основі знимка, що зберігається в матеріялах І. Срезневського: „Рукопись безспорно относится къ XI вѣку" (ст. 43).

Література. *И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ" 1868 р. т. III ст. 21-24: Слуцкая псалтырь, характеристика письма, правопису й мови; ст. 155-165 текст. — *В. Срезневскій*: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. ч. І ст. 13-14; в більшості повторено те, що дав І. Срезневський.—*И. Ягичъ*: Образцы языка церковнославянскаго, Спб. 1882 р. ст. 53-56, передруковано текст І. Срезневського з варіянтами з Болонського й Погодинського Псавтирів.—*П. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, Спб. 1915 р. ст. 43.

---

[1] Характеристику правопису та мови подаю з видання Срезневського 1868 р.; цитати ставлю по листах і рядках.

13. Напис царя Самуїла 993 р.

Найдавнішою датованою кирилівською пам'яткою на сьогодні вважається Напис царя Самуїла 993 року на гробовій плиті, яку знайдено в селі Герман, коло Преспи, в південно-західній Македонії, де проходить етнографічна границя між слов'янами та албанцями. Плиту знайдено ще в 1888 році, при збудуванні нової церкви в селі Герман. Германські поселяне росповідають, що в їхнім селі жив колись патріярх Герман; як він помер, його поховали в старій церкві, де й тепер під підлогою знаходиться гріб патріярха з написом. Коло гробу патріяршого й знайдено нашу плиту, з написом царя Самуїла на ній. В кінці X—поч. XI-го віку коло Преспи був політичний болгарський центр, тут мав свою столицю й цар Самуїл. Зміст напису каже, що тут була родинна усипальниця Шишмановичів, і що скромна церква в селі Герман ховає в собі, можливо, й останки самого царя Самуїла.

Гробова камінна плита на 1,25 метра довга, а на 0,52 м. широка. Напис знаходиться лише на малій частині цеї плити, правий долішній вугол її відбитий; сам напис має розмір 26,8×27,2 cm. На плиті, крім цього, знати сліди трох хрестів, що колись були прибиті до неї (фотографію плити див. на знимку № 40).

Чутки про цю плиту й цінний напис на ній попали в пресу ще в 1891 році від македонського вченого В. Кънчева, що першим відкрив цей напис, але широкому вченому світові ця надзвичайної ваги пам'ятка стала відома лише в 1898 р., — учені Успенський та П. Милюков подорожували тоді по Македонії і під час цеї подорожи й відкрили цю пам'ятку, про яку й оголосили друком в 1899 р.

Напис царя Самуїла (див. знимок № 41) має зазначений 6501 рік, цеб-то 993 р. по Христі, і в цім власне найбільше його значіння, бо давні слов'янські пам'ятки не датовані. Напис свідчить про глибоку давність кирилівського письма, свідчить і про те, що в 993 р. в Македонії вже вживано кирилиці навіть

для гробових плит. Знайдення напису 993 р. сильно піднесло було надії прихильників старшинства кирилиці, але надії ці не справдилися.

Напис має лише 11 рядків, з них тільки 2 цілі, а решта з відбитими кінцями; уже через цей малий зміст напис не має язикового значіння. Велике палеографічне значіння пам'ятки без усякого сумніву. Письмо пам'ятки — т. зв. уставне, але це устав епіграфічний,—напис вибито на камені. Здається, майстер не був слов'янином, чим і пояснюється, що він в 3-м рядку замість л вирізав п, і лише потім над п поставив потрібне л; з цеї ж причини головки в ъ та ь загнуті тут вправо, а не вліво. Ягіч, Мілетич, Цонев і др. твердять про глаголицький вплив на форму буків Напису 993 р. Напис, на жаль, не має в собі таких буків: ї, ѱ, ѵ, ѯ, ѱ, ѳ, ѵ. В напису проглядає одна діялектична болгарська риса,—нейотоване ж в слові **полагаж**; про болгарську ж місцевість (інші вчені добачують тут глаголицький вплив) говорить і ѣ зам. ꙗ на 8-9 рядках в слові N[1] (ρиѱими)ѣ. Єсть уже ъ зам. ь в слові **кръстѣхъ**. Звук ъі тут зазначений (рядок 1-2) як ъи, в чім вбачають глаголицький вплив.

На відбитих місцях Напису назву батька треба читати (нн)кола, а назву матері—(ρиѱими)ѣ.

Література. *Василъ Кънчевъ:* Прѣспенско езеро и Долна Прѣспа, „Сборникъ за народни умотворения", Софія, т. IV ст. 40.—В журналі „Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ", Софія 1899 р., т. IV вип. І, уміщено про напис 993 р. три статті, а саме: *Ѳ. Успенскій*: Надпись царя Самуила, ст. 1-4; *Т. Флоринскій*: Нѣсколько замѣчаній о надписи царя Самуіла, ст. 5-13; *Д-ръ Л. Милетичъ*: Къмъ Самуиловия надписъ отъ 993 година, ст. 14-20. — *Є. Карскій:* Надпись Самуила 993 года, „РФВ" 1899 р. т. 42 кн. 3-4 ст. 231-236. — K. Jireček — V. Jagić: Die cyrillische Inschrift vom Jahre 993, „Archiv" 1899 р. т. XXI кн. 3-4 ст. 543-557; Ягіч дав тут на ст. 551-557 палеографічний опис пам'ятки.—*Т. Флоринскій*: Къ вопросу о древности и взаимныхъ отношеніяхъ кириллицы и глаголицы,

„Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописца", 1900 р. кн. 14 вип. 2 ст. 73-84.—Karásek J.: Nejstarší slovanská cyrilská památka z r. 993, „Česká Revue" III. 1003-4, 1117-9. — *Йорданъ Ивановъ:* „Български старини изъ Македония", Софія, 1908, № V ст. 24-26: Царь-Самуиловъ надписъ отъ 993 г.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 181-183.

---

14. Темницький напис.

В Сербії, в селі Гірнім Катуні, в Темницькім повіті Моравської округи, один селянин, копаючи землю, знайшов на глибині 60-80 cm плитку з написом, яку й продав місцевому вчителеві, а той віддав знайдену пам'ятку в 1900 р. до Народнього Музею в Белграді. Плитка—вапняк, якого немає в околицях; вона квадратової форми: 192×195 mm широка, 195-200 mm довга, 50 mm висока; здається, що плитка знаходилася на жертівнику в вівтарі, а під нею були мощі десятьох Севастійських мучеників (пам'ять 9 березня). Роскопки на тім місті, де знайдено плитку, нічого не дали.

Напис дуже коротенький (див. знимок № 42), всього 7 рядків, 18×18 cm розміром. Зміст його такий:

ⷭ҃тѣи·ѕаньтиасѣ·
сисинѣ·леонтѣ·
мелитѣ·сєвгіріан·
філоктімон·ангіас·
пракл҃ь·ієкл҃ѣдик·
кюріонѣ·мо҃ли҃ан
ба за нѣі·

Різьбар зробив три помилки в словах, а саме: в 2-м рядку в слові сисинѣ вирізано перед ѣ букву и, а потім перероблено її на н; в 5-м рядку зачав був довбати а, а треба було н; помітивши помилку, він скористав із спинки а; в тім же рядку по к різьбар видовбав, під впливом попереднього слова, непотрібне л, але помилки не виправив.

Через те, що напис дуже коротенький — всього 15 слів,—він не має лінгвістичного значіння; можна хиба підкреслити, що деякі грецькі ймення вже зслов'янщено: Ξάνθιας — у нас ѯаньѳиасъ, Σισίνιος — сисинъ, Λεόντιος — леонтъ, Μελίτος — мелитъ, Σευηριανός — севѵірианъ, Φιλοκτήμον —филоктимонъ, Ἀγγίας—ангиасъ, Ηράκλειος —иракіѵъ, Ἐκδίκος — ієк(ѵ)ъдикъ, Κυρίον—кѵріонъ. Уживання поруч зслов'янщених ймень і незслов'янщених виразно говорить про глибоку давнину нашої пам'ятки, коли ці ймення ще не остаточно втерлися в слов'янській літературі.

Зате пам'ятка має велике палеографічне значіння. Робила його дуже вправна рука,—букви видовбано старанно й надзвичайно гарно. Сербський учений Л. Стоянович, що перший оповістив учений світ про цю пам'ятку, порівняв її з грецькими пам'ятками X віку і твердить, що й Темницький напис—це пам'ятка X-го віку. На мою думку, форма літер цеї пам'ятки (див., напр., літери н, ієː, в яких з'єднуюча лінія не посередині, а вище середини), могла б говорити й про кінець XI-го віку.

Література. *Луб. Стојановић*: Темнићки натпис X-XI века, „Јужнословенски Филолог", Београд, 1913 р. кн. 1-2 ст. 4-20, тут же й два знимки: з плити та з напису.

II. Старо-слов'янська мова сербської рецензії.

1. Маріїнська Євангелія.

Під час своєї відомої подорожи 1844-1845 р., по вказівках консула А. Михановича знайшов проф. В. Григорович на Афоні, в скиту Пресвятої Діви Марії, що належить до Русикону, дуже давній рукопис Євангелії; від Маріїнського манастиря Євангелія ця звичайно зветься Маріїнською. Правда, в науковій літературі появлялися заперечення про місце, де саме знайдено цю пам'ятку,—вказували на Охриду в Бол-

гарії або на лавру св. Афанасія на Афоні і др. Ось тому ця пам'ятка має й інші назви, — часом зветься вона Григоровичевою, по назві особи, що знайшла її; а то ще звуть її Євангелією Афонською.

Рукопис складається з 173 листків чи з 23 зшитків, по 8 листків (quaterniones) в кожнім, крім останнього, що має тільки 6 листків (ternio). Два перших листки (Євanг. Матвія розділи V і VI) ще до Григоровича стали власністю австрійського консула в Костянтинополі хорвата Антона Михановича, від котрого перейшли потім до Міклошича у Відні, а від Міклошича—до проф. Лескина в Липську. Зміст пам'ятки—повна Четвероєвангелія, в порядку Євангелистів. Рукопис пергаменовий, розмір — чвірка; в рукопису бракує початку, кінця й деяких листів в середині; праворуч вгорі по зшитках розставлено так звану зшиткову пагінацію, як то було в грецьких рукописах. Письмо — зовсім кругла глаголиця, правильної круглої форми, близької до форми Ассеманової Євангелії; письмо йде над лініями, а не під ними. В Євангелії багато пізніщих кирилівських приписок на полях з виразними сербізмами в мові; в ініціялах замість глаголицького подибується кирилівське (або грецьке) **т**. Вже в XIV віці пам'ятка безумовно була на Афоні в скиті Богородиці. По смерті Григоровича Євангелія (але без 2 початкових листків) перейшла до Московського Публичного й Рум'янцівського Музею, де й зберігається під № 1683.

Питання про землю, на якій повстала ця дуже важлива пам'ятка, не вирішене ще остаточно. Академик Ягіч, що спеціяльно досліджував цю Євангелію, відносить її написання до сербо-хорватської землі,— пам'ятка написана десь у сербо-хорватів, власне у штокавців,—„гдѣ-нибудь въ предѣлахъ тѣхъ странъ, гдѣ въ XI вѣкѣ жили Хорваты и Сербы, по всей вѣроятности гдѣ-нибудь въ Босніи или южнѣе“ [1], а про це свідчать такі лінгвістичні явища нашої пам'ятки: 1. Часте поплутання ѫ з оу, 2. поплутання ꙑ з и, 3. вживання оу зам. ѫ на початку слова, напр.: оуѥ-

[1] Див. на ст. 410 його праці.

ленжѫ 196[10], оуоржьсѧ 248[11], 4. зовсім сербська форма G[1] сега ради 136[6] зам. сего ради[1] і 5. словарний склад, як напр. кокотъ 100[11] і др. замість коуръ. Це авторитетне твердження Ягіча проте не защіпилося в науці. Уже перший рецензент праці Ягіча, А. Будилович не визнав його доказів за переконуючі і пильнував довести, що „Марінское Евангеліе писано на почвѣ болгарскихъ говоровъ“[2]. До такого ж переконання прийшов і другий рецензент, відомий знавець болгарських говорів Л. Милетич; він не приняв доказів Ягіча, вказуючи, що такі самі лінгвістичні явища знаходяться й по інших, чисто болгарських пам'ятках; крім цього, Милетич показав, що в Марінській Євангелії єсть явища, які мусимо визнати за болгарські, напр. вживання о зам. ѫ (що Ягіч рахує тільки опискою)—це діялектична болгарська риса, яку знають і сучасні македонські та родопські говори, й яка здибується в таких пам'ятках, як Синайські Псавтир та Требник[3]. Так само пізніще й Фортунатов в праці „Составъ Остромирова Евангелія“ ст. 1473-1475 не визнав Марінської Євангелії за сербо-хорватську пам'ятку[4].

До думки Ягіча про сербо-хорватське походження писаря Остромирової Євангелії пристали А. Соболевський, В. Вондрак і др. С. Кульбакин про нашу пам'ятку пише: „Такъ какъ *ѣ* и въ болгарскомъ языкѣ, говоря вообще, измѣнилось в *и*, только, быть можетъ, нѣсколько позже, то нѣтъ необходимости пред-

---

[1] Правда, як показав Фортунатов, такі „сербізми“ маємо і в Супрасльському Рукопису, а саме: нѣкога 275[23], кога 435[23], коіега 441[20], кга 509[21], къ'сѣкога 457[18]; уже через це не легко погодитися з думкою, що „сега ради“ — це описка писаря, див. „Сборникъ статей В. Ламанскому“. Спб. 1908 р. ч. II ст.1475.

[2] „ЖМНПр“ 1884 р. березень, ст. 164-165.

[3] „Периодич. Списание“ 1886 р. т. XIX-XX ст. 238-240.

[4] Фортунатов вказує на відсутність в Мѥ прикладів поплутання ѧ, ѩ з ѥ, що було б дійсним сербізмом; поплутання ѣ з и—описки; слово оуѥленаѩ відоме і в Супр. Рукоп. та в Син. Псавтиру, а оуоржї—в Збірнику Клоца.

полагать въ писцахъ Марiинскаго Евангелiя и Сборника Клоца непремѣнно сербовъ. Оба памятника, быть можетъ, отражаютъ болгарскiй говоръ XI вѣка, въ нѣкоторыхъ своихъ чертахъ сближавшiйся съ сербскимъ языкомъ“[1]. В 1917 р. вiн вже твердить про це: „Въ языкѣ памятника встрѣчаются явленiя, которыя указываютъ на писца—серба или на болгаро-македонскiй говоръ XI вѣка“[2]. В iншiй працi[3] Кульбакин пише про це ясніше: „Як що припустити, що МЄ вiдбиває македонський дiалект з о=ѫ і ѣ=ѣ, а одночасно у=ѫ, у=ѫѣ, а и=ѧі, і з формою ѣѣга, то приходимо логiчно до висновку, що в Македонiї XI-го столiття були дiялекти з особливостями фонетичними й морфологiчними сербськими, бо вище вказанi риси, де б вони ні стрiчалися, завжди будуть сербськими“. А в останнiй час, в своїй рецензiї на працю П. Бузука, Кульбакин ще бiльше схиляється на бiк думки Ягiча про сербо-хорватську батькiвщину писаря Марiїнської Євангелiї[4]. В теперiшнiй час, здається, маємо право твердити, що МЄ повстала на такiй територiї, де в лiтературнiй мовi панували болгарськi риси, але де не брак було й рис (живих) сербських.

В недавнiй час, в „Извѣстiя“ 1921-1925 р. виступив проф. П. А. Бузук з спецiяльною працею: „Къ вопросу о мѣстѣ написанiя Марiинскаго евангелiя“; пiсля вiдповiдного аналiзу (правда, досить хаотичного, як і вся праця), автор прийшов до висновку, що „Марiинское евангелiе нельзя приписывать сербу-писцу, какъ это дѣлалъ Ягичъ. Оно написано болгариномъ“[5]. На цим тимчасово й спинилися досліди над батькiвщиною писаря Марiїнської Євангелiї. Як бачимо, дослiдники визнають сербiзми в пам'ятцi, тiльки не всi вiдносять повстання їх до чисто сербської територiї.

---

[1] Энциклопедiя Славянской Филологiи, вип. 10 ст. 13, 1915 р.

[2] Древне-церковно-славянскiй языкъ, 1917 р. вид. 3, ст.30.

[3] Du classement des textes vieux-slaves, „Revue des études slaves“ 1922 р. т. II ст. 200.

[4] „Јужнословенски Филолог“ т. IV і V, 1924-1926 р.

[5] „Извѣстiя“ 1925 р. т. 29 ст. 363.

Цікава мова цеї пам'ятки; її граматичні форми, особливо словарний склад, дуже старі, часом старіщі за такі в Зографській Євангелії, проте в фонетиці не брак і нових форм, а це вказує на глибоку давність оригіналу (але не теперішнього рукопису). Мова виразно свідчить, що МЄ—це пам'ятка старослов'янська, але якої редакції, як ми бачимо, остаточно ще не вирішено. Ягіч схиляється рахувати цю Євангелію за пам'ятку X-го віку, частина вчених відносять її на початок віку XI-го. Докладно проаналізувавши цю Євангелію, Ягіч прийшов до висновку, що це „одинъ изъ самыхъ важныхъ памятниковъ старинной глаголической письменности".

Головніщі фонетичні особливості МЄ такі[1]. 1. Вокалізація сильних ъ, ь на о, є досить часта. 2. Зникнення слабих ъ, ь єсть, але рідке. 3. Поплутання ъ і ь не рідке. 4. Зміна ъ на ь і ь на ъ в залежності від дальшого складу тут єсть, але не часта. 5. По шипячих ь змінюється на ъ, напр. **врачѧнии** 26^{25} і т.п. 6. Поплутання ѫ і оу не рідке; замість ѫ часом маємо о, але це чи не описка замість оу. 7. Поплутання ѫ з ѧ, за одиничними винятками, нема. 8. При збігу двох однакових голосних в кінці слова і на початку дальшого слова голосна не подвоюється: **иже си** 15^{19} зам. **иже еси**, **бранитемоу** 152^{21} зам. **браните емоу** і т. п. 9. Перед йотованою голосною звичайно вживається и, напр.: **знамение** 40^{26}, ь в таких випадках рідке: **аѣѣ** 24^{24} і др. 10. Sk перед ѣ, и дає ѣщ, а ѣт тут рідке; часом до ѣт додано ще ц чи в рядку, чи над ним. 11. Епентетичне л часте, але часом його й не буває, особливо перед н та ь. 12. Звук dz (зіло) змінився на з. 13. Сполучення tj > шт або ѱ, а dj > жд, але єсть **розьѣтка** 48^{20}, **книзжь** 399^{17}. 14. G[1] прикметників частіще кінчиться на **-ѧаго**, рідше на **-ѧго**; єсть декільки випадків на **-ѣего**, а D[1] на **-оуемоу**. 15. В Pr зам. **-ѣетъ**, **-ѣете** тут не рідко **-ѧатъ**, **-ѧате**: **разбикѧатъ** 150^{4}, **знѧатъ**, **знѧате** 376^{12}. 16. Pr3[1] звичайно кінчиться на **-тъ**; одиночні випадки: **бжде** 169^{24}, **є** 281^{3}, **на** 341^{12}. 17. Прика-

[1] Цитацію подаю по сторінках і рядках видання В. Ягіча 1883 р.

зовий спосіб знає -ѧтє і -нтє: покажѧтє 290[17] і покажитє 80[5]. 18. Дуже багато форм простого несигматичного аориста; аорист сигматичний зберігає *с* в 1 ос. однини й множини, а також в 3 ос. мн.: помѣсъ 265[12], мѣсомъ 210[22], мѣстє 112[16]. Панує звичайно шт, але єсть і щ. В пам'ятці дуже багато словарних архаїзмів, що передають мову ще первісного євангельського перекладу. Зазначу ще одну діялектичну рису: одъ нелиже (зам. отъ) в Мар. IX[21] на ст. 150[18].

Література. В. Григорович, що вивіз цю пам'ятку з Афона, перший подав про неї коротенькі відомості в своїм „Очеркъ путешествія по Европейской Турціи", „Ученыя Записки Казанскаго Университета" 1848 р. кн. 3 ст. 96. — Два листки Михановича видрукував *Міклошич* в „Slavische Bibliothek" 1850 р. ст. 262-263.—*П. Шафарикъ*: Взглядъ на древность глаголь-ской письменности, „Извѣстія" 1852 р. т. I ст. 369.—*Шафарик* в Památky hlaholského písemnictví 1853 р. видрукував уривок, якого дав йому Григорович. — *В. Григорович* в „Извѣстія" 1853 р. т. II ст. 241-247 дав опис пам'ятки й її мови, з двома уривками тексту.—Пізніще трохи про МЄ пише й подає уривки з неї *И. Срезневскій* в своїй праці 1866 р.: „Древніе глаголическіе памятники" ст. 91-115. Див. ще *Шафарикъ*: Взглядъ, 1885 р. ст. 40-41.—*Викторовъ*: Собраніе рукописей В. И. Григоровича, М. 1872 р. ст. 6-7.— *В. Григорович* усе життя своє носився з думкою видати цілу Марінську Євангелію фотографічно, але це йому не вдалося, — він видав тільки Євангелію від Луки (л.л. 77-130 оригіналу), а видання закінчено вже по смерті його,—воно вийшло в „Изданія Общества Любителей Древней Письменности" 1880-1881 р. №№ 59-79: Евангеліе отъ Луки. Изъ глаголической рукописи XI вѣка, IV+110 ст.; видання фотолітографічне; але треба мати на увазі, що в цім виданні трапляються помилки (правда, дуже мало), як то показав П. А. Бузук („Извѣстія" т. XXIX ст. 356-362), порівнявши видання „ОЛДП" з оригіналом.—Цілу пам'ятку в кирилівській транскрипції видав в 1883 р. в Петрограді академ. *Ягіч*, це його відомий труд: „Памятникъ

глаголической письменности. Марiинское четвероевангеліе"; XX+607 ст.+2 знимки. До видання додано дуже цінний дослід Ягіча про палеографію та про мову цеї Євангелії, а також повний Словник її. *А. Будилович* в „ЖМНПр" за 1884 р. ч. 232 ст. 152-169 умістив рецензію на працю Ягіча, але рецензія закрашена занадто суб'єктивним відношенням рецензента до глаголицьких пам'яток взагалі; *Л. Мілетичъ* дав цінну рецензію на працю Ягіча в своїй статті: Особеноститѣ на езика въ Марийнския паметникъ, див. „Периодическото списание на Българското книжовно дружество въ София" кн. XIX-XX за 1886 р., ст. 219-252. Помилки й недогляди видання Ягіча (невелики) подав *П. Бузук* в „Извѣстія" 1925 р. т. 29 ст. 356-362 на основі порівняння видання з оригіналом.—*И. Ягичъ*: Четыре статьи, 1884 р., ст. 105, 141.—*А. Соболевскій*, „Унив. Изв." 1885 р. кн. 9 ст. 304.—*Ф. Фортунатовъ*: Составъ Остромирова Евангелія, „Сборникъ Ламанскому" 1908 р. ч. II ст. 1470-1475 проти сербизмів МЄ.—*А. Соболевскій*, див. „Богосл. Энциклопедія" 1909 р. т. X ст. 224.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 127-128. — *Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 170-173. — *П. Бузукъ*: Къ вопросу о мѣстѣ написанія Марiинскаго Евангелія, „Извѣстія" 1921 р. т. 23 кн. 2 ст. 109-149; продовження цієї праці, але вже під правдивою назвою: „Замѣчанія о Марiинскомъ евангеліи" дано в „Извѣстія" 1925 р. т. 29 ст. 307-368; в праці П. Бузука такі IX розділів: I. Про батьківщину писаря Мар. Єв. ст. 109-116. II. Про зміну глухих 116-134. III. Про редуковані голосні ъі та и 134-143. IV. Про вживання ю та оу по шиплячих 143-149. V. Про заміну ѫ через о та оу 307-334 (том 29). VI. Доля сполучення ѕк перед ѣ та и 334-337. VII. Деклінація 337-340. VIII. Вживання форм імперфекта 340-356. IX. Помилки в виданнях фотолітографічних „ОЛДП" 1880-1881 р. та Ягічевім 356-363. Загальні висновки 363-367. На працю Бузука дав рецензію *С. Кульбакин* в „Јужнословенски Филолог" 1924 р. кн. IV ст. 219-222 та 1926 р. кн. V ст. 304-307.

2. Листки Клоца чи Клоців Збірник.

Уривки Клоца — це глаголицька пам'ятка, що найраніше від усіх інших попала до рук учених дослідників і що відіграла епохальну ролю в вирішенні питання про давність глаголиці. Наша пам'ятка була колись дуже великою, на що вказує те, що перший зшиток помічений числом 62, цеб-то, що перед ним було ще 61 зшиток чи 448 листків. Але те, що збереглося з цього колишнього Збірника казань, тепер дуже вбоге: позосталося лише 14 листків чи 956 рядків; з них 12 листків знайшов в бібліотеці графа Клоца (Cloze, 1777-1856) відомий словіст В. Копитар і видав їх в 1836 році, з якого часу пам'ятка й стала приступною для наукового дослідження; пізніше два листки знайшов Міклошич і видав їх в 1860 р.,—докладний аналіз показав, що ці два листки дійсно походять з того самого збірника, з якого походять і 12 листків Клоца,—вони продовження слова І. Золотоустого.

Дуже цікава доля нашої пам'ятки. Листки Клоца мають пергаменову окладинку, на якій читаємо писану в 1500 році латинською мовою ось таку замітку про долю пам'ятки: „Ці зшитки (quinterni), тут в середині зв'язані, написані були власною рукою св. Єронима, наймудрішого доктора божої церкви. А книжки написані почасти мовою хорватською. А мені подарував (їх) п. Lucas de Reynaldis, пресвітер Веґленської діецезії, що мав (їх) від славного пана Івана Франкопана, власника на вищеназваним острові Веґлія, котрий шанував книжку, прикрашену золотом і сріблом, неначе реліквії. А коли він помер в Венеції[1], добра його віддано на грабіж, і розшарпано їх, то також з цеї книжки знято золото й срібло, а частина книжки попала в руки вищевказаному п. Луці, а з тих рук попалась мені, Marquardo Breisacher, лицареві, а в той час послові цісарському (Cesareo oratori) і тому, що замирив між найясніщим паном Сигизмундом, архикнязем Австрії, з одної сторони, і ясним паном Ве-

[1] Франкопан помер в 1482 р.

нецiянцiв з другої[1], дав (Лука) ці два обгорнені зшитки, як спецiяльний і приємний подарунок. Року від народження Христа 1400" (помилка: треба 1500).

Брейзахер помер в 1509 р. і його рукопис перейшов на власність графа Шурфа, а від того по наслідству достався гр. Парису Клоцу в Тридентi. Перед своєю смертю гр. Клоц віддав рукопис до мійської Тридентської бібліотеки, де він зберігається й тепер.

Пергамент КЛ з дірками, а при лінiянні його де-не-де й порізано; картки на 27 cm високі, а на 20,5 широкі. Письмо переходової вуглувато-круглої форми; по давньому звичаю букви писано під лінією, вони тут ніби вісять.

Змiст КЛ—чотири слові: дві Івана Золотоустого: на Вербницю та про Юдину зраду, 1 Афанасія Великого—на Велику П'ятницю і 1 Єпифанія — на Погреб Христа; з них дві слові Золотоустого знаходимо і в Супрасльській Минеї (239[17]-240[28], 306[28]-317[16]), але переклади рiжні; там же знаходимо й слово Єпифанія (337-342[16]), а переклад зовсім той самий, що і в КЛ. Від першого Слова (на Вербницю) зберiгся тільки кінець, а від четвертого (на Погреб Христа) тільки початок; 2 і 3 Слова—цілі. Листки ці красномовно свідчать, що вже в XI віці в слов'янській літературі існувало чимало рiжних казань в перекладі з грецької мови.

Наш рукопис—це відпис з старшого оригiналу, що можна пізнати хоча б з тих помилок, які наробив пізнiщий списувач. Сам оригінал повстав на болгарській землі, — певне в Македонії в найстаршу добу болгарської письменности, на що вказує граматичний аналіз пам'ятки (напр. поплутання о та оу: **соугоко, оучиштаетъ** і др.). Цей болгарський оригінал десь в XI віці був переписаний, але на якій землі? У відповідь на це подано декільки гiпотез; так, Гайтлер твердив, що в Македонії, Миклошич—у словінців, Ягіч—в Далмації або в Кроації. С. Кульбакин рахує, що писарем КЛ міг бути й болгарин, а не серб[2]. Найсолідніще

---

[1] Мова про мир 1487 р. між Тиролем і Венецією.

[2] Энциклопедія Славянской Филологіи, 1915 р. т. X ст. 13.

обгрунтував свою теорію В. Вондрак,—на його думку КЛ повстали на сербо-хорватській землі, а що це було так, на це вказують ось такі сербізми в мові КЛ: 1. Поплутання ѫ, який тут ставиться замість оу, або навпаки, напр.: моука І др. 2. Поплутання ѣ та и, напр.: покрѣкаше, слишѧ, сѣкрѣти, фарѣисѣи І др. 3. Такі форми, як Ас^3 та зам. тъі, достоѧноу (пор. теперішнє сербське те, достојан) І др. Зазначити точніше, де саме на сербській землі переписано КЛ, нема можности, хоч Вондрак більше схиляється до Хорватії, на що вказує й палеографічний аналіз пам'ятки.

Найважніші фонетичні особливості нашої пам'ятки, крім вище зазначених, такі: 1. Глухі ъ, ь змінюються на ь, ъ під впливом попереднього чи дальшого складу. 2. Вокалізація сильних ъ, ѣ на о, е І зникнення слабих ъ, ѣ. 3. Перед йотованою голосною частіше буває ь (часом ъ): аньѣ, форми з и рідкі. 4. Звук dz (зіло) змінився на ѕ. 5. Sk перед ѣ, и послідовно дає щ, а не ст. Буква ѫ вживається тут лише по голосних.

Література. B. Kopitar: Glagolita Clozianus, 1836 р., Відень, для свого часу епохальне видання, з цінною передмовою. — *П. Шафарикъ*: Взглядъ, 1855 р., ст. 42-43, або в „Извѣстія" 1852 р. т. І ст. 370.—Dr. F. Miklosich: Zum Glagolita Clozianus, „Denkschriften" Віденської Академії, філософсько-історичний відділ, т. X, ст. 196-214, 1860 р., про два листки Уривків Клоца та їх текст; цей же текст в кирилівській транскрипції передруковано в „Извѣстія" 1860 р. т. IX ст. 99-103. — *И. Срезневскій*: Древніе глаголическіе памятники, Спб. 1866 р., ст. 163-220— видано ввесь текст, зо знимками Копитара.—Dr. Václav Vondrák: Glagolita Clozův, Прага, 1893 р.,— дуже цінна праця: тут з оригіналу видано текст усіх 14 листків з грецьким рівнобіжним текстом; в цінним вступі дано добрий дослід пам'ятки історичний, палеографічний та язиковий, в кінці добрий словник до КЛ та знимки; рецензія В. Облака в „Archiv" 1893 р. т. XV ст. 588-594.—V. Oblak: Zur Würdigung des Altslovenischen, „Archiv", 1893 р. т. XV, 348-356:

Glagolita Clozianus.—V. Vondrák: Účast Klimentova v textech Glagolity Clozova, див. „Studie z oboru" 1903 р. ст. 117-123, Прага; тут же на ст. 166-168: Glagolita Clozův, лексичний аналіз. — *А. Соболевскій*, „Богосл. Энц." 1909 р. т. X ст. 224. — *И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 124-126, 143, палеографічний опис письма. —J. Milčetić: Zur Entdeckung des „Glagolita Clozianus", див. „Archiv" 1914 р. т. 35 ст. 603-606.—*В. Облакъ*: Нѣколко бѣлѣжки върху старобълг. паметници, „Сборникъ за народни умотворения" т. IX. — *Б. Цоневъ*: История на българский езикъ т. I ст. 168-170, 1919 р.

III. Старо-слов'янська мова словінської редакції.

Фрейзингенські Уривки.

Як відомо, чернець Хоробрий в своїм „Оповіданні про письмена" росказує, що слов'яне (окремі з них особи), охрестившися, вживали також і латинського письма. Мова йде, звичайно, про тих слов'ян, що знаходилися під латино-німецьким впливом, цеб-то про слов'ян західних та південно-західних, — чехів, моравян, хорватів, словінців і др. Пам'яткою такого латинського впливу і єсть т. зв. Фрейзингенські чи Мюнхенські Уривки.

ФУ знайдено в 1803 році в Фрейзингенськім манастирі св. Корбініяна в Баварії, в м. Фрейзинген над річкою Ісарою. Знайдено пам'ятку в старім латинськім рукопису на л. 78а-78б, 158б-161б; це три уривки на 9 сторінках; І уривок має 35 рядків, II—113, а III– 74, разом—222 рядки; І уривок писано в один стовпець, а II та III—в два; уривки II і III писала одна рука. Зміст їх: дві формулі сповіді й один уривок якогось казання. Мова в своїй основі—старослов'янська, але з великим впливом живої словінської мови. Зберегається пам'ятка з 1803 р. в Мюнхенській Бібліотеці під № 6426.

ФУ—це найдавніща пам'ятка старо-словінської мови. Ще Ол. Востоков мову цеї пам'ятки не рахував за старо-слов'янську, але вважав її за хорватську. Текст пам'ятки дуже старий, його часом вважають навіть за до-Кирилівський. Можливо, що це ті формули сповіді та казання, яких уживали латинські місіонери на західно-слов'янських землях ще в VIII—першій половині IX-го віку. Як відомо, ріжні церковні німецькі собори на початку IX-го століття (див. цеї праці т. I ст. 238) наказали користуватися живою мовою в церкві, особливо в казаннях; з того часу почали перекладати проповіді, сповідні формули і т. п. на німецьку мову. От може в той час, як твердить дослідник ФУ Вондрак, якийсь слов'янський священник, певне тубілець, що знав церковно-слов'янську мову, переклав німецькі сповідні формули та молитви, які й маємо в I та III уривках ФУ та в Синайськім Требнику. Звичайно, подібної літератури могло бути значно більше, ніж її збереглося. Правда, таких сповідних формул традиція східної церкви не знає, але що вони були, на те вказує присутність такої ж молитви в Синайськім Требнику.

Спеціяльний дослідник ФУ, В. Вондрак рахує їх лише списком з давнього оригіналу. Але де повстав первісний текст нашої пам'ятки? „ФУ — пише Вондрак—могли повстати лише там, де німецьке духовенство мало великий вплив, де мали значіння старонімецькі сповідні формули, а це говорить про Паннонію, ніколи про сербо-хорватські землі“[1]. Первісний текст ФУ повстав десь в північній Паннонії чи Моравії, а вже звідти перейшов до словінців, де й був переписаний; а що це дійсно було так, на це вказують ті богемізми, які знаходимо у ФУ і які перейшли до них з первісного тексту. Цей первісний текст повстав десь може ще в кінці IX-го віку і був написаний одною з слов'янських азбук — кирилицею чи глаголицею. Перекладчик безумовно добре знав церковно-слов'янську мову, яка помітно відбилася на ФУ, особливо на уривках I та III-м. Давній оригінал пі-

[1] O původu Kijevských listů, 1904 p., ст. 35.

зніще був переписаний серед словінців, звідки й попали до ФУ численні ознаки живої словінської мови.

Що переклад ФУ був зроблений з старо-німецького тексту, на це вказує те, що в графиці нашої пам'ятки та в його правопису при віддачі його латинкою проявився досить помітно німецький вплив. Другий уривок, як правдиво допускає Вондрак, писав певне німець, бо в цім уривкові дуже помітний німецький вплив; це мабуть тому, що оригінал для цього уривка був писаний глаголицею, мало знаною писареві, а тому він, списуючи, підпав більшому впливові свого рідного правопису; німецького впливу нема в III уривкові,—Вондрак пояснює це тим, що його оригінал вже був писаний латинкою.

Старо-німецьким впливом графічним треба пояснити й те, що в цій пам'ятці маємо зазначення акцентів. Правда, цих акцентів зазначено мало, — найбільше в I уривкові, менше в II і зовсім їх нема в III; довготи не зазначається, хоч Вондрак знаходить ніби й це. В старо-німецькій графиці з давнього часу завівся звичай ставити кресту над *i*, що, звичайно, ніякого наголосу не визначає в ФУ. Але часом бачимо тут ці значки й над іншими голосними, що вже можна приймати за зазначення наголосу.

Німецькі палеографи ріжно зазначали час повстання ФУ,—відносили їх на IX-XI в.; Вондрак справедливо відносить їх на XI вік.

ФУ показують нам, що церковно-слов'янська мова мала певний вплив і на західних слов'ян. Крім цього, вони свідчать, що на початку старослов'янської письменности роблено переклади не тільки з грецької та латинської мови, але й з мови старо-німецької, про що також свідчить і та сповідна формула, яка знаходиться в Синайськім Требнику і яка така близька до III уривку ФУ.

З фонетичних словінських особливостей зазначу такі: 1. tj > č, що зазначається через *ж*, напр.: choku—хошт҃ж, imoki—имѫшти. 2. dj > j, що зазначається через g, напр.: tamoge—тамождѣ. 3. ѫ вимовляється як *o*, напр.: bodo, bodete. 4. ѧ вимовляється як *e*, наприкл.: ime, bde, delase—дѣлашѧ. 5. В словнику зна-

ходимо такі слова, як bali—лікар, bratra, natrovuechu, від натрѹути (нагодувати) і т. п.

Слов'янські звуки у Фрейзингенських Уривках передаються так: а-a, б-b, p, в-u, uu, v, vu, uv, г-g, д-d, t, td, е-e, ж-s, z, з-z, zz, sz, s, и-i, й-i, g, к-c, k, ch, g, л-l, м-m, н-n, о-o, п-p, b, р-r, с-z, s, sz, zc, zz, т-t, оу-u, v, х-ch, h, ц-z, c, ч-s, z, c, ts, cc, cs, ch, ш-s, ss, ż, ѣ (ć) -k, c, ck, ъ, ь-e, i, ы-i, ui, ugi, u, ѣ-e, i, ѫ-o, u, un, on, а-e, en, a. Як бачимо, латинка була мало пристосована для передачи слов'янських звуків.

Література. Aretin, див. „Neuer literarischer Anzeiger" 1807 р. III.190.—*Добровський*, див. „Slovanka" 1814 р. ст. 249-252.—*Востоков* видав ФУ в „Сборникъ памятниковъ, находящихся внѣ Россіи", 1827 р., видав і Копитар в Glagolita Clozianus 1836 р. та Міклошич в Chrestomatia palaeoslovenica 1854 р. — W. Braune: Die altslov. Freisinger Denkmäler in ihrem Verhältnisse zur althochd. Orthografie, „Beiträge zu Geschichte der deutshen Sprache und Literatur", 1874 р., I ст. 527-534.—Добру монографію про пам'ятку, а також видання самого тексту та 9 фотографій з 9 сторінок Фр. Ур. подав Dr. Václav Vondrák: Frisinské památky, jich vznik a význam v slovanském písemnictví, Прага, 1896 р. 82 ст.+9 знимків; тут і докладна література; рец. Л. Милетича в „Български Прѣгледъ" III.6, 123; Н. К. Грунскій в „Извѣстія" 1898 р. т. III кн. I ст. 267-278.—*Ир. П.*: Фрейзингенскіе отрывки, „Энциклопед. Слов." Брокгауза, 1902 р., півтом 72 ст. 719, вказані видання цеї пам'ятки.—*П. Лавровъ*, „Извѣстія" 1901 р. т. VI кн. 1 ст. 294, 297, 307, 318. — *Бодянскій*: О времени происхожденія, 1885 р., ст. 247-260 і др. — *Ал. Востоковъ*: Грамматическія объясненія на три статьи Фрейзингенской рукописи, див. „Филологическія Наблюденія", Спб. 1865 р. ст. 1-89; тут дано текст в транскрипціях гражданкою, латинкою та кирилицею, пояснення до тексту і добрий словник.—*И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, „Сборникъ", 1867 р., т. 1 №XXVI: Одна изъ Фрейзингенскихъ статей и поученіе Кли-

мента, ст. 58-60. — W. Vondrák: Zur Frage nach dem Verhältnisse des Freisinger Denkmals zu einer Homilie von Klemens, „Archiv", 1906 р. т. 28 ст. 256-260, замітка на це Ягіча ст. 260-261.— V. Vondrák: Studie z oboru církevněslovanského písemnictví, „Rozpravy České Akademie" 1903, III. №20 ст. 5-18: Jak se má druhá Frisinská památka k homilii připisované biskupu Klimentovi? Тут же на ст. 45-66 статья: Vznik Frisinských památek jakož i překladu Emmeramské modlitby. — E. Sievers: Die altslavischen Verstexte von Kiew und Freising, „Berichte" Лейпцигської Академії, фил.-іст. відділ, 1925 р., т. 76 кн. 2, рец. N. van Vijk в „Slavia" 1927 р. т. V ст. 557-563. — *Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р., ст. 145-148.

В. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ЗАХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ.

І. Старо-слов'янська мова переходова від південно- до західно-слов'янської.

Київські Глаголицькі Листки.

Київські Глаголицькі Уривки (Фрагменти) чи Листки—це найцікавіща й найважніща не тільки глаголицька, але й взагалі старо-слов'янська пам'ятка. На жаль, вона дуже маленька,— всього 7 карток, чи правильніще—13 сторінок невеликого розміру, має 332 рядки, писані на добрім тонкім пергамені. В грецькім письменстві IX-X віку любили малі розміри книжок, може тому й наша пам'ятка має формат невеликої вісімки; розмір сторінки пергамену 14-14, 5×11-10,5 cm.

Зміст пам'ятки—Уривки Міссалу західної церкви, в перекладі з латинської на мову слов'янську; а саме, тут маємо Служби: на пам'ять бл. Климента, бл. Фелицити, 6 Служб на всі дні, св. мученикам і небесним силам, разом — 10 церковних Служб. Листки до

недавна зберігалися в Церковнім Музеї б. Київської Духовної Академії, куди подарував їх в 1862 році питомець цеї Академії, Єрусалимський Архимандрит Антонин (Капустин, 1817-1894), відомий своїми дослідами в церковній історії. Арх. Антонин дуже довгий час пробував в Єрусалимі, яко настоятель Російської Духовної Місії, і зібрав тут багато рукописів, а між ними знайшов в 50-х роках і Київські Глаголицькі Листки, але де саме—точно не відомо, здається—на Синаї. Рукопис переплетено разом з простим папером, на якім написано: „Въ Библіотеку Кіевской Духовной Академіи. Іерусалимъ 2 маіа 1862". По місту збереження Листки ці звуться Київськими, що часом нефахових людей вводить у блуд, бо думають, ніби вони й київського походження. В останній час КЛ перейшли, разом з іншим майном б. Церковного Музею, до Київської Української Академії Наук і переховуються в Києво-Печерській Лаврі, в збірці рукописів в Відділі Письма й Друку Лаврського Музею Культів та Побуту під № 46. В 1874 р. на цю пам'ятку першим натрапив в Музеї Київської Духовної Академії проф. І. Срезневський, прочитав про них доклад на III Археологічнім з'їзді в Києві і з того часу КЛ стали відомі серед наукових працівників.

В палеографічнім відношенні КЛ мають велике значіння, бо аналіз письма їх дає дуже цінні вказівки для історії розвитку форм глаголицьких літер. Письмо Листків—не зовсім круглого характеру, букви писано під лінією, вони ніби вісять на ній,—це найстаріщий глаголицький спосіб писання. Докладний аналіз показує, що цю пам'ятку писали дві руки (не рахуючи початкової сторінки): перша рука написала л.л. 1б і 2а та 7 перших рядків (до слова мѣшѧ) л. 2б, а друга рука—решту.

Форма буков КЛ — дуже давня глаголицька форма, яку почасти знаходимо лише в таких найдавніщих старо-слов'янських пам'ятках, як, напр., Зографська Євангелія; букви *т*, *ш*, *ю* тут наполовину менші від інших; букви для ъ та ь—це модифікація значка для *о*. Дуже цікаві тут значки для носових, — їх три: ⱑ, ⰾ та ⱓ, (ѧ тут нема); перша частина для ѧ тут

е, а для *ѫ* — *о*; друга частина у всіх трох значках однакова,—це значок для носової вимови. Букви *л*, *м*, *оу* мають дуже стару форму.

Початкова сторінка КЛ, цеб-то л. 1а, була спочатку чистою, писана вона пізніще, як уся пам'ятка,—походить десь з кінця XI-го віку, і відріжняється письмом та правописом від усіх інших сторінок; на ній уміщено текст Апостольського читання (до Римл. XIII.1-14-XIX.1-4), як твердить Ягіч — незалежний від латинського тексту, а по нім — молитва до св. Богородиці.

Серед усіх інших пам'яток старо-слов'янської мови КЛ виріжнюються тим, що мають значки наголосу, чого не знає на той час ані один інший глаголицький чи кирилівський рукопис. В КЛ з надрядкових значків маємо два значки придиху ⊢ та ⊣ та 4 значки чи то акцентових чи тільки зазначок граматичної форми або початку та кінця слова, а саме ´ ` ᵔ ᵕ,—усі ці значки перейнято з грецької графики IX-X в. Здається, можна твердити про певну систему надрядкових значків в КЛ, чого не можна сказати ані про один інший старо-слов'янський пам'ятник, де звичайно якоїсь системи в надрядкових значках не знаходимо. Хоч писало КЛ два писарі, а самі значки мають деяку ріжницю в обох частинах пам'ятки, проте система надрядкових значків тут одна, а то певне з тої причини, що нашу пам'ятку списано з одного оригіналу, який уже мав цю систему надрядкових значків. Для ліпшого зрозуміння системи акцентних значків їх варто порівнювати з акцентами Фрейзингенських Уривків, де ці значки звязані з старонімецькою графікою.

Про акцентні значки в КЛ писано вже багатенько, але справа остаточно ще не вияснена, а то головно через те, що ми взагалі ще не маємо повної історії надрядкових значків за всі віки існування церковно-слов'янської письменности. Напр., ще зовсім не звертано уваги на те, що в церковно-слов'янських пам'ятках, починаючи з КЛ і аж до нашого часу, неперервно йде традиція відріжняти чи то діакритичними значками, чи ріжною формою буков (о - ѡ, ѣ - є) одно-

звучні граматичні форми. Напр., в КЛ писар для відріжнення від N^1 ставить над G^3 камору в самім кінці слова на ъ, напр.: грѣхъ̂, мѫченикъ̂, анѣлъ̂, апостолъ̂, (а по аналогії до цього й дѣлъ̂, сілъ̂, дѣкъ̂), тут значком ̂ зазначено не наголос і не довготу, а тільки розріжнення форми, що бачимо й потім в найріжніщих церковно-слов'янських рукописах, як звичайну правописну рису [1]. Те саме треба сказати й про форму G^1 жін. роду: маріи̂, мѫченици̂, вѣцы̂, пѣцы̂, і т. п., тут значком ̂ зазначено відріжнення їх від N^1 і в жаднім разі не наголос і не довготу.

З новою теорією про значіння надрядкових значків в КЛ виступив в останній час (1925 р.) Едвард Сиверс,—він спробував застосувати свою т. зв. звукову—аналітичну методу до старо-слов'янських текстів. КЛ і Фрейзингенські Уривки — це вірші, а ті 6 надрядкових значків, які маємо в КЛ—це нотні значки, що визначають найріжніщий тон—високий, низький, рівний, глибокий і др. На основі своєї теорії Сиверс пробує відбудувати стародавню вимову старослов'янського тексту; в інших пам'ятках—Фрейзингенських Уривках, Зографськім Євангелії, Супрасльськім Рукопису і др. Сиверс так само знаходить не звичайні надрядкові значки, але значки нотні. На мою думку, теорія Сиверса дуже суб'єктивна; досить одного тільки погляду на нотні тексти (див. їх в атласі В. М. Металлова: Русская симіографія, М. 1912 р.), щоби відразу сказати, що надрядкові значки КЛ—то не нотні значки, — в нотних текстах цих значків повно, а в КЛ їх дуже мало (хоч сама форма надрядкових значків в КЛ і форма нотних значків — однакова, бо до системи нотних знаків увійшли взагалі всі надрядкові значки) [2].

---

[1] На основі цього ̂ в G^3 В. Вондрак в своїй праці: O původu... ст. 23-25 снує багато ріжних теорій, бачить тут прототипи пізніщих сербських форм G^3 на -ā, а тому на цім спирає й свою сербську теорію. Все це тільки непорозуміння. Див. ще мою працю (літографована): Фонетика церковно-слов'янської мови, 1927 р. ст. 100-108.

[2] Н. К. Грунський в Київських „Записках" т. 16 виступив досить переконуюче проти теорії Сиверса; навпаки, Ван Вейк в „Slavia" т. V високо підносить нову теорію.

Київські Глаголицькі Листки—це тільки частина римського Міссалу, а цілий він певне був великим. Листки свідчать, що вже в той час, десь в X віці, існував переклад латинського римського Міссала на слов'янську мову, значить, була й слов'янська служба по західному обряду ще на початку життя слов'янської церкви. У той час, в X віці помічається певне бажання дати деякі переклади з латинського; так, акад. Соболевський, на основі досліду мови та словарного складу, робить припущення, що той автор, який переклав КЛ, він же переклав Бесіди Григорія Великого та Легенди про св. Вячеслава чеського. Таким чином КЛ відріжнюються серед усіх старо-слов'янських пам'яток самим своїм змістом: це єдина пам'ятка західного обряду, бо всі інші знані нам з X-XI в. пам'ятки —обряду східного.

Здається, ні про яку іншу пам'ятку старо-слов'янської мови не писали так багато, як про КЛ. Дійсно, мова цеї пам'ятки дуже загадкова, і не дає можливости міцно застосувати її до якоїсь певної землі. Учені пильно шукали й шукають батьківщини цеї пам'ятки, виставлено чимало вже ріжних гіпотез, написано про це декільки солідних праць, вже велися довгі диспути, але остаточно справи не вирішено. Н. К. Грунський, що спеціяльно працював над цею пам'яткою, закінчив свою працю таким роспачливим висновком: „Видя въ Кіевскихъ Листкахъ именно памятникъ, стоящій ближе другихъ къ Кирилло-Меѳодіевской порѣ, мы отказываемся отъ опредѣленія его родины".

Головніщі діялектичні особливості мови КГЛ такі: 1. Замість шт з tj маємо тут ц, напр.: **ѡгрѣѧдѫща** 1б[1], **ѯодатаѩцю** 1б, **чьстѩще** 1б. 6б, **ѡбѫщанига** 2, **пріемлѩще** 3, **ѡбѫцалъ** 3б, **піцѩ** 4б, **ѡбѫщанне** 4б, **помоцьѩ** 5, **насѣнцені** 6, **противѩцїѩъ** 6, **просѩще** 6б, **помоць** 6б. 2. Замість жд з dj маємо тут **з**, напр.: **подазь** 1б. 2. 5б, **дазь** 3. 4. 4б, 7. 7б, **отъдазь** 4б, **тоѩзе** 2, **о томьзе** 4. 4б, **такозе** 4б. 6б, **тоузїмъ** 4б; один раз: **подась** 3. 3. Замість шт перед палатальними тут шч, напр.: **зашчі-**

[1] Глаголицький значок **ѧ** визначає кирилівське **ѧ** або **ꙗ**.

ті 2. 4б. 5. 7б, очішченнѧ 3, очишченне 5. 4. Із слів зазначу: папежа 1б, къ їнокости 1б, рѧснотівьнаѧ 2, небесьскаѧ 4, късѫдъ 3б (причастя), бальство 4б. 6, прафацна 1б і др.; 5. Цікаві ще ці вирази, відомі в живій українській мові: законьніка 1б, обѧцанна 2. 4б, жѫдаємъ 3, соушімъ грѧхъі нашімі 3, еси обѧцалъ 3б і др.

З інших особливостей мови зазначу такі. 6. Глухі вживаються зовсім правильно; на більше як 160 випадків правильного уживання ъ і ь лише 2 рази ужито късѧхъ зам. кьсѧхъ; зникнення слабого ъ, ь не зазначено ані разу. 7. В сполученні глухого з плавним глухий постійно по плавнім: скврьностиї 1б, наплъненї 2, срьдьцѧ 2б, дрьжімъ 3б, оутврьді 4б. 8. Вживання носових зовсім правильне; правда, єсть форма Ab¹ небесьскоуіѫ 6б, але, здається, тут помилково вжито оу замість о. 9. Частіші форми на н: мнлостиѭ, рідші на ѧ: мілостьіѫ. 10. Sk перед ě, і дає сц: небесьцѧі 3б. 11. Епентетичного л скрізь вжито послідовно. 12. Прикметники тільки в стягнених (молодших) формах на -аго, -оумоу, -ъіхъ; взагалі, морфологія тут знає молодші форми. Звука ѕ нема тут зовсім, бо в уривках нема ані одного безсумнівного прикладу, деб це ѕ мусіло бути.

Перша сторінка КЛ — це сторінка пізніща; мова її—також старо-слов'янська, але вже пізнішого часу; мову цеї сторінки Ягіч зве хорватською, чого не приймає Щепкин (Разсужденіе, 1901 р. ст. XXIII передмови).

Отже, як бачимо, КЛ мають характерні діялектичні ознаки в своїй мові, а саме — на загальнім чисто старо-слов'янськім тлі маємо тут деякі давні чехоморавізми, а саме: tj > c, dj > z. Це найголовніщі чехизми КЛ; крім них дослідники вказують ще ось ці дві чеські рисі: 1. stj, skj, sk > šč і 2. Ab¹ основ на о кінчиться на -ъмь; правда, це -ъмь знають і інші пам'ятки, особливо східно-слов'янські, але в КЛ ця ознака проведена послідовно і Вондрак уважав її за ознаку західно-слов'янської мови. Ягіч (Glagolitica, 1890 р). за моравізм рахував ще м'якість *ж*, *ч*, *ш*, *и*, хоч її також знають і інші пам'ятки. Це все ознаки чехо-моравської мови, чому багато вчених, від Срезневського зачавши, а серед них і такі, як Лескин—по цій ознаці зараховують КЛ до пам'яток моравських;

на це вказувало б також і те, що зміст пам'ятки—переклад латинської Служби, — міг найлегче повстати десь власне в Моравії; на те саме вказувало б і значне число латинізмів в мові пам'ятки, напр.: мьша, прафация, Богъ зам. Боже і др. Цю моравську теорію найбільше боронили Ягіч та Облак; в 1898 р. в „Archiv" XX.10 Ягіч настоював, що сам оригінал КЛ повстав на землях Паннонських, десь в околицях Блатенського озера, цеб-то в князівстві Коцеловім. Подібної ж думки держиться й Пастрнек, тільки шукає іншої території: КЛ повстали в Чехії, а саме — в Сазавськім манастирі[1].

Але й признавши КЛ пам'яткою моравською чи чеською, все-таки лишається в нас не мало темного в цім питанні. Чому тут послідовно проведена тільки одна моравська риса, чому не зазначено інших? Чому в цій пам'ятці так правильно уживаються всі старо-болгарські ознаки, напр. носові, тоді як в моравській пам'ятці ми б цього не чекали? Чому в КЛ маємо риси, яких не міг би вжити західний слов'янин, чех, а саме: л епентетичне; л, а не дл, тл; ѕ, а не ш перед ѣ, ѣ, ѩ (кысдхъ і т. п.)?

Логічно думаючи, трудно допустити, щоби КЛ писав чех, бо ж він не поставив би рис, явно не чеських. Не можна також допустити, щоби tj>c, dj>z повстали при переписуванні старо-болгарського оригіналу чехом яко помилки, бо в такому випадкові він хоч декільки раз позоставив би болгарські шт, жд, а між тим в КЛ форми з ц та з проведено без винятку послідовно[2]. Ось через це видатні лінгвісти, такі

---

[1] Головніші висновки праці Пастрнка такі: 1. КЛ та Пражські Уривки не повстали там, де говорять по-словацькому, бо вони зовсім не знають ѕ, котре ще й досі чути на словацькій землі. Обидві пам'ятки написані десь на богемо-моравській землі. 2. КЛ скоріше повстали в Богемії, і може якраз були написані в Сазавськім манастирі. До цих висновків приєднався й Облак, але про Пражські Листки твердить, що вони повстали на словацькій території, див. „Archiv" 1896 р. т. XVIII ст. 106-112.

[2] Цікаво, що спорадично й непослідовно ці чеськo-моравські форми знаходимо і в інших пам'ятках південно-слов'ян-

як Міклошич, Ф. Фортунатов, Гайтлер, Калина, В. Щепкин, Б. Ляпунов, С. Кульбакин, Грунський і др. уважають мову цеї пам'ятки за окремий старослов'янський говір; започаткував цю теорію Міклошич в 2-м виданні своєї Vergl. Grammatik 1874 р. Дійсно, КЛ знають ц з tj, ѕ з dj, „но считать на этомъ основаніи—пише В. Щепкин — языкъ Кіевскихъ отрывковъ западно-славянскимъ говоромъ было-бы ошибочно, такъ какъ этому противорѣчитъ вся остальная его фонетика“ [2]. Б. Ляпунов про мову цих Листків пише, що „здѣсь мы имѣемъ особый старославянскій говоръ, отличный кое-чѣмъ отъ другихъ старославянскихъ [3]. Я скорѣе согласился бы дать языку этого памятника особое названіе, чѣмъ считать его старо-славянскимъ и вмѣстѣ съ тѣмъ видѣть въ немъ слѣды моравскаго вліянія, такъ какъ прежде всего нельзя не признать цѣльности и органичности языка этого памятника, но вмѣстѣ съ тѣмъ что мѣшаетъ намъ признать, что языкъ этотъ господствовалъ въ качествѣ живого говора дѣйствительно гдѣ-либо въ области, близкой къ Моравіи, и составлялъ какъ бы мостъ отъ группы говоровъ старославянскихъ иного типа къ группѣ чешско-моравской. Содержаніе памятника говоритъ въ пользу предположенія о возникновеніи его именно въ той области, гдѣ долженъ былъ совершиться переходъ къ римскому обряду“ [4].

ського походженія напр.: Листки Клоца: розьствко 877-878.879, Супрасльська Минея: заштицаѥ 259[28].308[9], Євангелія Маріїнська: розьствко Мат. 14[6], кнзжь Іоан 20[27], Псавтир Синайський: неказьствка 24[7], оспѣце 29[1]. Подібні форми Вондрак (Glagolita Clozů ст. 13, 1893 р.) пояснює морaво-паннонським впливом на болгарських учнів Мефодія; інші вчені рахують їх описками або асиміляцією *жс* дальшому *с*. Цікаво, що подібні форми В. Облак знаходить (але в одиничних залишках) в болгарськім говорі Сухо, напр.: чуз(чужд), виз (вижд), див. „Нѣколко“ ст. 7.

[2] Разсужденіе о языкѣ Саввиной книги, 1901 р. ст. XXII передмови.

[3] „Извѣстія“ 1896 р. т. I ст. 941.

[4] *Б. М. Ляпуновъ*: Изслѣдованіе о языкѣ Синодальнаго списка 1-й Новгородской Лѣтописи, Спб. 1900 р. ст. 56.

Приблизно такого ж погляду на мову цеї пам'ятки тримається й С. Кульбакин, — в мові Київських Уривків він бачить „отраженіе старославянскаго говора конца X или начала XI вѣка, представлявшаго переходъ отъ южно-славянской (болгарской) языковой области къ западно-славянской“ [1].

Для Ляпунова та Щепкина відшукання батьківщини КЛ—то справа другорядна, хоч Ляпунов схиляється шукати цю батьківщину десь в придунайських землях, близько до Моравії або Чехії [2]. Взагалі ж, представники цього погляду батьківщини КЛ особливо не шукають.

Для повноти огляду теорії про КЛ зазначу ще, що Geitler твердив про македонське їх походження; польський учений Калина приєднався до цеї думки, додаючи, що сам оригінал повстав у Паннонії в XI віці. Будилович вказував на приадріятицькі землі, як на батьківщину КЛ.

Осібну працю про КЛ випустив в 1904 р. чеський учений В. Вондрак: O původu Kijevských Listů a Pražských Zlomků. Найперше Вондрак твердить, що наша пам'ятка—то відпис, а не оригінал. Оригінал КЛ, на думку Вондрака, повстав у паннонських словінців, десь коло Блатенського озера чи трохи на полудень від нього, на землі кайкавського наріччя. Єсть певна єдність між КЛ та Фрейзингенськими Уривками (наприклад, наголоси), а це каже й про спільну землю, де вони повстали. Наголоси, зазначені в КЛ, в більшості своїй відповідають сучасним словінським наголосам, а це також свідчить про батьківщину оригінала нашої пам'ятки. На паннонсько-словінську батьківщину вказує й словник КЛ, де знаходимо такі вирази, як напр.: **кальство, кърдєні, заклепе, їнокости, лата огрѣждца, подась, оутѣжє, рєснотівьнаѧ, цѣркъкъе, цирквнаѧ** і др. Уже Ягіч підкреслював, що це

---

[1] **Энциклопедія Славянской Филологіи, вип. 10, Спб. 1915 р. ст. 12.**

[2] **„Содержаніе памятника... позволяетъ... прибѣгнуть къ предположенію о существованіи по крайней мѣрѣ говора Кіевскихъ отрывковъ именно въ области около средняго Дуная“, див. „Изслѣдованіе“ ст. 56-57.**

не чеські, але паннонсько-словінські слова; так само й Пастрнек твердив (Dějiny 95), що оригінал КЛ повстав в землі Коцеловій. Серед паннонських словінців був досить великий латино-німецький вплив, латинська церква досить тут закорінилася, а тому й міг власне тут повстати такий пам'ятник, як КЛ.

Коли по смерті Мефодія (885 р.) вигнано з Моравії учнів його, то частина їх виїхала до Болгарії, а частина (з ними ніби й Горазд) до Хорватії, де вже було слов'янське Богослуження. Що до сербо-хорватів втікло не мало учнів Кирила та Мефодія, на це вказує значне число чехизмів в старших глаголицьких пам'ятках (ст. 45). Отож хтось з таких втікачів-чехів й переписав слов'янський оригінал КЛ і вніс до нього багатенько чехизмів.

Цей новий список трохи пізніше, десь в другій половині X-го віку, був переписаний „на сербо-хорватській чи скоріше на сербській землі" (ст. 33); переписував серб[1], а це, звичайно, мусіло відбитися й на нашій пам'ятці: писар позагладжував чехізми (позоставивши тільки ц та ѕ). Палеографічний аналіз пам'ятки (31-32) дає Вондракові докази, що КЛ переписано в Сербії. Про те саме свідчить йому й мова пам'ятки, в якій він знаходить навіть сербізми,—і це найхиткіші сторінки в праці Вондрака. Із мовних сербізмів Вондрак зазначає тільки N^3 A^3 ѣı, а також N^3 нжı (зам. мжı, шість раз). Але сербізми бачить Вондрак найбільше в наголосах, а головно в формах G^3 грдхѫ̂ і т. п., бо цей ѫ̂ він рахує прототипом пізнішого сербського *-а* (але, як зазначив я вище, тут значком ˆ розріжняється G^3 від N^1, а не зазначається наголос чи довгота). Хоч писарі й додержувалися наголосу в своїм оригіналі, проте вони багатенько внесли й свого сербського. „КЛ—твердить Вондрак—повстали напочатку у словінців (а саме—в угорських словінців), а потім були переписані на сербській землі, що не позостало без впливу на їхню мову, а власне передовсім що до наголосу та довготи складів" (ст. 30).

---

[1] Першу сторінку пізніше написав другий серб.

Щоби КЛ повстали на чеській землі, це Вондрак відкидає рішуче: „Nemůžeme ani na to pomýšleti, že by byly Kijevské listy psány někde na severu, tedy v Čechách neb v sousedství“ (ст. 30). В Чехах панували традиції Мефодія з його східним обрядом, тоді як КЛ — західного обряду (ст. 78); в манастирі Сазавським панував східний обряд, а тому КЛ не могли там повстати (77). Отож, „язикові та палеографічні ознаки показують—твердить Вондрак,— що копія КЛ походить з сербсько-хорватської, а не чесько-моравської землі. А чехизми треба йначе висвітлювати. Авторами тих чехизмів були чеські глаголити, що достались... з півночі до своїх хорватських братів, де й далі розвивалася глаголиця“ (ст. 40). „В первіснім перекладі КЛ не було чехизмів,—вони достались тільки при переписуванні“ (ст. 4), чим пояснюється й те, що в КЛ нема словарних чехизмів, як то бачимо, скажемо, в Пражських Листках (4).

Що до першої сторінки КЛ, то вона, на думку Вондрака, „була писана на тій само землі (сербській), чи скоріше в безпосереднім сусідстві, десь в кінці XI століття“ (ст. 33).

От така Вондракова теорія. Як бачимо—занадто складна; її не приняв Ягіч, не приняв і рецензент С. Кульбакин та Г. Ільїнський.

З оригінальною гіпотезою про батьківщину КЛ виступив акад. Ол. Соболевський. Він указує на те, що в Польщі, в X віці, недалеко Кракова, був бенедиктинський манастир в Тинці, про який можна думати, що в нім Богослуження правилися слов'янською мовою. Але в кінці XI-го віку, коли був зруйнований чеський бенедиктинський манастир Сазавський, де правлено Служби по-слов'янському, то тоді ж припинено слов'янські служби і в польськім Тинецькім манастирі. Соболевський думає, що ані в Моравії, ані в Паннонії в той час їх занепаду не могла повстати така значна літературна діяльність, бо ж автор перекладу КЛ переклав ще й інші пам'ятки. Це скоріше могло бути в Польщі,—тут і повстали КЛ; визнавши їх польське повстання, ясним стануть для нас такі

фонетичні риси, як правильне вживання носових та ц, з зам. шт, жд.

В ученій літературі виставляються ще й тепер найріжніщі теорії про повстання КЛ. Так, Н. Дурново в „Slavia“ 1922 р. подає такі думки про мову КЛ. Аналіз східно-слов'янських пам'яток XI-XII в. показує, що їх писарі чи автори писали чистою старо-слов'янською мовою, але вносили до них деякі ознаки своєї рідної живої мови. „Писцы старались—каже Дурново—писать не на своем языке, а по старо-славянски, но в то же время не стремились к точной передаче старославянского произношения и заменяли звуки старославянского языка родными звуками во всех случаях, когда правописание не давало точных указаний на произношение или когда оно указывало на такие звуки или сочетания звуков, которые не встречались вовсе в русском языке“ (ст. 222). „Писцы более или менее последовательно отступали от старославянского правописания в сторону передачи собственного произношения в тех случаях, когда не находили в своем произношении соответствующих этому правописанию звуков и звуковых сочетаний, и по возможности выдерживали старославянское правописание, если это правописание в глазах писца не представляло трудностей для прочтения“ (ст. 224). Так само поступав і писар КГЛ, — він вніс до свого тексту головніщі живі ознаки своєї мови, вживаючи й ознак старо-слов'янських. Остаточного висновку Н. Дурново проте не зробив, бо на дорозі стало йому правильне вживання носових в КЛ: писарем цеї пам'ятки міг бути чех, але для такого твердження треба перше допустити, що в час написання КЛ чеська мова знала ще носові звуки (ст. 227).

До теорії Н. Дурново приєднався й N. van Vijk в своїй статті з 1925 р. Ван Вейк свого часу пристав був до теорії про окрему старослов'янську говірку, від якої лишилися КЛ („Rocznik Slavistyczny“ 1918 р. т. VIII ст. 190), але тепер—під впливом праці Н. Дурново—він змінив свій погляд. Ван Вейк вказує, що між болгарами та західними слов'янами дійсно було сусідство,—перед наїздом венгрів безпосередніми сусі-

дами болгар були словаки; але що мова КЛ не єсть словацька, про те виразно свідчить така форма, як дазь, бо словаки й до сьогодні знають лише dj > dz. Що ж до чеської мови, то вона ніколи не сусідувала з болгарською. Через це Ван Вейк відкидає теорію про якусь переходову говірку старо-слов'янської мови. Мшал Київський—твердить Ван Вейк—написав якийсь чех, але написав старо-слов'янською мовою, яка в кількох пунктах піддавалася впливові чеської людности. А що це могло бути так, на це вказує авторові існування чисто чеських текстів XV-XVII в. з деякими ознаками словацькими; другий подібний приклад бачить Ван Вейк в літературній мові „русинів", що має „główne rysy języka wielkoruskiego, różni się jednak od niego niektóremi cechami, przeprowadzonemi konsekwentnie, wziętemi z narzecza małorosyjskiego ludności podkarpackiej" [1]. Так само й якийсь чех писав чисто старо-слов'янською мовою, але вніс до неї й трохи своїх власних мовних ознак. Слабе місце цеї теорії позостало не заповненим: яким же чином, де й коли міг чех так досконало навчитися старо-болгарської мови? І чого цей чех зазначив в своїй мові тільки c, z?

З іншою протилежною теорією виступила Л. Арасимович. В КЛ кидається в вічі те, що тут tj > c, dj > z проведено скрізь послідовно, а між тим вся мова пам'ятки — чиста старо-слов'янська. „Я не могу представить себе чеха — пише Л. Арасимович, — так хорошо знавшего в то же время др.-ц.-слав. язык. Едва ли к тому времени могли найтись среди туземцев также хорошие знатоки того языка. Это—раз. С другой стороны — еще труднее представить себе писца, пишущего на чужом языке и вставляющего невольно (подчеркиваю невольно) только одну какую нибудь отличительную черту своего родного языка, оставляющего в стороне все другое" (ст.20). Коли писарі переписують, то вони „помиляються" не постійно, а тільки де-не-де. Ось це все й приводить авторку до переко-

---

[1] Недопустима для вченого характеристика одної з говірок української мови!

нання, що писарем КЛ не міг бути чех. Повстали К Л ще за часу праці Мефодія, написав їх чи не Мефодій, або хтось з тих болгар, що прийшли з ним до Моравії. Щоби наблизити свою мову до мови місцевої, цей болгарин скрізь замість своїх шт, жд навмисне повставляв чеське ц, з. Що писарем дійсно був болгарин, на це вказує й система надрядкових значків в КЛ—вона цілком взята з грецьких рукописів; звідки б чеху знати цю грецьку систему?

Слабе місце цеї нової теорії знати відразу. Чому болгарин вставив до свого тексту тільки ц та з? Коли він це робив для того, щоби текст його був більше зрозумілим для місцевої людности, то чи вже ж був він таким простаком, що міг думати, ніби від вставлення ц та з його текст стане вже зрозумілим? Позостається ще словник та й ті разячі болгарські ознаки, яких на Моравії певне не знали.

Усі дослідники однозгідно визнають глибоку давність Київських Листків, на що виразно вказує сам характер письма; серед відомих старо-слов'янських пам'яток це чи не найстаріща. А. Соболевський та Б. Ляпунов рахують Листки за пам'ятку X або початку XI-го віку; Вондрак відносить пам'ятку на половину X-го віку. Ягіч рахує Київські Листки за пам'ятку, сучасну св. Мефодію, цеб-то другої половини IX-го віку, до чого схиляється й Щепкин та в останній своїй праці І Н. Грунський.

Література. *И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, Спб. 1876 р. № 77 ст. 529 545: Римско-католическій миссалъ въ древнемъ глаголическомъ спискѣ; тут дано текст глаголицький з кирилівською транскрипцією й примітками, а в № 73 ст. 490-493 дано першу додаткову сторінку: Глаголическіе отрывки изъ книги Апостольскихъ чтеній. — *И. Срезневскій*: О глаголической рукописи, хранящейся въ Кіевской Духовной Академіи, див. „Труды III археологическаго съѣзда въ Россіи", Київ, 1878 р. ст. 269-276, додатки ст. 185-197, тут перевидано пам'ятку.—O. Kolař: O hlaholském zlomku Kijevském, „ČMČ" 1878 р., ст. 330-334.—

И. Ягичъ: Четыре статьи, 1884 р.. ст. 138. — *Малышевскій* в „ТрКДАк" 1885 р., т. II ст. 408. — Dr. V. Jagić: Glagolitica. Würdigung neuentdekter Fragmente, див. „Denkschriften der Kais. Akademie" философсько-історичний відділ, т. 38, Відень 1890 р., ст. 62+10 таблиць знимків. Тут дуже добре фототипичне видання КГЛ разом з Листками Віденськими; на цю працю було багато рецензій, напр.: Т. Флоринського в „Унив. Изв.", Київ, 1891 р.; Щепкина в „Чтенія" М. 1891 р. № 1; Вондрака в „Archiv" т. 14; Пастрнка в „Athenaeum", Praha, 1891, 182-187; Облака, „Zvon" Любляна, 1890, № 564-569, № 10 ст. 630-635 і др.—V. Oblak: Zur Würdigung des Altslovenischen. V. Die Kijever Fragmente, „Archiv" 1893 р. т. XV ст. 359-362.—*В. Облакъ*: Нѣколко бѣлѣжки върху старословѣнскитѣ паметници, „Сборникъ за нар. умотвор." 1893 р. т. IX. — Fr. Pastrnek: Starobylé dz ve slovenských nářečech a hlaholské zlomky Kijevské a Pražské, «ČČM» 1894 р. LXVIII ст. 68-73; яко рецензія на цю працю: V. Oblak: Zur Provenienz der Kijever und Prager Fragmente, „Archiv" XVIII ст. 106-112, 1895 р.—*Б. Ляпуновъ* в „Извѣстія" 1896 р.. т. I ст. 940-942.—V. Jagić: Zur Provenienz der Kijever glagol. Blätter, „Archiv" 1898 р. т. XX кн. I. ст. 1-13.—*Б. М. Ляпуновъ*: Изслѣдованіе о языкѣ Синодальнаго списка I-й Новгородской Лѣтописи, „Изслѣдованія по-русскому языку" т. II вип. 2-й, Спб. 1900 р., ст.55-57.—V. Jagić: Nochmals die Kijever Blätter, „Archiv", 1900 р., т. XXII кн. 1-2 ст. 39-45.—*А. Соболевскій*: Церковно-славянскіе тексты моравскаго происхожденія, „РФВ" 1900 р. т. 43 ст. 159-160.—*П. Лавровъ*, „Извѣстія" 1901 р.т. IV кн. I ст. 312.—*В. Щепкинъ:* Разсужденіе о языкѣ Саввиной книги, 1901 р. ст. XXI-XXIV передмови, „Сборникъ" т. 67, цінна замітка.—Pastrnek: Dějiny, 1902 р. ст. 95.—*Н. К. Грунскій:* Памятники и вопросы древне-славянской письменности, Юр'ів, 1904 р., I-IV: вип. I-II і IV це відбитка з „Ученыя Записки Юрьевскаго Университета" 1904 р., № 5-6; вип. I ст. 1-60, вип. II ст. 1-59; рецензія *Б. Ляпунова* в „Записки Новороссійскаго Университета" 1906 р., т. 104 ст. 1-16, Одеса, а також *С. Кульбакина* в

„ЖМНПр" 1906 р. кн. 3 ст. 185-214; *Г. Ільїнського* в „Виз. Вр". 1906 р. т. XIII ст. 636-637; *Ягіча* в „Archiv" т. 27 вип. 3, V. Vondrák в „Archiv" 1906 р. т. 28 ст. 472-478: Ueber die Provenienz der Kijever Blatter und der Prager Fragmente.—Vondrák: O původu Kijevských Listů a Pražských zlomků a o bohemismech v starších církěvneslovanských památkách vůbec, Прага, 1904 р. № XV „Spisů"; рец. *Ягіча* в „Archiv" т. 27 вип. 3, та *С. М. Кульбакина* в „Извѣстія" 1905 р. т. X кн. IV ст. 320-338; *Г. Ільїнського* в „Виз. Врем." 1906 р. т. XIII ст. 637-638.—*Н. К. Грунскій*: див. його Граматику в „Ученыя Записки Юрьевскаго Университета" 1907 р. кн. 5 ст. 97-110,—мова Листків, а головно історія питання про їх походження.—*А. Соболевскій*, „Богосл. Энц". 1909 р. т. X ст. 224.—*А. Соболевскій*: Кіевскіе Глаголическіе Отрывки, „Матеріалы и изслѣдованія" 1910 р. ст. 92-99; Родина Кіевскихъ Отрывковъ, ст. 106-109, а перше надруковано в „Вѣстникъ Археологіи и Исторіи" за 1898 р.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 119, 121-123 палеографічний опис, 129-130, 143. — *В. Щепкинъ*: Палеографія, 1920 р. ст. 14. — E. Sievers: Die altslavischen Verstekste von Kiev und Freising, „Berichte" Лейпцигської Академії, 1925 р., т. 76 кн. 2; рец. N. Van Wijk в „Slavia" 1927 р. т. V ст. 557-563.— *Николай Дурново*: К вопросу о языке Киевских листков, „Slavia" 1922 р. т. I ст. 219-227; замітка С. К. в „Южн. Фил." 1926 р. кн. V ст. 323-324. — Mikołaj van Wijk: Kilka uwag o pochodzeniu Mszała Kijowskiego, 1925 р.; відбитка з „Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera" 5-7, Львів. — *Л. Арасимовичъ*: К вопросу о Киевских Листках, „Slavia" 1927 р. т. VI кн. I ст. 18-27.

Про надрядкові значки КЛ. *Н. К. Грунскій*: Къ исторіи ударенія въ памятникахъ древне-церковно-славянскаго языка, „РФВ" 1901 р. кн. 1. — *Він же* в „Записки Харьковскаго Университета" 1901 р. № 1 і 4. — *Н. Каринскій*: Объ удареніяхъ въ Кіевскихъ глаголическихъ отрывкахъ, „Извѣстія" 1901 р. т. VI кн. 3 ст. 281-289.—V. Vondrák: O původu Kijev-

ských Listů, 1904 р. ст. 6-30.—*Н. К. Грунскій*: Памятники и вопросы древне-славянской письменности, Юр'їв, 1904 р., ст. 34-59; в рецензії на цю працю *С. Кульбакин* в „ЖМНПр" 1906 р. кн. 3 ст. 187-200 подав цінні замітки про наголос; теж у *Б. Ляпунова* в „Записки Новоросс. университета" 1906 р. т. 104 ст. 6-8. — *Проф. Микола Грунський*: Київські листки, „Записки" т. XVI ст. 10-17, Київ, 1928, нічого нового.

II. Старо-слов'янська мова чеської рецензії.

Пражські Глаголицькі Листи.

Пражські Листи знайдено в листопаді 1855 року. Німецький історик, проф. Пражського університету Карл Höfler, працюючи в бібліотеці пражської митрополичої капітули над латинським рукописом XI-го віку (він містив в собі Апокалипсис, Справи апостольські та Листи ап. Павла), замітив, що до внутрішньої сторони задньої дошки (оправи) цього рукопису приклеєно один коло одного якісь два глаголицькі пергаменові листки. Про свою нахідку Гефлер росповів пражському словістові П. Шафарикові, а той відразу оцінив велике значіння нової пам'ятки і дуже старанно відділив ці листки від оправи.

Шафарик росповідає, як багато довелося йому попрацювати, щоби зняти Листи з оправи хоч до певної міри неушкодженими. Два пергаменові Листки були приклеєні до задньої дошки сторінками Ia та IIб,—тому ці сторінки вже тим самим найбільше ушкоджені, а сторінки Iб та IIa досить ясні та прорізні, хоч і не так, як звичайно те маємо в рукописах. Найбільше ушкоджена сторінка IIб, бо при відклеюванні більша частина чорнила позостала на дерев'яній дошці або на клею, а клей цей в деяких місцях відпав від дошки, а з ним і чорнило деяких літер. Шафарик використав усе, що позостало на дошці та на

клею, і в міру можливости прочитав сторінку IIб. Крім цього, Шафарик ужив хімічних реактивів, так що письмо на якусь хвильку стало зовсім ясним, але через декільки днів воно стало бліднути; щоби зберегти цю сторінку від впливу повітря, її негайно взято в дві шкли і по краях наглухо залютовано. Що до л. Іа, то характер чорнил її не дозволив вжити для її відчитання хімічних реактивів. Щоби зберегти письмо від знищення, Листи знимали, наскільки було можливо, насухо[1].

Усе це дало можливість Шафарикові прочитати 4-ту сторінку, на якій тепер мало що можна розібрати, зате багато місць першої сторінки Шафарик таки не відчитав; не можна, звичайно, відчитати його й тепер, — знати лише то там то сям окремі літери[2]. Але в деяких місцях письмо заховалося надзвичайно добре, а це дає змогу таки вжити ПрЛ для наукових цілів.

Так знайдено й врятовано для науки ті два пергаменові листки, що в науці відомі під назвою Пражських Листків, Уривків чи Фрагментів. Скоро по цьому, 17 грудня 1855 р. про свою нахідку Шафарик зробив прилюдний доклад в Пражськім Науковім Товаристві. В теперішній час ПрЛ переховуються в бібліотеці Свято-Вітської капітули в Празі.

В 1857 році Шафарик (разом з Гефлером) першим подав дуже добру працю про новознайдену пам'ятку, в якій докладно описав її письмо та мову, а також подав не злі факсиміле з трох сторінок пам'ятки. На думку Шафарика ПрЛ написано десь на чесько-мораво-паннонській землі між 862-950 р., а до оправи вклеєно їх значно пізніще,—десь в XII-XIII ст. Шафарик відчитав усі 4 сторінки пам'ятки, наскільки це було можливим, і це для нас має велику вагу, бо тепер письмо ПрЛ ще більше стерлося, а деякі місця зовсім нечитальні, хоч зараз же по відкритті пам'ятки, як ми бачили, листки взято під шкла, але

---

[1] Šafařik: Glag. Fragmente, ст. 27-28; V. Vondrák: O původu, ст. VIII-IX.

[2] V. Vondrák: O původu Kijevských Listů, ст. IX.

це не спасло вже їх: тепер вони досить змінилися, вицвіли й стерлися. Зміст ПрЛ—церковні піснопіння: світильни, тропарі, антифони. І що дуже для нас важливе — пісні ці по східному обряду.

ПрЛ складаються лише з двох пегарменових листків, цеб-то з 4 сторінок, і тому не в самій мові їхня найголовніща цінність, — їх вага в тому, що вони— наочний свідок на те, що й на чеській землі в XI віці уживали глаголиці, а це підтверджує думку про давність глаголиці взагалі; важно також і те, що зміст цеї пам'ятки —церковні пісні східного, а не західного обряду, бо це розбиває теорії тих учених, які неправдиво зв'язували глаголицю лише з католицькою церквою.

ПрЛ писало три руки: ст. 1 і 2 листа I, а також ст. 3-4 листа II ріжняться між собою не тільки письмом, але й мовою. Письмо 2 ст. більше й більш вуглувате, як письмо 1 ст.; II лист старіщий від І-го на якихсь 50 літ. Ст. 3 і 4 писала одна рука; ст. 2 єсть продовження 1-ої, а 4—продовження 3-ої. Характер письма не зовсім круглий, ясно знати помітну вуглуватість буков. На II листку букви писано під лінією, вони часом ніби вісять на ній,—це давній глаголицький спосіб писання. Лист І-й, ст. 1-2—це палімпсест: під написаним ще ясно знати сліди старішого письма, як твердить Шафарик—були тут якісь церковні пісні. Вондрак в вимазанім письмі з 2-ої ст. вбачає подібність до письма II листка. Письмо II-го листка взагалі старше за письмо листка І-го.

Мова ПрЛ в своїй основі старо-слов'янська, але з виразними чехизмами. Головніщі з цих чехизмів такі: 1. Сполучення tj і dj дають тут ц та з, а не шт та жд, як то звичайно маємо в старо-слов'янських пам'ятках: п[ри]с[н]от[ѣк]оуц[ѧ] 1^{9}, просѣ[ѣ]цѣ $1б^{2}$, хвалѧцимѣ $1б^{15}$, окидѧц 2^{14}, таѧцагосѧ $2б^{15}$, къпъюцѣ $2б^{22}$, насѣицѣшаго $2б^{23}$; приклади для dj > z: розѣго $1б^{10}$, розѣство $1б^{16}$, оутвръзение $1б^{22}$. 2. Сполучення дл зам. л, а саме: модлитвоу $1б^{13}$, модлитвами 1^{16}, сватидлѣна $1б^{9}$, [с]ѧдидлѣна 2^{9}, късѣдлисѧ $2б^{12}$, але: исѣленъ $2б^{10}$. 3. Звук ś перед дифтонгічного походження голосними *ѣ* та *и* переходить на *ш*, напр.: къшдѫ 1^{17}, кшдчьскаѧ $1б^{9}$, кши

16^5. 4. Відсутність епентетичного *л*, напр.: **представление** 16^{25}, **земѣ** 16^{26}, **продѣдѣваше** 2^{10}. 5. N^1 у речівників основ на *-і* кінчиться на *-і*, напр.: **келиѣ милости** 26^7, **кадѣ кѣзни** 2^{20}. 6. Від **Иоанъ** маємо G^1 в чеській формі: **іѧн[а]** 16^{10}, цеб-то **иѧна** чи **ѧна**. Крім цих головних чехизмів, В. Вондрак за чехизми рахує й ось ці явища, які знаходимо і в інших слов'янських мовах: 7. Уживання **ѣ** зам. **ꙗ**, напр. **пѧнѣтикостїе** **сѵ̑ѣ** 16^4, **цѣленіе** G^1 2^{23}. 8. В говорі писаря не було вже носових звуків, замість **ѫ** знає він **оу**, напр.: **боудет[ъ]** 1^{10}, **славкою** 1^{29}, **за ланитоу** 26^4 1 др., а замість **ѧ** вживає **а**, напр.: **оудариша** 2^4, **кѣзложиша** 2^{17}, **поставиша** 26^{21}, та 2^{20}; в слові **мѧнѣноую** 26^{22} ужито **ѧ** зам. **а**, а в слові **помилѫи** 2^{18} маємо **ѫ** зам. **оу**. 9. Уживається *шч* зам. *шт*, напр.: **на соуднишчи** 26^{21}. 10. Ab^1 на *-ѣмъ*: **дрѣвѣмъ же крижѣнѣмъ** 26^{10}. 11. G^1 м'ягких основ на *-а* кінчиться на **ѣ**, напр. **бц̑ѣ** 16^{25}; так само Ac^3 **сиѣ** 26^{23}. 12. G^1 **мие** 2^{11}; **ѣзѣ** 2^{21} зам. **ѣда**.

Про ПрЛ не мало вже писано, але остаточної думки про цю пам'ятку ще не маємо, виставляються різні гіпотези, часом одна одній протилежні. Перш над усе, цікаве питання, звідки був той оригінал, з якого списано ПрЛ. Один з перших дослідників ПрЛ, Срезневський подав думку про те, що їхній оригінал міг бути „первоначально чистый старо-славянскій или скорѣе Русско-Славянскій"; він же подавав для ПрЛ паралелі з пізніших східно-слов'янських текстів [1]. Думки Срезневського пізніше розвинув акад. Ягіч, який теж твердив, ніби ПрЛ мають не чисто болгарську, але болгаро-руську основу [2]. Проти цих тверджень Ягіча виступив Вондрак, і переконуюче довів, що оригінал для ПрЛ був чисто болгарський і що в ПрЛ ніяких русизмів нема. Оригінал ПрЛ, як про те свідчить їх мова, був писаний в Болгарії, а звідти попав до Чехії, але попав не впрост, а через якесь інше посередництво, може землі Карпатської, але не російської [3].

---

[1] Древніе глаголическіе памятники, ст. 53-54.

[2] Zur Entstehungsgeschichte 1900 р. ст. 57.

[3] O původu Kijevských Listů 1904 р., ст. 49 59. Посередництво карпатських українців не виключене.

На якій землі був переписаний цей болгарський оригінал? І в цім питанні, в питанні про батьківщину писаря ПрЛ, не маємо однозгідної відповіди. Перший дослідник ПрЛ, П. Шафарик в своїм досліді 1857 р. місце походження нашої пам'ятки зазначив неясно, — повстала вона на чесько-словацькій землі, цеб-то десь між чехами, моравanами й словаками. Гайтлер, основуючись на палеографічних доказах, відносив ПрЛ до Македонії; а Будилович, без якихсь глибоких доказів, вказував на Адріятику, як на батьківщину ПрЛ. Учень Ягіча, В. Облак намагався поважно довести („Archiv" XIII.247,XV.358-359,XVIII. 110-112), ніби ПрЛ повстали в Словаччині, про що свідчив би і східний обряд пам'ятки; до Чехії Облак не міг прив'язати ПрЛ, бо в Чехах, на думку Облака, в той час східного обряду не було.

Цілий ряд учених рахували ПрЛ пам'яткою чеською, напр. про це писали Миклошич, Ягіч і др.; цей останній вже зв'язував повстання ПрЛ з слов'янським Богослуженням в чеськім Сазавськім манастирі. Останній дослідник ПрЛ, В. Вондрак в своїй праці: O původu Kijevských Listů a Pražských Zlomků 1904 р., докладно спиняється над цим найважнішим питанням про батьківщину писаря ПрЛ. Перед тим Вондрак, як і Облак, признавав був словацьке походження ПрЛ, але тут вже він знову переглядає ціле питання (ст. 60-64) і доводить, що ПрЛ не можуть бути словацького походження; про це може свідчити хоча б те, що в ПрЛ нема *s*, а тільки **з**, тоді як Словаччина знає dz ще й тепер. Докладний аналіз мови ПрЛ, в якій знаходимо не мало чехизмів, свідчить виразно, що ПрЛ повстали в Чехії. Але де саме в Чехії могло бути слов'янське Богослуження, та до того ще й грецького обряду? Таке могло бути тільки в пражськім Сазавськім манастирі, де в XI в. дійсно відправлялося слов'янське Богослуження, і єсть підстави твердити, що Богослуження по східному обряду. Зміст ПрЛ вказує на те, що це була богослужбова книжка, яку вживано в церкві, і ми не будемо далекі від правди — каже Вондрак, — коли допустимо, що ПрЛ повстали в Сазавськім манастирі, який мав якісь зв'яз-

ки зо східною церквою. В XI в. між глаголитами південними (Македонія) та північними (Чехія) був певний зв'язок, особливо в Карпатських країнах, а тому нема нічого дивного, що болгарський оригінал з Болгарії попав до Чехії, де його й переписано.

Найріжніщі думки висловлювалися так само й про час повстання ПрЛ,—їх відносили на IX-XIV віки. Перший дослідник ПрЛ, П. Шафарик рахував цю пам'ятку надзвичайно давньою і відносив її на час між 862-950 роками; інших старіщих пам'яток в той час (1857 р.) наука ще не знала, а тому нема нічого дивного, що Шафарик так перебільшив вік ПрЛ. Срезневський не погодився з думкою Шафарика про такий глибокий вік ПрЛ і відносив їх на XI-XII в., а дальші дослідники ще більше зменшували вагу цеї пам'ятки; так, Макушев твердив, ніби оригінал ПрЛ повстав в XIII в., а сама пам'ятка написана тільки в XIV віці; навіть В. Ламанський («Извѣстія» 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 339) доводив, що „всего правильнѣе относить Пражскіе Отрывки къ исходу XIII в.". Очевидно, це було перебільшення; Облак і Грунський заняли серединну позицію—відносять ПрЛ вже на XII вік; „памятникъ,—пише Грунський — въ настоящемъ его видѣ мы можемъ отнести самое большее къ концу XII вѣка[1].

До трохи інших висновків прийшов В. Вондрак, що написав про ПрЛ найкращу працю. На основі докладного палеографічного аналізу він переконуюче твердить, що ПрЛ не одного віку: перший лист молодший, його писано в другій половині XI-го віку, десь наприкінці його, а другий лист старіщий від першого на якихсь 50 літ; про це саме свідчить і мова пам'ятки. Але хоч ПрЛ й не одного віку, проте повстали вони на одній землі і вийшли з одної писемної школи, на що вказує єдність їх мови та єдність палеографічних ознак.

ПрЛ звичайно ставлять поруч з Київськими Листами, як пам'яткою західно-слов'янської редакції. Цим питанням занявся Вондрак і рішуче твердить, що па-

---

[1] Пражскіе Глаголическіе Отрывки, 1905 р., ст. 20.

м'ятки ці не мають такої єдности. Чехізми ц, з, шч зам. шт, жд дійсно в'яжуть докупи ці дві пам'ятки, але в них маємо й багато ріжного. В ПрЛ єсть явні ознаки писаря чеха, яких немає в КЛ. Глибокий палеографічний аналіз так само переконує нас в тім, що ці пам'ятки повстали в ріжних писемних традиціях. Нарешті самим церковним обрядом КЛ і ПрЛ різко росходяться: ПрЛ східного обряду, тоді як КЛ — західного.

Література. Glagolitische Fragmente, Herausgegeben von Dr. K. A. C. Höfler und Dr. P. I. Šafařík, Прага, 1857 р., ст. 62+5 знимків. — *В. Ганка*: Остатьци Словянськаго Богослуженія у Чеховъ, Прага, 1859 р.,—уривки з ПрЛ.—*И. Срезневскій*: Древніе глаголическіе памятники, Спб. 1866 р. ст. 33-35, а також „Извѣстія" (стара серія) 1858 р. т. VI ст. 171-179: Глагольскіе отрывки, найденные въ Прагѣ, яко рецензія на працю Гефлера й Шафарика, дано опис пам'ятки й текст кирилицею; в т. VI ст. 217-219 за 1858 р.: Еще выписки къ вопросу о пражскихъ глагольскихъ отрывкахъ,—варіянти з пам'яток XII-XIII в.—*Макушевъ*: Изъ чтеній о старо-чешской письменности, „Филолог. Записки" 1877 р. кн. IV ст. 15-22. — V. Vondrák: Altslovenische Studien, „Sitzungsberichte d. K. Akademie", істор.-філолог. відділ т. 122 ст. 75-81: Prager glag. Fragmente, 1890 р.; рец. Облака: Zur Würdigung des Altslovenischen, „Archiv" т. XV ст. 358-359. — V. Oblak: Zur Provenienz der Kijever und Prager Fragmente, „Archiv" 1896 р. т. XVIII ст. 106-112.—Pastrnek: Starobylé dz ve slovenských nařečích, „ČČM" 1894 р. ст. 68-73.—Vondrák V.: Zur Würdigung d. altsloven. Wenzels Legende und d. Legende vom heil. Prokop, „Sitzungsber. W. Ak.", том 127. — *П. Лавровъ*, „Извѣстія" 1901 р. т. VI кн. 1 ст. 277. — *В. Ламанскій* в „Извѣстія" 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 337-338. — Prof. Dr. Václav Vondrák: O původu Kijevských Listů a Pražskych zlomků, Прага, 1904 р., ст. 48-90, з 4 знимками,—це найцінніща праця із усеї літератури.—*Н. К. Грунскій*: Пражскіе глаголическіе отрывки,

„Ученыя Записки Юрьевскаго Университета" 1905 р., кн. 1, ст. 3-48, тут і вся література. Цю саму працю, тільки з поправками та доповненнями, передруковано й в „Памятники старославянскаго языка" т. I вип. 4, 27 ст.+4 дуже добрі знимки, Спб. 1905 р.—W. Vondrák: Ueber die Provenienz der Kiever Blätter und der Prager Fragmente, „Archiv" 1906 р. т. 28 ст. 472-478. — B. Ljapunov: Wie soll man I B. 4-5 der Prager glagolitischen Fragmente lesen? „Archiv" 1906 р. т. 28 ст. 478-480.—*А. Соболевскій*, „Богословская Энциклопедія" 1909 р. т. X ст. 224.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 123-124, 68.—*В. Щепкинъ*: Палеографія, 1920 р., ст. 14.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р., ст. 143-145.

С. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА СХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ.

Для вивчення старої церковно-слов'янської мови подаю тут і пам'ятки східно-слов'янські (про це див. вище на ст. 7, 15-17); вони не належать до тих пам'яток, що мають зовсім чисту старо-слов'янську мову (таких пам'яток, власне, зовсім нема), бо мають в більшій чи меншій мірі місцеві східно-слов'янські ознаки. Але загальний фон їхньої мови постійно старослов'янський, а тому відкидати ці пам'ятки при старо-слов'янських студіях (особливо лексикальних) було б зовсім не науковим.

Вивчення місцевих східно-слов'янських рис в старших пам'ятках йшло в нашій науці надзвичайно помалу. Започаткував це вивчення *І. І. Срезневський* в багатьох своїх працях, а головно в „Свѣдѣнія и замѣтки", Спб. 1867-1881 (див. вище ст. 16) та в „Древніе памятники русскаго письма и языка (X-XIV в.)", див. „Извѣстія" 1861-1863 р. т. X, а друге видання в 1882 р. Більш науково і в більшому розмірі поставив вивчення східно-слов'янських ознак давніх пам'яток тоді молодий учений *Ал. Соболевський* в своїх працях: „Изслѣдованія въ области русской

грамматики", „РФВ" 1881 р., Варшава, та „Очерки изъ исторіи русскаго языка", Київ, 1884 р. (відбитка з „Универс. Извѣстія"). Одночасно з цим надзвичайно багато причинився до висвітлення питання про східно-слов'янські риси в давніх пам'ятках акад. *Ягіч* своєю працею: „Четыре критико - палеографическія статьи", Спб. 1884 р. („Сборникъ" т. 33), в котрій третю статтю на ст. 74-102 призначено аналізу Галицької Евангелії 1144 р. І вперше систематично подано ознаки давньої української мови. Доброму науковому висвітленню цього питання допоміг і *Ал. Шахматов* своєю змістовною рецензією на „Изслѣдованія" Соболевського 1881 р.,—це були „Beiträge zur russischen Grammatik", вміщені в „Archiv" 1883 р. т. VII ст. 57-77. А. Соболевський відповів Ягічеві новою статтею: „Источники для знакомства съ древне-Кіевскимъ говоромъ", „ЖМНПр" 1885 р. ч. 237 ст. 349-357. Скоро по цьому виходить епохальна праця Соболевського: „Лекціи по исторіи русскаго языка", перше видання, Київ, 1888 р. На цих працях Соболевського та Ягіча зародилася багата література, в якій потроху науково висвітлювалося, що саме маємо вважати за ознаки східно-слов'янські, а крім того, як ці ознаки поділити між мовами українською та російською. Надзвичайно цінну рецензію (власне— окрему працю) на зазначені праці Соболевського дав акад. *И. В. Ягичъ*: „Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка", Спб. 1889 р. 171 ст., „Сборникъ" т. 46, де багато місця уділено українським ознакам. Так започаткувалася дуже цінна в нашій науці історична діялектологія, яка дала можливість із немалої кількости старо-слов'янських рукописів виділяти східно-слов'янські, а ці останні ділити далі на пам'ятки українські та російські.

В справі давньої східно-слов'янської діялектології писано дуже багато; як помалу йшло виріжнення східно-слов'янських ознак, показує *Н. М. Каринський* в своїй статті: „Остромирово Евангеліе какъ памятникъ древнерусскаго языка", „ЖМНПр" 1903 р. ч. 347 кн. V ст. 94-110. Цілу літературу про українські ознаки аналізує *В. Розов* в своїй праці: „До старо-руської діялектольогії", „Записки НТШ" 1907 р. т. 77. Добрий опис українських ознак та літературу подає й Dr. A. Kolessa: Dia-

lectologische Merkmale des südrussischen Denkmales „Žitije sv. Savy", див. „Archiv" 1896 р. т. XVIII ст. 473-523. В цій справі в останній час появилася цінна праця *Н. Дурново:* Русские рукописи XI и XII вв., какъ памятники старославянскаго языка, „Јужнословенски Филолог" 1924 р. кн. IV і V, Београд. В бібліографічнім покажчику *Ів. Огієнка*: „Українська мова", Київ, 1918 р., на ст. 10-21 дано докладну літературу питання.

Зазначу ще важніші праці. *А. Кримський*: Филологія и Погодинская гипотеза, „Кіевская Старина" 1898 р. кн. 6 і 9, 1899 р. кн. 1, 6 і 9 і окремо 1904 р. з доповненням передмови. *А. Соболевскій*: Древне-Кіевскій говоръ, „Извѣстія" 1905 р. кн. I ст. 308-323; на цю працю відповів *А. Кримскій*: Древне-Кіевскій говоръ, „Извѣстія" 1906 р. кн. 3 ст. 368-411. *А. Кримський*: Деякі непевні критерії для діялектольогічної клясифікації старо-руських рукописів, „Науковий Збірник" М. Грушевському, Львів, 1906 р. ст. 91-153. Праці Кримського проти тверджень А. Соболевського занализував *Вол. Розов*: Трипьогія проф. А. Кримського, „Записки НТШ" 1907 р. т. 78 ст. 146-171.

В теперішній час, при добре розвиненім вивченні окремих давньо-слов'янських пам'яток, місцеві східно-слов'янські ознаки легко виділити, а поза тим зостанеться більш-менш чиста старо-слов'янська основа[1], чому при вивченні старо-слов'янської мови не можна нехтувати й цих пам'яток. Значна більшість цих пам'яток — це пам'ятки українського походження, що часом мають дуже виразні місцеві ознаки в своїй мові; на жаль тільки, ці пам'ятки з діялектичного погляду, яко пам'ятки українські, досліджені дуже мало, а тому спиняюся далі на них трохи докладніше, щоби тим покласти початок систематичного досліду української мови по пам'ятках XI-го віку.

Східно-слов'янські ознаки[2] в пам'ятках XI-го віку ділю на три групи.

1. *Спільні південні (українські) й північні ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI віку.*

1. Поплутання носових звуків ѫ, ѧ з чистими оу, ꙗ, а дуже часте; але єсть пам'ятки, які ѫ знають дуже рідко. 2. Так само часте зникнення слабих глухих. 3.

---

[1] Див. зазначену вище на ст. 17 працю Н. Дурново.

[2] Характеристику ознак подаю якнайкоротше, бо про кожну з цих рис докладно розповідаю в своїй праці: „Фонетика церковно-слов'янської мови", Варшава, 1927 р. (видання літографоване).

При сполученні з плавним глухий ставиться перед ним (тоді як в рецензії болгарській—по нім); це дуже часта ознака. 4. Повноголосні форми на ѻро, ѻло, ере трапляються, хоч дуже рідко. 5. Форми з так зв. другим повноголосом, напр. пѣрѣвыи, дуже часті. 6. Початкове ст.-сл. ѥ- часом переходить на о-, але рідко; цю рису, але дуже рідко, часом можна спіткати і в пам'ятках південно-слов'янських. 7. Початкове ст.-сл. ра-, ла- часом переходить на ро-, ло-. 8. Перед йотованою голосною редуковане и частіше зазначається через ь: дьıаколъ. 9. Часті форми з йотованим голосним: покаıаниѥ і т. п., часом і ıазъ зам. ст.-сл. азъ. 10. Замість ст.-сл. рѣ, лѣ (в тих випадках, коли в східно-слов. маємо повноголос) часом буває ре: ремя. 11. Сполучення dj дуже часто дає ж, а не жд, як в старо-слов'янській. 12. Сполучення tj дає ч, але не часто. 13. Епентетичного л уживається скрізь послідовно; форм без цього л нема. 14. Ab¹ муж. і сер. родів *о* основ кінчиться на -ъмь, -ьмь, тоді як в ст.-сл. тут -омь, -емь. 15. G¹ N³ Ac³ кінчиться на -ѣ зам. ст.-сл. а, що ще в 1881 р. міцно встановив Соболевський. 16. В прикметниках часта коротка стягнена форма на -аго, -ому і др. 17. Трапляються форми прикметників на -анъ, напр. каманъ, зам. ст.-сл. -ѣнъ. 18. Sk перед ѣ,и часом позостається незмінним (не переходить на ещ або на ст), але рідко: апостольскѣи. 19. D¹ L¹ займенників тобѣ, собѣ зам. тебѣ, себѣ. 20. Pr 3¹ і 3³, також і в імперфекті надзвичайно часто має -ть (в південно-слов'янській рецензії панує -тъ). 21. Імперфект на -ıа, напр. ııаше зам. ст.-слов. -ѣа (ѣаше), не частий. 22. Стягнені форми імперфекта дуже часті (в південно-слов'янських пам'ятках цих форм менше) 23. Particlpium на л зам. ст.-сл. -ъı, напр. ида зам. ıдъı

2. Південні (українські) ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI віку.

1. Замість ст.-сл. ѣ пишеться живе и, але не часто (проте частіше, як в пам'ятках північних — новгородських та псковських — східно-слов'янських). 2. Так зване нове ѣ (початок зміни е>і): съпасѣнїѥ. 3. Поплутання ъı з и досить часте (це поплутання знає й

рецензія сербська). 4. Звук ѣ по шиплячих в пнях слів переходить на о: чолокѣка, але рідко; зате в закінченнях ця зміна значно частіща; в пам'ятках північно-руських вона дуже рідка. 5. Поплутання початкових оу та къ, напр. къгодьно (таке поплутання знають і інші пам'ятки, напр. сербські, білоруські, псковські, але пізніщі). 6. Поплутання ненаголошеного ѣ з и. 7. Поплутання ненаголошеного о з оу. 8. Відпад початкового и, напр. ко, змарагдъ. 9. Появлення и перед групою приголосних: илжа. 10. Передача грецького *а* через о, напр. ольѕандръ в Збірнику 1073 р. 11. Наближення звуків к та у по голосній, як в Збірнику 1073 р.: праудa і др. 12. Дуже часте отвердіння р (а звідсі часте поплутання ъі та и по нім), часто знане також і іншим рецензіям. 13. Редуковане и перед йотованою голосною зазначається дуже часто через ь (частіще, як в пам'ятках північних). 14. Помічається й отвердіння шиплячих (хоч в деяких памятках бачимо, навпаки, зм'ягчення їх). 15. Мягке ц досить часте. 16. Сполучення zgj, zdj дають жч, напр. дъжчь. 17. Зміна кр на хр, напр. хрьстиса (але тут і аналогія слова хрьстос; риса ця відома й іншим, напр. північним пам'яткам). 18. Зникнення г, напр. сорѣшж, изниѣть, тъда, або зазначення його через х, яко результат придихової (як h) вимови його. 19. Опущення д в таких словах, як семжіж і т. п. 20. D[1] на -оки, N[3] -окѣ і G[3] -окъ значно частіще, як в пам'ятках північних. 21. G[1] прикметників на -ого зам. ст.-сл. -аго. 22. Зміна закінчення -ть в Pr перед наступним и на тн и, а -ъ и на ъі и, що вперше довів Шахматов в „Archiv" 1883 р. т. VII ст.73-6. 23. В закінченні Pr -ѣть, -ѥть може відпадати -ть, досить часто: наричаіѥ. 24. Приказовий спосіб на -ѣ-, напр. идѣте, як і в сучасній живій українській мові; ця риса часта в болгарських і в др. пам'ятках. 25. Акад. В. Ягіч ще в 1884 р. („Четыре критико-палеографическія статьи", ст. 93-97) настоював, що українською рисою треба вважати і закінчення імперфекта -шета, -шете, -шеть, -хоуть: оубнкашета, хотахоуть і др.; це закінчення не було тут рисою живої мови, бо прийшло із пам'яток південно-слов'янських. 26. Дослідники підкре-

слюють ще, як рису українських пам'яток, форму окремих слів, напр. кѣде, сѣде, свѣдительство і др., а Ягіч додає слова сѣсѣць, скѣрѣь чи скърѣь, скрѣь і др. Інші, не зазначені тут ознаки, див. далі при опису мови кожної з окремих пам'яток.

Але треба підкреслити, що перераховані тут ознаки не належать виключно тільки українській рецензії старої церковно-слов'янської мови,— кожна окрема риса часом здибується і в інших рецензіях. Але через те, що перераховані тут риси всі стрічаються в старих українських пам'ятках і в сучасній живій українській мові (крім хиба деяких), відношу їх до рис українських.

3. Північні ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI віку.

1. Досить часте поплутання ѣ з е (в південних пам'ятках таке поплутання значно рідше). 2. Заміна ѣ через и рідка, тоді як в пам'ятках південних частіша. 3. Поплутання ц і ч дуже часте (в укр. пам'ятках рідке). 4. Сполучення zgj, zdj дають жг, а не ст.-сл. жд.

Оце найголовніші ознаки місцевої мови в східно-слов'янських пам'ятках XI-го віку; правда, деякі з цих ознак знаходимо і в інших рецензіях, напр. в південно-слов'янських. Звичайно буває так, що цих ознак не багато в кожній окремій пам'ятці,—вони виступають тут лише як рідкі винятки на загальнім старослов'янськім фоні, чому й цих пам'яток не треба відкидати при вивченні старо-слов'янської мови.

I. Старо-слов'янська мова української редакції.

1. Остромирова Євангелія.

До числа тих джерел, з яких досліджуємо старослов'янську мову, треба непремінно віднести й ОЄ, про що твердив ще в 1843 р. А. Х. Востоков: „языкъ сего Евангелія можно назвать по преимуществу церковно-словенскимъ". Правда, пам'ятка ця має багатенько східно-слов'янських ознак, відмінних від мови

старо-слов'янської, але поза цими ознаками, які тепер не трудно виділити, мова ОЄ уявляє з себе ту старослов'янську мову, яку ми знаємо з болгарських пам'яток. Через це при дослідах старо-слов'янської мови не можна оминати й ОЄ[1].

Велика цінність цеї пам'ятки перше всього в тім, що вона датована. Це єдина поміж усіма іншими давнішими пам'ятка, що має т. зв. книжковий літопис. А саме, на останнім 294 листі Євангелії дрібним письмом писар записав, що він Написахъ єуглие сѣ. рабоу бжию нарєуєноу єжшоу къ крщении иосифъ· а мирьскъі остромиръ близокоу єжшоу изеславоу кънзоу. Сам Ізяслав правив в Київі, а Остромира послав до Новгорода. Азъ Григории диакъ—читаємо далі, — почахъ писати мца октѧ кѧ а окоиьчѧ мца маиа къ кі, цеб-то Євангелію писав він 6 місяців і 22 дні.

Декільки віків перебувала наша пам'ятка в Новгороді, в Софійській катедрі, про що говорить і приписка XVI в. на 1-м листі рукопису: Єуаліе софѣискоє апракъ. Пізніще, але коли саме й як — докладно того не знаємо, Остромирова Євангелія перейшла до Москви і зберігалася там в ризниці Воскресенської двірцевої церкви. З наказу царя Петра I ОЄ відіслали 13 листопада 1720 року до Петрограду, до царського двірця. Під час Катерини II цінна ця Євангелія валялася в її гардеробі[1], де її й знайшов по смерті цариці Я. Дружинин. Дорогоцінну пам'ятку Дружинин в 1806 р. віддав Олександрові I, а той наказав зберігати її в Петроградській Публичній Бібліотеці (тепер Державна Публична Бібліотека). І з того часу ОЄ стала приступною для наукових дослідів.

ОЄ—це Євангелія-апракос; вона писана великим на 6-7 mm високим роскішним уставним письмом; крім цього письма тут вживається ще й уставу середнього — для заголовків; післямову написано уста-

---

[1] Першим чи не Лескин почав твердити, що ОЄ не есть пам'ятка старо-слов'янської мови; твердженъ Лескина не приняли А. Соболевський, А. Шахматов і др.

[1] З вимог суворої цензури Ол. Востоков в цім місці змушений був слово „въ гардеробѣ" замінити на „въ покояхъ", див. ст. І його передмови до видання 1843 р.

вом дрібним; можливо, що письмо ОЄ передає графічні манери доби ще царя Симеона. Рукопис має 294 листи великого розміру, 36×29 cm, — це найбільший розмір серед усіх пам'яток XI-го віку; писано в два стовпці, по 18 рядків на сторінці. В середині книжки на 3 листках уміщено мініятюри євангелистів Івана, Луки, Марка, а два листи лишено порожніми, тому писаних листів 289. Заставки та ініціяли покрито золотом або фарбами—зеленою, блакитною, червоною й білою. Азбука ОЄ складається аж з 46 буков. В деяких місцях пергамен такий тонкий, що написане просвічується на другий бік (пор., напр., л. 228).

Докладний палеографічний аналіз письма ОЄ, який зробив недавно Н. Каринський, виявив, що ОЄ писали два писарі: перший написав лл. 2-24 євангельського тексту і золоті заголовки в цілій книзі (крім п'яти зшитків), а другий—лл. 25-294 тексту, заголовки та синаксар чорнилом, він же зробив і запис. Перший писар писав не багато, бо був, здається, фахівцем художником; він менше знався на традиційній церковній вимові і тому вніс до свого писання багатенько живих ознак своєї мови. Другий писар, діякон Григорій, був писарем фахівцем, добре досвідченим в своїй праці. Але обидва писарі писали в можливо однаковім стилі, розлінівка зшитків у них одна (по 18 рядків на сторінці), писали в два стовпці; правда, ближчий аналіз таки виявляє, що форма літер у двох писарів не однакова (пор., напр., літери **з**, **є**, **ѡ** і др.). Був ще й третій працівник коло ОЄ,— він написав заголовки золотом в п'яти зшитках, а саме—на лл. 21-40б і 131-154б; він же робив написи на мініятюрах (де знаходимо й письмо під лінією); здається, що був це фахівець орнаментатор.

Проаналізувавши в 1908 р. ОЄ що до її мови й правопису, академик Ф. Фортунатов прийшов ще тоді до такого самого висновку, який дає й аналіз палеографічний: ОЄ писали два писарі і кожний з них тримався своїх правописних звичок; так, напр., 1-й писар писав по-живому глухий перед плавним, тоді як 2-й писав ці форми по ст.-сл. зразку; 1-й писар знову таки вживав живих форм імперфекта на **-ѧа-** (напр.

бѣлаше), тоді як 2-й писав їх з ст.-слов. -ѣа- (бѣаше) і т. п. Взагалі кидається в вічі, що перший писар вніс до своєї праці чимало східно-слов'янських форм, тоді як другий писар надзвичайно пильно копіював свій болгарський оригінал. Академик Фортунатов прийшов до такого висновку про той оригінал, з якого списував свою Євангелію діякон Григорій: „Оригиналомъ для листовъ 2-24 Остромирова евангелія служилъ русскій списокъ старо-славянскаго апракоснаго евангелія[1], а всѣ прочіе листы нашего памятника списаны съ другого оригинала, которымъ была, надо думать, старославянская рукопись. Такимъ образомъ за первыми 23-мя листами текста Остромирова евангелія перед нами открывается другой русскій списокъ евангелія, который въ свою очередь приводитъ насъ къ старославянской рукописи, отличавшейся по нѣкоторымъ признакамъ отъ старославянскаго оригинала, служившаго для прочихъ листовъ памятника“[2]. До такого висновку прийшов Фортунатов по детальнім аналізі мови та правопису цих двох частин ОЄ: вони тут ріжні. І це можливо, бо ж в Київі напевне були й до того списки Євангелія; не виясненим тільки лишається, чого саме Григорію довелося списувати з двох оригіналів.

Оригінал у діякона Григорія для листів 25-294 був болгарський, але він не по-рабському списував з нього. Як догадується Н. Каринський, в той час Євангелію звичайно напівспівали[3], співали з місцевою церковною вимовою, а тому Григорій і вніс до свого списку живі ознаки східно-слов'янської мови, напр. заміну юса великого через оу. Цю гіпотезу Каринського можна приняти хиба до певної міри, бо ж лишається не виясненим, чому, скажемо, діякон Григорій, при живій вимові, не писав и замість ѣ.

ОЄ до недавна рахували найстаршою новгородською пам'яткою, а діякона Григорія — новгородцем.

---

[1] Крім цього, оригінал, з якого списувано цю частину, був написаний двома руками.

[2] Сборникъ статей В. И. Ламанскому, Спб. 1908 р. ч. II ст. 1453.

[3] На л. 140 дійсно позосталися й нотні значки; див. знимок.

Основою для такого твердження звичайно служать приписки на полях ОЄ, в яких знати новгородські ознаки; так, напр., на л. 11 знаходимо приписку: «се коньчь, а міна ц та ч — це ознака новгородського говору. Н. Волков в 1897 р. занявся спеціяльно питанням про походження діякона Григорія, і прийшов до висновку, що він був киянин, і що ОЄ написано в Київі, цеб-то, що ця пам'ятка—київського походження. Волков перевірив приписку «се коньчь» по оригіналу і переконався, що її написано значно пізніще, десь в XIII-XIV віці, написав якийсь новгородський священник, а сам напис зроблено по підчищеному. Усі давні дійсно новгородські пам'ятки мають характерну ознаку новгородської мови,—поплутання ц та ч, а між тим в ОЄ ні в його тексті, ні в кінцевім книжковім літопису нема ані одної новгородської риси, а це виразно говорить про те, що ОЄ—це пам'ятка не новгородська.

Григорій був певне діяконом при домовій княжій церкві в Київі, і тут і написав Євангелію з доручення Остромира. Письменність в Новгороді почалася пізніще, як в Київі, і тому на перших порах книжки для Новгорода звичайно доставлялися з Київа. Та й новгородське письмо XI-го віку, оскільки ми його знаємо, не похоже на письмо ОЄ,—воно не таке величне й не таке чітке. Лише з XIII-го віку появляються в Новгороді писарі, що пишуть великим чітким уставом.

Думка Н. Волкова про київське походження ОЄ вже принялася в науковій літературі; один з найкращих сучасних словістів, акад. Ол. Соболевський пише про ОЄ, що воно „написано, вѣроятно, въ Кіевѣ[1].

З головніщих правописних ознак зазначу такі. 1. Йотовані голосні ѩ, ѥ, ю, ѧ, ѫ вживаються скрізь більш-менш послідовно. 2. Значка ѥ вживається скрізь правильно, але часом зам. ѥ ставиться е; цікаво, що те початкове ѥ, яке в східно-слов'янських мовах пе-

[1] „Богословская Энциклопедія“ 1909 р. т. X ст. 217-218. Правда, В. Н. Щепкин в „Slavia“ 1928 р. т. VI ст. 750 ще настоює на новгородськім походженні Євангелії.

рейшло на *о*, тут звичайно передається через ѥ, напр.; ѥщѥ, ѥзеро, ѥдѣка 1 др.; часом зам. ѥ ставиться ѥ з надрядковим значком зверху; деколи ѥ ставиться й по приголосних: къ нѥмь, ѥмлѥтѥ 1 др., але ніколи по р. 3. Часом йотації при а не зазначається: тємьнаа 293в, покаанню 45а, уаанна 1 др. 4. Панує и, замість нього в кінці рядка може бути і; ї рідке. 5. Рідке ѡ. 6. В 2-й частині ОЄ (з л. 25 починаючи) ѣ досить частенько ставиться по південно-слов'янській (глаголицькій) традиції замість ꙗ, напр.: чѣсъ, помъишлѣѥтѥ, вьсѣкъ, сила гн҃ѣ 90г, G[1] нюнѣ 238б 1 др.: це ж буває ще в формах імперфекта: молѣашѥ, творѣашѥ 1 др., а також в прикметниках: ближьнѣаго (при ближьнѣлаго), къішьнѣаго 1 др.; цікаво, що в І ч. ОЄ з цього явища нема ані одного прикладу. 7. Панує оу, але в кінці рядка (рідко в середині) може бути й ѹ. 8. Постійно пишеться ѱ, а шт дуже рідке. 9. Цифру 6 звичайно зазначається через ѕ, але три рази єсть 1 друга форма ѓ. 10. Надрядковий значок має різну форму: ◦ ˆ • ´ 1 др., а ставиться для зазначення: а. м'ягкости голосного чи приголосного, б. пропуска ъ, ь, 1 в. між двома приголосними. 11. Панує титло з кінцями додолу ⁀, довге чи коротше. 12. Яко знака розділового скрізь ужито серединної крапки; початок рубрики зазначається двокрапкою. 13. Стишиця найрізнішої форми: ҂ + ⁘ — 1 др. (див. знимки). 13. На л. 140б в долішній половині євангельського тексту вміщено нотні крюкові значки (див. знимок), писані чорнилом; а на л. 211в,г в фразі: ѻ̈ слове҆ѥсѣхъ благода҆тѝ· исхѻ̈дѧщи҆ихъ изъ оустъ |ѥго над рядком кендемою ̋ а під рядком (в оустъ ѥго) придихом ’ теж зазначено нотні значки, тут уже циноброк. Ці нотні значки (в виданні Савинкова їх нема або передано не все) показують, що вдавнину Євангелію в церкві справді співали. 14. Треба зазначити загальну рису в пам'ятці: т. зв. рубрики (пояснення до євангельських читань) та коліндар написані не так пильно, як євангельський текст; так само й правопис тут не додержується правильно.

В ОЄ знаходимо ось такі особливості Київської мови XI-го віку. 1. Поплутання носових звуків ѫ, ѧ з чистими оу, ꙗ (ѧ, а), а саме: оу зам. ѫ маємо 40

раз, а навпаки ѫ зам. оу 62 рази; ю зам. ѭ 150 раз, а ѭ зам. ю 65 раз. 2. При сполученні з плавними глухий стоїть перед ними: вьрха 12, испьрва 24, тържьникомъ 9, пьрстъ 11, испълниса 10 і т. п.,— більше 200 прикладів (а прикладів, коли глухий стоїть по плавнім, більше 270, все в другій частині ОЄ). 3. Повноголосних форм тільки три[1]: дві в післяслові: новѣгородѣ 294 та володимира 294 і одна в коліндарі: перегънѫкъ 265; але форм т. зв. другого повноголосу не мало: зьрьно, сказъкь, мълъка і т. п. 4. Вказівкою на поплутання ѣ з и тут може до певної міри бути тільки вѣдѣ 289г зам. видѣ. 5. Замість жд 34 рази маємо ж, напр.: прихожѫ 23, прѣже 52, рожьжоуса 251, роженъіи 8, рожьство 216, такоже 13 і т. п. 6. Тверде р: боура 244, лазара 96, кесара 184, алтара 278, февроуара 264, назараинъ 112, вечераѭ 113, оударите 275 і др. 7. М'яке ц: коньць, отьць і т. п. 8. Форми ищѣдъше 65г, ищьдъше 99а, тут щ зам. шт. 9. Зникнення *д* в слові семѫѭ 19. 10. G[1] та N[3] слів жін. роду на -ѣ зам. ст.-сл. а: недѣлѣ 12в і др., капль 160а. 11. Форми прикметників на -анъ зам. ст.-сл. -ѣнъ: каманъ 12а, трьнанъ 183б, багъранѫ 183а і др. 12. Pr 3[1] і 3[3] кінчиться постійно на -ть: слъшить 60, рекѫть 69 і т. п.; -тъ в цім випадку лише 4 рази. 13. Зникнення -ть в закінченні Pr 3[1] -ет: напише 294, ѥ 53. 56. 14. Приказовий спосіб на -ѣте частий (він панує в живій українській мові): въздвѣдѣте 32, идѣте 18б, идѣмъ 48г, ръпъщѣте 20г, ищѣте 60а і др. 15. Імперфект на -ѧа- зам. ст.-сл. -ѣа-, напр.: вѧаѫ 3г, идѧаше 15г, живѧаше 9в, вѣдѧаше 24г і др. 16. Поплутання оу з въ, напр.: ста оу нихъ 250а (Зогр. і Мар. Єв. мають тут вь). Головніщих місцевих ознак, таких як повноголос або dj>ж, в євангельськім тексті зовсім нема; взагалі, післямова й коліндар мають більше місцевих рис, як сам євангельський текст, що бачимо і в інших подібних пам'ятках.

З інших ознак мови зазначу. 1. Дуже правильне вживання звуків ъ, ь, чим ОЄ займає помітне становище серед інших пам'яток; слабі ъ, ь часом опуска-

[1] В ОЄ знаходимо 15 разъ СѢРЕБРО, СѢРЕБРЬНИКЪ і под., але тут, здається, Ѣ поставлено по С тільки з правописної звички ставити його при збігу двох приголосних.

ються в 1-й частині (перші 16 листів), але в 2-й частині пропуск рідкий (чи не в трох тільки словах); пропуск глухого часто зазначається надрядковим значком; на кінці слів ъ, ь звичайно не опускається; вокалізації сильних ъ, ь на о, ѣ ОЄ не знає. 2. Перед йотованою приголосною постійно знаходимо и: **авние**, **внѣши** і т. п., а ь в такім випадкові тільки раз: **цр҃кьыж** 215г. 3. Поплутання ѣ з ѣ тут майже нема, бо поза **нѣсть** 26в інші приклади невиразні. 4. Звука ѕ тут нема, єсть тільки цифра ѕ. 5. Епентетичне л ставиться скрізь надзвичайно послідовно, що можна віднести також до ознак східно-слов'янських. 6. Sk перед ѣ, и 14 раз дає **ст** і 12 раз **щ**. 7. Один раз маємо дієменник на **-ть** зам. **-ти** в слові **напълнить** 213б.

Література про ОЄ велика й солідна. Роспочав її *Ол. Востоков*, котрий вже з 1814 року працював над цею пам'яткою, на котрій виросло його епохальне „Разсужденіе о словенскомъ языкѣ“ 1820 року. Востоков не припиняв своїх праць над ОЄ і готував його до друку, але стрів на цій дорозі багато перешкод, бо св. Синод не дозволяв йому видати цього давнього Євангелія, текст якого має багато відмін від сучасного. Дуже довго тяглася справа, і тільки заступництво московського митрополита Филарета врятувало справу, і труд Востокова в 1843 р. побачив світ; це було: „Остромирово Евангеліе 1056-1057 года“. Видання рядок в рядок і сторінка в сторінку наслідує оригінал (правда, не мало помилок, див. їх у Козловського), а рівнобіжно дано й грецький давній текст; в книжці багато знимків з оригіналу. Працю видрукувано осібним шрифтом, близьким до письма ОЄ. В кінці видання дано: „Грамматическія правила словенскаго языка, извлеченныя изъ Остромирова Евангелія“ ст. 1-37, дуже цінні для свого часу, на самім кінці „Словоуказатель“ ст. 39-315, де дано пояснення слів і форм, при словах і їх грецький оригінал. Назву Євангелії „Остромирова“ дав Востоков. Рецензію на труд Востокова написав *Ф. Міклошич*: Ostromirs Evangelium, „Wiener Jahrbücher der Literatur“ 1847 р., Відень, т. 119 ст. 1-39.

Праця Ол. Востокова була епохальною, і тому довго про ОЄ не появлялося великих праць. В 1853 р. у Празі *Вяч. Ганка* видав ОЄ для популярного вжитку, зо змінами в правопису; видання для наукових занять зовсім не годиться: „Сватоє Евангелиє по Остромирову сѣписку. Изданиє Вячеслава Ганкѣ. Иждивеніємь издателевѣмь. Празѣ. 1853", ст. XII+206 in 16°. Передмову до видання дано на п'яти мовах: чеській, російській, болгарській, польській і сербській. Ганка над багатьма словами поставив новий російський (sic!) акцент, що зовсім невідповідає для пам'ятки XI-го віку, та ще Київської. — *Г. Д. Филимоновъ*: Дополнительныя свѣдѣнія объ исторіи Остромирова Евангелія, „Лѣтописи Русской Литературы и Древностей", М. 1859 р. т. 1, ст. 145-149,—як ОЄ перейшла з Москви до Петрограду.—*К. К. Гериъ*: Мініатюры Остромірова Евангелія, „Лѣтописи", М. 1861 р. т. III ст. 3-5.—*И. И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія" 1861-1863 р., ст. 21-23 опис і ст. 416-419 записи, спис знимків.—Й о г о ж: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1868 р., „Сборникъ" т. 3 ст. 176-179.—Й о г о ж: Славяно-русская палеографія, Спб. 1885 р. ст. 104-111, опис мови й письма.—„Остромірово Евангеліе 1056-1057 года, хранящееся въ Императорской Публичной Библіотекѣ. Иждивеніемъ С.-Петербургскаго купца *Ильи Савинкова*", Спб. 1883 р., — розкішне фотолітографічне видання, в натуральну величину, редакція - догляд академика А. Бичкова; на жаль, в виданні єсть помилки, напр. надрядкові значки передано не всі; видання появилося в світ в обмеженім числі екземплярів. Рец. *П. Сырку* в „Извѣстія Спб. Славянскаго Благотворительнаго Общества" 1885 р. ст. 35. Через 6 років, в р. 1889-м це видання повторено вдруге.—*П. И. Савваитовъ*: Объ изданіи Остромирова Евангелія и о содѣйствіи Московскаго Митрополита Филарета выпуску въ свѣтъ этого изданія, „Чтенія въ Общ. Любит. Дух. Просвѣщенія" 1884 р. т. II ст. 109-156, — тут видрукувано цілу справу, як Востоков друкував ОЄ.—*М. М. Козловскій*: Изслѣдованіе о языкѣ Остромирова Евангелія, Спб. 1885 р. ст. 1-127, „Изслѣдованія по рус-

скому языку", Спб. 1895 р. т. I, дано й усі поправки до видання Востокова. Рец. *Н. Шлякова* в „Извѣстія Спб. Славянскаго Благотворительнаго Общества" 1885 р. ст. 454-457; *А. Соболевського*, „ЖМНПр" 1886 р. ч. 243 ст. 172-178, січень; див. ще поправки Н. Каринського в „ЖМНПр" 1903 р. ч. 347 ст. 101-103. — *А. Шахматовъ* і *В. Щепкинъ*: Особенности языка Остромирова Евангелія, це яко доповнення до російського перекладу праці А. Лескина: Грамматика старославянскаго языка, М. 1890 р., ст. 155-192. — *Графъ Н. С. Ланской*: Къ исторіи Остромирова Евангелія, замѣтка, „Русская Старина" 1891 р. кн. I т. 79.—*Н. Волковъ*: О не-новгородскомъ происхожденіи Діакона Григорія, писца Остромирова Евангелія, «ЖМНПр» 1897 р. кн. XII ст. 443-446.—*Н. М. Каринскій*: Остромирово Евангеліе какъ памятникъ древнерусскаго языка, «ЖМНПр» 1903 р. ч. 347 кн. V ст. 94-110.—*Ф. Ѳ. Фортунатовъ*: Составъ Остромирова Евангелія, „Сборникъ статей, посвященныхъ почитателями академику и заслуженному професору В. И. Ламанскому", Спб. 1908 р. ч. II ст. 1416-1479; замітка N. в „Rocznik Slawistyczny" 1909 р. т. II ст. 261-262; рец. Diels, див. „Archiv" 1910 р. т. XXXII ст. 249-250.—*Н. М. Каринскій*: Письмо Остромирова Евангелія, „Сборникъ Россійской Публичной Библіотеки", 1920 р., т. I.—*Н. М. Каринскій*: Образцы письма древнейшего периода истории русской книги, Ленинград, 1925 р. ст. 9-10,—палеографічний аналіз пам'ятки, а на табл. 1-5 дано добрі фотографічні знимки в натуральну величину.

---

2. Збірник Святослава 1073 р.

Збірник Святослава Ярославовича — це великий пергаменовий рукопис, що складається з 266 листів, розміром 35×25 cm, по 29 рядків в два стовпці на кожній сторінці. Заголовок Збірника такий: **Сѣборъ отъ многъ ѡцъ·тълкованиа о неразоумьныихъ словесьхъ·въ єуаггелии·и въ апѣ и въ инѣхъ книгахъ·вькратъцѣ сложены**

на память и на готовъ отъкѣтъ. Повстав Збірник яко слов'янський переклад з грецького оригіналу IX в., який (переклад) зроблено в X віці для болгарського царя Симеона; наша пам'ятка—це копія з цього болгарського перекладу. На л. 263в читаємо: въ лѣто· ѕ҃ѯпа· написа їѡаннъ диакъ изборьникъ сь· великоуоумоу князю сѵ҃ославоу. Але треба зазначити, що в цім напису все, зачинаючи від слова їѡаннъ і до кінця написано на витертому, тільки рік писаний на чистому. В 1073 р. князя Ізяслава вигнано з Києва, а великокняжеський престіл заняв з 22 березня Святослав; тому може правдиве припущення Шевирева, що „рукопись первоначально писана была для Изяслава, потомъ уже досталась она Святославу, который и приказалъ повторить ту же подпись въ началѣ рукописи, гдѣ его имя читается не по скобленному, и гдѣ (цеб-то на передній стороні 1-го л.) изображенъ онъ самъ со всѣмъ своимъ семействомъ“ [1].

Книжка ділиться на дві частині: I лл. 1-122 і II лл. 123-266; в першій частині перед початком тексту загублено 2 листи оглаву; оглав II ч. дано на лл. 123-127. На книжку не шкодовано грошей: писано її на доброму тонкому білому пергамені, писано дуже гарним уставним письмом, на 4 mm високим. Книжка на початку кождої части роскішно прикрашена. В ЗС знаходимо такі мініятюри на окремих сторінках: 1. На

[1] *Горскій* и *Невоструевъ*: Описаніе, II. 2 ст. 367.—В праці „Образцы письма“ 1925 р. на ст. 11 *Н. Каринський* не погоджується з таким поясненням і дає інше. Справа в тому, що аналіз письма показує, що на підчищеному писав той самий перший писар, а не інша особа; тому Каринський виставляє таке пояснення: „Первый писец сначала списал небольшую запись Симеоновского Сборника, в которой могло быть указание на писца-болгарина и царя Симеона, а второй писец, переписывая вслед за ним стихотворение, написал похвалу Симеону с болгарского подлинника (Великъїи в царѣхъ царь Симеонъ), как мы читаем ее в списке 1446 г. Затем решено было, в виду изготовления изображений кн. Святослава и его семейства, вместо „царѣхъ царь Симеонъ“ поставить имя русского князя и вместе имя болгарского переписчика заменить именем русского. Соответствующие поправки и были сдѣланы главнымъ писцом рукописи 1073 г., писавшимъ запись и ответственным за всю работу“.

л. 1—князь Святослав з жінкою та з дітьми, зверху їх ймення: гѣлѣвъ· ольгъ· дѣд· рюманъ· ꙗрославъ· кнагыни· стославъ. 2. Благословляючий Христос, малюнок дуже витертий. 3. На л. 3, л. 3б, 128 і 128б—на кожнім церква з рядами святих. 4. На л. 2б роскішна рама, а в середині запис. Усі ці 7 малюнків роскішно прикрашені по боках павами та іншими птахами. Початкові сторінки тексту кожної частини, цеб-то л. 4 і 129 мають роскішні заставки, а в них заголовки; текст на цих сторінках писано циноброю і покрито золотом. Крім цього, на л. 250б-251 на маргінесах вміщено малюнки 12 зодіяків в фарбах, а лл. 263б-264 прикрашені золотом; на л. 62 малюнок чорнилом якоїсь святої, чи не пізніщий. На цих усіх малюнках багато ріжних фарб та золота. Мініятюри, особливо перша, як датовані, мають величезну вартість для історії мистецтва.

Писали Збірника два писарі: перший написав лл. 1-86 (до половини 15 рядка 1-го стовпця) та 264-265б (запис), а другий—лл. 86-263б; л. 127б був порожнім і дописаний десь в XV віці. Письмо другого писаря часом трохи похилене вправо. Хоч Зб. 1073 р. писали два писарі, але вони пильнували писати по можливості одним стилем,—письмо вийшло дуже подібне в цілій книзі (хоч ріжниця в писанні окремих буков проте досить помітна). Перший писар був, певне, старшим, чому він і запис зробив; був це ѥѡаннъ диакъ[1]. Другий писар писав вільніще від першого, вживаючи буков ріжної форми.

Крім списку 1073 р. відомі ще два списки ЗС; перший—1403 р., на 164 листи, пергаменовий, переписав його в Москві в Андроніківськім манастирі грішний Онфим; це дуже точна копія з списку 1073 р., навіть з його помилками, зроблена за митрополита Кипріяна; переховувався в Синодальній Бібліотеці в

---

[1] Слово диакъ я розумію як диякон; в ЗС на л. 52в.г. читаємо: слышиши бо дїакa глаштa: соуштии къ покаꙗнии, изидѣте. Тут ясно, що дїакъ це — диякон. Та й в Науках Кирила Єрусалимського гр. διάκονος перекладено словом диакъ 209б.

Москві № 275, тепер в Історичнім Музеї. Але цікаво, що в цім спискові наша пам'ятка зветься „Око церковное". Другий список належав Кирило-Білозерському манастирю, має той самий заголовок: Око цр҃ковное или собранїе къкратцѣ ѿ стыхъ wцъ; список 1519 р., має 269 листів in f°; в кінці його читаємо: Повелѣнїемъ раба бжїа сщенодрѣца инока игнатїа на спасенїе дши. грѣшныи инница написа соборникъ сии. Відома ще копія Збірника 1073 р., яку дуже добре зробив в 1819 р. Ол. Ратшин для гр. Румянцова.

ЗС — це дуже цінна пам'ятка не тільки що до свого змісту,—це перша старо-слов'янська духовна енциклопедія, — але й мови, бо ознаки живої київської мови XI-го віку вдерлися сюди досить помітно.

ЗС 1073 р. знайшов 10 червня 1817 р. в св. Воскресенськім Ново-Єрусалимськім манастирі коло Москви (Звенигородський повіт) відомий учений свого часу Калайдович, знайшов його „въ кучѣ книгъ неважныхъ и покрытыхъ пылью въ углу монастырскомъ"[1]. Воскресенський манастир заснував в 1656 р. патріярх Никон, і наш збірник був в його бібліотеці. В Ново-Єрусалимськім манастирі Збірник (під неправдивим заголовком: „Сборникъ или нравоученіе изъ книгъ Соломоновыхъ") переховувався до 29 серпня 1834 р., а з цього часу його віддано до Синодальної Бібліотеки в Москві, де він і зберігався під № 31; тепер пам'ятка знаходиться в Історичнім Музеї в Москві. Перший листок Збірника, з малюнком великокняжеської сем'ї, зберігався в Архиві Мін. Закорд. Справ в Москві.

Заходи про видання ЗС 1073 р. роспочалися ще з року його віднайдення; над цим працювали гр. Н. Румянцов, Калайдович і Востоков, але з їхніх заходів нічого не вийшло. І тільки О. Бодянський в 1856 р. роспочав це видання на кошти болгарина І. Н. Денкоглу; справа проволікалася надзвичайно, і Бодянський встиг видати лише 74 листи Збірника, що складає 23 друковані аркуші. Смерть Бодянського (1877 р.) припинила це видання, кінець приготовленого руко-

[1] Е. Барсовъ, див. „Чтенія" 1883 р. кн. 4 ст. II.

пису загубили, і лише в 1883 р. світ побачив нарешті тільки те, що видрукував Бодянський.

Не багато краща доля випала й другому виданню. В кінці 1877 року відомий історик України Г. Карпов († 1890 р.) запропонував новозаснованому тоді „Обществу Любителей Древней Письменности" видати ЗС 1073 р. „посредствомъ свѣтописи, или инымъ тому подобнымъ способомъ, черта въ черту, ни въ чемъ не отступая отъ подлинника"[1]. Товариство прийняло предложення, а потрібні дуже великі кошти на видання дав Т. С. Морозов. Друкування роспочали весною 1878 р., а на початку 1880 р. видання закінчено: це був „Изборникъ великаго князя Святослава Ярославича 1073 года", яко 55 число видань „ОЛДП". Як заявляє редактор видання, Г. Карпов, „текстъ Изборника Святослава печатался посредствомъ фотолитографіи, по способу М. И. Алисова"[1]; видано тільки 360 примірників. Це коштовне видання, яке дуже допомогло вивченню цеї цінної пам'ятки. На жаль тільки, видання не вдалося так, як хотілося, бо забули за найпильнішу техничну коректу. Ол. Шахматов порівняв це „фотолітографічне" видання з оригіналом і свої висновки оголосив в „Archiv" 1882 р. т. VI ст. 590-597 під назвою: „Zur Textkritik des Codex Sviatoslai vom J. 1073 nach der photolithographischen Ausgabe"[2]. Як показав Шахматов, видання Г. Карпова передає загальний характер оригіналу досить добре, але не передає його буква в букву, бо має багато недокладностей. Так, чорнильні й інші плями та дірочки в пергамені в багатьох місцях змінили форму буков. Де-не-де крапки бруду вийшли як крапки над буквами. В надрядкових значках вза-

---

[1] З передмови до видання 1880 р., ст. IX.

[2] Цікаво, що не мало дослідників, які згадують про видання ЗС 1073 р., твердять, що Шахматов дав свої поправки в „Archiv" т. VII (а треба—VI); так зазначив, напр., Соболевський в своїх „Лекціях" вид. 3, 1903 р. ст. 12, а за ним пішли й інші: *А. Кримскій*: Украинская грамматика, М. 1907 р., т. I вип. 1 ст. 44, *Н. Дурново*, „Записки" 1914 р. (літографовані) ст. 75, *І. Свенціцкий*: „Нариси з історії укр. мови" 1920 р. ст. 22, *П. Бузук*: „Нарис історії укр. мови" 1927 р. ст. 18 і др.

галі багато непослідовностей,—їх поплутано. Титла часом не вийшли, а часом опинилися не на свойому місці... В кінці деяких рядків нема потрібного ˘ цебто оу. Єсть випадки, коли опущено цілі слова, а то й речення. На маргінесах оригіналу єсть глоси та уваги,—їх не вийшло в виданні. В оригіналі єсть витерті місця, але їх все таки ще можна відчитати, а в виданні вони зовсім не вийшли. На л. 111в.г в оригіналі перенесено слово так: **кѣз - дьниж**, а в виданні якимсь дивним способом (недопустима халатність коректора!) перескочила буква з рядка до рядка, з кінця шпальти *в* на початок *г*, і вийшло **кѣ-здьниж**. Нема докладности також і в розставленні знаків розділових. Отже, як бачимо, видання для наукових палеографічно-лінгвістичних дослідів не заступає оригіналу.

Головніші риси правопису[1]. 1. Вживається буков **ꙗі** та **ы** однаково часто. 2. Вживається **шт**: **аште** 16а, **кешть** 17б, **хоштемъ** 17б, **штедръ** 41б, але й **щ** дуже часте; коли в кінці рядка бракує місця на **шт**, то пишеться **щ**, пор. на л. 37б поруч: **окрꙗщ|ꙗ** і **окрꙗштеть**. 3. Надрядковий значок частіше має форму придиха тупого чи гострого; ставиться він звичайно на початковім голоснім слова чи складу, цеб-то в середині слова постійно ставиться над тею голосною, що йде по голосній, незалежно від того, йотована вона чи ні. 4. Дуже часто пишеться нейотована голосна там, де чекали б йотовану: **кьсеѫ** **силоѫ** 27в, **тъчиѫ** 6а, **своеѫ** 7а; придих над нейотованою в цім випадкові майже постійний (але так само часто стоїть він і над йотованою); звичайно, ця нейотованість тут з болгарського оригіналу. 5. М'якість **л** та **н** дуже часто зазначається гачечком справа вгорі: **л̓**, **н̓**. 6. Букви **ѥ** вживається дуже часто на початку слова чи складу, але не постійно; часом **ѥ** стоїть і по приголосній: **гиєкъ** 28в. 7. Частенько знаходимо тут і йотований **ѣ̈**, перенесений

---

[1] **Характеристику правопису та мови подаю на основі аналізу фотолітографічного видання 1880 р.; чотири стовпці кожного листа зазначаю так: передньої сторінки *а*, *б*, а заднього *в*, *г*. На жаль, ЗО ще не досліджений докладно яко пам'ятка українська, хоч такий дослід для історії української мови надзвичайно потрібний.**

сюди з болгарського оригіналу: ѣ; цього йотованого ѣ інші східно-слов'янські пам'ятки не знають. 8. На л. 35б стрів я букву ѧ в слові ѧдаше[1]. 9. Грецьке ν зазначається не тільки через у, але й через оу: ѧкоулоньскꙑй 121в, ѧкоулоньскꙑ 154а, полоукарпово 254б. 10. Часом маємо зазначення ѣ через ꙗ, напр. в слові: нынѧшьнии 77г. 11. Часто пишеться ѧггелъ 10а, ѧггели 52в.

Мова ЗС—старо-слов'янська мова, але писар вніс сюди дуже багато ознак своєї живої мови. Перерахую лише важніщі з них.

Вокалізм. 1. Поплутання носових з чистими дуже часте: пішоу 7а, соудъ 44в, соуть 44в, ѹасто 58а. 58б, ѹада 29в. 30а. 79в, причастьникъ 28в. 2. Зникнення слабих єрів так само дуже часте: вси 5а, всѣхъ 3б, никто 15, кто 150б, книгъ 3б і т. п., пропуск глухого часто зазначається паєриком; вокалізація сильних глухих не рідка; цікаве слово N[1] притоуѹа 241а. 3. Глухі в сполученні з плавними стоять перед ними: дьржати 63г, дьржи 9г, съдьржа 9г, жьртвы 33г, пьрвоє 10г, простьрлоса 8а, съвьрхоу 48г, съвьршаѧ 8г, совьршениє 10а, цьрквьноє 35г, скърби 10г, испълнить 9г, къ мълѹании 35а, съл'ньце 8а, на хол'мѣ 265в; форму скьрбь чи скрьбь Ягіч рахує за українську[2], пор. скрьбьнꙗихъ 100а; але чимало тут і форм ст.-сл.: трьплю 113в, съмрьти 113г і т. п. 4. Повноголосних форм чимало: вереди 35г, вередиши 38а, короставыимъ 49в, полон' 63в, полона 81а, къ полонѣ 71б, полоньникъ 67г, полоньникы 83в, полоненъ 264б, полонѧемъ 69б. поросѧте (*о* надписане зверху) 251а, серебро 162г, серебра 158в і др.; також: золотѣ 174г, зълобы 203в. 5. Часом замість ѣ знаходимо и: неции неплодьнꙗиа 162б, нимаѧ клатва 142а, аште ихъ къпрашаіе кто, ними соуть 150б, ниции 5а, (камінь) пламениє 153г, разоуминиє 264а, видомыи 29а, їѣ видѣи к'ѣа 149б, надежда видома 6а, къ аврамми (?) 113г, къ вѣри 17в, на коупри 153а і др.; мѡусии 83а; на л. 249а поруч: альѕан дрѣне і алексан дрине; форма посмыѧниє 240в. 240г говорить за посмиѧниє, але ця не з посмѣианиє.

[1] Як що це не помилка в виданні 1880 р.

[2] Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка, 1889 р. ст. 26.

6. Навпаки, часом замість *и* маємо *ѣ*: гаклѣнѣѥ 9в. 11в. 7. Поплутання ы та и часте: ахименыды 154а, глѣтьжесы 9б, възмъше кыны 154в, градъ непрадви 104г, плътолюбъіа 135а, N³ помыслї 58в, пригалы 72а, ти (=ты) 87а; це поплутання особливо часте по р, як результат його отвердіння: о земламѣрѣи 203в, отрикаижшти 237в, прикрикаѥ 185б, рика 251а, трѣзнъі 92б і др. 8. Замість ра- часом маємо ро-, напр.: розбойникъ 212г, розбоиникъі 98б, розгиѣкаѥть 187б, роздѣли 162б, розоумѣти 125г, роспатж 197в, рокъ (?) 187г, N³ роки 241а, G³ рокъ своихъ 187в.258а. 9. Поплутання оу та къ: къгодіть 85в, къгодьно 35, къкрадоу 71в, къуинены 95в. 97в, къуьиемъ 38б, оуразити 57а, оуселяіатьса 37б, оуселіеныа 17а.23б, оуселиѣи 18а.48в, оуселеноуж 9г і т. п. 10. Наближення у до к по голосній: праудa 60в, аугоуста 249а і акъгоусть 249а, пакълъ 7а.74а.237а, пакълъ 187г і паоулъ 164б, паулъ 181б.237а, паула 187г, (підбила на гріх) змыа єкъгѫ и ієуга адама 209а. 11. Ненаголошене ѣ часом зазначається через и: алиѕаньдрьскаго 123б, кѣроуимъ 19в, движитьса 59г, ипископа 150в, на кристѣ 157б, нарыуеши 11г, ни рьци (поруч: не рьци) 28в; під впливом христос повстали: христиса 264в, хриштаахоуса 46в, христивыиса 28в, хриштениа 59а, хриштениж 46в, хриштениемь 58г. 12. Ненаголошене *о* бренить як *у*: оусквьрнилъса 28г, оуунистивъшеса 38б, також в Ab¹: божьскѫіж силоіж 245б, свѣтостыіж оутробьноуіж 157г, оумьноуіж мъслыіж 132а.б. 13. Коли слово починається групою приголосних, воно може приняти и на початку: ильстивъіихъ 116в, илъжаишта 29б, илъжи (?) ѡць 29в, глѣть же ихъ твоимъ людьмъ 83б, аште исъважете боудеть съказано 125в. 14. Початкове и-, коли воно окремий склад, може зникати: бо 5в, змарагдъ 121г, исоус 254б. 24в, исоусоу 64в. 15. Зміна *е* на *о* по шиплячих та м'ягких: чолокѣка 179г, василиоко 124в (=Васильово, пор. василеко 203в). 16. Початкове ѥ часом міняється на о: одъва 107б. 17. Звичайно *а* в слові помагати 91б, помагаѥ 48в. 18. Зміна грецького *а* на *о* в слові ольѕан'дръ 258а. 19. По л, р часом ѣ замість ѣ: облецѣмъіса 54а, средоу 78в.109г.196в, отъ средъі 109г, оумрети 107б. 20. Редуковане *и* часто зазначається через ь: къілыа 154в, къітьемъ 247б, дьіавола 156г, лихорѣчьіѥ 237г,

люкомоудрыємъ 202а, облыкъшисѧ 156в, третыаго 154г. 156г.

Консонантизм. 1. Отвердіння *р*: чрѣка матера 207в, ѵалтира 253в, расткораѣтьсѧ 211в, сетекра 251а, оухъщраше 115в, сътворѫ 86а, творѫ 158а, ц р̄ѹ 143г. 185б, також: коумира 120б, трапезоу 120а і др. 2.Отвердіння шиплячих часте. 3. М'ягке *и* дуже часте: игрець 39в, коньць 69а.154г, мѣсаць 187в, о̄ць 7а, самокидьць 132а, самодьржьць 60в, сьрдьцекѣдьць 83а, старьць 258а, творьць 10в, лихонимьцю 29а, сьрдьцю 74б, блоудьница 49в, пиганицѣ 32г.37г, понавница 153г. 4. Сполучення dj дає часто *ж*: осоуженн 51г,шсоужаѫшта 27г, прѣже 23а. 52в, прѣпроважаємъ 211г, рожиноє 11в (на маргінесі), стражеть 66в, пострaже 5а, тожьство 3б, тожьствомь 9в, штѫжаѧго 91б, не ѣжь 251а, не ѣжь 251б. 5. Сполучення tj дає *ч*, але рідко: клекеѵѫща 27г. 6. Зникнення *г* як результат його вимови як h: разнѣкаказѧ 145в, тъда 240б (пор. укр. тоді). 7. Зникнення *д* в групі *здн*: празни 211г, оупразникыниса 34в, оупразнимыса 38а. 8. Зміна групи *зн* на *жн*: беж нѣго 24а (пор. сучасне укр. ріжний). 9. Sk перед ě часом не змінюється: золокѣ женьскѣ 174г. 10. Зміна *г* на *ж* в дієслівних формах: вѣжѫ 131б, вѣжоу 9г, отъвѣжимъ 31а. 11. Зміна *кр* на *хр*, приклади див. в вокалізмі § 11.

Морфологія: 1. G^1 жіночого роду на -ѣ зам. ст.-сл. ѧ: отъ тронцѣ 8г, ноздѣ ієѣ 169г, отъ неѣ 155г, своеѣ 70в. 2. G^1 на -оу частий: народоу 46б, домоу 74в. 3. D^1 на -оки дуже частий:господеки 29г, ѡзранлеки 51г, мѡусеоки 64б, петроки 239г. 4. N^3 на -оке дуже часто: вѣсоке 33а.58б.150а, видоке 60в, кождеке 44в, краѵеке 121в. 154в, крѣдоке 211г, домоке 79в, доухоке 135а, родоке 197а, садоке 224б, сѣноке 16в.135а, оудоке 17в.49в, ѵароке 130а, цвѣтоке 121б і т. п. 5. G^3 на -окъ дуже частий: вѣсокъ 28г, видокъ 60в, краѵекъ 48г, крѣдокъ 46б, грѣхокъ 30а.37г.45а.70а.107а, дарокъ 83б, дѫхокъ 37б, плодокъ 83б.113в, молекъ 77г, сѣнокъ 135а, ѵарокъ 78г і т. п. 6. Ab^1 на -омь, -емь, але часто бувають форми й на -ъмь, -ьмь: богъмь 10б, крѣдъмь 14а, подвигъмь 91а, приходъмь 7г, ѣждъмь 83а, сождъмь 105а, оукоръмь 240в, крѣменьмь 17б, лицьмь 83а.241а і т. п. 7. Ab^3 основ на *і* звичайно кінчиться на -ьми: мастьми 39в, пакостьми 58а,

скрьбьми 105а, страстьми 14а, оугльми 153г і т. п. 8. N² муж. роду заступається N³: обоіє законы 83б. 9. N¹ сер. роду на *-я*: житиꙗ и строи 57а. 10. G¹ на *-ого*: єдиного 5а.5г, иного 11г. 11. Прикметники на -ан: оцьтана 251б. 12. Pr постійно на -ть: дѣіѥтьсѧ 29г, теуеть 16в, ходить 17а; закінчення -тъ дуже рідке; нарицаіѫтсѧ 29в, і поруч: нарицаіетьсѧ. 13. В закінченні Pr -еть дуже часто відпадає -ть, як і в сучасній українській мові: ѣжде 4в.7а.8б. 11в. 16б.17а.27в.28г.29а.35б35г.38а.83в, боуде 91б.240г, быкаіе 29в.105б, къпрашаіе 150б, гине 86а, сѧ гноушаѥ 83г, доказлѣіе 17в, дьрзаіе 29б, краде 40в, може 7г.14в, назнаменоуіе 29б, сѧ нарицаіе 7г.29б.в, науьне 16в, подаіе 86б, подобаіе 33г, сѧ покоушаіе 17в, послоушаіе 76г, постигне 105б, постраже 5в, признраіе 104г, простираіе 16г, прѣѣзыкаіе 16а, прѣстане 153а, разоуіе 27г, сѣпсаіе 165а, трѣбоуіе 18а.29а.83г.132а, оумираіе 240г і т. п., також є, іе зам. ѥсть: лѣпо ѥмоу є 5в, к'то іе 150а, іе писано 33в, іе 8а.9в.35а.83а.239г і др. 14. Закінчення Pr -ть з наступним займенником и дає -ти и: къкьржети и къ̄ 63г, ведоути и 58б, положаты и 192а, посадити и 201г і др. 15. Закінчення особи 1³ Pr і Fut на -мо: пьемо 121г, одьржимо 17а. 17. Приказовий спосіб дуже часто на *-ѣ-*: ндѣте 33а. 104в, ндѣте 52г, глаголѣте 239г, прнимѣте 64г.179г. науьнѣте 104в, поманѣте 65а, рьцѣте 15г, сѣцѣте 104в, тълцѣте 41б, къзнштѣте 41а, нштѣте 41б, ѣждѣмъ 49в, навыкнѣмъ 31а, разоумѣнмъ 31а і т. п.; звичайно, ці самі слова часто мають тут і и: сѣците. 18. Імперфект на ѧ зам. ст.-сл. ѣ: бѧше 35б, бѧше 49г, ндѧше 48г; часті й форми на ѣ: бѣше 120а. 19. Часті дієслова на *-овати* (пор. сучасні українські на *-увати*): нскоупокати 83в, непокѣдокати 5в.46в, неуистокати 54г, распытокати 6а, распытокаіѫште 15в і др. 20. Поплутання ꙁ та с: ѣзлнганиꙗ 13в, незмоутьнѣ 247б (поруч: неизмоутьно 247б). 21. Надзвичайно багато слів, що й тепер живуть в українській мові, напр.: праздьникъ ьрбьныи 194г, готовизна 74б, лоуками ꙗода 186в, напослѣдъкъ 74г, нашьскаꙗ 116в, разоума нашьскаго 16б, нашьскы 5в.7г, обрѣдаіѫть 129г, бослаго онѫшта 86а, акъі къ покони (повінь) 113а, подока 49г.38а, прикладъ 237г, прнпада 16а. 39г.77г, прнпадикъ 12г, такоже капла ꙁгонать чл̄вка къ

дьнь слотьнъ отъ хлѣбинъı своєи 170а, обавлениа съпасока 156г, къ къздоусѣ студень 86 1 т. п.; ймення: Илли 254б, Никола 262в, Петро 262в, Пауло 262в. 22. Дієслово є може вживатися і для множини: мы повелѣни є приносити 34в.

З інших рис мови СЗ зазначу: 1. М'ягкість жд: нужда 17б. 2. Форми: съмѣраєть 131б, оцѣстить 28в, оцѣштенніє 33г, часті в давніх пам'ятках. 3. Вставлення *д* в сполучення *зр*: къздрастоуть 39г, издрадьно 220б, издрадьноє 16б, издранль 156в, раздроушить 16б, раздрѣшите 45а і т. п. 4. Переписувач ЗС вимовляв ѳ як т, пор. годѳѳн 153б, тѣмьнанъ; певне, цим пояснюється и ѳ в слові дакиѳъ 7а.9г.12в.35б.48г.69а.74б, дакиѳа 74а, дакъıѳа 172б, къ дакиѳоу 48г, дакъıѳьмь 98б, даукыѳоко 64г; чи не дало тут *д*>*т*, а це останнє переписувач зазначив через ѳ? Пор. ще даудъ 254б. Часом ѳ змішується з ф, напр. сапъѳиръ 153а. 5. Форми на -шьды, а не жьды: дъкашьды 52г.239г, многашьды 17а.52г.63г.220б.14а. 6. Давальний (зам. родового) приналежности частий: къ кѣкы кѣкшмъ 74в, неповѣданніє грѣхшмъ 46б і т. п. 7. В деяких грецьких словах не відкидається кінцевого *-ос*, напр.: къ китосѣ 18в; отъ псалмоса 69б.58г, о ѱалмосѣ 48г, ѱалмоси 254а, ѱалъмосы 204а, псалмосънънхъ 220б; христоса 10б, 24а.г.33а. 37в.48г, христосоу 28в, христосомь 5а, при христосѣ 24г, христосокъ 27в.45б, христосоко 29г,156в, христосока 83в, христосокоу 52в, по христосокѣ 37в. 8. Деякі слова: їєнъуарь (=єнваря) 251а, клгодѣть 64г.69а.57а, комъкати (причащатися), цр҃ство нб҃ьскоє 33г, слѣза не гаждь 251б, и прокоє (= і прочеє) 9г, ѡу҃е машь иже єси на нб҃сн и прокоє 28г.

Література. Першу вказівку з початку XVIII-го віку на Збірник Святослава дають старообрядчеські „Поморскіе Отвѣты".—Першими писали: *Добровський*: Institutiones, 1822 р. ст. 673-675; *К. Калайдовичъ*: Іоаннъ Ексархъ, М. 1824 р. ст. 102-104 і 213. — *А. Востоковъ*: Описаніе русскихъ и словенскихъ рукописей Румянцовскаго Музеума, Спб. 1842 р.; тут під № 356 на ст. 499-506 дано докладний опис списка Зб. 1073 р., який добре зробив для гр. Румянцова

Ал. Ратшин в 1819 р.; багато цінних вказівок про сам Збірник; на ст. 9-10 описано питання Анастасія по рукоп. XV в., які маємо в Збірнику не всі.—*С. П. Шевыревъ*: Поѣздка въ Кирилло-Бѣлозерскій монастырь, М. 1850 р. т. II ст. 30-32,—опис нового 1519 р. списку з Зб. 1073 р., що належить К.-Б. манастирю.—*А. Горскій* и *К. Невоструевъ*: Описаніе славянскихъ рукописей Московской Синодальной Библіотеки, М. 1859 р., відділ II, 2, № 161 ст. 365-405, тут дуже докладний опис змісту Збірника, його мови, характеристика перекладу; № 162 ст. 406-409 опис списка 1403 р.—*И. И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія" 1861-1863 р. т. X ст. 26, 419-426 і 434-436, виписки.—*И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1868 р. ст. 179-181,—опис мови й правопису.—Изборникъ великаго князя Святослава Ярославича 1073 г., фотолітографічне видання „Общества Любителей Древней Письменности", Спб. 1880 р. № LV; при виданні змістовна передмова на ст. III-X Г. Карпова; нефаховий коректор в багатьох місцях виправив знимки, див. вище ст. 116.—*И. Срезневскій:* Славяно-русская палеографія, Спб. 1882 р. ст. 111-116, добрий опис змісту, мови й письма.—*А. Соболевскій*: Источники для знакомства съ древне-кіевскимъ говоромъ, „ЖМНПр" 1885 р. ч. 237 ст. 352-353 дає огляд мови Збірника. — Изборникъ великаго князя Святослава Ярославича 1073 года. Це те видання, яке зробив О. Бодянський; дано грецький та латинський тексти; на початку на ст. I-XXV змістовна передмова Є. Барсова, а далі на ст. 1-23 записка про Збірник А. Дювернуа. Змістовну рец. дав L. Masing в „Archiv" 1885 р. т. VIII ст. 549-572.—L. Masing: Studien zur Kenntniss des Izbornik Svjatoslava vom Jahre 1073 nebst Bemerkungen zu den jüngeren Handschriften, „Archiv" 1885-1886 р. т. VIII 357-395, IX 77-112. — *А. Розенфельдъ*: Языкъ Святославова Изборника 1073 г., „РФВ" 1899 р. т. 41 ст. 152-197, праця мало наукова.— *Б. Цоневъ*: История на българский езикъ 1919 р., ст. 156-157.—*Ол. Шахматов—Аг. Кримський*: Нариси з історії української мови, Київ, 1924 р. ст. 50 (замітка В. Дем'ян-

чука).—*Н. Н. Дурново*: Русские рукописи XI-XII в.в., как памятники старо-славянского языка, „Jужн. Фил." 1924 р. кн. IV ст. 77-78.— *Н. М. Каринскій*: Образцы письма, 1925 р., ст. 10-11, — палеографічний аналіз пам'ятки.

---

3. Збірник 1076 року.

Збірник 1076 р. має велике значіння вже й через те, що він датований,—це третя з черги велика східно-слов'янська датована пам'ятка. А через те, що в мові цього Збірника сильно відбилася жива київська говірка XI-го віку, пам'ятка ця стає надзвичайно цінною для історії української мови.

Зміст пам'ятки—хрестоматія для релігійно-навчаючого читання, що починається статтею про користь читання книжок. Пам'ятка перекладна, але всіх грецьких оригіналів для цього Збірника ще не відшукано.

Рукопис складається з 277 листків, з них перший зовсім чистий (тому часто подається, що рукопис складається з 276 листів); розмір найменший серед усіх рукописів XI-го віку, а саме 16 × 13 cm, по 13 рядків на сторінці, хоч треба сказати, що малі розміри серед східно-слов'янських книг дуже рідкі. Текст починається з л. 2а і тягнеться по л. 275б; на 11 рядку л. 275б починається книжковий літопис і уривається на л. 276а; остання сторінка л. 276б така брудна, що на ній нічого прочитати вже не можна. Рукопис складається з 35 зшитків по 8 листів, з них зшитки 11 і 17 мають по 7 л., 24 має 6 л., а 35-й— 9 листів, разом 277 листків. Цілу книгу писав один писар. Листки при оправі в деяких місцях поплутано; рукопис зберігся не цілий, — чимало зникло від часу. Через обрізання рукопису для оправи не знати давньої пагінації; долі єсть зшиткова пагінація, але вона мабуть з XIV-го віку.

Пергамен зле оброблений, з багатьма дірками, темно-жовтого кольору; листки його не однакові. Писано на лініях, в одну шпальту, по 13 рядків на сто-

рінку (лише деякі сторінки мають по 12 рядків); гарне уставне письмо на 3 mm високе. Закінчення окремих статей звичайно писано так, що вони мають лійковату форму. Єсть цинобра. Рукопис без прикрас.

На л. 276а читаємо дату написання нашого Збірника: «Конуахъ книжыкъі сиа къ лѣ: ѕ.ѳ.п.д. лѣто при стѣславѣ кнази роуськъі земла»; 6584-5508 = 1076 рік. Книгу написано «роукою грѣшьнаго иоана нзбьрано нз мъногъ книгъ книжнхъ». В даті хтось хотів переробити п на н, цеб-то збільшити її вік на 30 років, чому на початку рукопис цей рахували за книгу 1046 року; Єрмолаїв перший запримітив це фальшування і встановив Збірнику його правдиву дату—1076 р.

Рукопис оправлений в дерево і переховується в шкірянім футлярі, на якім написано: „8112. Зборникъ Святослава, писанный въ лѣто отъ С. М. въ 6554, отъ Р. Х. 1046". По цій сфальшованій даті на початку й цитовано Збірник.

Рукопис від часу сильно попсувся, так що в багатьох місцях вже не можна й відчитати не тільки окремих слів, але й цілих сторінок. В пізніщий час, — як твердить Соболевський та Ягіч, десь в XV віці,— зблідлий і не читкий текст підновили дві руки: одна підправляла чорнилом бурим, а після неї, чого вона не виправила, виправила те друга рука чорнилом зеленим[1]. Зелене чорнило роз'їло пергамен і поробило плями, від чого текст став зовсім нечиткий. Також дуже ушкодила нашу пам'ятку й невміла хімічна реакція, що при допомозі її хотіли відчитати неясне письмо. Ось через усе це основний давній характер письма позостався не скрізь,—в багатьох місцях його підправлено, часом перероблено в XV чи може й XVI-м віці; ці поправки іноді зроблено так; що під ними зовсім уже не видно давнього тексту, а де-не-де від старого тексту лишилися тільки плями. Єсть побоювання, що зелене чорнило з часом ще більше знищить пергамен. Правда, деякі частини Збірника збе-

[1] В. Шимановський в своїм виданні 1894 р. на ст. V говорить про чорні й сині чорнила підправлень; у Ягіча бурі й зелені.

регли виразно своє давнє письмо, напр. л.л. 170-203, але єсть листи зовсім вже не читкі, напр. 165, 178, 182б і др. Звичайно, усе це треба приймати на увагу, роблячи якісь досліди над Збірником 1076 р.

Збірник 1076 р. в літературі став відомий ще з 1770 р.; тоді він був власністю історика кн. М. М. Щербатова, чому його й звали Щербатівський Збірник. По смерті Щербатова († 1790 р.) всі його рукописи перейшли до Ермітажу, а з ними й Збірник 1076 р. Нарешті, в 1852 р. Збірник перейшов до Публичної Бібліотеки в Петрограді, де він переховується й тепер.

Збірник 1076 р. звуть звичайно Святославовим, але, на мою думку, без належних доводів. Книжковий літопис, як ми бачили, говорить тільки про те, що Збірника складено **изъ многъ книгъ книжихъ** (при чому останнє слово дуже не читке), а закінчено **при сѵ҃тославѣ, князи роуськѣмь земля.** Отже ніде не сказано, що Збірник готувався для самого князя,—навпаки, із сказаного можна робити висновок, що з книг княжих дозволили скласти збірника може для якогось приватного вжитку[1]. Що це не була книжка для самого князя, про те свідчить також і зовсім убогий вигляд її.

Правопис мало чим відріжняється від правопису інших українських пам'яток XI віку. Яко вплив південно-слов'янського оригіналу часом маємо поплутання **ѣ** з **а**, напр.: **нына** 62.256б.257. 262, **скитѣнина** 244б, а також форми з роззівом (дуже рідкі), хоч панують форми йотовані: **дѣяти** 246. Часте *шт:* **ношть** 3б, як і *щ*. Букви **є** вживається дуже послідовно на початку слова та складу; **ѣ** та **ы** вживаються без ріжниці, але **ы** частіще.

Головніші ознаки мови цеї пам'ятки такі. *Вокалізм*: 1. Слабі глухі часто зникають: **кто, книгы, зло** і т. п.; сильні **ъ, ь** часом вокалізуються: **лѣгокъ** 240, тільки треба не забувати, що тут часто **ъ, ь** перепрaвлені пізніщою рукою на *о, е*. 2. При сполученні з

---

[1] Дійсно, на лл. 228-266 вміщено «**Ѥ҃ѵ҃анаснѣѥи Ѡкѣтн**», взяті зо Збірника 1073 р.; інших книг княжих не знаємо,—вони зникли.

плавним глухий ставиться перед ним дуже часто: испълненъ 13, мълва 235б, първоѥ 5б, съпърка 4, але часто ставиться й по нім, як то було в південно-слов'янськім оригіналі. 3. Поплутання носових з чистими дуже часте. 4. Повноголосних форм багатенько: берема 78.96, коротнса 107, корошьнъмь 150б, береда 63. 222б, бередихъ 109, берема 406.58.185б, беремене 149б, корога(?) 239, докронороковиѥ 103б, по истверезенни 75б, морозъ 157, морозъмь 42б, морокъ 170б, норокоу 102б, норшкъмь 109, норокы 6б.76.28.33.45.84.256, окороникъши 33б, перекыканниѥ 60а, огорожаютъ 245, переже 120.125, ужоже сѣма полокела горутѣѥ 76, пороха 41, соромажикоу 102, хоронити 103, ужерплютъ 17 і др.; здається, треба сюди віднести й ужеръ bis 239б. 5. Часом *ъ* плутається з *и*: вижъ къ мироу[1] вино пиюшихъ 237б, нзлѣю 84, не късхотѣ (=не въсхоти) 158б, мостѣи 244б і моси 254, ниневагитѣне 121б і деманитинноу 122б; *и* зам. *ъ* в G[1]: колж ѥи творита 111б, не косноутьса ѥи 245, ходатан ѥси братин твоѥи 253; т. зв. нове *ѣ*: шюмѣнниж 8б; зате по *р* дуже часто маємо *е*, а не ст.-болгарське *ѣ*: врема 86. 165б.166. 249, времене 186а, древо 47, посредѣ 81.146б. 147б.151б.222б, пребываѥть 68б.60, предъ 241б.255б, престарѣкъшеса 238б, раздереться 251б, сребро 256.2б, сребра 105, требоуѥмъ 233, трезвоуѥмы 233, оумрети 125.168б, ужеку 237, ужесъ 237.239б.240б і др.,—це риса східно-слов'янська; процвитаѥ 183б звичайна давня форма з *ви*. 6. Поплутання *и* з *ы*: дироу 43, мнлостнна 13б, шсѣрѣиж (осиротію) 112б, пронирливкин 249, ты (ти) 40б.41б і др. 7. Зміна *е* на *о* по шиплячих: жона моудра 181б; сюди можна б віднести й такі форми: мъножъствѣ 236, наученшю 243, нноужоже 245б, грѣшънъ 246, пришъдъши 235б і др. 8. Початкове ѥ міняється на *о*: одинъ 168б, одинною 240, къ шдинын на десате уасъ 127, одиномоу 178, одъка 180, опїтнмнахъ 175 і др. 9. Приставне *и*, як і в живій українській мові: не късхотѣ илъгати късакоѥ илъжа 158б. 10. Поплутання *въ* з *оу* не рідке: оуселитьса 168б, оуселихъ 81б, къгодити 74, къзако[нѣ]нися 246б і др.; також: паулъ 97б.121б і пакълъ 119б (знане і в других

[1] С. Кульбакин твердить, що тут *и* підновлене, див. „ЖМ НПр" 1898 р. ч. 315 ст. 209.

пам'ятках). 11. Сполучення -ъ+*и* дає -*ы* *и* в Рг: повиты и, помажоути и, поставити и; так само разумикы и. 12. Ненаголошене *е* часом передається через *и*: властилинъ 130б, съ нієрѣнимь 260б, оуунитила 233, къздыханимъ 262б, къпинимъ 262б, послоушанимъ 3б, поканимъся 202, і навпаки: къ коренфномъ 122а. 13. Ненаголошене *о* бренить як *у*: кѫзлюби сѫткорьшааго 159б (але приклади підозрілі). 14. Згідно з грецьким μοναστέριον маємо: манастъіра 14.59б.111, манастъірю 22б, къ манастырехъ 22, манастырьскии 22, манастырьскын 22, манастырьхъ 22, як то й по інших пам'ятках і як то й тепер бренить в живій українській мові. 15. Постійно *а* в словах: помагати 92, помагаєши 86, помагаюшташаго 58б.

Консонантизм. 1. Сполучення dj дає ж досить часто: прѣпроважаєши 261, прѣпроважаи 157б, проважаа 22, вижь 39б. 60. 237б, крѣженоу 31б, кѣжь 63, испокѣжься 241, дажь 13б. 15. 40б. 80б. 143б. 154. 166б. 175, къздажь 44, подажь 113, ѿдажь 48б, жажюшии 236б, огорожаютъ 245, одежю 113. 264, одежеть 94, одежемъ 94, осоужати 93а, осоужати 97, осоужаєши 98, осоужаєть 93, не осоужаи 23б. 72б, осоужайте 98, осоуженъ 130б, осоуженоу 103б, осоуженни 98, осоужениа 253б. 255б, осоуженню 256, на брани побѣженъ 240, прѣже 50б. 60б. 66а. 82б. 98. 124. 147б, ражаа 66б, рожено 29, рожьшима 15б, недосажати 33, свобожаєши 48, свобожаєть 66, наслажаєтьса 89б, слажьша 5б, слажьши 83б, слаже 173, съслажаа 235, стражеши 41б, стражеть 265б, стражють 39б, стражѫть 126, стража 153б, стражюшта 40, стражаюштимъ 24б, такоже 20б. 52б, троужатиса 102б, троужаиса 67.114, потроужаиса 60, оутвьрженъ 135б, къхожю 45, шбьхожѫ 118б, хожениа 15, ююже 76б, ююжеа 175, ююжеи 250б, ююжемоу 73б.113, ююжю 110а, ююжѫ 117б, ююжинъ 51б, ююжнъ 72б, ююжимъ 51 і т. п. 2. Сполучення tj значно рідше дає *ч*, а не *шт*: ищюуе 244б, ноуь 274, къ пеуерахъ 111, хоуѫ 57, хоую 95, хоуеши 72б. 73б. 76. 78б. 98. 177б, хоуеть 52б. 68. 72. 90, хоуемъ 75. 131б, къхоуеть 275, къхоуи 140б, похоуеть 64б і др. 3. Тверде *р* часте: борутьса 244б, борѫшагоса 216, морѫ 265б, D[1] съткорѫ 192. 243б, ц҃ р҃ѫ 263 і др.; пор. ще трапеза 260б. 21б. 252б. 260. 4. Отвердіння шиплячих: кънижънникъ 242б, матежъ 235б, ороужъе 228б. 240. 255, слоужъбоу

257, наѹѣнетъ 243б, брашѣна 240, испрошъ 255б, многашѣды 243, немощью 240. 5. Отвердіння губних: крѣкъ 262, часті форми Ab¹ на *-ѣмъ*, *-омъ*. 6. М'ягке *ц*: кѣньць 183б. 246, старьць 239, къдовицамъ 15б, житьница 183б, коньца 131. 246, мьрьцаѥ 10б, отьца 112б, пѣтница 79. 270, приницати 104б, горѣ имѣимъ с҃рдца 260, на оулицахъ 267, агньцю 260б, творьцю 264б. 7. Зникнення *д* в слові семи 261. 8. Зникнення *г*, як результат його придихової (=h) вимови: изнніѥть 237 (= изгніѥть). 9. Зміна *кр* на *хр*: хрьщеноу 247. 10. Зміна *мн* на *вн*: къножьство 183б (пор. в Словнику П. Беринди кѹѣната 97, сучасне діял. ківната). 11. Вимова *д*: тьмьнанъ 21б. 129б, сердьнимъ 256, єлисавеѳь 45б. 12. Як і в інших пам'ятках, маємо тут: ѥлишьды 71, мъногашьдъı 64. 127а. 243. 179, тришьдъı 1б, отже тут нема зміни *ж* на *ш*. 13. Sk перед ѣ без зміни в виразі зълокѣ женьскѣ 180б. 14. Зміна *зн* на *жн*: съклажнаюштаса 23б.

Морфологія. 1. Ab¹ часто на *-омь*, *-емь*, але часто й на *-ѣмь*, *-ьмъ*: корошьнѣмь 150б, крѣменьмь 45б, гиѣкъмь 151, даръмь 48б, кназьмь 47, миръмь 181, ншрокъмь 109, словѣмь 59б, сребръмь 111б, медъмь 266б, промыслъмь 15б, разумъмь 45б, страхъмь 44. 59б. 256б. 262б, оумъмь 262б, оурокъмь 237, огньмь 185, олтарьмь 255б. 2. D¹ на *-ови*, N³ на *-ове* і G³ на *-овъ* частенько: конекн 2, моужекн 159б, олтарекн 188б; дарове 170б, садове 269б. 270б, соудове 131, с҃нове 14. 49. 251, оудове 203б, цѣтове 269б, ѹарове 213; грѣховъ 241, кождекъ 7б, дарокъ 158, ларекъ 272б. 3. N³ і Ac³ на *-ь*: на пѣтицѣ 171б, Ac³ ѣ 36б. 171б, пиганицѣ 268, ларѣ 272. 4. L¹ къ медѹ 268б. 5. Прикметники на *-ан*: плътанын 25б, так само: багранице 87. 6. G¹ на *-ого*: малого 76, кьсакого 45.60б.63.245б. 7. Займенник D¹ токѣ 47б. 8. Pr на *-ть* панує; в закінченні *-ѥть* часом відпадає *-ть*: трѣбоуѥ 12б, також ѥ 12б. 65б. 116. 150б. 159б. 164б .168б. 170б. 8. Приказовий спосіб з *ѣ* дуже частий: къницѣмъ 263, не мозѣмъ 251, отъкьрзѣмъ 250б, приимѣмъ 261б. 262, имѣимъ 260, станѣмъ 100, боудѣте 250б, не окрадѣте 250, не лъжѣте 250, покажѣте 272, не мозѣте 262, кънемлѣте 122, оутѣте 257б, живѣте 110б, изъмѣта 110б, оутѣта 111 і др. 9. Імперфект на-аа: теѹааху 270б. 10. Будучий час: соудиѫ имоуть имѣти 78 (= імітимуть). 11. L³ на *-хъ*

зам. -мъ: потъщимся по нихъ 7 (пор. сучасне: по горах). 12. В словнику дуже багато цікавих слів: бесѣдоующите бесѣды неподобныя 260, въ борзѣ 267б, бързо 16, бѣжи грѣха 9б, вельми 28, веселоватиса 9б, главмися 73б, не гладаи оужена доброты 175, годѣ 64, гърньцю 150, гривьна 139б, гоубить 31б, дароуи 13б, отъ горы до долоу 269б, дѣлати 72б, заблоудивъ съ поути 48, завидьливыи 165, зазираемъ 63б.73, даждь зимномоу теплотоу 39б, казати 5б, кажеть 126, клопотъ 265б, користь 3б, ласкавъ 25, леуьць (лікар) 53, лоуче 165б. 168б. 173, 179, г҃н оу мон любыи 112, лѣпыимъ 26б, людина обидѣти 26, не мини 80, съ моужатицею не посѣди 175б, навыкнеши 162, напасть 17б, напослѣдъкъ 139б.149.183б, ненавиди 74б.76б, николи 37б, обараѥтьса 66б, обоѥ 93б, озирався 255б, шхъ мънѣ 36.39б, пагоуба 46.267б, пакость 28.192, пытан 15, погыиеши 28б, погынеть 155, погынемъ 86б, подобаѥть 51, покрыи 11б, помагаи 17б, поноуди 38б, попелоу 90б, посоуплаѥть лице 181б, приклѣгни 50б, приказниж 28, поута 139б, роспытан 63, року рекъше лѣтоу 123б, рота 201, сваръ 137б, не сварися 161.161б.174, свита 272, осьрдоболи 52б, части не до сыти (= не досить) 240б, съкъроушъшагося 38б, съпоноу твори плъти 65б, въ соусѣдѣхъ 10, тоугы 146б, тоужиши 126, тѫжить тѣло и отънемагаѥть 49б, тоужи 126б.248, потоужи 54, тажько 19б.36б, стенюштю тажько 52б, оукори 15б, оупиваѫтьса 10, оутѣха 137б, уюѥши 98б, къказити въ хызины 95 і т. п. Через те, що серед статей 3б 1076 р. деякі може місцевого походження, словник цеї пам'ятки цінний і цікавий.

Література. *А. Н. Оленинъ*: Письмо о камнѣ Тмутороканскомъ, Спб. 1806 р., есть знимок зо Збірника 1076 р. — *И. Пенинскій*: Славянская и русская христоматія, 1828 р., тут дано статтю про читання книг,— прочитано дуже добре ті місця, які тепер нечиткі.— *А. Востоков* використав Збірник 1076 р. для свого Словника 1858-1861 р.—*Ѳ. Буслаевъ*: Историческая христоматія, М. 1861 р. ст. 289-306, деякі уривки та примітки до них.—*И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія", т. X ст. 26-27, 426-435, виписки; вид. 2-е 1882 р. ст. 27-28. — Й о г о ж: Славяно-русская палеографія, Спб. 1882 р. ст. 116-119, — дано зміст, опис мови й письма. —*В.*

Шимановскій: Къ исторіи древне-русскихъ говоровъ, Варшава, 1887 р.; в додатку до цеї книжки дано повний текст Збірника 1076 р. Видання мало критичне й мало наукове: головні його хиби: 1. Шимановський (учень Будиловича) не відріжнив давнїй текст від потім підправленого й зіпсутого, 2. Не скрізь розумів текст і дав невірне читання, бо не рівняв його з грецьким оригіналом або з подібними іншими слов'янськими текстами (звичайно, там, де це було можливим) і 3. Допустив в виданні занадто багато коректурних помилок. Взагалі, оперує старими методами, що й відмітила критика: *А. И. Соболевскій*, „ЖМНПр" 1888 р. ч. 255, лютий, ст. 524-527; *А. Смирновъ*: Разборъ книги В. Шимановскаго, „РФВ" 1888 р. т. XIX № 1 ст. 74-117, — різка рецензія, зве книжку Шимановського шкідливою; V. Jagić: Die Ausgabe des altruss. Codex vom Jahre 1076 nebst den Berichtigungen Simony's, „Archiv" 1888 р. т. XI ст. 233-241, 368-383,—цінна стаття про Святославів Збірник і рецензія на основі матеріялів П. Симони. Усі рецензії признали видання Шимановського незадовольняючим і підкреслили потребу нового видання. „Під свіжим враженням різкого тону" рецензії Смирнова Шимановський поїхав до Петрограду і перевірив своє видання з оригіналом; яко результат цього появився його різкий „Отвѣтъ критику. Дополненіе къ книгѣ: Къ исторіи древнерусскихъ говоровъ", Варшава, 1888 р. 42 ст.; на цей „Отвѣтъ" відповів Смирнов статтею: „По поводу изданія Сборника 1076 года" в «РФВ» 1888 р. т. 20 кн. 3-4 ст. 303-310 і доказав, що поправки Шимановського потребують нових поправок. В 1894 р. В. Шимановський дав друге видання своєї праці: „Сборникъ Святослава 1076 г.", Варшава, 1894 р. X+124+IV ст.,—тут автор знову звірив своє видання з оригіналом і приняв на увагу вказівки критики; на жаль, не дав нового досліду про пам'ятку. На цю працю дали рецензії: 1. *Н. Некрасовъ* в „ЖМНПр" 1897 р. ч. 313, жовтень, ст. 393-419; росповівши історію видання Шимановського, Некрасов подав на 22-ох ст. спис різниць між 1-м та 2-м виданням і тому признав це 2-е видання можливим для наукового вивчення. 2.

С. Кульбакинъ: Святославовъ Сборникъ 1076 года въ послѣднемъ изданіи, „ЖМНПр“ ,1898 р. ч. 315, лютий, ст. 203-209, подає помилки видання що до ст. 161-188, а також підкреслює, що Шимановський не відділив і тут нового від тексту старого; загальний його висновок: потрібно нове наукове видання, бо „точная научная характеристика языка Сборника по изданію 1894 г. г. Шимановскаго едва ли возможна“ (ст. 209).—*В. Бобровъ*: Къ исторіи изученія Святославова Сборника 1076 года, Казань, 1902 р.—*В. Бобровъ*: Къ исправленію печатнаго текста Сборника 1076 года, „РФВ“ 1902 р. т. 47 ст. 243-258, т. 48 ст. 469-476, автор на 20 сторінках дає поправки до 2-го вид. Збірника на основі порівняння з оригіналом; чому ці поправки часто нічого не виправляють, бо подають те саме читання, що й у Шимановського? — V. Bobrov: Zur Wiederherstellung einiger unleserlichen Stellen in der Handschrift Sbornik Svjatoslava vom J. 1076, «Archiv» ,1902 р.т.24. —*Ол. Шахматовъ-Аг. Крим-ський*: Нариси з історії української мови, Київ, 1924 р. ст. 40-51, замітка В. Дем'янчука.

---

4. Архангельська Євангелія 1092 року.

Євангелія 1092 р. Архангельською названа тільки випадково: в 1877 р. її привіз до Москви селянин з Архангельщини і продав антиквареві С. Большакову, а той перепродав її за 500 рублів Московському Публичному й Румянцевському Музеям (в 1924 р. перейменовані на „Публичная библиотека Союза ССР имени Ленина“), де вона й зберігається під № 1666.

АЄ—це рукопис в чвірку, розміром приблизно 20,5×16,0 cm, писаний на пергамені. Пергамен не однакової якости, — єсть дуже тонкий і добрий, але частенько єсть і грубий; обріз пергамену нерівний, часто листи навіть не повні; трапляються й дірочки. Усіх листків 178, зшитих в 23 зшитки, — 21 зшиток по 8 листків, 1 на 4 листки, а останній—на 6 листків.

Писано Євангелію уставом, по 21 рядку на сторінці. Писало п'ять рук: 1. лл. 1-76, це перша частина книжки, писана уставом трохи більшим від 2-ої частини, на 3 mm високим; в деяких місцях письмо похилене вперед; 2. лл. 77-175 верх, може й 177а, письмо тоньше й трохи менше від 1-ої частини, на 2,4 mm високе; 3. лл. 175 (без верхньої частини) -176; 4. л. 177б — відмінне, велике письмо, пізнішого часу, може десь кінця XIII в.; 5. л. 178б, на самім долі якого під заставкою праворуч написано: **закндъ пълъ бжѣ.**

Час напису Євангелії зазначено в другій частині її, а саме—на лл. 174б і на 175а познаємо писаря— тут уміщено післямову до книжки, що кінчиться так: **Ѳще къ тѣхъ мъслъхъ блоудлъ·а съблазнилъся боудоу пиша·не мозѣте... братиє клати·нъ исправите·и Бѣте· и простите оубогоую мою· дшю. мене грѣшьнлаго· рекъше· миуька.** Останній рядок 177а листа містить і дату: **коньуа азъ пѣ· тъмиѵ· къ лѣ ѕу҃ презвутї грѣш.** Рік 6600-й від сотворення світу, — це й буде рік 1092-й нашої ери. На жаль, цей останній цінний запис дуже витертий і нечиткий (див. знимок), а самий листок 177а писаний письмом, яке має деякі — правда, незначні,— відміни від письма 2-ої частини.

Дата 1092 р. знаходиться, таким чином, тільки в 2-ій частині, яку писав Мичко; палеографичні дані цеї частини не суперечать 1092 року. Але серед учених нема згоди що до определення часу написання 1-ої частини; напр. А. Бичков, що перший писав про цю Євангелію, уважав 1 частину за пам'ятку кінця XII-го або навіть XIII-го віку; 3-5 частини—XIII віку. Навпаки, Дювернуа та Є. Карський уважають 1 і 2 частини одночасними; інші частини Карський уважає пізнішими, а ч. 5-та, що писав її Завид,— це письмо XII віку. Частину 3-тю, цеб-то лл. 175-177б Н. Дурново вважає за писану одною рукою, що писала й 2 частину, але лл. 175-176б вицвіли і пізніщий писар підновив їх; частину 1-шу Дурново вважає теж за пізнішу, але не пізнішою 2-ої половини XII-го віку.

Зміст пам'ятки — Євангелія апракос, цеб-то Євангелія по порядку читань в церкві. Початок утрачений: Євангелія роспочинається Іоаном IV[5], зачало

12,—це місце, скажемо, в Євангелії Остромировій уміщено на л. 29б, — значить, в нашій пам'ятці перші приблизно 29 листів, може перші 4 зшитки по 8листків загинули. Між лл. 48-49, 52-53 і 84-85 також загинули листки.

Євангелія в дуже старій і тим цінній оправі,—від неї збереглися голі дошки, стягнені рамінцями та шнурками; якого саме часу оправа, трудно сказати, хоч Г. Георгієвський уважає її за оправу кінця XI-го віку (див. знимок).

Який був оригінал АЄ, того остаточно не вирішено. Ще А. Дювернуа переконуюче доводив, що ця пам'ятка списана з глаголицького оригіналу, з чим погоджується тепер й П. Бузук; трудно тільки вирішити, чи не було ще якогось посереднього списку. А. Кримський кинув був думку, що ця Євангелія повстала в Галичині[1], але переконуючих доказів на це не маємо. Пам'ятка тепер загально вважається за українську[2].

Правопис АЄ такий самий, як і в інших українськихъ пам'ятках XI-го віку. 1. Букву ѥ ставиться на початку слова чи складу; дуже часто стоїть вона й по *л*, *н*, що тут визначає, звичайно, тільки правописну традицію, а не вимову, бо ж частіще по *л*, *н* ставиться просто *е*. 2. Панують форми з йотованими голосними по голосній: **июда** 89.93, **диѧволъ** 154, навіть частенько **ꙗзъ** (особливо по *и*) 7.17.18.20.21.25.71.100б, **ꙗможе** 99.9б; форми з роззівом не часті: **диаволъ** 154, **покаание** 14 і др. 3. Постійно **ы**, а **ы** нема. 4. Як південно-слов'янська риса оригіналу позосталося поплутання **ѣ** та **ꙗ**, але рідке: **нꙑнѧ** 32.87.87б.142б і звичайне **нꙑнѣ** 87б.99 і др. 5. М'якість *л*, *н* часом зазначається гачечком справа: **л̓**, **н̓**. 6. Частий надрядковий значок в формі двох крапок, звичайно ставиться над другою голосною при збігу голосних.

В мові АЄ досить багато східно-слов'янських рис. *Вокалізм*. 1. Поплутання носових з чистими ду-

---

[1] Филологія и Погодинская гипотеза, 1904 р. ст. 69-70.

[2] Українськсю АЄ визнали ще А. Шахматов в „Archiv" 1883 р. т. VII ст. 74, А. Соболевський в „Унив. Изв." 1887 р. кн. 5 ст. 52-53 і др.

же часте: боудетъ 18б, ндоу 14б; в кінці рядка часто пишеться ж, коли бракує місця для оу. 2. Зникнення глухих звуків дуже часте: кто 18, никто 7б.15.18б.87, два 92, мнѣ 88б, князь 18.87б.88, что 87.88б.104 і сила інших, і поруч з тим: къто 21б, мънѣ 15.18б.88б, къназь 18б, ъто 22; вокалізація глухих не часта: шедъ 89; пропуск слабого ъ, ь часто зазначається надрядковим значком (дві крапки). 3. При сполученні з плавним глухий ставиться перед ним майже завжди: зърно 11б, ървь 61, испърва 18б, съвършихъ 16б, жърти 90, мълва 92б, испълнена 19б, навіть изкълкъше 133 і т. п.; часті форми скърби 19б, скърбѣти 95б, скърбяше 94, прискърбьна 95б, які Ягіч зве українськими (див. вище ст. 102)[1]. 4. Повноголосних форм мало: беремя 139б, метахоу жеребця 110б, оумерети 95; т. зв. 2-й повноголос: къласки 144б, църькъвь 168б. 5. Часом ѣ передається через *и*: что ієсть оудобиє рещи 79б, бѣсѣда бо твоя ваби та творить 98, двѣ ризи 151б, яко призри на съмѣрение моє 126б, не оудобляють ієи 168б, како поуть можемъ видѣти 99, овьца по немь идоуть. яко видать гласъ ієго 6, аще къі видѣлъ къ къіи часъ тать придеть 61б, видикъше (чудо) народи, оудишася 32б і др. 6. Надзвичайно часто ставиться *е* по *р*, *л*: врема 87б.167, древо 151б, посредѣ 13б.91, предъ 88.98, пре- дуже часто, еребро 89б, средъі 133, оумрьть 87, урева 22б, урѣла 61, возлежай 91 і т. п., а це рахується ознакою східно-слов'янською. 7. Буває, але рідко, поплутання ѣ з *е*: бѣсѣда 98, съвѣдетеля 97 і др.[2]. 8. Поплутання ъі з *и* не часте: до годъінъі 111, постъідъіться 80б (і поруч: постъідитьса), рнъі 163 (і

---

[1] *А. Шахматовъ*: Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка, 1915 р., на ст. 158 і 183 пояснює ці форми, як результат церковного давньоболгарського впливу.

[2] Через це поплутання Є. Карський про походження Архангельського Євангелія висловлює таку гіпотезу: „Придется предположить,—пише він,—что югославянскій оригиналъ, происходящій изъ восточной Болгаріи, былъ сначала переписанъ на югѣ Руси, напр. въ Кіевѣ; эта послѣдняя копія была переписана гдѣ-либо въ средней Руси; среднерусская копія послужила оригиналомъ для писцовъ Архангельскаго Евангелія", див. „РФВ" 1913 р. т. 69 ст. 476-477.

поруч: ѧꙑбꙑ), облекоша їєго въ ѧꙑзꙑ 118, ѧꙑзꙑ 102б. 108. 110б і др. 9. Початкове ѥ рідко дає *о*: одинъ 96. 101б, одиного 129. 10. Сполучення в Pr *-ть+и* дає *-ти и* або *тъı и*: поуѣтети и оц҃ь мои 11б, разоумѣ гс҃ъ тако хотѣти и въпрашати 19, призъва въпрашашети и 73, поутети и оц҃ь 87, мр҃дъа пригатъı и 126б, тъгда погатъı и дигаволъ 7.154, пакъı погатъı и дигаволъ 154, молѧхоути и 2б, прѣдасти и 40, дасти и 51, творити ѩ, прибедохъı и 38, призвакъı и 40, оубиѥмъı и 43; так само: въıима 15б (і поруч: въима) і др. 11. Редуковане *и* в першій частині звичайно передається через *и* (рідко *ъ*), а в другій частіше через *ъ*: побиють 7б, оубьють 92.98б, лъстью 92.

Консонантизм: 1. Сполучення dj дає *ж* надзвичайно часто: преже 90.95.98, прѣже 16б.18б.21.43б, межю собою 19.99, дажь 16.72, вижю 2.9, жажю 1б, положю 99, поражю 95, прихожю 1б, стражю 61б, соужю 13.88б, сѧзижю 168б, охожаше 157, рожьшюсѧ 144б, троужьшеисѧ 140 і др. 2. Сполучення tj>*ч* значно рідше: скрьжьуеть 81б, хоую 22.95.95б, хоуеши 93, хоуете 104 і др. 3. Шиплячі звуки *ж*, *ч*, *ш*, *щ* тут звичайно м'які. 4. М'яке *и* дуже часте: ниць 96, младеньць 126б.156, отьць 88б.15, стоуденьць 1б, тельць 73, горьницю 90, десницю 118, коупьцю 132, пьшеницю 91б, тьмьницю 91б, блоудьницами 72, дѣвица 32, нарицаѥмъıи 93, нарицаите 44. 5. Твердe *р* рідке: приобращеть 80б. 6. Зміна *зи* на *жн*: съблажьнюсѧ 95, ражнѣвасѧ 44б, ражнѣвавъжесѧ 73; в двох останніх прикладах випало *г*, бо вимовлялося як h. 7. Поплутання ѳ з *т*: назареѳъ 154б.157, назареѳа 152б, сареѳтоу 165. 8. Вимова *ф* як *п*: прокопига 169 (в рубриці).

Морфологія: 1. G¹ N³ Ac³ слів жіночого роду кінчаться на *-ъ* (укр. *і*), а не *а*: недѣлѣ 86б.88б, пр҃рцѣ 157б, сто҃ѣ мунцѣ 169 (все в рубриці), ждоуще захариѣ 167, дамъ токѣ клоуть 168 і др. 2. Ab¹ основ на *о* частенько кінчаться на *-ъмь*, *-ьмь*: вѣтрьмь 158, несоусѣмь 9д, постъмь 157, пьрстъмь 43б, ложьмь 49, ножьмь 96б і др. 3. Закінчення D¹ на *-ови* часте: андрѣови 11б. 86б, архиереови 97.101б, иоанови 157б, петрови 95б.98, сѧинови 87б і др. 4. Закінчення *-ого*: ѥдиного 73.104. 129. 5. Числівник: до семидесать 157. 6. Займенники в D¹ L¹ часто токѣ 81б.90.91б.95.99.111.168б, соѣ 14б.

15.49.87б.90б.99б.153. 7. Майже постійно Рг на *-ть*: подобаѥть 14, любить 20. 8. Відпад *-ть* в *-еть* рідке: може 49, приде 18.18б.19.20.22б.87, також ѥ 22. 9. Дуже часто приказовий спосіб з *ѣ*, як і в сучасній українській мові: призовѣте 44б, идѣмъ 18б, поидѣмъ 96, идѣте 44б, идѣта 90, отидѣте 32, придѣте 44б.139б, боудѣте 18б, пребоудѣтеса 95б, садѣте 95б, осажѣте 13б, покажѣтеса 64, възьрѣте 45, заколѣте 73, имѣте 15. 96.100, възьмѣте 45.139б, приимѣте 90б.94б, въстанѣте 18б.96, изнесѣте 72б, не плаучѣтеса 55, облѣцѣте 72б, рѣцѣте 44, тълцѣте 162б, ищѣте 162б, въсплещѣте 13 і др. 10. Ознакою східно-слов'янських пам'яток треба рахувати також дуже частий імперфект стягненої форми; правда, знають його й південно-слов'янські пам'ятки, але меньше; в АЄ, по підрахунку Бузука, 224 форми стягнених і 143 нестягнених імперфекти. 11. Імперфект на *-ма-* зам. *-ѣа-* не рідкий: идмаше 92.97, момаше 95б, сѣдмахъ 99б, сѣдмаше 97.98, сходмаше 150. 12. Дієіменник на *-ть* зам. *ти*: не имоуть въкоусить съмьрти 80б. 13. Зміна *са* на *си*: съжалижеси петръ 21б. 14. Будучий зложений час: неуаль имѣти имате 19б (= матимете).

В *словнику* не бракує цікавих виразів: приде година 19, жаданиємь 90, напасть 95б, радощами 126б, ротитиса 98, тоужити 95б, да оуморать ѥго 97, хлѣбъ наунъ 5, ѥкана (але це на л. 177б, а він з XIII в.) і др. Родовий відмінок в ролі знахідного: обличить мира 18б.

В 1912 р. Архангельську Євангелію видано в Москві трохкольоровою фотоцинкографією; видання на кошти Румянцевського Музея, за виданням доглядав Г. Георгієвський. Видання вийшло надзвичайно цінне,—повна й близька імітація оригіналу: трохкольоровий друк передав письмо дуже близьким до оригіналу, навіть з його плямами від пальців і т. п.; папір підібрано так, що він добре імітує пергамен; оправу до найменших дрібниць зроблено так, як в оригіналі (див. знимок). Взагалі, видавці пильнували випустити таке видання, щоби воно по можливості заміняло оригінал. В більшості це й удалося видавцям, хоч ѥсть і певні дефекти, так що те, що не трудно читається в оригіналі, тут читається з трудом, або й зовсім не-

читке. Те, що вжито було червоного кольору на цілу клішу, дало червонавий відблиск на багатьох сторінках, а це при читанні рябить в очах. Видання не замінить оригіналу зовсім, але все-таки для звичайних довідок можна сміло звертатися до нього.

Література. *А. Ѳ. Бычковъ*: О вновь найденномъ пергаминномъ спискѣ Евангелія, „Записки И. Академіи Наукъ" т. 29 кн. I або „Сборникъ" т. 17, Спб. 1877 р.—*Архимандритъ Амфилохій*: Описаніе Евангелія 1092 года (сличеннаго преимущественно съ Остромировимъ Евангеліемъ), „Древности Моск. Археолог. Общества" т. VII, 1877 р., 32 ст.+X таблиць знимків.—*А. Дювернуа*: О критическомъ значеніи Архангельскаго Евангелія, хранящагося въ Московск. Румянц. Музеѣ, „ЖМНПр" 1878 р. ч. 199 кн. X ст. 181-219.—Отчетъ Моск. Публичнаго и Румянцевскаго Музеевъ за 1876-1878 г.г., М. 1879, ст. 87-90. — *А. Соболевскій*: Источники для знакомства съ древнекіевскимъ говоромъ, „ЖМНПр" 1885 р. ч. 237 ст. 356.—*Г. Воскресенскій*: Евангеліе отъ Марка, Серг. Посад, 1894 р. ст. 15-16.—*Г. Воскресенскій*: Характеристическія черты четырехъ редакцій славянскаго перевода Евангелія отъ Марка по 112 рукописяхъ Евангелія XI-XVI вв., М. 1896 р., ст. 14-15, 163-179.—*Г. Георгіевскій*: Архангельское Евангеліе 1092 года, М. 1912 р., 10 ненумерованих сторінок, додаток до роскішного трохкольорового фотоцинкографічного видання Московського Румянцевського Музея.—*Е. Карскій*: Архангельское Евангеліе 1092 г.; по поводу изданія Румянцевскаго музея (М. 1912), „РФВ" 1912 р. т. 69 кн. 2 ст. 467-477, тут і огляд мови.—*Н. Н. Дурново*: Архангельское Евангеліе 1092 года, Изданіе Румянцевскаго Музея, „Извѣстія" 1913 р. т. 18 кн. 2 ст. 348-349.—*Н. Н. Дурново*: Смягченные согласные во 2-м почерке Архангельского Евангелия, „Ученые Записки Высшей Школы города Одессы", Одеса, 1922 р.; див. «Slavia» II.1 ст. 134-135, 1923 р.; рец. Е. Тимченка в «Украина» 1925 р. кн. 1-2 ст. 190-191. Цю саму працю, переробивши й виправивши, автор видрукував вдруге: К истории звуков русского языка. II. Старославянские смягченные согласные в Архан-

гельском Евангелии, див. «Slavia» 1924 р. річн. II кн. 4 ст. 599-612.—*Петро Бузук*: Про мову найдавнішої української Євангелії, «Записки історично-філологічного відділу» 1927 р. т. XII ст. 1-11. — *Н. Дурново*: Русские рукописи XI и XII века, как памятники старославянского языка, «Јужносл. Филол.» 1924 р. кн. IV ст.80-82.

5. Турівські Листки чи Турівська Євангелія.

Куратор Виленської шкільної округи (1864-1868), Ів. П. Корнилов (1811-1901) не мало працював для збірання давніх рукописів та стародруків, чим і поклав початок рукописному відділу Виленської Публичної Бібліотеки. Корнилов посилав своїх довірених людей в археографічні поїздки, які вишукували йому забутки церковно-слов'янської старовини; під час одної такої поїздки з доручення Корнилова в 1865 р. Н. І. Соколов і знайшов нашу пам'ятку, що зберігалася при Спаській церкві в м. Турові (Мозирський повіт на Мінщині), звідки й назва її[1].

Наша пам'ятка складається з 10 листків в чвірку, розміром в 21×17,5 cm, писаних в один стовпець, по 18 рядків на сторінці; розмір писаної сторінки 15×10,5 cm. Місце для письма розліновано грубими лініями, які виразно знати й тепер. Писала одна рука; правда, л. 10а робить враження трохи іншого письма, вищого й тоньшого. Письмо старанно й гарно написане досить великим уставом (висотою в 3,5-4 mm), який своїм характером близько нагадує письмо Остромирової Євангелії; в деяких місцях письмо

[1] Євангельські листки Корнилова, про які згадує Н. В. Волков в праці: Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ XI-XIV вѣковъ, Спб. 1897 р. ст. 50 № 6,— це тільки непорозуміння: це листки з Турівської Євангелії, які вперше оголосив Срезневський. Про ці ж листки Корнилова згадує ще й сам Срезневський в своїй „Славяно-русская палеографія“ 1885 р. ст. 129, звідки звістку взяв, певне, й Волков.

вузьке й стиснене (як І в Хиландарських Листках); текстом своїм ТЄ так само майже однакове з ОЄ. Пергамен доброї якости. Зміст пам'ятки — Євангелія апракос, від якої збереглося тільки три уривки: І. л. 1-й, Єв. Іоана X 1-9, 17-20; II. л. 2-й, Іоана XII 27-34, а на звороті запис 1513 р.; І III. лл. 3-10, всього 8 листів, де вміщено вже без перерви: Матв. XXIV 40-44, XXV 14-30, 1-13, XV 21-28, Лука IV 31-36, V 1-11, 17-26, VI 31-36, V 27-32, VII 11-12[1]; крім цього, на полях листа 6б другий запис 1508 р. В пам'ятці маємо 11 ініціялів, — **В** 6 раз, **Р** 4 рази і **О** один раз; в ініціялах ужито фарби червоної, синьої й зеленої; заголовки перед кожним зачалом розмальовані циноброю.

На нашій пам'ятці в двох місцях маємо довгі дарункові записи для Преображенської церкви в Турові князя Костянтина Івановича Острізького. На полях л. 6б вміщено запис князя з 2 травня 1508 р.: **Надали єсмо к тоурове и записали у єѵлїи ко цр҃кви бж҃ей к пре-шьображению... садъ с пасекою и поле зъ сеножатьми и, с (о)зеры и зъ жамѣжьками;** в другім запису на порожнім л. 2б кн. Острізький записав 10 лютого 1513 р.: **Надали єсмо к тоурове и записали, оу єѵлїи, к цр҃кви бж҃ии, к прешьображению... три поли**[2]. Ці записи виразно свідчать про те, що на початку XVI ст. Турівська Євангелія була ще цілою і належала Турівській Спаській церкві; записи були дуже важливі для церкви, і їх ніколи не писав би кн. Острізький в неповну Євангелію або в таку, якої не вживано за Богослуженням; сама ціль таких дарункових записів на Євангелії — знаходитися на престолі — говорить про те, що в 1508 р. наша пам'ятка була ще богослужбовою, а тим самим і повною[3].

---

[1] В Остромировій Євангелії цим уривкам відповідають лл. 35б-36, 42б-43, 83 92б.

[2] Записи повно видрукувано у П. Гильтебрандта 1869 р.; в IV т. „Археографическій Сборникъ" № 1 і 2, а також у Срезневського в його „Свѣдѣнія и замѣтки" 1875 р. № 45 ст. 118-119.

[3] На Волині був добре знаний звичай писати даровизни церквам на порожніх місцях Євангелії; таку запис з 1560 року,

Місто Турів з околицями належало литовському маршалу Михайлу Глинському; посварившись з королем польським Сигизмундом, Глинський на початку 1508 р. підчас війни перейшов на бік московського князя Василя; війна скінчилась зле для Глинського, бо по мировій умові з 8 жовтня 1508 р. Турів остався за Сигизмундом і перейшов до маєтків кн. К. І. Острізського, який і поспішив дарувати соборній Турівській церкві свої надання. Виникає питання: чи кн. Острізський писав свою запис 1508 р. на Євангелії, що й до того була в Спаській Турівській церкві, чи може прислав до Турова свою давню Євангелію разом з актом надання? Для відповіді на це не маємо данних, бо взагалі долі ТЄ до 1508 р. не знаємо. Пізніще, мабуть під час релігійних колотнеч, ТЄ була знищена, — лишилось тільки 10 листків з неї. До 1915 р. пам'ятка зберігалася в рукописнім відділі Виленської Публичної Бібліотеки, а 1915 р., підчас евакуації Вильні, вивезена до Ярославля, де—як каже поголоска—й згоріла в 1920 р. з іншими рукописами[1].

Правопис: 1. На початку слова чи складу дуже послідовно, як в ОЄ, пишеться ѥ, рідко ꙗ; часом знаходимо ѥ й в середині слова по м'ягких приголосних л, н. 2. Часто й правильно вживається ѫ. 3. Скрізь пишеться ѱ, шт нема. 4. Надрядковий знак—крапка над голосною.

Головніщі ознаки мови ТЛ такі. 1. Носові звуки вживаються досить правильно, але й часте поплутання їх з чистими; особливо часта плутанина ѧ та ѩ, а поплутання ѫ з оу тут відоме тільки 9 раз при більше сотні правильних прикладів. 2. Повноголосна форма тільки два рази в слові сѣребро 36.46. 3. При сполученні з плавними глухий звичайно ставиться по

маємо, напр., на Вербській Євангелії,—даровизна Михайла Івановича Росальського та Василя Ванковича Мировицького з жінками; про цю Євангелію готовлю окрему статтю.

[1] Цікаво, що Н. Карінський в „Образцы письма" 1925 р. на ст. 19 твердить, що ТЄ зберігається в б. Виленській Публичній Бібліотеці, але це чи так, бо пам'ятку з Вильні вивезено ще в 1915 р. Є. Карський в „Палеографія" 1928 р. ст. 23 пише: „Исчезнувшая Виленская Публичная Библиотека".

них: **неплѣниша** 8, **прѣмлѣуи** 7, **тражьникомъ** 4б, **Шкрьзи** 5б і др., але один раз **Ѵмьрѣша** 10б. 4. Сполучення dj скрізь дає **жд**, але в замітці на л. 6б читаємо **до рожьства**; поруч **прѣ**, але в скороченні. 5. Риса другорядна—м'ягке **ц**, напр.: **овьца** 1, **овьцамъ** 1.5, **оц҃ь** 1б і др. Тверде *р*: **дьрьв** 6. 6. Рг на **-ть** постійно. 7. Єсть випадки вживання **и** зам. **ѣ**, напр.: **видать глась** іего 1 (в ОЄ **вѣдать**); в приказовім способі маємо **ѣ** або **и**, напр.: **вждѣте** 3, **вѣзьмѣте** 4б, **идѣте** 5б, **вѣметѣте** 7б, також: **дадите** 4б.5, **коупите** 5б, **вѣдите** 5б; цікаве: **вѣзѣди** 7б і **изиди** 8. 8. Імперфект на **-аа**: **хотѣаше** 2, **молаахѫ** 6.

Інші ознаки. 9. Глухі звуки вживаються дуже правильно; зникнення слабого глухого зазначено тільки в **мнози** 1б, **множьство** 8, **ѵ'то** 9, **кто** 9 і **поуто** 10б; вокалізація зазначена дуже рідко: **шедъ**. 10. Поплутання **ѣ** з **е** помітно тільки по **р**, напр.: **посредѣ** 7. 11. Йотації часом не зазначається: **поклание** 10б. 12. Перед голосним ставиться **и**, але буває й **ь**, напр. **татье** 1. 13. Sk перед ě дає *ст*: **геннсарьтьствѣ** 7б. 14. Епентетичне **л** вживається правильно скрізь. 15. D[1] **симоновы** 8. 16. Ab[1] на **-омъ**: **гласомъ** 7, але **ложьмь** 8б. 17. G[1] з ст.-сл. закінченням: **Ѿ земла** 7б, Ac[3] **мрѣжа наша** 7 і др. 18. Прикметники постійно в нестягненій формі: **щоуждааго** 1, **имоущюоумоу** 4б, **мждрѣимъ** 5 і др. 19. Імперфект звичайно не стягнений: **подобаше** 4б, **сѫпаахѫ** 5; до слова **оужасаахѫся** 7 дописано **а** зверху. 20. Словник той сам, що і в Остромировій Євангелії, з дуже рідкими ріжницями.

Форма письма та язикові ознаки дають змогу віднести нашу пам'ятку на XI-й вік. Срезневський в 1875 р. писав: „Туровское Євангеліе моложе Остромирова Євангелія и старѣе Минеи 1096 и 1097 г.г." (ст. 120)[1]. Списано ТЄ з південно-слов'янського оригіналу. Уже Соболевський відносив ТЄ до числа пам'яток київських.

---

[1] *Н. М. Каринскій*: Образцы письма, 1925 р., ст. 6 про ТЄ пише, що воно належить до XI в. „или самое позднее к первой половине XII в.".

В. Стасов в своїм труді: „Славянскій и восточный орнаментъ“ 1884-1887 р. зарахував був ТЄ до білоруських пам'яток. Справедливо проти цього виступив А. Соболевський: „Отрывокъ ТЕ можетъ быть считаемъ написаннымъ въ западной Руси единственно потому, что въ началѣ XVI вѣка онъ находился въ одной изъ церквей Турова; но если руководиться подобными данными, то придется считать Саввину Книгу написанною подъ Псковомъ (она поступила въ патріаршее книгохранилище въ Москвѣ изъ Псковскаго Середкина монастыря), нотный кондакарь XII в. Имп. Публ. библіотеки—въ Нижнемъ Новгородѣ, Добрилово Евангеліе—въ Москвѣ. Языкъ ТЕ не заключаетъ въ себѣ ничего бѣлорусскаго, и если уже относить этотъ памятникъ къ какой либо группѣ, то всего удобнѣе дать ему мѣсто между памятниками кіевскими[1].

Література. *И. И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, Спб. 1867 р., № XXXIII ст. 30-33: Отрывокъ еще изъ одной Русской книги Евангельскихъ чтеній XI вѣка (див. „Сборникъ“ т. I або „Записки Академіи Наукъ“ 1867 р. т. XI), — тут подано текст л.л. 3 і 10; ці два листи Волков (див. вище ст. 139) помилково відділяє від ТЛ. — *И. И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, див. «Сборникъ» т. III, Спб. 1868 р. ст. 168-172, — видрукувано текст лл. 5-10.— **Тѵ̈ровское Єѵ́ангелїе о̑дѝннадцатагѡ вѣ́ка. И̑здáніе Ви́ленскагѡ Ꙋчє́бнагѡ Ѻкрѵ́га. С. Петербѵ́ргъ. ⁂ѿ̄н.** Літографія Бермелєва при Археографическ. Коммиссіи,—хромолітографичне видання всіх 10 листків в фарбах.— *П. А. Гильтебрандтъ*: **Тѵ̈ровское Єѵангелиє одиннадцатаго вѣка.** I. Краткое извѣстіе о Туровскомъ Евангеліи. II. Древній текстъ, съ современнымъ насупротивъ, и съ отмѣнами по Остромирову Евангелію, Вильня, 1869 р. X+20 ст.,—історія пам'ятки, її опис і повний текст.—*И. И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки, № 45, див. „Сборникъ“ 1875 р. т. 12 ст. 105-136: Туровскіе

[1] „Университетскія Извѣстія“, Київ, 1887 р. кн. 5 ст. 53.

евангельскіе листы XI вѣка; це найліпша праця про ТЄ: дано цілий текст, опис правопису й мови, значіння пам'ятки; на ст. 123-134 подано варіянти з інших Євангелій.—*Ф. Добрянскій*: Описаніе рукописей Виленской Публичной Библіотеки церковно-славянскихъ и русскихъ, Вильня, 1882 р., ст. XXXIX і 1-6,— опис дано з праці Гільтебрандта .— *А. Соболевській*: „Унив. Извѣстія", Київ, 1887 р. кн. 5 ст. 53, рахує пам'ятку за Київську. — *П. В. Владиміровъ*: Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст., „Чтенія", Київ, 1890 р. кн. IV ст. 108.

---

6. Реймська Євангелія.

У Франції, в бібліотеці міста Реймса зберігається цінна пергаменова пам'ятка — уривок з слов'янської апракосної Євангелії. Початок Євангелії, 16 листів (32 сторінки, цеб-то 2 зшитки), писано кирилицею, решта—глаголицею, 31 лист, разом 47 листів. Кирилівська частина писана десь під кінець XI-го віку, і вже пізніше, в 1395 р. до неї додано глаголицьку частину (зразок мирного співжиття обох азбук). Кирилівська частина подає святкові Євангелія (з кінця жовтня до початку березня) по православному обрядові. Частина глаголицька має виразні риси хорватської редакції (правда, єсть і чехизми).

В кінці глаголицької частини рукопису єсть такий тепер дуже витертий запис чеською мовою: „Року Божого 1395 ця Євангелія та послання списані слов'янською мовою; співати по них не можна, бо по них опат править мшу підчас коронації. А другу частину тих книжок, що по руському обряду, писав св. Прокоп своєю рукою. А це руське писання небіжчик Кароль четвертий, цісар римський, дав на славу тому кляшторові, а на честь св. Єронимові та св. Прокопові. Господи, подай йому вічний спокій. Амінь". Як бачимо, традиція звязала написання РЄ з св. Прокопом († 1053 р.).

Імператор Кароль IV заснував в 1347 р. в Празі Ємауський манастир на честь св. Кирила, Мефодія, Войтеха та Прокопа. В цім манастирі ченці правили Служби по-слов'янському, і їм Кароль IV подарував слов'янську Євангелію, яку не відомо де дістав; ці ж ченці трохи пізніще, в 1395 р. додали глаголицьку частину РЄ. В цім манастирі РЄ зберігалося аж до часу його зруйнування в 1419 р.; потім гусити занесли цю Євангелію до Царгороду, де набув її кардинал Кароль Лотарингський, який в 1574 р. подарував цю пам'ятку Реймському катедральному соборові. Тут РЄ зберігалася увесь час і була в великій пошані: на ній присягали французькі королі під час коронації. За часів французької революції пропало дорогоцінне каміння, що прикрашувало РЄ, та й про саму Євангелію зникли були сліди і вже раховано, що вона загинула. Єсть переказ, що Петро I, коли в 1717 році був в Реймсі, звернув увагу на цю слов'янську пам'ятку. Що пам'ятка не зникла, про це повідомив учений світ в 1835 р. А. І. Тургенев.

Кирилівська частина пам'ятки—16 аркушів—писана уставним письмом середньої форми, букви на 3,1 mm високі. Єсть ініціяли та 5 заставок: для окраси вжито багато жовтої фарби, як то бачимо і в інших слов'янських пам'ятках XI-го віку (напр. в Син. Псавтирі, Син. Требнику, Минеях 1095-1096 р.); не мало й фарби блакитної; але найбільше цинобри; ст. 26 і 27 позоставлені незафарбованими, а ст. 15 і 25 недофарбовані. Розмір пергаменового листа 23,2×16,5 cm, розмір писаного (в два стовпці) 17,5×13,2 cm. Писала одна рука; рубрики писано дрібненьким уставом, букви на 2,3 mm високі. На ст. 13-14 (л. 7) пергамен був обірваний ще до писання.

Цікаві деякі *палеографічні* ознаки РЄ. 1. На початку слова чи складу (по голосній) дуже часто ставиться широке *о* з крапкою в середині; на ст. 18 таке ж *ф* з крапкою в кожній частинці. 2. Частенько, див. напр. ст. 8б.20б.25[1], вживається *нс* на зразок

[1] Аналіз роблю в видання Leger 1899 р.; цифри визначають сторінки РЄ, а *б* визначає правий стовпець сторінки. По

глаголицького *а*, цеб-то ⱑ. 3. Титло має лівий край піднятий догори, а правий опущений додолу. 4. Єсть немало винесених над рядок буков; буває спосіб, пізніще широко вживаний: приголосна, що стоїть поміж двома однаковими голосними, виноситься над рядок, а голосна не повторюється: р҃е 29. 5. Яко знак надрядковий, ставиться тут крапка, найчастіще—над початковою голосною слова чи складу; але часто цього значка зовсім не буває. 6. Знаком розділовим служить крапка серединна, рідко гірня. 7. Завше пишеться ы (а не ъі), але між ъ та і постійно крапка посередині. 8. При перенесенні з рядка до рядка писар майже ніколи не дбав про те, щоби закінчити слово в рядку, —він переносить, скільки лишилося, навіть одну букву, напр.: хощ|еть 5, оучениц|и 5, кам|ь 6, ест|ь 8, к|ьфлеомь 9 і т. п. 9. Цифра 6 передається через *г*.

З правопису треба зазначити. 1. В цілій пам'ятці нема ъ, панує тільки ь. 2. Зовсім нема йотованих носових, цеб-то ѩ та ѭ. 3. Буква ѥ тут дуже рідка, —я її запримітив тільки 5 раз: ѥзрома 6б, ѥремиемь 15, болѥ 21б, знаѥть 26б і ѥгда 29. 4. З південнослов'янського оригіналу, з якого списано РЄ, зайшло дуже багато форм з роззівом, а власне без йотованого носового: свож 18б, сиж 32 тобож 19б, ѥпокѣдажще 19 і т. п.: правда, в цих випадках часто (але не завше) ставиться крапка над ж; взагалі ж тут борються живі форми йотовані з чужими з роззівом, напр.; наковь 6 і наковь 7б, ѥзекиа 7 і ѥзекиж 7; звичайно азъ, але єсть раз: да и азь 13б. 5. Оригінал, з якого списано РЄ, був, здається, глаголицьким; на це вказувало б поплутання ѧ та ѣ, цеб-то невміла передача глаголицького ѧ, напр.: крама 13, ѿ назарафа 22б, крьститала 23, може плѣвы 22 (в Остр. Єв. плѣкъі); назви народів передаються по східно-слов'янськи: ѥрѣмлане 19, назаранинъ 15б, самараньска 1б, ѩзѣтаны 13. 6. Дуже часто зам. ѧ ставиться а як по голосній, так і по приголосній. 7. Пишеться тільки *щ*, *шт* нема. 8. Писар любить з двох однакових буков писати тільки одну: ашединого

прикладах в дужках часом подаю ті самі слова в Остромирової Євангелії, зазначаючи її ОЄ.

5б (аще единого); сътворитима (има) 11, пѫ|тѣои 31б, покание 20б, покания 21 і др. 9. Писар не дуже пильнуваь при своїй праці, а тому частенько робить пропуски в слові: принѣть 8 (Остр. Єв. приметъ), жи 14б (ОЄ вѣжи), оуа 30 (ОЄ отроуа), ите 32 (ОЄ идѣте), ка 28 зам. каша, в реченні: блажени правьды ради 27б пропущено изгънании і т. п.; ѿ кръве 30, а треба цръкве; на 2б недобре крапку поставлено: проклоума· ѕимоу.

Вокалізм. 1. Поплутання носових з чистими дуже часте: бждоу 3, оумрьшѫ же иродоу 15, идоша 15б.27, аѳьшееса 13б і т. п. 2. Зникнення ъ, ь в слабій позиції дуже часте: кто 3б.5.16.32б, зло 4б.6, двѣ 3.21б, многь 3.15 і т. п., при: кьто 3б.21.26б, уьто 18, дьщи 3б і т. п.; зникає глухий і в кінці: храм 14; часом ь пишеться замість *е*: дьмьана 1. 3. При сполученні з плавним ь ставиться завше по нім: кльчѣь 15, мльуахоу 5, зрьну 6, прьваго 15б, трьсть 31 і т. п., навіть зль 27б (ОЄ зълъ). 4. Поплутання *ы* з *и*: ныже 15 (ОЄ ниже). 5. Сполучення -ъ+*и* сусідніх слів дає -*и*+*и*: нарекоути има 8 (ОЄ нарекѫть има), а -ъ+*и* > *ы* *и*: повиты и 9 (ОЄ повитъ ѥго), поѧты и дияволь 24б (ОЄ поѧтъ и), ть приѧты и 29 (ОЄ тъ приѧтъ ѥ). 6. В слові росташе 12б перейшло *рас* на *рос*. 7. Початкове складове *и* чи *е* в слові може відпадати: ердана 25б.27, въ ерданѣ 22б, ерданьскаа 19, въ ерданьстѣи 19б, катеринѣ 2б (при: нердань 19, нерданьскоуж 20б), також ждѣа. 4. Пишеться *ѣ* в грецьких ймення: андрѣа 2б, галилѣа 8б, иоудѣа 18, матѳѣа 2б, але: матѳеа 1.2б; пор. в ОЄ галилеа, иоудеа і т. п. др. 5. Заміну *ѣ* (ст.-сл. ѥ) на *и* може можна бачити в пѫ̑ сто̑ ап̑ тимофеа· и мц̑и анастасиї 27 (чи тут D[1]?). Цікаві адь 18б, еды 19б, пор. в ОЄ ѣдъ, ядъı. 6. В *ре* з tert звичайно пишеться *ѣ*: дрѣва 21, брѣма 26б, прѣдь 19 і т. п., але дуже часто тут маємо живе *е*: времени 15, древо 21, еребьникоу 32, ереды 2б, ередѣ 17б, посредѣ 5б, стрегжще 9, въ уревѣ 7б. 8.10б.17, о уреслѣхь 18б.19.7. Живою місцевою ознакою треба вважати й часту тут форму Ян: нань 5б.18б.19. 22.23.25б.30, G[1] нана 2б.22б.23б.28.30б.31б три рази, D[1] наноу 20б.22б.30б, о нанѣ 22.31. 8. Редуковане *и* дуже часто зазначається тут через ъ: антоньа 2б, василья 16б. 26, ѓригорьа 2б, илья 31б, марьа 8, въ марьеж 9б,14, дьаволь

25, ноцьѫ 14б, ороужье 11б.29б, третьѫ 32 і т. п. 9. Зміна *е* на *о*: їесеѧ 6б і їосен 6б. 10. Стягнені форми ймень авраѧмь 6, авраама 7б,21, авраамла 6, исакь 6, исака 6, даниль 5, хоч: авраамоу 21.

Консонантизм. 1. Сполучення dj дуже часто дає *ж*: вельбложьь 10, вельблѫжи 19б, жажѫщеи 27б, прѣже 1б. 5.6.7б.10б.11.17.18б.28б, рожьство 7б.12б, рожьства 5.6. 12б, рожткомь 6, по рожьствѣ 15б, стражѫщинуь 4, троужажѫщинеѧ 26б, хожаста 17, исхожаше 19, неисхожаше 19, охожаше 12. 2. Єсть тверде *р*: кесара 8б.20, морѫ 25б. 3. Пропуск *д* в слові семь 29б. 4. Дуже часто не зазначається м'ягкого *л*, може як результат його середньої вимови: вьзлоубленыи 22б.23.16, землоу 15.27, лоудье 25б, лоудн 8.13.29, лоудии 11б.29, лоудьмь 9б.22.22б, лоудьскы 13, посьлоу 19.31б сьблоудаше 18.10, оуѵителоу 5б. 21б і т. п.; часом те саме при *н*: поклонжеѧ 13б, вь поустыноу 31, гнѫ 30. 5. Sk перед ě, і дає *ст*: клѧжлоньствѣмь 7 і др. 6. Епентетичне *л* постійно скрізь, але: нефалимиуь 25б. 7. Тверде *ц* скрізь. 8. Вимову ѳ знати з цих прикладів: назаретъ 12б, назарефь 15б.18. 25б. 30 (ОЄ назареѳъ), назарефа 8б, назарафа 22б, матфѣа 2б, матѳѣа 2б, нефалимиуь 25б, нефѳалимла 25б, ноатѳамь 7, ноатѳама 7. 9. Зазначу ще: ижнего 4; вьеѫ 1б. 3б, макыка 31, макыкы 31, ана 12.29б (Анна).

Морфологія. 1. G[1] на *ъ*: недѣлѣ 2б, пользѣ 3, ѿ нее 7б, мцѣи анастасиї 27; Ac[3]: вьсѣ 4, свое 4.19.19б, ѥ 32 (ОЄ ѥѫ). 2. Ab[1] на *-ьмь* (тут і *-ъмъ*) частий: вѣтрьмь 31, дхьмь 24, лицьмь 11б.19.29.31б, постьмь 12.30, огньмь 22.22б, поутьмь 14, страхьмь 9б, тѣлъмь 18б. 3. D[1] на *-ови*: иосифови 7б.14б (ОЄ иосифоу). 4. Приказовий спосіб частенько на *-ѣ-*: идѣте 1б.1б.32б, вьнидѣте 1б, придѣте 26б, вждѣте 22, вьзмѣте 26б; на л. 22б єсть форма без кінцевого *-е*: принесѣт. 5. Імперфект частіше стягнений: искаше 4, видѣхъ 24. 6. Імперфект на *ѧ(а)*: баше 12б.17.19б.30 (ОЄ бѣ), бахоу 9 (ОЄ бѣахѫ), идаше 3. 13б (ОЄ идѣаше), идаахѫ 8б (ОЄ идѣахѫ), ходаше 1б, роставше 12б (ОЄ раствѣаше). 7. Аорист 3[1] простий: придѫ 10, ѿидоу 10, обрѣтѫ 10 (ОЄ -оша). 8. Fut 3[1] без *-ть*: егда принесѫ 4б (ОЄ пронесѫть).

Словник. Зазначу лише деякі вирази: коузьмы 1, грнгора 26.27, гаврилоу 2, семень 11б, оукорать 27б (ОЄ

поносать), великьмь 9б (ОЄ великимь), оужемь 26 (ОЄ керигамъ), кьде 13, готоно 25, вавилоньска 7б і вавилоньское 7, съмѣриться 20б, етера 3, сьньмь 2, въ дроужинѣ сѫщь 17 (=подорожній), ѯ̄а 29 =Христоса, ѯ̄ови 6 =Христосови; аүгѫста 8б, октомьбра 4б.26 і октѣбра 2, декѣбра 3. 26 і декѧ 28, февраря 28, гевара 16б. Давальний приналежности: оставлениѥ грѣхомь 20б (ОЄ грѣховъ), обрѣтениѥ мощьмь 28.

Про кирилівську частину РЄ було багато сперечання. Білярський в 1847 р. уважав цю частину за одночасну з частиною глаголицькою, цеб-то за копію XIV віку; навпаки, Амфилохій в 1883 р. твердив, що це пам'ятка з IX-X віку. А. Соболевський, проаналізувавши РЄ з палеографічного й лінгвістичного боку, прийшов до такого правдивого висновку: „Краска, форма и употребленіе буквъ показываютъ, что кирилловскую часть РЕв. надо относить къ XI или XII в., и что всѣ палеографическія особенности этого памятника встрѣчаются, между прочимъ, въ русскихъ рукописяхъ этого времени". Загальний висновокъ: „Итакъ, кирилловская часть Р.Ев. есть памятникъ русской письменности XI-XII в., сохранившій много особенностей южно-славянскаго оригинала". В теперішній час більшість учених визнають РЄ за пам'ятку XI-го віку[1]. Пам'ятка українського походження; Ягіч висловив правдоподібний здогад, чи не повстала РЄ на південному Підкарпаттю[2].

Література. Докладну літературу (але не всю) про РЄ з років 1715-1899 подає L. Leger в своїй праці 1899 р. (див. нижче) ст. 35-41. Я подаю тут лише головніще.—*П. Билярскій*: Судьбы церковнаго языка, Спб. 1847 р.; ч. II про РЄ, тут і вся література. — *А. Востоковъ*: Замѣчанія о Реймскомъ Евангеліи, див. „Филологическія Наблюденія" 1865 р. ст. 205-208 (ще з рр. 1841-1848); рахує РЄ за пам'ятку XI-го віку. —

---

[1] Н. М. Каринський в „Образцы письма" 1925 р. на ст. 10 зве РЄ пам'яткою XII го віку.

[2] Entstehungsgeschichte, 1913 р. ст. 105; до цеї думки пристав і Ол. Колесса, див. „Погляд на історію української мови", Прага, 1924 р. ст. 18.

П. Строевъ в „ЖМНПр“ 1831 р. ч. 21, опис кирилівської частини.—Jastrzębski: Notice sur le Texte du Sacre, „Journal Général de l'Instruction Publique“ 1839 р. за 4 і 7.IX.—Hanka: Wýplski z Remešského a Ostromírského Ewangelium, Прага, 1843 р.,— видано лише частину РЄ. — Sylvestre de Sacy: Évangéliaire Slave, dit Texte du Sacre de la bibliothèque de Reims, або: Evangelia slavice, quibus olim in regum Francorum oleo sacro Inungendorum solemnibus uti solebat ecclesia Remensis, vulgo Texte du sacre, ad exemplaris similitudinem descripsit et edidit Silvestre, Париж, 1843 р., літографоване видання на кошти російського уряду; на жаль, єсть помилки, бо Сильвестр малював від руки; друге видання 1852 р. з передмовою та бібліографічним покажчиком Л. Паpi.—Hanka: Сазаво-Еммаузское святое благовѣствованіе, Прага, 1846 р.; видано ввесь текст.—K(unik): Das Reimser Evangelium, „Sanct-Petersburger Zeitung“, 1846 р. № 68-69.—*Билярскій*: О кирилловской части Реймскаго Евангелія, Спб. 1847 р. (яко II частина праці автора: „Судьбы церковнаго языка“).—*Паплонскій*: О Реймскомъ Евангеліи, „ЖМНПр“ 1848 р. ч. 57-58.—Kunik: Sur quelques points relatifs à l'histoire antérieure de l'Évangile de Reims, відчит 22.XII. 1848 р. на історично-філологічній секції Академії Наук.—*П. Лавровскій*: О Реймскомъ Евангеліи, „Опыты историко-филологическихъ трудовъ студентовъ Главнаго Педагогическаго Института 6-го выпуска“, Спб. 1852 р., ст. 1-141; рец. А. Востокова в «Извѣстія» 1852 р. т. I ст. 116-118. — *В. Ганка*: Остатьци Словяньскаго богослуженія у Чеховъ, Прага, 1859 р.—Cerf: L'Évangéliaire slave, 1868 р., Reims, вид. 2 в 1881 р.—*Г. Филимоновъ*: Славянскія знаменитости въ предѣлахъ Франціи. I. Реймское Евангеліе, «Вѣстникъ Общества древне-русскаго искусства при Моск. Публ. Музеѣ», М. 1874 р. вип. 4-5 ст. 25-27,—показує, що в виданні Сильвестра змінено фарби та малюнки.—Łoś J.: Berichtigungen zum Reimser Evangelium, „Archiv“ т. IX, 1886 р., ст. 478-486,— дає спис помилок видання 1843 р.—*А. Соболевскій*: Кирилловская часть Реймскаго Евангелія, «РФВ»

1887 р. т. 18 ст. 143-150. — Dr. Pastrnek Fr.: Evangelium Sázavsko-emauské čili remšké „ČMM" 1891 р. т. XV ст. 331-340.—V. Charlier: Évangéliare slave, 1897 р. — L. Leger: Catherine II et l'Évangéliaire slave de Reims; Reims, 1899, „Travaux de l'Academie de Reims" т. 103 ст. 287.—L'Évangéliaire slavon de Reims. Dit: Text du sacre. Édition facsimile en héliogravure publiée sous les auspices de l'Académie Nationale de Reims précédée d'une Introduction historique par L. Leger, Reims-Pragae, 1899 р. in 4°, 45 ст. тексту+94 л. знимків; на жаль, і це видання має деякі недокладності, напр. не скрізь повиходили тонкі лінії; зам. *м* вийшло *ні* 1, *ль* 8; зам. *б*, *в*, *ъ* вийшло *в*, *ъ*, *ѣ*; єсть зіпсуття на ст. 30а. Рец. *Ягіча* в „Archiv" 1899 р. т. XXI ст. 635-636, *Г. Ільїнського* в «Извѣстія» 1900 р. т. V кн. 3 ст. 1050-1051.—*Вл. Францевъ*: Къ исторіи изданій Реймскаго Евангелія, „ЖМНПр" 1900 р. ч. 330, липень, ст. 126-255 і 1901 р. ч. 335 ст. 511-517; з приводу видання L. Leger; багато бібліографічних вказівок.

---

7. Типографські Листки чи Євангелія Типографська.

В 1866 році І. Срезневський знайшов в Типографській Бібліотеці в Москві[1] кусок Євангелія-апракоса,—12 пергаменових листків in 4°, в яких текст іде без перерви. Срезневський назвав цей уривок Типографською Євангелією, а по характеру письма та мови відніс пам'ятку на XI вік. На жаль, пам'ятка зовсім не досліджена, в літературі нема з неї ані одного знимку. Тепер вона переховується в Історичнім Музеї в Москві.

Букви ѥ вживається тут, як і в інших пам'ятках, також і по *л*, але часто на початку слова чи складу

---

[1] *И. Срезневскій*: Древніе памятники юсоваго письма, „Сборникъ" 1868 р. т. III ст. 3.

буває й *е*. Скрізь панує *щ*, нема *шт*. Форм із роззівом нема, навіть тамо же 56 [1].

Із ознак мови зазначу. 1. Носові вживаються дуже правильно, поплутання з чистими не часте. 2. Дуже правильне вживання звуків ъ, ь, зникнення їх в слабій позиції рідке: ѹто 52, мнѣ 56, книгъ 57. 3. При сполученні з плавним глухий постійно по ньому; єсть поплутання: мрѣтвъінхъ 54.55. 4. Єсть форма оскрьбѣ 56, що Ягіч зве ознакою українських пам'яток (див. вище ст. 102). 5. Постійно по *р*, *л* з типу tert пишеться ѣ, але посредѣ 50.53. 6. Єсть поплутання ѣ з *е*: приѣкси і поруч: принесси 53. 7. Сполучення dj часом дає *ж:* прѣже 45.51, оутвръжающю 46, нѫжаста 49. 8. Часом знаходимо м'ягке *и*: близиць 53.54. 9. Шиплячі м'які. 10. Ab[1] на *-ьмь* рідкий: кораблѣцьмь 55. 11. Форми петрови 45, грѣховъ 50 рідкі. 12. Прикметники та імперфект звичайно стягнені. 13. Pr 3[1] і 3[3] кінчиться .на *ть*. 14. Есть форма іе 56 bis зам. ѥсть. 15. Приказовий спосіб з ѣ частий: идѣте 45, придѣте 55, осажѣте 50, въвръзѣте 54, примѣте 53, помандѣте 47, принесѣте 55, рѣцѣте 43. 16. Імперфект на ѧ, а не ѣ: имахоу 47, бахоу 51.53, бяста 48, идяше 48, идяста 49, вѣдяше 52. 17. Есть форми на *-шета*, що Ягіч уважає за ознаку давніх українських пам'яток (див. вище ст. 102): идяшета 51, теѹаашета 51. 18. В словнику: ѣдѣ 45.47.50, ѿ бъѹелъ 50.

Література. *И. Срезневскій:* Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, „Сборникъ" 1867 р. т. I № XXV ст. 44-57, видано цілий текст без пояснень і без опису пам'ятки. — Й о г о ж: Древніе пам. русск. п. и яз. 1882 р. ст. 38, згадка.—*Н. Волковъ*: Статистическія свѣдѣнія, 1897 р. ст. 50 № 7, рахує ТЄ за пам'ятку XI віку.

---

[1] Цифри визначають сторінку видання Срезневського.

8. Купріянівські Євангельські Листи.

В 1865 році Петроградська Публична Бібліотека набула від відомого археолога І. К. Купріянова два пергаменових листки Євангельських читань, розміром кожний 34,5×28,5 cm. Текст писано в два стовпці, по 20 рядків в кожнім. Зміст Листів—три уривки з апракосної Євангелії: Марка X[45], Іоана XI[1-16] і Матвія XXIV[25-37]. До Купріянова рукопис знаходився в Новгородській Софійській Бібліотеці, чому ці Листи часом звуть ще й Новгородськими. Тепер Листи — в Державній Бібліотеці в Петрограді F. п. I № 58.

Листки збереглися зле, пергамен витерся, погурбився, а чорнила вицвіли, золото обсипалось. Письмо Листів—устав XI-го віку. Писар КЛ був дуже вправним фахівцем писання книжок,—рука в нього випробувана, сміла й міцна. Письмо вийшло надзвичайно симетричним та пропорційним, а для ока дуже шляхетним; висота буків майже скрізь однакова, а стоять вони зовсім рівно; усім цим письмо дуже нагадує (пор. напр., літери ж, з, и, χ, ρ і др.) письмо Остромирової Євангелії (а правильною симетричністю часом і перевищує її), а часом (пор. ѵ) Збірник 1073 р. По Остромировій Євангелії письмо КЛ найбільше розміром—коло 5 mm високе. Правопис добре витриманий,—видно, писар умів пильно копіювати. Безумовно позосталі 2 листки—це тільки рештки з якоїсь надто величної пам'ятки, написаної для якоїсь значної особи; дуже великі поля (правий маргінес має 8,5 cm, а долішній 7,2 cm) свідчать про те, що на пергамен грошей не шкодували; та й сам пергамен високого ґатунку. В ініціялах єсть фарби, а заголовки писано золотом. Мова та правопис пам'ятки так само нагадують Євангелію Остромирову, чому Фортунатов висловив був думку про спільний для обох цих пам'яток оригінал, чого не відкидає й спеціяльний дослідник Купріянових Листків Ф. Каминський.

Мале число листків не дає змоги міцно й остаточно встановити, де саме повстала наша пам'ятка—чи на півдні слов'янства чи на його сході; в мові Листків не знаходимо якихсь виразніщих ознак, а це

теж утруднює відшукання батьківщини їх. Так, ще Міклошич рахував Купріянові листки за „паннонські", а Срезневський—за південно-слов'янські; Ягіч схилявся до того, що може пам'ятку цю написано „на почвѣ русской, но съ тщательнымъ соблюденіемъ правописанія южнаго подлинника" [1]; Н. Каринський твердить вже сміліше, що Купріянівські Листки написано „въ XI вѣкѣ въ предѣлахъ Россіи" [2]. П. Лавров так само рахує КЛ за пам'ятку східно-слов'янську.

Що це пам'ятка справді східно-слов'янська[3], і при тому може походить чи не з півдня, про це свідчать такі ознаки. 1. Письмо Купріянових Листків найбільше подібне до Остромирової Євангелії, як це здавалося А. Бичкову, Ф. Фортунатову й П. Лаврову; правда, окремі літери пишуться тут трохи не так, як в ОЄ, але загальний стиль їх настільки близький, що дає можливість твердити про одну графічну школу для ОЄ і Купр. Листків. 2. Знаки розділові, напр. хрест на зразок глаголицького *а*, такі самі, як і в ОЄ. 3. Буква ѣ уживається зовсім правильно, тільки раз знаходимо ѣ зам. ѥ в слові **посъластѣ** 1а; таке правильне уживання ѣ скоріще говорить за Київщину. 4. Скрізь єсть л епентетичне. 5. Як і в ОЄ, нема звука **s**. 6. Тверде *р*: **лазаръ, лазара**. 7. Ab[1] східно-слов'янські пам'ятки мають на **-ѫмь**; в наших Листках маємо тільки раз **мурѫмь** 1а (при переносі). 8. Найважніща риса, яка в'яже КЛ до теї землі, де повстала ОЄ, це—**-ть** в Рг: тут маємо 33 рази **-ть**, а **-ть** лише 4 рази. 9. Imperativus **идѣмъ** 16.1г, **придѣте** 2а, **имѣте** 2а. 10. Імперфект на **-ла** (а не на ст.-сл. **-ѣа-**): **колѣалше** 1а. 11. Словарний склад КЛ найближчий до ОЄ. Кожна окрема з перерахованих тут рис може й не промовляє за виключно східно-слов'янське походження КЛ, але всі разом вони таки говорять за це.

---

[1] Образцы языка церковно-славянскаго, 1882 р. ст. 51.

[2] Хрестоматія, 1911 р. ст. 107; пор. „ЖМНПр" 1903 р. ч. 347 ст. 106 і та ж Хрестоматія 1904 р. ст. 107. Див. ще „Образцы письма" 1925 р. ст. 10-11.

[3] Треба підкреслити, що південно-слов'янських пам'яток XI в. з таким роскішним великим письмом зовсім не знаємо.

З інших особливостей мови КЛ зазначу ще такі. 12. Слабі ъ, ь в більшості випадків не зникають, але знаходимо тут чимало прикладів і пропуска таких ъ, ь. 13. Вокалізації сильних ъ, ь на о, е нема. 14. Часом ъ і ь змінюються і пишуться один замість одного. 15. Уживання носових звуків зовсім правильне; поплутання їх чи заміни їх на чисті зовсім нема. 16. Сполучення глухих з плавними по старо-слов'янському зразку: **млъниа** 2а, **скръби** 2а і **мрькнеть** 2а. 17. Панують форми з и, а не з ь, напр.: **пришьствиє** 2г, **знамениє** 2б і т. п. 18. Єсть випадки передачи ꙗ через ѣ, напр.: **гаклѣютьсѧ** 2а і **люблѣше** 1б, що свідчить про знайомість писаря з глаголицьким письмом. 19. Йотовані форми: **июдеи** 1б, **июдеѩ** 1а. 20. Прикметники частіше мають нестягнені форми на -**аго**, -**ѣимь**, -**ии**, -**ѣихъ**. 21. Скрізь **шт**, **ѱ** нема.

Рукопис має нотні знаки (зовсім такі, як і в Остр. Єв.), що були писані циноброю, яка тепер вицвіла[1].

Література. Вперше пам'ятку видав *А. Бычков* в 1865 р. в V томі „Извѣстія Археологическаго Общества", вип. I ст. 29-39, дано й знимок з л. 2б. — *И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма 1868 р., ст. 166-173 текст і ст. 25-26 про правопис.—*И. Ягичъ*: Образцы языка церковно-славянскаго, 1882 р., ст. 50-51. — *Н. М. Каринскій*: Хрестоматія по древне-церковно-славянскому и русскому языкамъ, 1904 р. (I вид.) і 1911 р. (II вид.) ст. 107-109, дано знимка з л. 1б.—*П. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, «Энциклопедія Славянской Филологіи», 1915 р. т. 4 ст. 43-44.—*Ф. Каминский*: Отрывки евангельских чтений XI в., именуемые Куприяновскими (Новгородскими), «Извѣстия» 1924 р. т. XXVIII ст. 273-320, тут дано текст з варіянтами, аналізи палеографічний та лінгвістичний, а також 4 знимки з цілої пам'ятки; рец. С. Кульбакина в «Южносл. Филологъ» 1924 р. кн. IV ст. 237-

---

[1] Через ці нотні значки Н. Каринський твердить, що Євангелію в церкві співали, а не читали, див. „ЖМНПр" 1903 р. ч. 347 ст. 106 і 109.

239.—*Н. М. Каринский*: Образцы письма, 1925 р. ст. 11-12,—палеографічний аналіз.

---

9. Чудівський Псавтир.

В московськім Чудівськім манастирі під № 7 зберігався найстаріщий толковий (з поясненнями) Псавтир; пізніще цю пам'ятку перенесено до Синодальної (патріяршої) Бібліотеки, № 7/7, а тепер вона в Історичнім Музеї в Москві. Рукопис складається з 176 листків розміром 28×21,5 cm, чи з 23 зшитків: 17 зшитків повних, по 8 листків, а в решті зшитків деякі листки позникали; л. 1 і 175 дописані пізніще десь в XIV-XV віці. Писано в 2 стовпці, по 19 рядків на сторінці. Збереглася тільки частина рукопису, десь коло чверті колишнього складу її, — це псальми 1-3, 41-47 і 58-86. Рукопис в оправі, але пізнішій. Пергамен рівний і гладенький, але не скрізь однакової якости. Писано уставним письмом, буквами на 3,5 mm високими; письмо старанне й дуже гарне, тонке, робить враження роскішного; дослідник пам'ятки, В. Погорілов, твердить, що „по типу начертаній и по системѣ надстрочныхъ знаковъ наиболѣе приближается къ Чудовской Псалтыри Изборникъ 1073 г.“[1]. Хоч писар списував свій рукопис дуже старанно, проте допустився багатьох помилок. Чорнило вже зблідло, а де-не-де й вицвіло. Рукопис прикрашений гарненькими ініціялами, для яких вжито червоної, зеленої, білої, блакитної й жовтої фарби. Цілий рукопис написала одна рука (крім пізніщих л.л.1 і 175).

Надрядкових значків в ЧП вживається послідовно; головно, це три значки: камора ˜ над йотованими голосними ꙗ, ѣ, ѩ і ю; вуглик догори ˇ ставиться над и, а, о, ѡ, оу, у, а вуглик додолу ^ — над є і ѥ. Зм'ягчення л, н, зазначається гачком справа згори: л̓, н̓.

Толковий Псавтир відомий двох редакцій—1. Офанасія Олександрійського, пояснення сухі й короткі,

---

[1] Толкованія Ѳеодорита Киррскаго, ст. 8.

збереглося дуже багато найріжніщих списков з XI віку, І 2. Феодорита Киррського, пояснення довгі, але живі, часом різко полемічні, списків збереглося мало, всі вони—східно-слов'янські. Наша пам'ятка—це Псавтир з поясненнями („толковий") Феодорита Киррського.

Місцевих східно-слов'янських ознак в мові ЧП небагато. 1. Повноголос, але лише один приклад: **ишперека** 97б. 2. Початкове о зам. ıє, напр.: **из одиноıє** 148г, **ни о[дн]ж** 90б. 3. Замість **жд** часом маємо **ж**, напр.: **рожьство** 104г.105а, **рожьства** 2а, **прѣже** 6б, **постыжжсѧ** 96б, **наслажаıжштинхъсѧ** 165в, **ограженъ** 47г, **огражениıє** 96в, **оутвьржениıє** 96в, **въсхожении** 75в І т. п. 4. Часом, але дуже рідко, знаходимо **и** зам. **ѣ**, напр.: **питниıє** зам. **пѣтниıє** 82в; крім цього, часом маємо **при-** зам. **прѣ-**, напр.: **приреуе** 157г, **приложи** 90г, **приложениıє** 33г І т. п.; часом писар писав **ѣ** зам. **и**, напр. в 2 ос. однини в приказовім способі **повелѣ** 84а, **въсхотѣ** 18г (в останнім випадку сам писар в кінці дописав ще й **и**). 5. G[1] жін. роду на **ıє** зам. **ıѧ**, напр.: **ни ıєдиноıє** 58г, **из одиноıє матере** 148г; теж в Ac[3]: **разлиуьнъıє** 28в. 6. Займенник **собѣ** 42б. 7. Приказовий спосіб: **створь** 88г. 8. Сполучення глухого з плавним звичайно східно-слов'янське, цеб-то глухий перед плавним: **къръза, вьрхъ, дьржава, жьртва скърбь, пьрстъ, вълны, дълго, пълно, сълньце, хълмъ** І т.п., але часто буває тут глухий І по плавнім. 9. Імперфект на **-ıахъ** або **-ıахъ**.

З інших фонетичних явищ зазначу ще такі. 10. Глухі вживаються досить правильно, але й винятків з цього дуже багато; так, поплутання **ъ** чи **ь** досить часте; так само часто слабі **ъ**, **ь** зникають, навіть на кінці слова; єсть приклади вокалізації **ъ**, **ь** на **о**, **е**. 11. Поплутання носових звуків з чистими часте. 12. Букви **ѣ** уживається досить правильно, але не мало випадків, коли її змішується з **е**. 13. Відсутність йотації при **а**, коли стоїть по **а**, **ıа**, **ѣ**, напр.: **подааниıє** 54а, **уаанниıє** 33в, **дѣаниıє** 3в І т. п. 14. Передъ йотованою голосною панує **и**, а **ь** лише 9 раз: **безаконьıа** 13в І др. 15. Sk перед **ѣ**, **и** дає **сц**, дуже рідко **ст**, напр.: **арабьсцин** 106б, **земьсцин** 7а, **жидовьсцѣ** 109а, **житинсцѣи** 168в І т. п. 16. Епентетичне **л** часте, але також ча-

сто його нема. 17. Словник ЧП має багато цікавих давніх слів, як, напр.: ѥаригъ (в інших списках вр҃тиѱе), блаꙋословєствити (блаꙋословити), истокъ (истиньнъ), коньць (коньꙋина), кънигъꙋии (кънижьникъ), одолѣкъ (отълѣкъ, остатъкъ) і т. п.

Звичайно, оригінал, з якого списувано ЧП, був південно-слов'янський, мабуть болгарський.

Література. *И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія“ 1863 р. т. X ст. 472-481, уривки. — Й о г о ж: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ“ 1858 р. т. 3, ст. 172-175, дано зразки з п'яти псальм. — *В. Срезневскій*: Древній славянскій переводъ Псалтири, Спб. 1877 р. ч. I ст. 26-38, дано палеографічний і лінгвістичний опис.—*Архим. Амфилохій*: Древнеславянская псалтирь сѵмоновская до 1280 года, 4 томи, М. 1880-1881 р., тут подано варіянти з ЧП.—*И. Ягичъ*: Четыре критико-палеографическія статьи, Спб. 1884 р., ст. 36-73, про давні Псавтирі, в звязку з працею о. Амфилохія; уміщено в „Сборникъ“ т. 33.—*Н. Глубоковскій*: Блаженный Ѳеодоритъ, епископъ Киррскій, М. 1890 р. т. I-II.—Бібліотека Московской Сѵнодальной Тѵпографіи. Псалтыри. Описалъ *Валерій Погорѣловъ*, М. 1901 р. ст. XI-XIII.—*В. Погорѣловъ*: Чудовская Псалтырь XI вѣка отрывокъ Толкованія Ѳеодорита Киррскаго на Псалтирь въ древне-болгарскомъ переводѣ, Спб. 1910 р.; „Памятники старославянскаго языка“, т. III вип. I-й; дано цілий текст і короткий греко-слов'янський словник до нього. — *В. Погорѣловъ*: Словарь къ толкованіямъ Ѳеодорита Киррскаго на Псалтырь въ древне-болгарскомъ переводѣ, Варшава, 1910 р.; тут всі слова по всіх формах, дано й грецьке їх значіння; друковано в „Варшавскія Университетскія Извѣстія“, 1909-1910 р.—*В. Погорѣловъ*: Толкованія Ѳеодорита Киррскаго на Псалтырь въ древне-болгарскомъ переводѣ, Варшава, 1911 р.; друковано в „Варшавскія Университетскія Извѣстія“ 1910 р. кн. 7-9 і 1911 р. кн. 1-9; Погорілов дав тут на ст. 1-82 палеографічний і фонетичний (але недокладний) опис пам'ятки; в кінці дано порівнявчу таблицю форми буков з ЧП, Збірника 1073 р., Супр.

Рукоп., Хиланд. Листків і Савиної Книги. — *С. П. Обнорскій*: Къ исторіи глухихъ въ Чудовской Псалтыри XI вѣка, «РФВ» 1912 р. т. 68 кн. 4 ст. 337-369; багато поправок до праці Погорілова: Толкованія... 1911 р, котрий—на думку Обнорського—„съ лингвистическою задачей справляется не вполнѣ удовлетворительно" (ст. 337).

---

10. Євгенові Листки або Євгенів Псавтир.

Єпископ Євгеній Болховитинов поїхав одного разу до Новгородського Юр'ївського манастиря; на греблі перед манастирем стрів він якусь підозрілу фіру і запитав, що везуть. Манастирський служка відповів попросту, що до манастиря має приїхати єпископ, а тому манастирське начальство «чистить» бібліотеку,— викидає архивний «хлам» в річку... Євгеній завернув воза назад, а серед його «хламу» знайшов і нашу пам'ятку [1].

ЄП має тільки 20 листків, розміром 24×28 cm; текст писано в 2 стовпці по 20 рядків на кожнім; розмір тексту в стовпці 6,5×19,5 cm. Пергамен постільки тонкий, що часом букви просвічуються; лінівано чимсь гострим, так що в деяких місцях навіть прорізано пергамен. Листи 9-11 досить зіпсуті. Писано пам'ятку гарним, чітким письмом; букви мають значно більшу висоту (3,1 mm), ніж ширину і трохи нагадують букви Збірника 1073 р. На лл. 7.9.10.11 і 18 єсть поправки іншим чорнилом пізнішого часу. В кінці рядка часом бувають лігатури, але дуже рідко. Прикрас в Листках нема, крім 7 великих (на 4 рядки) орнаментових ініціялів; цікаво, що 3 з цих ініціялів— глаголицькі, на л.л. 6, 18 і 20, —переконуюче свідоцтво, що східно-слов'янські писарі знали глаголицю. Зміст пам'ятки—Псавтир т. зв. толковий, що зберігся тут лише в уривках, а саме збереглися псаль-

[1] *Е. Карскій*: Палеографія, 1928 р. ст. 5. *Архангельскій*: Введеніе въ исторію русской литературы, ст. 176-177.

ми: 85^{5-11} (л. 1), 88^{4-9} (л. 2), 95^{11-13} (л. 3), 96^{1-12} (л. 4 і 5), 97^{1-9} (л. 6 і 7), 98^{1-6} (л. 8), 102^{19-22} (л. 9), 103^{1-15} (10-12), пісня Мойсеєва з в. 36 до кінця (л. 13 і 14), молитви пророка Аввакума та Анни (л. 15-19), пісня Ісаії 1-6 (л. 20). Як бачимо, з Псавтиря лишилися тільки окремі листи. Листи 10 і 11 єп. Євгеній подарував був Кеппену,—вони тепер зберігаються в Петроградській Академії Наук, в рукописнім відділі № 4. 5.7; 18 листків перейшло до Погодина, а з 1851 р. зберігаються в Петроградській Публичній Бібліотеці, збірка Погодина № 9.

Правопис: 1. На початку слова й на початку складу звичайно вживається ѥ, часом і по приголосній *л* та *н* (ніколи по *р*); але не рідко в цих випадках маємо й **е**; на початку слова вжито ѥ 51 раз, а **е** 31 раз; в середині по голосній маємо ѥ 66 раз, а **е** 22 рази; по **л** вжито ѥ 19 раз, **е** 3 рази, а по **н** маємо ѥ 10 раз, а **е** 3 рази. 2. На початку слова чи складу звичайно пишеться **а** зам. **ꙗ**: **ако**, **моа** і др., в цих самих випадках вживається й букви **ꙗ**, але рідко. 3. Замість ст.-сл. **а** по **ш** ставиться **ꙗ** 43 рази, і тільки 4 рази маємо **-ша** зам. **-шa**. 4. По шиплячих і м'ягких приголосних звичайно ставиться **ю**. 5. Постійно пишеться **оу**, а **ꙋ** рідке. 6. Один раз маємо **ѣ** зам. **ꙗ** в слові **ѣко** 11г. 7. Замість **ѱ** тут **шт**. 8. Значок **ѕ** тут лише як число (пишеться *г*), а букви **ѕ** нема. 9. При збігу двох голосних надрядковий значок ставиться над другим голосним; цікаво, що надрядкові значки досить послідовно ставляться над початковим і кінцевим голосним слова, — тут вони зазначки початку й кінця слова при scriptura continua.

Головніші особливості мови. І. Східно-слов'янських особливостей мало; це будуть: 1. При сполученні глухого з **ꙗ** 9 раз вжито східно-слов'янського порядку, цеб-то глухий стоїть перед **ꙗ**, напр.: **тъꙗрди** 10г, **осквьрнѣъша** 16 і др. 2. Сполучення dj дає звичайно **ж**. 3. Початкове ѥ дає **о** в однім випадкові: **отиѥпьска** 16а. 4. Pr кінчиться звичайно на **-ть**. 5. Поплутання носових звуків з чистими. 6. Може східно-слов'янськими треба рахувати й форми N[1] прикметників: **дѣнь сѫдьнои** 160, **снльнои** 164, **неуѣстнкои** 164б. 7.

Єсть форми імперфекта ос. 2³ на -шете зам. -сте, напр.: имашете 13б, що Ягіч уважає за ознаку українську.

II. Всі інші ознаки —старо-слов'янські, а саме. 8. Серед інших східно-слов'янських пам'яток ЄЛ помітно виділяються своїм досить правильним уживанням глухих звуків; так, слабі глухі зберігаються тут послідовно скрізь як в корнях, так і в суфіксах, тоді як в інших східно-слов'янських пам'ятках слабі глухі звичайно зникають. Сильні глухі також зберігаються, але часом буває й вокалізація їх: ъ > о не часто, але ь > е дуже часто: любовь 15г, мєчь 14а, мєсть 14а і др.; часом буває поплутання ъ і ь, — уживаються один зам. одного. 9. При сполученні з плавним глухий звичайно ставиться по ньому, і тільки 9 раз перед ним; при цім якість глухого звичайно не міняється, крім одного випадку: оустрѣмленыє 16б. 10. Сполучення ъ+j дає ъі, напр.: къістинѫ 5а, къінѫ 6а, къіспокѣданыє 10а і др. 11. Часто нема йотації при а по голосній: дѣланью 3в, ѵлати 8г, покланыє 9г, распатаа 15а, єкоа 17а і др. 12. Перед йотованими голосними часто вживається ь, а не и. 13. Звичайно tj > шт, а ѵ ніколи. 14. Постійно маємо л епентетичне, але один раз: къздивьлѧкъше 11г. 15. Сполучення *здр*: издроукъі 5в.5г, къздрадоуіѫтьсѧ 7г. 16. Грецька ϑ передана через т в слові отиєпьска 16а. 17. Перенесення закінчень *й* основ на *о* основи: D¹ накови 6в, їсалъмови 9г; N³ жидове 8а.13а.18г, бѣсове 11а; G³ садовъ 17г. 18. G¹, N³ і Ac³ мають старослов'янське закінчення ѧ (чи ꙗ), а не східно-слов'янське ѣ. 19. В прикметниках панують нестягнені форми на -аго, -оуѵму. 20. Імперфект звичайно нестягненої форми. 21. Східно-слов'янські пам'ятки простого аориста звичайно не знають, а тут маємо прѣидѫ 19а. 22. В словнику маємо слово трѣва 12в.

Проаналізувавши детально лінгвістичний й палеографічні особливості ЄЛ, спеціяльний дослідник пам'ятки, Н. Гринкова прийшла до висновку, що оригінал для списка ЄЛ був західно-болгарський; „в таком случае Евгениевская Псалтырь является одной из крайне немногочисленных русских рукописей, списанных с западно-болгарских текстов“ (ст. 306).

В. Ягіч відносить ЄП до пам'яток східно-слов'янських,—південного чи західно-південного походження («Четыре критико-палеографическія статьи», 1884 р. ст. 94).

Література. *Кеппенъ П.*: Списокъ русскимъ памятникамъ, II. № 19 ст. 22-24; Й о г о ж: Ueber Alterthum und Kunst in Russland, ст. 17.—*А. Востоковъ*: Описаніе рукописей преосвящ. Евгенія, 1821 р., див. «Учен. Записки 2-го отд. Академіі Наук» т. II ст. 59-75, 1855 р., передруковано в «Филологическія Наблюденія» 1865 р. ст. 135-140, — тут вперше дано короткий опис мови ЄП.—*Калайдовичъ К.*: Іоаннъ... 1824 р. ст. 97.—*Копитар* в «Glagolita Cloz.» 1836 р. ст. 41-41 подає виписку з ЄП.—*И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, «Извѣстія» 1863 р. т. X вип. 5 ст. 451-472, — повний текст 16 листків, зо знимком в окремім виданні; довгий спис помилок подає Н. Гринкова ст. 290-293.—*И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, Спб. 1868 р., ст. 183-184: коротка характеристика мови ЄП.—*В. Срезневскій*: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р., ч. I ст. 11-13, короткий опис пам'ятки палеографічний і лінгвістичний.—*Вл. Стасовъ*: Славянскій и восточный орнаментъ, Спб. 1887 р., на л. 108 дано ініціяли.—*Н. М. Каринскій*: Образцы письма, 1925 р., на таблиці 25 дає знимок л. 6-го ЄП. — *Н. Гринкова*: Евгениевская Псалтырь, как памятник русской письменности XI века, «Известия» 1925 р. т. 29 ст. 289-306,— докладний (але не повний) палеографічний і лінгвістичний аналіз пам'ятки.

---

11. Толстовський Псавтир.

Рукопис складається з 270 листів in f°, розмір писаної сторінки 21×13 cm. В книжці бракує початку й кінця,— починається з псальми 15, а кінчиться псальмою 146-ю; крім цього в середині нема псальм 29, 60, 61, 143 і 145; дещо з загубленого було допи-

сане, але вже на папері, в XVII-м віці,—це лл. 136-137 і 148-152. На книжці єсть декільки заміток пізнішого часу; єсть і латинські приписки (фрази з латинського псавтиря) з XVII віку, котрі може свідчать, що рукопис зберігався десь на землях українських. Пергамен тонкий, пожовклий, з багатьма дірками. Письмо—устав середнього розміру, на 3,2 mm високий, нестаранно написаний; писала не одна рука (пор. напр., лл. 230б, 236б і др.). Зміст пам'ятки—толковий Псавтир, з тими толкованнями, що приписуються св. Офанасію Олександрійському; це ті самі толкування, що й в Євгеніївськім Псавтиру. Належав Псавтир Ф. Толстому, чому й відомий в науці під назвою Толстовського; де Толстой добув цю пам'ятку, не знаємо; пізніще, разом з іншими рукописами ТП перейшов до Публичної Бібліотеки, де й зберігається під № F. п. 23. Наша пам'ятка—список з якогось південно-слов'янського оригіналу, що знати на ньому постійно; переписував східний слов'янин, котрий позоставив по собі також деякі сліди, але не багато. В примітці до праці П. А. Лаврова: „Описаніе семи рукописей" О. Бодянський додав про наш пам'ятник: «Можно сказать утвердительно, что онъ списанъ съ глагольскаго подлинника»[1]; таке твердження Бодянського можна підперти хиба тим, що в ТП часом плутаються ѣ і ꙗ (в глаголиці це один значок Ⱁⰰ), напр.: прѣмо 55, прѣпитѣти, питѣємі, трапетьна 17^{8} і др[2].

З правописних рис зазначу такі. 1. Як звичайно, маємо на початку слова чи складу ꙗ, але не скрізь. 2. Звичайно йотація зазначається: наковле 21^{24}, але частенько її брак: твож 24^{5}, рабьнаждьтьсѧ. 3. Панує ѱ, але дуже часте й шт. 4. Замість ѧ часом буває ѧ, напр.: кьсѧ 118^{6}, мѧ 118^{121}. 5. На л. 225 в пс. 118-й єсть два рази перевернуте ѡ: призьрѡи і съхранѡи. 6. Над початковою голосною слова чи складу ставиться крапку, ставиться однаково над йотованими чи не йотованими голосними.

---

[1] „Чтенія", Москва, 1858 р. кн. 4 ст. 33.

[2] При цитаціях з ТП просто сама цифра визначає лист, а цифра з цифрою вгорі визначає псальму і вірш її.

Головніщі ознаки мови ТП такі (на жаль тільки, з ТП оголошено дотепер дуже мало тексту). 1. Носові часто вживаються правильно, але поплутання їх з чистими теж дуже часте. 2. Так само й глухі стоять правильно на своїх місцях, але зникнення слабих глухих та поплутання їх один з одним частеньке; вокалізація *ъ*, *ь* рідка. 3. При сполученні з плавним глухий стоїть по нім, але часом і перед ним: **твьрдь** 18[2], **мьртвѣихъ** 247. 4. Бувають форми **скрьбь** 21[12], **скрьби** 24[17], G[3] **скрьбии** 24[22], а це, як твердить Ягіч (див. вище ст. 103), українська риса. 5. Повноголосних форм в надрукованих частинах не знайшов, але єсть **пожерети** 5. 6. Замість *ѣ* маємо *и* в слові **възвистите** 21[31], інші приклади неясні: **възиди на херовимъ и летѣ** 17[11]; а то буває *ѣ* зам. *и*, напр.: **непрѣстоупенъ**, **непрѣмѣсенъ**. 7. По *р* буває *е* зам. *ѣ*: **бренье** 17[43], **врема** 118[126], **жребиа** 21[19], **посредѣ** 21[15.23] 22[4], **прерѣканьа** 17[44], **урека** 21[15], **ищрека** 21[10], **урепина** пс. 21. 8. Форма з *а* в слові **помагаѫщаго** 21[12]. 9. Єсть **ѡлѣемь** 22[5], але його початкове *о* зам. *ѣ* могло повстати й з німецького. 10. Перед йотованою голосною дуже часто не *и*, а *ь*: **оупованье** 21[10], **съвѣдѣныа** 118[125] і т. п. 11. Панує dj > *жд*, але єсть часом і *ж*: **постѣижоуса** 118[6], **стоужаіжщиими** 22[5], **жажю** пс. 103, **оутвьржено** пс. 17 і др. 12. Тверде *р*: **ткороу**, **бороущиса** 55[3], **гороущѣ**, **гороущии**. 13. М'ягке *и*: **вѣньць** 20[4], **коньць** 17[36], **десница** 17[36], **палица** 22[4], **пѣтица** 182, **на колесницахъ** 19[8]. 14. Зникнення *д* в групі *здн*: **оупразнитьса** 135. 15. Епентетичне *л* скрізь, але часом його брак. 16. Sk перед ě, і дає **сц**, рідко **ст**. 17. Ab[1] звичайно на *-омь*, але досить частенько буває й *-ъмь*, *-ьмь*: **родъмь** 23, **мжжьмь** 17[26]. 18. D[1] на *-ови* дуже частий: **аврамоуви** пс. 104, **крижеви** 213; N[3]: **вѣсове**, **жидове** 11.27; G[3]: **львовъ** 21[22], **сѣновъ** 20[11]. 19. Прикметники на **-ан**: **мѣданъ** 17[35]. 20. Єсть N[1] прикметників на *-ой*: **на поуть истиньнои** 3, **ноуьнои кранъ** 182. 21. Звичайно Pr 3[1] і 3[3] на **-ть**, але часом буває й **-тъ**. 22. В закінченні Pr або Ft 3[3] часом відпадає *-ть*: **изидоу** 18[5], **падоу** 19[9]. 72[28], **проидѫ** 17[13]. 23. Приказовий спосіб на *-ѣ-*: **възмѣте** 23[7-9], **възкликнѣте** 80[2]. 24. Родовий в характері знахідного: **азъ побѣдихъ вьсего мира** (цей же приклад і в інших пам'ятках). 25. Давальний приналежности: **ц҃ѣ славѣ**

23^{8}, гѣ снлмъ 23^{10}. 26. В словнику багато південнослов'янських слів: рѣсноτа 212, лѣкъ 135, натрлкити 146 і т. п., а також кржжъ 213, попелъ 20^{19}, плотъ 212, оцѣсти 24^{11} (звичайна форма для всіх пам'яток), гѣмѣрениє 24^{18} (теж) і т. п.

Для досліду мови XI віку ТП дуже цінний, особливо цікаві толкування на псальми, де знаходимо багато цінного лексичного матеріялу. А. Соболевський та П. Владимирів рахують ТП за пам'ятку українську.

Література мала, бо пам'ятка ще не досліджена докладно. *П. А. Лавровскій*: Описаніе семи рукописей Имп. Спб. Публичной Библіотеки, „Чтенія" московські 1858 р. кн. 4 ст. 24-33 № III, короткий палеографічний та лінгвістичний опис, більше про словник ТП.—*И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ" 1868 р. т. III на ст. 155, 162-163 і 165 дано уривки з псальми 118 яко додаток до Слуцького Псавтиря. — *И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки, „Сборникъ" 1874 р. т. 12 ст. 43-62, дано текст псальм 17, 18 і 20-24, яко варіянти до Псавтиря А. Бичкова.—*В. Срезневскій*: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. ч. I ст. 17-25,—опис письма, мови, коротенький словник і аналіз перекладу, а в додатку на табл. III—IV знимки з ТП та її азбука. — *И. Срезневскій*: Древн. пам. русск. письма и языка, 1882 р. ст. 38.—*А. Соболевскій*: Новый трудъ г. Стасова, „Унив. Изв." Київ, 1887 р., май, ст. 53.—*П. Владимировъ*: Обзоръ южнорусскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст., „Чтенія въ ист. общ. Нестора Лѣтописца", Київ, 1890 р. кн. 4 ст. 108-109, рахує ТП за український, посилаючись на Соболевського.

---

12. Казання Григорія Богослова.

Казання (Слова) Григорія Богослова Петроградська Публична Бібліотека набула з приватних рук в 1824 році. Це пергаменовий рукопис, що склада-

ється з 376 листів в чвірку, розміром на 23,2×19,5 cm (а розмір писаної сторінки 18×12,5 cm). Пергамен тонкий і гладенький. Писано в два стовпці гарним уставним письмом, близьким до знаного і з інших пам'яток київського уставу XI в.; висота буков 3,5 mm. На деяких листах чорнило так вицвіло, що письмо читається з трудом. На полях книги багато приписок (глос), писаних тею ж рукою, що й увесь рукопис; єсть приписки й пізніщі. В багатьох місцях, особливо на лл. 1-10, пізніща рука повиправляла правопис та повставляла надрядкові значки (і наголоси), часом понаводила поблідлі букви. Кожне з 13 казань, крім останнього, починається з вузеньких заставочок, розмальованих синьою й червоною фарбами. Зберігається рукопис в Державній Бібліотеці в Петрограді № 1.Ѳ. п. 16. Ще П. Прейс звернув увагу, що в цій книзі єсть глаголицькі букви; дослідник КГБ, Будилович вказує тут глаголицькі букви *а*, *с*, *ъ*, що вживаються в слові замість кирилівських; а це, разом з деякими рисами правопису, дає можливість твердити, що наша пам'ятка—список з глаголицького оригіналу[1].

Зміст нашої пам'ятки—13 казань Григорія Богослова чи Назіянзина; це переклад з грецького, який повстав десь чи не в X віці у південних слов'ян. Хто був цей перекладчик, не знаємо, можемо про нього судити лише з його праці; це була людина, яка грецької мови не знала досконало, а між тим казання Григорія тяжкі для перекладу, тому й повстало в цій пам'ятці багато неточних та неправильних місць в порівнянні з грецьким оригіналом. Перекладчик сліпо йшов за своїм оригіналом і перекладав слово за словом; а через те, що в той час запас слів слов'янської літературної мови не був великим (та й перекладчик не володів ним в досконалості), переклад вийшов постільки темним, що в багатьох місцях потрібує порівняння з грецьким оригіналом, щоб його зрозуміти. До всього цього українець, що списував з цього пів-

---

[1] Так твердив ще Шафарик: „это списокъ съ рукописи глагольской", див. „Извѣстія" 1852 р. т. I ст. 371; в новий час про це ж твердить Н. Дурново в „Южн. Фил." 1924 р. IV ст. 78.

денно-слов'янського глаголицького оригіналу, не скрізь добре розумів текст, а тому наробив багато нових помилок; напр. замість лика він переписав келика 92б[1], а зам. назареи написав назин иереи 248а. Може через цю неуважливість переписувача й повстав на л. 101в.г долі такий запис, яко наука йому: ѵьгле (ім'я писаря?) крикаѣ глако пиши прако. Крім цього списка казань Григорія Богослова маємо ще немало й інших з XIV-XVII віків, що дає можливість досліджувати сам переклад.

Головні ознаки правопису. 1. Букви ѣ вживається, як і по інших українських пам'ятках, на початку слова чи складу, але частенько й плутається з ѣ; часте ѣ й по приголосних, особливо по л, н. 2. Частіше ъі, рідше ы; часом ъ та і з'єднані лінією, а то і маленьке вгорі. 3. Панує шт, але дуже часте й щ, особливо там, де бракувало місця для написання шт. 4. Часто не зазначається йотації: дѣланиѣ 27в.45а, мѣслънаа 50в, зълодѣа 51г; звичайно, це вплив південнослов'янського оригіналу. 5. Впливом глаголицького оригіналу можна пояснити й часте поплутання буков ꙗ та ѣ, бо вони в глаголиці передаються одною буквою ⰰ, напр.: ѣзінѣ 203б.297а.324в (часте й по інших пам'ятках), далѣаѣ 298б, доблѣаѣсть 118б, прѣмо 234в, N[1] канѣ 104в і т. п. 6. В декількох місцях трапляється оригінальна форма для ѣ,—це перекреслені титлою ⁀ букви а або ⰰ. 7. Титла ⁀ не часті, бо багато слів, що звичайно пишуться з покриттям, тут пишуться повно. 8. З надрядкових значків часом маємо й крапку над голосною. 9. Панують знаки розділові горішня крапка або двокрапка. 10. Писар любить писати *о* з крапкою в середині; єсть чимало лігатур.

В мові нашої пам'тки багатенько місцевих ознак. Зазначу хоча б такі. *Вокалізм.* 1. Носові вживаються більш-менш правильно, але часто буває поплутання їх з чистими; на л. 51г читаємо съжалилъси, як і сьогодні говорять в Галичині. 2. Глухі вживаються правильно,

---

[1] Буквами *а, б, в, г* зазначаю чотири стовпці тексту на листі. Дослід правопису та мови роблю на основі видання А. Будиловича 1875 р.

але не мало пропусків слабих та поплутання їх між собою; вокалізація ъ, ь, не рідка; цікаве кото 78б; форму нзо оѡоиж 154б рахують українською ознакою (див. Ол. Колесса в „Archiv“ 1896 р. т. 18 ст. 508); в кінці рядків часом ъ не дописується. 3. При сполученні з плавними глухий ставиться по нім, рідко перед ним: търгъ 366а, тьрпѣти 337г і др. 4. Рідко ѣ передається через и, напр.: съ стинъı 6в, исили (?) 79б, доселѣ 34а і досели 263а; пор. в чужих словах: къ кѣтыıхъ 33г, кѣтьиствомь 43б, але відоме і в інших памятках. 5. Нове ѣ (для зазначення е > і): съпастѣнїе 7г; може ще рождѣнъ, исходѣнъı 10б і др. 6. Нема ѣ по *р*: вредьнъ 30в. 7. Дуже багато прикладів поплутання ъı з и: оубивала 282б (оубыıвала?), дыю жьретъ 322б, мьногажьди 79в, лъıстъı 52а, наоучеными 341а, по пъıтании (= питании) 55а, старьци не милоуіемн, дѣвъı оухоулıюемъı 248а; часто по *р*, яко результат його отвердіння: рикала 299а, тръıзнж 86а і т. п. 8. Повноголосних форм не багато: коротитъсѧ 246а, холокъıнхъ 122а; в приписках: огородніїкъ 369в, сторожъ стерегъ 204б, пелена 21б; Будилович зазначає ще городоу 73б, але в тексті градоу; форм т. зв. з другим повноголосом багато: мьрьтвъ 349б і т. п. 9. Зміну *е* на *о* по шиплячих маємо в слові нноуосоже 24г. 10. Поплутання къ з оу, напр.: къгодьникъ 292г, къгодьнъıиıхъ 8б, оуселишисѧ 107а, оуселıенаѧ 271г, іеже уписалъ іесмь къписахъ 143а. 11. Наближення ненаголошеного *о* до *у*: оудолѣвала 300в, оузирала 302а. 12. Зникнення початкового и: съповѣданиıе 23а, съповѣданиѧ 62г, съповѣдѣ 63в, съповѣдаıетъ 63а, съповѣдаıжть 33а, съповѣдахъ 27а, съповѣдаıжщиıхъ 63а (ці самі слова маємо тут і з и на початку), трѣбованиıемь и (?) зволенıемь 176в. 13. Зміна *о* на *а*: помагати 59б, помагаıетъ 51г, помагаютъ 134а, правда, відоме у всіх пам'ятках, див. ще 26.51г.55г. 77а.83а. 14. Зміна початкового ıе на оı: оше 145б, в приписці: одїна 203г (олѣи 310а могло прийти з д.-г. -нім. olei). 15. В приписці єсть роздѣлена 203г. 16. Протетичне *в*: вжтробж 314а (*в* витерто), вжзъı 195г, въплъııсѧ 51б (пор. вище ст. 52).

Консонантизм. 1. Дуже часто замість *жд* маємо живе *ж*: вижь 350в, дажь 110г, надежа 298а, по наслажении 313в, прѣже 86.216.320г, въсхожанига 8в, хоуже 18в, гос-

пожеⷢ 75а, гражани 150г, рожьство 148в, прихожю 168б, оуурѣжаа 269б і т. п. 2. Замість шт з tj рідко ч: чюжды 122б, чюжего 376а, съкрочуаасѧ 282б; частіще буває шч: ашче 133в, имѫшче 71а, отъѣшча 65в і т. п. 3. Тверде *р*: горкаго 134б, кесароу 7в, съ кесаровомь 113а, по морѫ 222в, съмощрѫ 45г, тваръ 305в, творѫ 85б, цр̄ъ 60г і др. 4. Отвердіння *м* дуже часте: стлъпъмъ 313в і др. 5. Поплутання *г* і *х*, як результат придихової вимови *г* (= h): ходъ (годъ) 146б, слугъ (слухъ) 336а. 6. Зникнення *д*, що не рідко знають пам'ятки й інших рецензій: о празницѣ 9а, празноужштинухъ 9а, семое 358а, до семи 24б. 7. М'ягке *и*: агньць 203г, коньць 80б, старьць 298б, пшеница 55а, птица 75в, сраница 75в, старьца 13а, до коньца 43а і др. 8. Вимова ѳ як *т*: атины 33г. 34а, тьмьнанъ 236а, трискиа 4а; пор. ще голиада 110г. 9. Sk перед ě часом не змінюється: (на) воскѣ 188в. 10. Епентетичне *л* скрізь, але часом його й не буває (вплив оригіналу): земѧ 244в, приеметь 306а.

Морфологія. 1. Ab¹ *о* основ звичайно кінчиться на *-омь*, *-емь*, але дуже часто маємо тут і *-ъмь*, *-ьмь*: богъмь 10в, грѣхъмь 18в, нравъмь 41б, свѣтъмь 1в, въпльмь 36в, кесарьмь 113а і т. п. 2. Трапляються (але не всі ясні) слова сер. роду N¹ на -иа зам. -ие (пор. сучасні життя і т. п.): отъданиа надъгробьноє 266г, добро и отъшествїа 166б, благопостижьно и цр̄ско сжште похвалѣниа 34б, доброє и оуѧуско приуастиа 240г. 3. Уживання форм D¹ замість L¹: ѡ жестосрьдоумоу фараосѣ 305а. 4. D¹ на *-ови* частий: гласови 158б, дъневи 3а, змиєви 155в, моревы 107г, нилови 285б, олтареви 167г, самовластиєви 155б, христосови 196г, цѣсареви 202а і т. п.; цікаво, що вже в цій пам'ятці маємо й закінчення *-ові*: дх̄кѣ 356в (пор. дхвї 357а). 5. N¹ на *-ове* частий: бѣсове 5а, врачеве 179а, дарове 236г, домове 52г, садове 239а, свѣтове 18г, смѣхове 271б чиноке 10а. 6. G³ на *-овъ*, *-евъ*: колокъ 320в, даровъ 97г домовъ 77в, дъждевъ 290г, плачевъ 248б. 7. G¹ слів жіночого роду на *ѣ*: мѫчителѣ 2б. 8. Прикметники на *-ан*: мраморанъи 77б. 9. Закінчення *-ого*: ѥдиного 34г.43а.65а, оного 21в, иного некого 66б. 10. Pr 3¹ і 3³ звичайно кінчиться на *-ть*, закінчення *-тъ* рідке. 11. В закінченні Pr *-ет* часто відпадає *-ть*: бѫде 294б, достане 176б, може 204г,

подобаѣ 237а, прѣщлаѣ 74г 1 т. п. 12. Pr 1^3 на *-мо*: кѣроуѣмо 45а. 13. Приказовий спосіб з *ѣ* частий: къзъмѣмъ 1в, къзнесѣмь 316в, обьмѣмсѧ 373а („Извѣстія" 1853 р. т. II ст. 255 дають объімѣмсѧ), късплещѣте 79г, къстанѣте 120г, идѣте 123г. 14. Зміна ѧ на *съ*: оукоись 366а (?). 15. Імперфект часом на а: дадаше 59г; єсть форми на -шете (див. Ягіча: „Четыре статьи" ст. 94). 16. Форм на *-овати* (тепер *-увати*) багато: описовати 10г, праздънковати 1б 1 т. п. 17. Неясне: елико до нѣрлма 90г, а треба отъ, тому виникає питання, чи тут отъ не зазначено через одо (пор. українське *од*). 18. Вживання *є* для всіх осіб: (ты) уистъ ѥсть (зам. ѥси) 112а.

В тексті дуже багато слів, які й сьогодні знаходимо в живій українській мові, напр.: каклѣнига 269б, касиль 47в, кеуерѣ 26в, годинѣ 20б, гощю моа дроугъі 237в, григора 162б, дикимо ѥсть 151в, еуга, еугъі 10г, клопота 166а, николи 44в, погониуи 199а, подока 10г, попеломъ 2а, рало 188г, безъ скара 55в, седмора врата 77б, седморо 359б, съгола 301, телица 2а, тажари 319г, оудобизна 123г, змиа хапліжща 113а, цкилити 2г, уароуіжть 224в 1 т. п.

Що писар нашої пам'ятки був українцем, про це нема сумніву[1]; але з якої саме місцевості був він? Чи не першим проф. А. Кримський назвав КГБ червоноруськими; в „Украинская грамматика" 1907 р. т. I вип. I на ст. 47 він пише про цю пам'ятку: „въ ней есть черты языка и правописанія, рѣзко отличающія ее отъ безусловно несомнѣнныхъ кіевскихъ памятниковъ—Изборниковъ Святослава 1073 и 1076 года, а общее впечатлѣніе отъ чтенія ея такое, что это памятникъ з а п а д н о-малорусскій и въ частности червонорусскій". В другій праці Кримський знову зве цю пам'ятку червоно-руською, а ближче — південно-галицькою[2]. Проф. Ол. Колесса пробує ще ближче за-

[1] На л. 252 есть пізніщий запис про те, що року 1276 прийшов до Новгороду архієпископ Климент, отже в XIII ст. наш рукопис вже переховувався в Новгороді; певне на основі цього Шафарик твердив про писаря КГБ: „переписчикъ былъ русскій, вѣроятно, Новгородецъ", див. „Извѣстія" 1852 р. т. I ст. 371.

[2] Нариси з історії української мови, Київ, 1924 р., ст. 97.

значити місце КГБ: „За найважнійший памятник, написаний, по моїй думці, неперечно в західній части українського Закарпаття, треба вважати Слова Григорія Богослова з XI. в. На дуже старинному церковно-слов'янському підкладі тексту бачимо з одного боку діялектольогічні прикмети старо-українські, а з другого, поруч незначних польських, виразні чесько-словацькі. Се могло статися лише на західних окраїнах Закарпатської Руси-України, де сусідують із собою три етнічні території: чесько-словацька, українська і польська і де безпосередно сягали з Моравії відголоси діяльности словянських апостолів та їх учеників; се проявилося в старинним підкладі староболгарського тексту сеї рукописі“ [1]. Дійсно, в КГБ знаходимо немало західно-українських виразів, напр.: **просвѣтимъ оуи да право гладаємъ** 136б, **мальженьствоу** 196г, **малъженъноумоу житиѣ** 76в, **тросками** 284в, **смрѣуиємь** 59б, **раунша пранти** 318б, **оутрѣпенню** 33в і т. п. Але ці й подібні вирази я не звав би польськими,—їх ще з до-історичних часів мала в своїй мові західна вітка українського народу.

Література. *А. Востоковъ*: Рукопись перевода твореній Григорія Богослова, XI вѣка, „Библіографическія Листы“ 1825 р. ст. 85-91; передруковано в «Филологическія Наблюденія» 1865 р. ст. 151-156; короткий опис пам'ятки; майже цілу пам'ятку цю Востоков переніс до свого Словника. — *П. Шафарикъ*: Взглядъ на древность глагольской письменности, „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 370-371, про глаголицькі літери в КГБ.—*Н. Чернышевскій*: Слова Григорія Богослова, I, „Извѣстія“ 1853 р. т. II ст. 247-255,—короткий опис рукопису, дано початок і кінець кожного Слова. Продовження цього дав *И. Срезневскій*: Слова Григорія Богослова, II, „Извѣстія“ 1854 р. т.

---

[1] Погляд на історію української мови, Прага, 1924 р. ст. 18. Автор ще додає: „Діялектольогічну характеристику сього памятника, з яким я мав нагоду зазнайомитися в Петербурзі безпосередно з рукописі, не зовсім вірно виданої Будиловичем,— оголошу незабаром“. Шановному авторові бажаємо якнайскоріше здійснити свою цінну обіцянку.

III ст. 27-38, тут видрукуване ціле X Слово, лл. 304-324; продовження цього, яко III ч., дано в „Извѣстія“ 1855 р. т. IV ст. 294-312,—реконструований згідно з грецьким оригіналом текст X Слова; багато приміток що до перекладу пам'ятки; IX-те Слово видрукував Срезневський в «Древніе пам. рус. п. и яз.», див. «Извѣстія» 1861-1863 р. т. X ст. 486-490. — *В. Ламанскій*: О нѣкоторыхъ славянскихъ рукописяхъ въ Бѣлградѣ, Загребѣ и Вѣнѣ, див. „Записки Ак. Наукъ“ 1854 р. т. VI,—єсть трохи про мову КГБ. — *А. Горскій—К. Невоструевъ*: Описаніе слав. рук. Моск. Синод. Библіотеки, М. 1859 р., II, 2 №№ 117-124,—опис інших списків КГБ з XIV-XVII віків, дає аналіз перекладу.—*Ѳ. Буслаевъ*: Историческая христоматія, М. 1861 р. ст. 321-331,—уривок з X слова, що його видав Срезневський, багато граматичних пояснень.—*И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ“ 1868 р. т. III ст. 181-183, короткий опис мови та правопису.—*А. Будиловичъ*: Изслѣдованіе языка древнеславянскаго перевода XIII Словъ Григорія Богослова по рукописи Имп. Публичной Библіотеки XI вѣка, Спб. 1871 р. VI+154 ст.+3 табл. знимків; тут дано опис палеографічний та лінгвістичний, а також добрий аналіз самого перекладу в порівнянні з грецьким текстом. Рец. Бодуэнъ-де-Куртенэ в „ЖМНПр“ 1872 р. ч. 162, серпень, ст. 342-363, 1 ч. 164, листопад, ст. 166-189.— *А. Будиловичъ*: XIII Словъ Григорія Богослова въ древнеславянскомъ переводѣ по рукописи Имп. Публичной Библіотеки XI вѣка, Спб. 1875 р., XII+285 ст., повний текст, а долі пояснення та грецький текст для трудніщих місць; видання не задовольняюче. — *Н. Дурново*: Русские рукописи XI и XII вв., „Іужн. Фил.“ 1924 р. т. IV ст. 78-79.

13. Пандекти Антіоха.

Східно-слов'янський список з Пандектів Антіоха має 310 листків[1], розміром 22×17,7 cm, писаних в два стовпці. Пам'ятку писали три руки: I. лл. 18б-188б, II. лл. 189-308 і III. лл. 1-18, 29б-31б, 59б, 60, 65, 97, 103, 103б, 106б і 153[2]. Письмо I писаря трохи похилене наліво, тоді як письмо II писаря має нахил вправо; букви приблизно на 3 mm високі. Збереглася книга майже вся, бракує лише декількох листків. Пам'ятка знаходилася в Воскресенськім Новоєрусалимськім манастирі (по опису архм. Леонида № 81), тепер зберігається в Історичнім Музеї в Москві, куди перейшла з б. Синодальної Бібліотеки. В ініціялах єсть блакитна фарба.

Письмо ПА дуже нестійке; на деяких листках воно занадто поспішне й нагадує будучий півустав (пор. лл. 309б і 310). Різниця між товстими й тонкими лініями часом виступає в письмі занадто різко. Цікаво, що в деяких місцях ПА знаходимо букву ѩ написану так: іѧ, цеб-то без з'єднуючої лінії, що Н. Каринський зве „первоначальным начертанием йотованных гласных"; а саме це явище—напис йотованих без з'єднуючої лінії—„должно быть отнесено едва ли не к эпохе создания кирилловского алфавита и к эпохе начального его употребления в письменности"[3].

Правопис ПА. 1. Йотація а зазначається через іа, часом тільки крапкою над а; часто йотації зовсім не зазначається: зълла 129б. 2. Букви ѥ та е вживаються без різниці, перша часом і по приголосній. 3. Йотоване ѩ рідке. 4. Частенько ставиться ѣ зам. іа: пр҃ѣмо 176, N[1] зъла конѣ 169б. 5. Досить часто зам. ъі

---

[1] Н. Дурново в „Іужнослов. Фил." 1924 р. т. IV ст. 80 твердить, що ПА має 308 листків.

[2] Так ділить ПА між трох писарів П. Копко. Але Н. Каринський („Образцы письма" ст. 12) приймає тільки двох писарів: 1-й написав лл. 18б-29 і 32-309, рука в нього вправна й міцна; 2-й писар написав лл. 2-18б і 30б-31б, руку мав невправну й несталу.

[3] Образцы письма, 1925 р. ст. 7б і 13а.

ставиться ъ, напр.: мъ 203, N³ молитвъ 233б, бъти 50 і др. 6. Дуже часто вживається а зам. а(га) по ц, рідше по ш, у, ще рідше по ж. 7. Панує и, по голосній часто маємо ї, буква і рідка. 8. Панує ъі, але крім неї єсть ще й інші форми: частенько ы, рідше ъі (ъ звязане лінією з і), часом ъи. 9. Часом трапляється ѳи. 10. Перший писар звичайно пише шт, а другий щ; в сполученні шт часто т пишеться над ш. 11. Не мало ріжних лігатур, а самі літери часто виносяться над рядок. 12. Часто пропускаються цілі склади.

Східно-слов'янські ознаки в мові такі. 1. Носові звуки вживаються досить правильно, але єсть поплутання їх між собою та з чистими. 2. Повноголосної форми вжито 4 рази: серебро 24б, серебра 30 bis, уерес' 21; єсть ще хромиих 251, може з пропущеним о по х. 3. Зміна початкового ѣ на о лише в слові окаиниастъ 79б. 4. Поплутання оу з къ, напр.: оудворихъся 183, оуселитьса 204 і др. 5. Замість ст.-сл. ра- маємо ро-, напр.: къздроста 172б, роботъі 188, розгнѣваіжть 187. 6. Поплутання ъі з и не часте: Ac³ граждани 106б, N³ отъсѣуенъі 279, часто бъімь зам. бимь, манастъіра 4б і монастира 2. 7. Сполучення dj дає жд, але рідко буває й ж: такоже 18б, прѣже47, послѣже147, вижю 152, стражеть 200 і др 8. Єсть два випадки написання ц зам. у: црьиьць 23, отъ плацжщиихъ 194б, але це певне описки, а не північно-руська діялектична риса; пор. в Савиній Книзі село скждьдьнице 115б; не забудьмо також, що поплутання ц і ч знають і т. зв. „галицько-волинські" пам'ятки, а також сучасні західно-українські говірки, напр. *ци* зам. *чи*. 9. Суфікс -ан- в прикметниках: тръстанъ 176б, дрѣванъ 204, плътанъ 297.223. 10. Займенникова форма токѣ 140. 11. Дуже часто в Pr закінчення -ть, хоч так само часте і -тъ. 12. Pr без -тъ: ѥ 76, бждѣ 111б, отвѣштавае 148б, призыкаѥ 163, не хоще 220б.

Інші ознаки. 13. В більшості своїй глухі вживаються правильно, але не мало й відступлень від нормального їх вживання, а саме: слабі ъ, ь частенько опускаються, що часом зазначується надрядковим значком; вокалізація єсть: частіще ь>е, рідко ъ>о; поплутання глухих через асиміляцію чи лабіалізацію дуже часте. 14. При

сполученні з плавними глухий ставиться по ній: **влъкъ** 68б, **отъкрыста** 154б, східно-слов'янських форм з глухим перед плавним зовсім нема. 15. Сполучення **ѣ+и**: **зъканзі имъ** 12, **пръимъі и** 10, **къі истинѫ** 27, **къі иномъ** 60 і др. 16. Перед йотованою голосною панує **ь**, а не **и**. 17. Часте поплутання **ѣ** з **и**: **оучитела** 119, **оуслъшити** 81б і т. п. 18. Єсть форма **манастъіръ** 4б з грецького μανα-στήριον. 19. М'ягке **ц**: **цръньць** 23, **пъшеница** 7б, **къдовица** 17б. 20. Звичайно епентетичне **л** скрізь, але часто його й нема. 21. Sk перед **ѣ**, **и** дає **щ**. 22. В сполученні **здн** часом випадає **д**: **оупразни** 47, **празнь** 155, **оупразнокана** 43. 23. Грецька буква **ϑ** передається через **ф**, **т**, **ф**. 24. Ab¹ постійно на **-омь**, **-емь** (часом **-омъ**, **-емъ**, і тільки два рази східно слов'янське **-ъмь**: **трудъмь** 46б і **дългъмь** 107б. 25. L³ звичайно на **-ѣхъ** чи **-ѣхъ**. 26. N⁰ на **-ове** частий: **вѣтове** 100, **оудове** 168б, **волове** 271б, **врѣдове** 207 і др. 27. В прикметниках панують не стягнені форми, а стягнені рідкі. 28. Часом буває дієйменник на **-ть**: **хранить** 173б, **къселитъса** 189б.244, **гонить** 280. 29. Імперфект в І частині нестягнений, а в ІІ стягнений.

Дослідник мови Пандектів, П. Копко висловив думку, що ПА написані „3-мя монахами во время ихъ пребыванія *на югѣ*", ченці списували, дуже поспішаючи („Извѣстія" XX кн. 4 ст. 88); і в другім місці своєї праці він твердить, що „мы имѣемъ полное право съ увѣренностью считать нашъ памятникъ памятникомъ *македонскаго* происхожденія" (ib. кн. 3 ст. 157—158). Але це твердження Копка не розв'язує питання, з якої саме землі походили писарі пам'ятки. А. Кримський зве ПА пам'яткою новгородською[1]. А. Соболевський про пам'ятку коротенько твердить: „писаные едва ли не въ

---

1 Украинская грамматика, М. 1907 р. т. І вип. 1 ст. 134. Див. ще „Филологія и Погодинская гипотеза" 1904 р. ст. 62—63; Кримський базується на поплутанні **ц** і **ч** та **ш** і **с**, що єсть ознакою новгородською; але на цілу велику пам'ятку перших випадків тільки два, а других—всього один, а тому це могли бути й прості описки. Не забудьмо ще, що поплутання **ч** і **ц** знають часом і українські пам'ятки, як знають його й сучасні різні українські говори.

Кіевѣ"[1]—І таке твердження можна оперти на характері письма, а ознаки мови так само не будуть тому противитися. Київською рахує цю пам'ятку й Вл. Стасов на основі аналізу орнамента. Пам'ятка звичайно вважається за пам'ятку XI-го віку; Є. Карський, правда, відносить її на XI-XII в.[2]

П. Копко твердить, здається, досить грунтовно, що ПА списані з глаголицького оригіналу.[3]

Література. *К. Калайдовичъ*: Іоаннъ Эксархъ Болгарскій, М. 1824 р. ст. 12, 95-96.—*Архим. Амфилохій* та *И. Срезневскій*: Выписки изъ списка Пандекта Антіохова XI в., „Извѣстія" 1858 р. ст. 41-48, 147-155, —коротенький опис, виписки та знимок з 21 ініціяла. —*Арх. Амфилохій*: Описаніе рукописей Воскресенскаго монастыря, „Извѣстія" 1859 р. т. VIII ст. 101-106, під № 30 дано палеографічний опис ПА та виписки з нього.—*Архим. Амфилохій*: Изъ пандекта Антіохова XI в., див. „Матеріалы для сравнительнаго словаря" 1863 р. т. VIII ст. 1-58; див. ще т. V ст. 161-190, виписки.—Крім цього, о. Амфилохій зняв фотографічно 10 сторінок ПА (де знимки?), див. „Извѣстія" 1859 р. т. VIII ст. 160.—*И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія" 1861-1863 р. т. X ст. 490-494, виписки. *Архим. Амфилохій*: Словарь изъ Пандекта Антіоха по списку XI вѣка Воскресенской Новоіерусалимской бібліотеки, М. 1880 р.— *Вл. Стасовъ*: Славянскій и восточный орнаментъ по рукописямъ древняго и новаго времени, Спб. 1887 р., —на л. 42 дано заставку та ініціяли, зве цю пам'ятку київською.—*Архим. Амфилохій*: Изслѣдованіе Пандекта Антіоха XI вѣка, 1863 р. (праця в 1863 р. удостоєна Демидівської премії),—тут дано палеграфічний та лінгвістичний (недокладний) опис пам'ятки з слов-

---

[1] Лекціи по исторіи русскаго языка, М. 1903 р., вид 3, ст. 12; те саме див. в „Унив. Изв"., Київ, 1887 р. кн. 5 ст. 52 і 54,—пам'ятка Київська.

[2] Славянская Кирилловская палеография, Спб. 1928 р. ст. 132, 380-381; В. І. Григорович в „Извѣстія" 1851 р. т. I ст. 97 відносить ПА на XIII вік.

[3] „Извѣстія" 1915 р. кн. 3 ст. 174.

ником.—*Архим. Леонидъ*: Описаніе славянорусскихъ рукописей книгохранилища Воскресенскаго монастыря, М. 1871 р. (з „Чтенія" кн. 1) № 81.—*И. И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, 1882 р., вид. 2, ст. 40; в 1-м виданні 1863 р. дано виписки з ПА.—*П. М. Копко*: Изслѣдованіе о языкѣ Пандектовъ Антіоха XI в., розділи I-XVIII, „Извѣстія" 1915 р. кн. 3 ст. 139-216, кн. 4 ст. 1-92.—*Н. Н. Дурново*: Русские рукописи XI и XII в в., „Іужнословенски Филолог" 1924 р. кн. 4 ст. 80.—*Е. Карский*: Палеографія, 1928 р., на ст. 380-381 дав два знимки з ПА.—*Н. Каринский*: Образцы письма, 1925 р. ст. 12, — палеографічний аналіз письма, на таблиці 15-й знимок л. 1а в натуральну величину.

---

14. Синайський Патерик.

Синайський Патерик—по-грецькому Лимонар чи Левада (Луг) Духовна — написав візантійський письменник Іван Мосх (к. VI—п. VII в.); працю досить рано перекладено на слов'янську мову; переклад добрий, але в дуже багатьох місцях знати, що перекладчик деяких грецьких слів зовсім не розумів. Пам'ятка складається з 184 листів розміром 19,9×17,7 cm, по 20 рядків на сторінці; але два перших листи до Патерика не стосуються: 1-й л. був чистий, а записаний десь в XIV віці, так само л. 2-й, вставний, походить з XIV-го віку; таким чином Патерик починається з л. 3-го, а тому складається з 182 листів. Писано на доброму пергамені, письмо дуже гарне, на 2,7 mm високе; на деяких сторінках (22, 25, 60б, 70, 71 і др.) воно похиле. Зберігався СП в Патріяршій Бібліотеці в Москві № 551, тепер він в Історичнім Музеї.

Правопис не сталий і не скрізь однаковий. Букву ѥ пишеться як звичайно; єсть ѣ і ы; часте ѫ, але єсть сторінки без ѫ; де-не-де єсть шт замість щ; м'якість *л* та *н* зазначається гачечком справа: ѓ, ѝ.

В мові СП досить багато східно-слов'янських мовних ознак, а саме. 1. Поплутання носових з чистими не

рідке. 2. Пропуск глухих в слабій позиції частий. 3. В сполученні з плавним глухий пишеться перед ним, або по нім: търпи, цьркъвь. 4. Повноголосних форм не мало: берема 13, золотъника 29.82, мороморѣ, небережахоу, оборотити, перегноувъ 113б, сторонъника 14, оумерети 30. 54.128, хворостина, уерквіе 13.28; до повноголосних форм треба віднести, певне, й ці (з недописаним одним *о*): кротъі 110, злотъника 29.82.83.89, оброниша, плониша 79, поклоуи, роспоръши 131 і др. 5. Зміна початкового ю на о не рідка: одинъ 58.74.86.121, одина 59.74.90, одиноу 90, одиною 90, къ одинѣмь 58, олико, олишьдъі („Сборникъ“ т. 20 ст. 104), а також: одъва 126, оже 26.83, още 27.35. 6. Зміна початкового ра-, ла- на ро-, ло-, напр.: робота, Ac¹ робѫ, робою, робица, росъіпа, роспоръши 131.266, роздвигъ 74, локътию і др. 7. Часом и зам. ѣ: о авкѣ маркє[л]и 58, къ палестини 63, отътоли 63.73.94 (тут цитація з видання Срезневського). 8. Замість ѣ в рѣ маємо е: къ средѫ 120, древанъ. 9. Замість из маємо къі: къінемъ 74. 10. Поплутання къ з оу: къзаконѣнааго 31, оуєленъіа 112. 11. Звук ж зам. ст.-сл. жд: вѣжь 129, дажь, невръженъ 22, оражакати 126, тоужь 79 і др. 12. Звук ч зам. ст.-сл. шт: хочеши 26, хочемъ, обьчь, дъчькѫ 282, шьпъчюща, скрьжьчюща, дъва лькича 10 і др. 13. Зникнення д в слові семьіи 128. 14. М'ягке ц: старьца, старьцю, горицю, клѣтьцю і т. п. 15. Sk перед ě, і часом не змінюється: апостольскѣи 22.16. G¹ N³ A³ кінчиться на -ѣ зам. ст.-сл.-а: до земѣ, своѣ волъі, лоучѣ і др. 17. Ab¹: именьмь, къ гнѣвьмь. 18. D¹ L¹ тобѣ, собѣ. 19. В закінченні Pr 3¹ -еть часто опускається -ть: вѫде 155, хоще 131, послоушаѥ 133, так само ю 24.34 і др. 20. Pr на -ть. 21. Суфикс прикметників -ан зам. ст.-сл. -ѣи, напр.: древанъ. 22. Ягіч (Критическія замѣтки, ст. 26) підкреслює „південноруські“ форми скърбить, скърби. З інших рис зазначу ще: 1. Згідно з грецьким μοναστήριον маємо скрізь: манастъіра, манастъіра, манастъірю, къ манастъіри і т. п. 2. Поплутання буков ѫ, ѭ і т, яко результат однакової вимови їх: гетъсимани 133 і др. 3. Багато цікавих давніх слів, напр. година, або таких як говорите і т. п.

Соболевський, вказуючи на деякі (неясні) при-

клади поплутання ц і ѵ, рахує ПС за пам'ятку північно-руську; навпаки, Шахматов не знаходить в СП змішування ц з ѵ. І. Срезневський, перший видавець СП, про вік нашої пам'ятки писав, що вона, „судя по почерку, принадлежитъ къ числу памятниковъ конца XI вѣка или много-много начала XII вѣка“ („Сборникъ“ т. 20 ст. 49). За Срезневським Н. Волков (ст. 87 № 589) відніс СП вже впрост на XII в. Навпаки, Н. Дурново настоює на XI віці: „Вопреки мнению большинства исследователей—пише він,—но в согласии с Шахматовым отношу эту рукопись к XI в.: в ней нет начертаний, появляющихся только в конце XI в. или позднее; в то же время встречается, особенно на страницах, писанных косым почерком, очень архаичное ѣ с мачтой не выше уровня строки и с очень низко опущенным коромыслом, напоминающим ѣ в Сав.; очень архаичный характер носит попадающийся на некоторых страницах наклонный почерк“ (ст. 79-60).

Література. *И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки, № 83, «Сборникъ» 1879 р. т. 20 ст. 49-110, опис пам'ятки й великі уривки, а також словник цікавіщих виразів.—Й о г о ж: Древніе памятники русскаго письма и языка, 1882 р. ст. 40.—*П. Владимировъ*: Обзоръ, 1890 р. ст. 108.—*Н. Волковъ*: Статистическія свѣдѣнія, 1897 р. ст. 87 № 589.—*А. Кримскій*: Украинская грамматика, М. 1908 р. т. I вип. 2 ст. 205ѵ.—*Н. Дурново:* Русские рукописи, „Южн. Фил.“ 1924 р. IV. 79-80.

---

15. Уривок з життя св. Кондрата.

Життя св. мученика Кондрата (пам'ять святкується 10 березня) це пам'ятка, що складається лише з двох листків, писаних в два стовпці, на пергамені, розміром в лист на 29,9×23,7 cm (розмір писаного стовпця 23,0×6,5-7,2 cm). Знайшов пам'ятку архієпископ Псковський (пізніще митрополит) Євгеній Болховитинов, але не відомо де і при яких обставинах.

Архієпископ всі свої старші пам'ятки, в тім числі й ЖК, віддав Ол. Востокову для вивчення, а той, в листі до архієп. Євгенія з 21 листопаду 1821 р. дав перший опис ЖК (Востоков, між іншим, приймав нашу пам'ятку за один лист). Пізніще Євгенівські пам'ятки перейшли до Древлехранилища Погодина, який видав одну сторінку нашої пам'ятки. В липні 1851 р. Древлехранилище Погодина купила Публична Петроградська Бібліотека, і з того часу ЖК переховується в ній, в збірці Погодина № 64.

Крім нашої пам'ятки, ЖК дійшло ще й в Супрасльській березневій Мінеї під 10 березня, займаючи в Люблянській частині 12 листів, лл. 50-61, в виданні Север'янова ст. 97-119; наші два листи відповідають в Супр. Мінеї листам 51б-52б і 58-58б (в виданні Север'янова це ст. 100-102 і 113-114). Переклади нашої пам'ятки й СМ не однакові, різні, хоч і не дуже далекі, бо зроблені з одного грецького тексту.

Писано пам'ятку гарним уставним письмом, висота буков 3,5—3,7 mm. Єсть цікаві букви: так, ѕ тут має форму *Z*, тільки долішня лінія має гачечок, опущений додолу; у букви ꙋ ціла лінія геометрично рівна, а не вигнута, права частина має форму півкруга; взагалі це *р* нагадує скорі наше друковане гражданське; *пс* має форму хреста ☩; у ѣі часті зв'язані лінією; зовсім нема ѥ та ѧ. В слові ѵоуд'нѣінχъ 1б дуже цікаве ѹ, а саме у має гачечок справа ˜, як то буває в деяких болгарських рукописах у *л* та *н* для зазначення їхньої м'якости; думаю, що цей гачечок справа і тут визначає м'якість, цеб-то ю. Востоков в 1821 році, проаналізувавши характер письма ЖК і знайшовши його велику подібність до письма грецького, прийшов до дивного висновку, ніби „писецъ былъ *Грекъ*, копировавшій славянскую рукопись“ [1].

Правопис пам'ятки — звичайний старо-слов'янський правопис зо східно-слов'янськими рисами; панує *щ*, а *шт* нема; єсть форма окалне 2б.

---

[1] „Филологическія Наблюденія“ 1865 р. ст. 142; висновок неправильний, бо ж кожний кирилівський рукопис XI віку дуже близько нагадує рукопис грецький.

Особливості мови такі: 1. Носові вживаються правильно, відступлень від норми мало: D[1] крⷭтиганѫ 1б, ѥнате 2а і др. 2. Вживання ъ, ь більш-менш правильне, але єсть 18 випадків, коли глухий в слабій позиції зникає в корні слова; правда, пропущення глухого майже постійно зазначається крапкою над приголосною: что 1а, кто 1а, два 2б і т. п., зълоу і поруч злоу 2б; часом опускається глухий в кінці слова (але при кінці рядка) і теж зазначається крапкою: можеⷮ 1а, ꙗдиⷮ 1в. Тут ще треба підкреслити, що в рукопису панувало під впливом південно-слов'янського оригіналу скрізь ъ, а ь було дуже рідке, але якийсь справщик скрізь попереправляв ъ на ь, витерши його лівого гачка; це виправлення зроблено головно в таких випадках: а. в Pr -*тъ* перероблено на -*ть*, б. а -*мъ* на -*мь*, в. в Ab[1] -*мъ* на -*мь*, г. по палатальних також ъ перероблено на ь. Цікава форма прⷮлицꙗн 1в, як в Супр. Минеї. 3. При сполученні з плавним глухий скрізь стоїть по нім: трьпⷮнии 2в, задлъжишꙗ 2а і т. п. 4. Єсть приклад поплутання *и* з *ы*: повелⷮ стрьгати ногътъı 2в. 5. Сполучення ъ+j: да ведъше оустⷮкнѫⷮти ꙗ 2г, що рахується ознакою українських пам'яток[1]. 6. Редуковане *и* перед йотованою голосною часом зазначається через ъ: тъуью 2б. 7. Звичайно по *р* скрізь правильно маємо *ѣ*, але оумрешин 1б (тут ъ перероблено з ѣ). 8. По шиплячих початково було ъ, але скрізь перероблено на ь. 9. Епентетичне *л* скрізь де треба. 10. На л. 1а було по дъстⷮ, але справщик, що переробляв ъ на ь, переробив *т* на *к* і стало по дъскⷮ (в Супр. Минеї на дьстⷮ)[2], зосталося крⷭтиганьстⷮ 1б 12. По аналогії слова крⷭтъ маємо тут: крⷭтиганѫ 1б, крⷭтиганъ 1в, крⷭтиганъı 1в. 13. G[1] на *ѣ*: заповⷮдь цр̄ⷮ 1в; V[1] іс̄у 2в. 14. Нестягнені форми прикметників: блажⷮнааго 2в, невидимааго 2в, м'ногъıихъ 2в, але единомоу 2б, вьсемоу 2б. 15. Єсть імперфект на -ꙗ: славлꙗаше 2а, моласта 2в. 16. Приказового способу на *ѣ* нема: пощадиⷮте 1а, въставите 1а. 17. Із словника: вълⷮзъ къ

---

[1] Див. *А. Шахматов* в „Archiv" 1883 р. т. VII ст. 74.

[2] Пор. в Збірнику 1076 р. л. 180б: зълокⷮ женьскⷮ, а в Казаннях Гр. Богослова на коскⷮ 188в.

храмъ 2г, болгаръ 1б.1в, анѳупа 1в і анѳупата 1а; в Супр. Мінеї тільки Кодратъ, а в нашій пам'ятці Кондратъ 7 раз, тільки на 1 листі, Кодрантъ 7 раз тільки на 2-м листі і Кондрантъ 1а 1 раз. Як у всіх пам'ятках, з ѣ пишеться сѣмѣренаго 2б.2в.

Усі дослідники підкреслюють глибоку давність ЖК, що найперше знати з форми його письма. Шафарик постільки був захоплений ЖК, що рахував його найстаріщою пам'яткою кирилівського письма і відносив на 860-950 роки. Так само й В. Ягіч („Archiv" VI. 227-228) та Ол. Шахматов (ib.VII.74) рахують цю пам'ятку дуже давньою, давнішою від інших; можливо, що це пам'ятка самого початку XI віку, коли не кінця X-го.

Література. Першим описав ЖК *Ол. Востоков* в листі з 21 листопаду 1821 р. до архіеп. Євгенія, „Сборникъ Статей" т. V кн. 2 ст. 12-14; передруковано в «Филол. Набл.» 1865 р. ст. 140-142. Тоді ж описав ЖК і *Кеппен* в «Списокъ русскимъ Памятникамъ, собраннымъ П. Кеппеномъ», М. 1822 р.; також в „Библіографическіе Листы" 1825 р.—Одну сторінку ЖК дав в знимку *Погодин* в своїх „Образцы славянскаго древлеписанія" 1840 р., але есть недокладності.—В „Отчетъ Имп. Публичной Библіотеки за 1852 годъ", Спб. 1853 р. ст. 24 вказується на перехід пам'ятки до Публ. Бібліотеки, підкреслюється її значіння.—*Ѳ. Буслаевъ*: Историческая христоматія, М.1861 р. ст. 317-318 видрукував текст з примітками.—*И. Срезневскій*: Древніе пам. рус. письма и яз., «Извѣстія» 1863 р. т. X ст. 35, коротка згадка, а 481-483 повний текст, але з помилками; вид. 1882 р. ст. 40.—V. Jagicz: Zur Berichtigung der altrussischen Texte. I. Das Fragment der Passio s. Condrati, „Archiv" 1882 р. т. VI ст. 224-228 опис пам'ятки, а 228-231 повний текст. — *Ол. Шахматов* в „Archiv" 1883 р. т. VII ст. 74 рахує ЖК за пам'ятку українську, як і Ягіч.— Dr. Schmidt: Martyrium des Kodratus, „Archiv" 1896 р. т. XVIII ст. 172-182, грецький текст ЖК.— *Б. М. Ляпуновъ*: Отзывы о сочиненіяхъ: „О языкѣ ЖК по ст.-сл. списку Супр. рукоп." и „ЖК по спискамъ XI вѣка", Одеса, 1912 р., 41 ст., відбитка з „За-

писки Имп. Новороссійскаго Университета", відділ офіційний, вип. V, Одеса, 1912 р. ст. 108-147, — рецензії на дві студентські недруковані праці. — Знимок в натуральну величину дав *И. Срезневскій* в „Древніе памятники, снимки съ памятниковъ", Спб. 1898 р., л. 1б., *Н. М. Каринский* в «Образцы письма» 1925 р. табл. 21, л. 1в.г, також *Е. Карский*: Палеография, 1928 р., ст. 372, тут частина л. 1б.

---

16. Уривок з життя св. Теклі.

Пам'ятка складається тільки з двох листів розміром 33,5×26,3 cm (розмір писаної сторінки 25×17,5 cm). Писано в два стовпці дуже гарним уставним письмом, яке близько нагадує київську школу XI віку; письмо велике, розміром 3,8—4,0 mm. Зміст пам'ятки—уривок з життя св. великомучениці Теклі. В пам'ятці єсть виправлення іншої руки (див. знимок). Пам'ятку знайшов митр. Євгеній (Болховитинів) і йому вона спершу й належала; пізніще перейшла вона до Погодинського «Древлехранилища»; в липні 1851 р. це «Древлехранилище» купила Петроградська Публічна Бібліотека і з того часу ЖТ зберігається там під № 63, збір Погодина.

Занадто щуплий розмір нашої пам'ятки не дає змоги докладніще схарактеризувати її правопис та мову. Буков ѡ та ѧ нема зовсім; ѥ вжито тільки раз в слові къ нѥмоу 2[1], *шт* тільки раз, панує *щ*; єсть форми з роззівом: иереоу 1б, але панують форми йотовані. Загальний характер правопису—старослов'янський.

З ознак мови зазначу. 1. Носові вживаються правильно, але єсть поплутання з чистими. 2. Глухі ъ, ь так само вживаються правильно, відступлень від ст.-сл. норми дуже мало. 3. Сполучення глухого з плавним східно-слов'янське: дъкозьрньнъı 2, дьржава 1б, пьрко-мѹ|ученица 1б, съвьрже 2, съвьржѣнъ 2, оумьръша 1, оутьвр-

---

[1] Цифрою зазначаю уривок 1-й чи 2-й.

дишася 1, потъмкънѫкъ 1б, пьрквънѫхъ 2, къкърженаѧ 2, къкърженa 2. 4. Замість *ѣ* (чи *а*) вжито *и* в G¹ тои (= тоѣ) 2; есть форма проповѣдѣна 2. 5. Відпад початкового *и*: написано ереи 1б, але зверху добавлено и. 6. М'ягке *и*: блѫдьница 2, пиѣць 2, пьрком8|уеница 1б. 7. Шиплячі м'ягкі. 8. По аналогії до *крестъ* маємо крѣстиѧна 2. 9. Ab¹ на *-ъмь*: бѣсъмь 2, дѣмонъмь 2, словъмь 1б. 10. Прикметники в нестягненій формі: добрънимь 1б і др. 11. Pr на *-ть*: пишеть 2 і др. 12. Імперфект на -ѧа: идѧахѫ 2, живѧаше 1б, ѣдѧаше 1б, ищѣлѧахѫсѧ 2 і др.

Ознаки мови, а особливо ознаки палеографічні дають підстави рахувати Життя Теклі за пам'ятку XI в. української рецензії.

Література. *А. Х. Востоковъ*: Отрывокъ изъ житія первомученицы Ѳеклы, лист 1821 р. до архієп. Євгенія (Болховитинова); передруковано в „Филол. Набл." 1865 р. ст. 140, коротенький опис.—*М. Погодинъ*: Образцы славянскаго древлеписанія, 1840 р. вип. I ст. 4, тут знимок, яко зразок письма. — *И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, 1861-1863 р. т. X ст. 35 і 483-486, цілий текст, але з помилками; по вид. 1882 р. ст. 40.

---

17. Напис на Тмутороканськім камені 1068 р.

Камінь знайдено в 1792 році в руїнах турецької фортеці коло Тамані (Фанагорія); знайшли його в військовій казармі, де його покладено замість порога. Хто саме знайшов його—докладно не відомо,—одні джерела говорять про флотського капитана Пустошкина, інші—про отамана Головатого. Але на камінь не звернули особливої уваги, чому він і далі нищився. В той час часом підроблювали подібні забутки старовини, чому напочатку й Тмутороканський Камінь раховано підробленим, а тому на нього не звертали потрібної уваги. І тільки в 1803 р. на ТК натрапив Н. А. Львов, що

знайшов його на цвинтарі Таманської церкви заваленим іншим камінням. Львов переніс каміня до церкви і зробив над ним такий напис: „Свидѣтел: вѣков: прошедших: послужил: великой Екатеринѣ к: обрѣтенію исторической истинны о царствѣ Тмутараканском: найденный въ 1792 Атаманом: Головатым: свидѣтельство его свѣту сообщил грф Пушкин: из: былія извел: Львов: Никольской 1803. VIII. 7." Камінь важить 884,52 кільо (54 пуди); розміри його: довгий на 2,27 m, широкий на 0,71 m і грубий на 0,25 m (вимір Спицина: довгий на 3 арш. 3 вершки, широкий коло 1 арш. і грубий в 5½ вершків). Пізніще камінь перевезено до Петрограду, де він і зберігається в Ермітажу. Перед відвезенням каміня його, на жаль, добре „почистили", що, здається, відбилося й на формі буков напису. На камині такий напис в два рядки:

⁘ къ лѣто: ·ѯ·ѳоѕ ініı ·ѕ глѣбъ князь мѣрилъ мо(ре) по ледоу ѿ тъмоуторокана до кърчєка·г·и д·сажє(нии)

Напис вирізано на мармурі, взятім з підніжка якоїсь статуї, що їх в Керчі чи в Тмуторокані певне було не мало від класичної давнини. Довжина напису 0,89 m (1¼ арш.), ширина 8,9 cm (2 вершки), висота буков 2,5 cm (⁹/₁₆ вершка). Велика цінність пам'ятки, звичайно, полягає в тім, що вона датована: 6576-5508=1068 рік, що дійсно дає й 6-й індикт.

Дивний зміст пам'ятки тепер пояснюється тим, що Керченська протока замерзає дуже рідко, десь раз на сто років, що й примусило князя наказати поміряти тут протоку, а самий вимір вибити на камині, який певне десь і поставлено на березі. Ще перший дослідник Тмутороканського Каміня, А. Оленин вказав, що вимір князя — 14000 сажень — приблизно правдивий, коли тільки рахувати сажень за 2½ арш., цеб-то давню міру витягнених рук.

Форма буков—звичайна для XI-го віку форма; цікаво тут, що в даті кінцеве ѕ поміщено в середині о. Починався напис певне хрестом, від якого лишилося щось неясне на зразок п'яти крапок. З особливостей мови зазначу: 1. Глухий зберігся в словах тъмоуторокана і кърчєка, зник в слові князь, вокалізувався в по ледоу.

2. Носовий зберігся в кнаѕь і сажє(нии), але плутається з на в слові тъмоуторокана. 3. Сполучення глухого з плавним східно-слов'янське: къруєка (Керч). 4. Назва „Тмуторокань" тут мужеського роду, а в „сажень" рід не зазначений, бо слово не дописане: сажє(нни,-ньи,-нь, -нъ?). 5. Форма перфекта мѣрилъ без єсть. 6. Форма *по леду* живе ще й тепер в українській мові; пор. ще українські *сяг, сяжень* для сажень.

Література. *А. Н. Оленинъ*: Письмо къ графу А. И. Мусину-Пушкину. О камнѣ Тмутороканскомъ, найденномъ на островѣ Таманѣ въ 1792 г. Съ описаніемъ картинъ, къ письму приложенныхъ. Въ градѣ св. Петра, 1806 р.; тут дуже добрий малюнок ТК, який зробив А. Єрмолаєв.—*И. Срезневскій*: Древніе памятники, „Извѣстія" 1861 р. т. X ст. 23-24; вид. 2-е 1882 р. ст. 24; знимок в виданнях 1866 і 1898 р. № 2.—*Його ж*: Славяно-русская палеографія, 1885 р., ст. 131-133, добрий опис, а на ст. 134 знимок.—Дуже добру працю про ТК дав *А. Спицынъ*: О тмутороканскомъ камнѣ, „Записки отдѣленія русской и славянской археологіи Имп. Русскаго Археологическаго Общества" 1915 р. т. XI, тут і гарні знимки з каміня та з напису (на жаль, я не міг дістати цеї праці).—*Проф. И. Шляпкинъ*: Палеографія, 1905 р. ст. 5.—*Е. Карский*: Палеография, 1928 р. ст. 61 і 106.

18. Чернігівська гривна.

Чернігівську гривну на зразок медаля з ушком, знайдено коло села Білоусова в 7 верстах від Чернигова. Вона з чистого золота, важить 43 золотники, в діаметрі має 9 cm. З одного боку вичеканено архангела Михаїла в крузі, а поза кругом грецький напис: +агіос агіос агіос к(уріо)с савлаѳ, плирнс о ѵранос к(а)і гі+ (див. в напису третій рядок). На другім боці чоловіча голова, оточена 10 змієми, а кругом два написи. Перший напис: +гн помози рабоу своємѵ василиѣ амин+; Срезневський під цим Василієм бачить Володимира

Мономаха: „Имя Василія напоминаетъ о князѣ Владимирѣ; мѣстонахожденіе, Черниговъ, заставляетъ думать о Владимирѣ Мономахѣ, бывшемъ Черниговскимъ княземъ до 1095 года". Другий рядок не розібраний. Письмо має звичайні риси XI віку. В формі D[1] василиѫ маємо звичайне поплутання носового з чистим. Кидається в вічі, що грецький і слов'янський напис написаний зовсім однаковим письмом.

Подібні гривни встаровину носили на шиї яко прикраси.

Про цю гривну маємо малий опис з малюнком в праці *І. Срезневського*: Славянорусская палеографія XI-XIV вв., Спб. 1885 р. ст. 136-139; *його ж*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія" т. X 1863 р. ст. 36; по вид. 1882 р. ст. 40-41. *Е. Карский:* Палеография, 1928 р. ст. 105 зве цю пам'ятку чернігівською гривною 1096-1097 р.

19. Монети XI віку.

В теперешній час знайдено вже багато монет давнього часу; серед них, здається, єсть і монети кінця X-XI віку[1]. Правда, ще остаточно не покінчилася дискусія, чи це монети чи медалі і чи нема серед них монет чужосторонніх. Але для нас цікаві тільки написи на цих пам'ятках. Звичайно, якогось більшого язикового матеріялу монети не дають, зате не мале їх значіння для окреслення історії епіграфічного українського письма XI-го віку.

Золоті монети Володимира Великого († 1015 р.) мають на передній стороні образ князя та круговий напис: кладимиръ на столѣ, а на задній образ Спасителя й напис: исусъ христосъ; на одній монеті маємо спереді: кладимиръ а сѣ єго злто; на срібних часті написи: кладимиръ на столѣ, а на заднім боці: а сѣ єго срѣбро; часом:

[1] Особливо цінний т. зв. Ніжинський скарб, викопаний в 1852 р. коло Ніжина. Думають, що цей скарб закопано ще перед нападом Болеслава на Київ.

кладимиръ а се єго сребро. На задній стороні Володимирових срібних монет звичайно вміщено тризуба—герба Київської держави; цього ж герба бачимо й на монетах інших Київських князів. Монети Святополка такі самі, як Володимирові. На монетах Ярослава спереді вміщено св. Юрія Побідоносця зо списом та щитом, а кругом напис: о гєѡргіос, а на другій стороні часто: гаросλаѵλе сърєбро (чи сребро і др.) амин.

Крім цього, відомі 4 монети польського короля Болеслава; спереді князь і напис: колеслакъ, а ззаді 12-ти конечний хрест і той саме напис колеслакъ. Чи ці монети з кирилівським написом Болеслав вибив, як в 1018 р. взяв Київ, чи він їх вибив в Польщі, остаточно ще не встановлено.

Правопис написів на монетах дуже хитний. Різне й письмо, в залежності від майстра, що вибивав напис, але його загальний характер той самий, який знаємо з писаних пам'яток XI віка.

Про монети див. працю: *Графъ Ив. Ив. Толстой*: Древнѣйшія русскія монеты Великаго княжества Кіевскаго, Спб. 1882 р. IX+272 ст.+15 таблиць знимків з монет; на ст. 269-272 дано всі написи, які маємо на монетах; на ст. 239-249 повна бібліографія по 1881 рік. — *И. Срезневскій*: Славяно-русская палеографія, 1885 р. ст. 134-135.—*М. Грушевський*: Історія України-Руси, Львів, 1905 р. вид. 2 ст. 546-547, тут і література.

II. Старо-слов'янська мова північно-руської редакції.

1. Служебні Минеї 1095-1097 років.

Найбагатше джерело греко-візантійської гімнографії—це т. зв. Минеї; зміст їх—пісні на дні святкові та на славу святих, роскладені по днях місяця. Служебні Минеї вперше перекладено десь в кінці X—поч. XI віку у південних слов'ян, певне в Болгарії, а вже звідти достались ці Минеї й до східних слов'ян. Цей давніщий переклад панував аж до кінця XIV-го віку,

коли появився новий, значно ліпший південно-слов'янський переклад Миней.

Служебні Минеї 1095-1097 років за місяці вересень, жовтень і листопад об'єднані єдністю свого походження. Формат та пергамен у всіх трох книгах майже однаковий, досить грубого виробу. У всіх єсть зшиткова пагінація в правім вуглі, часто, правда, відрізана. Письмо М 1095 р., особливо другої половини її, таке близьке до письма М 1096 р., що можна говорити про одного їх писаря. На декількох сторінках Миней єсть письмо, писане під лінією.

Минеї вбогі на вигляд; ініціяли прості, часом тільки з якоюсь фігуркою (лице, риба, пташка); заставка в М 1096 р. простенька; цинобри нема. Писані дрібним, на 2,2-2,7 mm високим, т. зв. минейним уставом.

Текст Миней назначався для співання (переклад грецьких вірш), але нотних значків в наших книгах не зазначено; єдиним нотним значком служить тут Θ стояча чи лежача, яку пишеться над словом.

Пануючий надрядковий знак у всіх трох Минеях— крапка, яку ставиться над голосною на початку слова або складу; часом тільки замість цеї крапки маємо густий придих або акут. В кінці рядків, для скорочення слова, вживається лігатур.

Минеї 1096 і 1097 р. знайшов в Синодальній Типографській Бібліотеці в 1858 р. архимандрит Савва. Три книги ці надзвичайно цікаві й цінні не тільки тим, що вони датовані, але й тим, що тільки вони серед усіх книг XI-го віку мають в мові своїй багато виразних новгородських рис.

1. Минея 1095 р.

Минея на вересень має 176 листків in 4°, розміром 20-21×17-17,5 cm; число рядків на сторінці не однакове,—звичайно по 22 рядки, але єсть і по 21-20, а на передостанній і останній сторінці по 27-28 рядків. Збереглося 22 повних зшитки по 8 листків; але перший зшиток —пізніщий, дописаний десь в XIII в.,

так що письмо XI в. починається тільки з 9-го листка; останнього листка також не збереглося. Написана М або на початку 1096 р., або скоріше в 1095 році. Цілу М 1095 р. писала, здається, одна рука. Писав книжку чернець Яків, що в миру звався Домкою; він позоставив про себе декільки записів в ріжних місцях книжки; так, на л. 176б читаємо: **азъ грѣшьнъıи рабъ бжии недостоинъıи дъмъка написахъ кънигы сия сты гжѣ бцѣ**; на л. 56б: **ги прости ма грѣшьнаго оубогаго оунъıлаго недостоиннаго раба своего акова а мирьскы дъмъка. прости же ма амин**. Письмо трошки більше, як в М. 1096 р., на 2,7 mm високе, часом похилене вліво. Пам'ятка зберігалася в Синодальній Типографській Бібліотеці під № 294, тепер в Історичнім Музеї в Москві.

Правописні риси. 1. Буков ѫ, ѭ, ѩ майже зовсім нема. 2. Панує ѥ на початку слова чи складу; ѥ по приголосній дуже рідке. 3. Для скорочення слова літери чи склад часом виносяться над слово й не покриваються.

Головніші ознаки мови такі. 1. Носових звуків нема, замість них чисті. 2. Вживання глухих досить правильне, хоч часто слабі ъ, ь зникають в корнях слів. 3. В сполученні з плавним глухий ставиться перед ним; але бувають випадки, коли ставиться й по нім 4. Буква ѣ часом замінюється на е, напр. **обрѣтъ** 50, **премѣнно** 132. 5. Поплутання ц і ѵ, характерна північно-російська риса, тут часте: **црѣво, ѵкѣтъ, коньць** і т. п. 6. На місці dj тут частіше ж, аніж жд, напр.: **ражающюу** 65, **рожьствѣмь** 65, **стражющюу** 66 і т. п.; зам. жд маємо й жг, напр.: **дъжгь** 60.84, **одъжги** 115, **пригвожгенъ** 128.130 і др. 7. На місці tj тут звичайно ш, але єсть і живе ѵ. 8. Епентетичне л скрізь послідовно. 9. Вставка д до сполучення зр дуже часта: **раздрѣшение** 65, **неиздреченьнѣи** 66 і др. 10. Ab^1 на -ъмь часте: **рожьствѣмь** 65. 11. Форми D^1 на **-ови**, N^3 на **-ове** й G^3 на **-овъ** від основ на *о* тут досить часті.

2. Минея 1096 року.

Служебна Минея на жовтень складається із 16 зшитків чи 127 листків in 4°, розміром 20-21×17-17,5 cm, по 21-27 рядків на сторінці. Рукопис зберігся не ввесь— загублено 2-й і 3-й зшитки чи 16 листків. Листок 1-й порожній, текст починається з 2-го листка. На зворотній сторінці 1-го л. вміщено дату: **къ лѣ ѯ҃ѕ҃ѯ҃д҃. м҃ца марта· къ к҃г҃**; дату наведено новим чорнилом десь в XV-XVI віці, але ще добре знати старі форми. Здається, що ця дата 6604=1096 рік визначає початок праці, а не кінець її, бо ж вміщена на початку книжки; а коли так, то вересневу Минею треба відносити на 1095-й рік. В цілім рукопису розліновка, форма літер і чорнило однакові, а тому можна твердити, що М 1096 р. писала одна рука; письмо своєю формою таке близьке до письма М 1095 р., що можна писарем М 1096 р. признати того ж Домку; дійсно, на останнім 127б л. читаємо такий запис: **с҃т҃а г҃а б҃ц҃е помаган рабоу своємоу дѣмъкѣ на мънога лѣта аминъ· простите ма грѣшьнаг(о)**, і певне це запис писаря книжки. На думку Ягіча, Домці помагав писати ще якийсь Городѣнъ, що позоставив про себе таку замітку на л. 52б: **городѣнъ писалъ**; рука цього Городіна зовсім похожа на руку Домки. Письмо М 1096 р.— дрібненький устав, однаковий в цілій книжці (крім л. 8 і 9), менший від уставу М 1095 р. (на 2,2-2,4 mm високий), чому й рядків на сторінці більше. Прикраси дуже бідненькі,—це ініціяли та дві заставки. Пам'ятка зберігалася в Синодальній Типографській Бібліотеці під № 200, тепер в Історичнім Музеї в Москві.

Правопис. 1. Дуже часто на початку слів та складів пишеться **ѥ**, але невидержано, — плутається з **е**. 2. Скрізь послідовно вживається **га**, але єсть 25 випадків, коли йотації не зазначено, напр.: **протасна** 103[1], **моєа** 126 і т. п. 3. В середині й кінці слів пишеться **ю**, а на початку часто йотації не зазначається: **оустинъі** 11, **оуношь** 178.191, **отъ оуности** 8.149 і др. 4. Букви **ж** нема, її вжито тільки два рази: **єнманжилъ** 69, **къниж** 148;

[1] Цифра зазначає сторінку видання Ягіча; статистичні відомості з праці В. Комаровича.

буков ѫ та ѧ нема зовсім. 5. Буква ѧ часом ставиться зам. ꙗ, цеб-то на початку слова чи складу: ѧко 157, ѧкѣ 157, ѕкорѧ 56 і др. 6. Винесені літери покриваються.

Діялектичні ознаки мови. І. Новгородські: 1. Поплутання буков ц з ѵ, яко результат великого їх наближення в живій вимові, напр.: вѣньцьмь 7, шьцьца 69, лицѣ 72, коньца 101, младеньца 102, нарицаю 127, вѣньценосьць 167, всевидьцю 201; лоуца 81, коньцанiѣ 47 і т. п.,— всього 35 прикладів. 2. Замість ст.-сл. жд із zdj, zg, zż буває жг, напр.: ражгизаѣмъ 10, одъжгаѣть 84, пригважгаѣма 92, въжгелѣ 129, ражгьгъ 208, одъжгала 215, дъжгь 215. 3. Може північно-руська ознака й попоплутання ѣ з и, напр.: лицемирьствоваѣ 68, претьрьпилъ 125, тьрьпинiѣ 78, невидѣнiа 165, пришьдъ 148; заміна и через ѣ, напр.: оустъздѣшасѧ 88. ІІ. Ознаки спільні східно-слов'янські: 4. При сполученні з плавними глухий ставиться перед ним: тьвьрдь 47, пьрѣзiи 73, испълни 10, вълкъ 211 і т. п.,—222 рази; або глухий ставиться по обох сторонах плавного: дьрьжимъ 2, вълъкъ 178 і т. п., 280 раз; в 13 випадках збережено старо-слов'янський правопис: грътанiи 223, влъколагньца 6 і т. п.; коли маємо *гъ, то передається воно добре: плъть 42, кръвию 12, глъзъ 79 і т. п. 5. Панують форми на ра, ла, рѣ, лѣ; але єсть два приклади (8 раз) повноголосу: середѣ 66.128.177.178.184.206.221, соловии 82. 6. На місті dj частіше маємо ж—33 рази, рідше жд—9 раз: рожьство 8, одежю 52, надежа 59, преже 63, стража 80 і т. п. 7. G¹f на -ѣ, два приклади: сулампинѣ 62, зиновиѣ 212. 8. Ab¹ на -ъмь: разоумъмь 59 і др. 8. Прикметник N¹ на *-ой*: тѣлообразиои видъ 46, нестере оудьнои 107. 9. Прикметники на -ан- зам. -ин(ѣн): каманоу 41. 10. L¹ въ сокѣ 89. 11. Pr на -ть постійно, -тъ рідке. 12. Дієприкметник на -а (зам. ст.-сл. ѧ): не мога 83.

Інші мовні ознаки. 13. Слабі глухі ъ, ь частенько зникають не тільки в корнях і суфіксах, але й в кінці слова; сильні ж глухі не випадають і не вокалізуються. 14. Грецькі η, αι, ει передаються через ѣ, напр.: аньгѣлоко̀ю 143, евръѣмь 169, мосѣкова 187, иоудѣомъ 213. 15. Редуковане и зазначається через и: житиа; єсть тут і ь, але в три рази рідше: любовью 42. 16. На місці tj маємо ст.-сл.

ѱ, а ѵ ані разу. 17. В сполучення зр постійно й часто вставляється д, напр.: неиздреченьнѣмь 4.6, раздроушикѣша 44 і т. п. 18. Епентетичне л постійне. 19. Sk перед ѣ, и дає ст: оўкоустии 10. 20. Перенесення закінчень *и* основ до *о* основ, напр. D[1] на -окн: мироки 56.158.197, гонителеки 85, меуеки 119, вьседьржителеки 201; N[3] на -оке: троудоке 54.160, стълпоке 10; G[3] на -окъ: троудокъ 208, лѣковъ 86, оудокъ 148 і т. п. 21. В прикметниках панують форми стягнені — 774 рази, а нестягнені 103 рази. 22. Панує імперфект стягнений, а нестягнений тільки 7 раз.

3. Минея 1097 року.

Листопадова Минея складається з 174 листків розміром 22×17,2 mm; перший зшиток, а також два останніх листки загубилися, а на них напевне був книжковий літопис. На л. 171б рукою, що писала й текст, написано дату: къ лѣ· ѯ ѕ ѱ· ѕ, 6605=1097 рік. Пам'ятник писало декільки рук, щонайменше три (коли не чотири) руки: 1. л.л. 1-51, 2. лл. 51-108 і 3. л.л. 108-174б. Один з писарів був Михаилъ а мірѣскъі ѣ[л]жина, що позоставив свої замітки на л.л. 35 і 89б. Пам'ятка зберігається в Синодальній Типографській Бібліотеці під № 202, тепер в Історичнім Музеї в Москві. Дрібний устав, букви на 2,2—2,7 mm високі.

Правопис. 1. Букви ѫ та ѧ вживаються тут лише як чисті оу, ꙗ; ѫ тут ужито (по твердих приголосних) 41 раз, а ѧ 2247 раз; йотованих юсів ужито тільки 2 рази: рожьшаіѧ 161[1] та іѫ 20. 2. Букву ѧ ужито по приголосних 1678 разів (а 159 раз по приголосній стоїть ꙗ); в заголовках стихир 4 рази здибується малий юс в формі ѩ. 3. По шиплячих *ж*, *ч*, *ш*, *щ*, *жд*, *ц* ставиться звичайно ѧ, рідко ѧ, ще рідше ꙗ. 4. На початку слова чи складу звичайно панує ѥ, але й е тут не рідке — 973 рази; ѥ по приголосних рідке. 5. Панує буква и, але єсть і ї 445 раз. 6. Звичайно пишеться оу, а ѹ вжито 131 раз. 7. Скрізь ъі, але 27 раз тут ъі.

---

[1] Цифри зазначають сторінку рукопису; статистичні відомості з праці С. Обнорського.

Головніщі ознаки мови такі. I. Новгородські: 1. Поплутання ц з ѵ досить часте, напр.: кѣньуь 100, застоупьниуоу 101б, зарѵало 92б, нариѵаема 33б, седмнѵею 110; цинокъ 46, кѣнцаса 156, коньцьноую 163б, бесконьцьноую 83б, непороцьнаа 24, отроца 124 і т. п.,— всього 70 прикладів. 2. Замість ѣ часом єсть и, напр.: къ горнили 159б і 12 раз при- зам. прѣ-. 3. Ані разу нема жг зам. жд. II. Загальні східно-слов'янські ознаки: 4. В сполученні з плавним глухий стоїть перед ним 533 рази: пьрквін; крім цього, може бути крапка над ρ, л—284 рази; може бути й глухий з обох боків плавного—67 раз, напр.: ѵьрѣтогъ. Але сильна й ст.-сл. традиція—глухий ставиться по плавнім 244 рази. 5. Повноголосні форми: ѵерекѳ 26б, ѵерека 43, ѵерекѣ 41б, ищерека 38б; також: ѵелокѣкомъ 85, ѵелокѣколюбьѵа 44б. 6. Чи не жива вимова а зам. о в словах: кагатьно 32, облагатиса 103б. 7. На місці dj маємо ж 317 раз, а ст.-сл. жд тільки 63 рази. 8. На місті tj завше ш, лише 4 рази ѵ: хоѵєши 155, ѵужемь 109.158, ѵюжею 95. 9. Ab[1] кінчиться на -ѣмь,-ьмь 242 рази, на -омь,-емь 61 раз. 10. Прикметники на -ан- зам. -ѣн-, напр.: плътанѣмъ 14б, пламанѣіа 46б, камано 150, клаганѣіми 59 і др. 11. Pr постійно на -ть. 12. Дієприкметники на а зам. ст.-сл.-ѣі: зока 100.100б.114б, жика 113.163.

Інші ознаки мови: 13. Глухі ъ, ь вживаються досить правильно; але слабі частенько зникають; єсть випадки поплутання ъ і ь; вокалізації ъ, ь на о, е нема зовсім. 14. Часте и для зазначення редукованого, але не рідке й ь: дьиаколъ 36. 15. Букви ѣ і е в середині слів і в їх закінченні пишуться правильно; частіше пишеться рѣ, лѣ—100 раз, але не рідкі й форми ре, ле—76 раз; приставка прѣ- здибується 402 рази, а пре- 371 раз. 16. Постійно сполучення здр: раздроушати, издрима 142б і т. п. 17. Sk перед ѣ, и дає ст: морьстѣи 137, рідше ст: житинсцѣмь 54б. 18. Єсть поплутання буков ф і ѳ, яко слід їх однакової вимови. 19. L[3] часом має аж 3 форлі: -ѣхъ, -ехъ, -ьхъ. 20. Часті форми D[1] на -оки, N[3] на -оке і G[3] на -окъ, напр.: грѣхоки 42, женихоки 104, пакьлоки 116б, пастъіреки 26, гноіеке 150; грѣховъ 36 і др. 17 раз, бѣсовъ 41б.130.

154б, ѳумокъ 129 і др. 21. Прикметники однаково часті як в стягненій, так і в нестягненій формі. 22. В імперфектумі панують стягнені форми.

Література. *Архим. Савва*: Вновь открытые памятники XI вѣка, письмо къ Редактору, «Извѣстія» 1858 р. т. VII ст. 371-373: опис Миней за жовтень і листопад 1096-1097 р. — *И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія" 1863 р. т. X ст. 435-441, виписка. — Його ж: Славяно-русская палеографія XI-XIV вв., Спб. 1885 р. ст. 119-129, — дано палеографічний і правописний огляд М. 1096 і 1097 р.—*И. В. Ягіч*: Служебныя Минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь въ церковно-славянскомъ переводѣ по русскимъ рукописямъ 1095-1097 г., Спб. 1886 р. ст. CXXXVI+0242+608+6 таблиць знимків; видрукувано яко «Памятники древне-русскаго языка» т. I; дано текст трох Миней з варіянтами, а в передмові описано їх з палеографічного боку, дано й дослід тексту: переклад зовсім незадовольняючий, злий.— R. Abicht: Die Interpunction in d. slavischen Uebersetzungen griechischer Kirchenlieder, «Archiv» 1914 р. т. 35 ст. 413-437.—*С. П. Обнорский*: Исследование о языке Минеи за ноябрь 1097 года, «Известия» 1925 р. т. 29 ст. 167-226.—*В. Л. Комарович*: Язык служебной Октябрьской Минеи 1096 года, «Известия» 1926 р. т. 30 ст. 23-44.

---

2. Путятина Минея.

Минея на май місяць, складається з 134 листів малого розміру, 24,5×19,7 cm (а розмір писаної сторінки 18×14 cm); по л. 86б бракує зшитка на 8 листів. Пергамен добрий, але в деяких місцях вже погурбився. Писано в один стовпець гарним малим уставом (висота букви 2,8 mm); письмо де-не-де вже вилиняло. На л. 134 єсть стихира Успінню з крюковими нотами над текстом; на лл. 101 і 132б вжито Θ яко нотного значка. На л. 134а писар цеї книги

позоставив такий запис: **поутата писалъ дауе крико да неправите а не кльните**; запис тею само рукою, що й вся книга; хто був цей писар Путята[1], не відомо[2], від його імени пам'ятка зветься Путятиною. Належала ПМ Новгородській Софійській Бібліотеці (чому часом і зветься Новгородською), звідки перейшла до бібліотеки Духовної Академії в Петрограді (№ 203); тепер зберігається в Державній (б. Публичній) Бібліотеці в Петрограді.

ПМ — список з давньо-болгарського оригіналу, чому й правопис тут старо-слов'янський, але з деякими новгородськими рисами. Єсть поплутання ѣ та ѣ: **нѣіна** і **нѣінѣ**, **ѱихаитѣнина** 92 і др. Постійно **шт**, а **щ** рідке. Вживається ѥ як звичайно, часто й по *л*, *н*, ніколи по *р*. Йотація панує: **июдѣі** 109.

Мова ПМ має новгородські риси; на жаль тільки, ще не маємо спеціяльного досліду цеї пам'ятки. 1. Поплутання носових з чистими часте. 2. Зникнення слабого глухого дуже часте; пропуск глухого часто зазначається паєриком ˋ зверху; трапляється й вокалізація сильних ъ, ь. 3. При сполученні з плавним глухий ставиться звичайно по нім. 4. Єсть повноголосні форми: **посереді** 29.70б.80.123б.130, **серебрынѣхъ** 104 і др.; форм, як **тверьди**, багатенько. 5. Єсть поплутання *ѣ* з *и*: **зрѣтѣльно**. 6. Форма **багатьно**, Срезн. 442. 7. Не рідке тут поплутання *ц* і *ч*: див. у Купр.: **цьсть** 41, **страстотерпча** 41, **вѣньцаюся** 44, **цьстьноѥ** 44, 45, у Срезн. **цини** 441. 8. Сполучення dj дає часом *ж*: у Срезн. **зижителя** 441, **оутвержениѥ** 441, у Купр. **подажь** 44. 9. В запису Путяти єсть *ч* зам. *шт*: **дауе цеб-то да аштѣ**. 10. Панує *ц* тверде, але часом знаходимо й м'ягке. 11. Зам. *хр* маємо *кр* в слові **крьстнѣі** 77б. 12. Відсутність *н* в словах: **при костаньтинѣ** 25б, **костаньтина** 25б, **въ костаньтинѣ градѣ** 101б. 13. Вимова *ѳ*: **тракѣскаѧ страна**. 14. Ab' **ог'ньмь**. 15. Прикметник **камано**. 16. В Pr панують форми на *-мъ*, але

---

[1] *Е. Карский*: Палеография, 1928 р. ст. 303 і 363 зве: Путята Грѣшный, чому?

[2] Звичайно, припущення Куприянова, ніби це новгородський тисяцький Путята, підстав не має.

єсть і -*тъ*. 17. Імперфект на -*ша*: молѧшесѧ, имѧше. 18. Багато форм, як: пригатовати, оуслѣшевати, озарєванъ, оукрасова і т. п.

Купріянів, зв'язуючи писаря Путяту з новгородським тисяцьким Путятою, відносив нашу пам'ятку на кінець X—поч. XI віку; звичайно, це перебільшення. І. Срезневський в своїх „Древніе памятники" поставив ПМ теж на пізнє місце — «до 1100 г.»; за ним те саме робить і Є. Карський в своїй Палеографії 1928 р. ст. 263 і 303. Соболевський в „Лекціи" ст. 12 відносить нашу пам'ятку на XI в. чи на поч. XII віку. Здається, що ПМ більш-менш одного часу з Мінеями 1095-1097 років.

Література. *Макарій*: Исторія Русской Церкви, 1846 р. т. I ст. 236-244, виписки, але з багатьма помилками.—*А. Х. Востоковъ*: Описаніе Новгородской Софійской Минеи XI вѣка, „Ученыя Записки" 1856 р., т. II, вип. 2 ст. 126-128, передруковано в „Филологическія Наблюденія" 1865 р. ст. 202-204; короткий опис ПМ і зміст її. — *И. К. Купріяновъ*: Обозрѣніе пергаменныхъ рукописей Новгородской Софійской Библіотеки, „Извѣстія" 1858 р. т. VI ст. 40-45, — дано короткий опис та канон муч. Олександру з лл. 56б-81, з помилками.—*И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія" 1861-1863 р. т. X ст. 34, 441-445, дає виписку з лл. 1-4 рукопису; в вид. 1882 р. ст. 38.

III. Пам'ятки східно-слов'янські ближче не встановленої батьківщини.

1. Церковний Устав з Кондакарем.

Пам'ятка складається з двох частин: перше церковний Устав лл. 1-24, без початку, а потім на лл. 24-124б Кондакар на цілий рік. Рукопис має 124 л. in f° малого розміру, писана гарненьким дрібненьким уставом, букви на 2,2 mm високі. Писало два писарі,

але вони пильнували писати по можливості однаковим письмом; перший написав більшу частину книги, а саме: лл. 1-32, 35 діл, 45б-46, 53-124б, другий меншу: лл. 32-35, 35б-45б, 46-52б і 68б-69. Правопис у двох писарів ріжний: перший сміліше вносив живі ознаки своєї мови, другий був консервативним і міцніше тримався оригіналу. На л. 124 перший писар зробив такий запис глаголицею: ⰜⰉⰅⰁⰛ ⰠⰑⰛ ⰜⰉⰊⰉⰖⰛⰑ; на л. 44 кирилицею написано (це може старший писар?): **микоулинѣи книгѣи.** Пам'ятка знайдена в Псковськім св. Духівськім манастирі на Ісоці, пізніще переховувалася в Типографській Бібліотеці під № 142 (1206). Пам'ятка певне кінця XI-го віку (частина вчених часом відносять її на кінець XI — поч. XII в.) і має дуже велике значіння, бо це найперша слов'янська співоча книжка. В ній багато ріжних давніх нотних знаків (див. знимок), які докладно описує о. В. Металлов в своїй праці.

Перший писар постійно пише ѥ на початку слова чи складу, а ѧ по приголосній; добре розріжняє ѥ від е; майже скрізь зазначає м'ягке *л*, *н* гачечком справа: ⷫ, ⷬ; навпаки, другий писар не розріжняє ѥ та ѧ і рідко зазначає м'ягкість *л*, *н*.

Головніщі ознаки мови такі: 1. Поплутання носових з чистими часте. 2. Перший писар майже завше пише ъ, ь перед плавною: **отъкьрзошаѧ** 117, **ѥкърѧхъ** 98, **ѥкърѣ҃ти** 98, **стълпъ** 24б, тоді як другий пише по старо-слов'янському. 3. Багатенько повноголосних форм: в Уставі: **паволоцѣ**, **переходитъ**, **порождьноую**, **сторона**, **стороноу**, **сторонѣ**, в Кондакарі: **ищерека**, **на жеребии** 102б, **на жеребѧѧатии**, **середокрьстиѥ**, **ѵелокѣколюбьѵе**, може: **огродиѧѧ**. 4. Зміна початкового ѥ на *о*: **октениа**, **октении** в Уставі. 5. Поплутання *ѣ* з *е*: **дево** 117б, D[1] **тебе** 98 bis і поруч: **тебѣ** три рази, **аллѣлоуиа** 98 і поруч **аллелоугиа**; особливо часто плутає *ѣ* з *е* другий писар, у першого цього значно менше. 6. Перший писар дуже часто пише *ж* зам. *жд*: **наслажаѥтьѧ** 117, тоді як другий пильнує писати *жд*. 7. Часом зам. *шт* чи *щ* маємо *ч*: **аѵе**, **ѵюждаго** 123. 8. Єсть сліди поплутання *ц* з *ч*, але дуже мало: **с҃рд҃ѵевѣдьѵе** 25б. 26, V[1] **мѵнце** 73. 9. М'ягке *ц*: **лѣствица** 117б, **колесницю**

24б: 10. Зазначення ѳ через *и*: гепсиман[ин?] 117б. 11. G¹N³Ac³ жіночого роду дуже часто кінчаться на -ѣ або -ю: клоудьницѣ, дьньницѣ, съсоудохранильницѣ, мариє, илиє і т. п. 12. Ab¹ на -*ъмь*: богъмь 117б. 13. D¹ L¹ тобѣ. 14. Pr 3¹ і 3³ звичайно кінчаться на -ть. 15. Приказовий спосіб на *ть*: къздежѣте 102б. 16. Імперфект стягнений на а: скорбахъ 98. 17. В словнику: гавриила 117б, шбладованаа (благодатная) 117б і др.

Про батьківщину нашої пам'ятки Н. Дурново пише: „Несколько случаев смешения ц и ч указывают на севернорусское происхождение писцов"; але чи не замало прикладів? В пам'ятці не бракує ознак, які її тягнуть до пам'яток українських; не забудьмо, що поплутання *ц* й *ч* знають і сучасні західно-українські говірки.

Література. *Еп. Савва*: Палеографическіе снимки, М. 1863 р., на табл. IV дає добрі знимки з лл. 24б, 98 і 124 (глаголицький підпис). — *Прот. В. М. Металловъ*: Русская симіографія, М. 1912 р., дає на табл. II-V чотири знимки з лл. 24б, 98, 102б і 117, опис нотних знаків на знимках див. ст. 72-73; шкода тільки, що знимки зовсім маловарті, бо недосвідчений коректор так їх зіпсув, що часом нічого не розібрати; напр. на цих знимках поплутано такі букви (в дужках подаю букву потрібну): а (л, е), б (в), и (н), к (и), л (а), лп (м) і т. п., маємо на табл. V велшо зам. велию і т. д. без кінця; чи не те саме тут і з нотними значками? — *Н. Н. Дурново*: Русские рукописи (див. вище ст. 17), 1924 р., ст. 82-83, коротка характеристика мови.

---

2. Псавтирний уривок А. Бичкова.

Серед рукописів А. Ф. Бичкова був і уривок з Псавтиря, який він десь перед 1875 р. передав І. Срезневському для видрукування. Це один цілий зшиток, що складається з 8 листків чи 16 сторінок, розміром в малу чвірку, 18×14 cm, по 20 рядків на сто-

рінку. Письмо уривка, як твердить І. Срезневський, близько нагадує Минею 1096 р.; воно на 2,3 mm високе. Зміст уривка—простий без толковань Псавтир; починається 34 віршем XVII псальми, а кінчиться 19 віршем псальми XXIV-ої. Долі на тих сторінках, де починаються псальми, циноброю написано гадальне значіння псальми, цеб-то, Псавтиря цього вживали для гадання, як то було звичайним в старі часи; так, на л. 2 читаємо: **велика радость и собраные бываєть**, л. 3б: **врази нѣнѣ оубидать тебе** і т. п.; ці гадальні приписки писала та саме рука, що писала й псавтирний текст. Чорнило не високої якости, а тому воно в деяких місцях постільки зблідло, що читається з великим трудом, через що вже десь в XIII віці окремі букви, слова та цілі рядки наведено свіжим чорнилом, наводив, як то знати з правопису, серб. Початкові букви псальмів та окремих віршів писано циноброю; кожний вірш ділиться ще на 2 чи 3 частині, а ці частини також починаються з червоної букви; циноброю писано по закінченні писання рукопису. В. Срезневський текст нашого Псавтиря зве текстом Новгородської редакції. І. Срезневський, що досліджував цю пам'ятку, відносить її на XI вік.

Правопис. Буква ѥ ставиться скрізь на початку слова чи складу, є тут рідке. Постійно **ѱ**, а **шт** нема; нема й буков **ѕ** та **ж**.

Східно-слов'янські ознаки мови. 1. Поплутання носових звуків з чистими скрізь. 2. В сполученні з плавним глухий стоїть звичайно перед ним: **пьрсть** 5б, **оубртога** 2, **жьртвоу** 3, **сьрдьца** 2б і т. п.; часом буває й ст.-сл. порядок: **грѣтани** 5б, **исплънениѥ** 7; один раз: **дьрьжавьна** 7. 3. Замість ст.-сл. **рѣ** маємо **ре**, напр.: **врема** 4, **нщрева** 5, **посредѣ** 5б.6б, **прерѣканиа** 1б, **препоганлъ** 1 і т. п.; буває й ст.-сл. правопис: **прѣдъ** 6б. 4. М'ягке **ц**: **десница** 4, **лица** 4.6, **сьсьцю** 5 і т. п. 5. Сполучення dj один раз дає тут **ж**, а саме: **вижь** 8б. 6. В гадальних приписках в одному місці маємо поплутання **з** і **ж**, а саме: **множи вражи** 3б. 7. Ab^1 на **-ъмь, -ьмь**: **слоухъмь** 1б, **лицьмь** 4, **сръдьцьмь** 7. 8. Прикметники на **ан**: **мѣданъ** 1. 9. Pr постійно кінчиться на **-ть**. 10. Приказовий спосіб: **къзъмѣте** 7б, 4 рази. 11. Форм

съмѣрениѥ 56.8 та **оцѣщюсѧ** 3, **оцѣсти** 86 не рахую за ознаки місцеві, бо це звичайні, і потім по всіх пам'ятках широко знані форми.

Інші ознаки мови. 12. Глухі вживаються досить правильно; слабі глухі опускаються тільки в деяких прикладах; звичайно маємо **къто** 7б, але один раз знаходимо **кото** 7. 13. Перед йотованою голосною ставиться **ь** або **и**: **радостью** 4, **братьи** 5б, **оупованиѥ** 5, **поутьѥ** 8 і т. п. 14. В прикметниках панують нестягнені форми: **вьісокыимъ** 1, **щедротьнъіими** 3б і т. п. 15. Давальний приналежности: **ц҃ѧ славѣ** 7б, **гд҃ѧ силамъ** 7б.

Література. *И. Срезневскій*: Псалтырь безъ толкованій Русскаго письма XI вѣка (съ гадальными приписками), див. „Свѣдѣнія и замѣтки" № XLII, «Сборникъ» 1875 р. т. 12 ст. 38-62, тут дано короткий опис пам'ятки ст. 38-41 та повний текст 43-62 разом з відповідним текстом з Толстовського псавтиря.—*В. Срезневскій:* Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. ч. I ст. 14-17,—повторений опис І. Срезневського і дано характеристику редакції тексту. — *И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, 1882 р. ст. 38, коротка згадка (в першім виданні 1861 р. згадки нема).

---

3. Науки Кирила Єрусалимського.

Це пергаменовий рукопис на 271 лист малого розміру, 23,3×19,2 cm (самого тексту 270 листів), що зберігався в Московській Синодальній Бібліотеці під № 478, а тепер знаходиться в Історичнім Музеї. Рукопис дійшов не цілим, багатьох листів бракує. Зміст пам'ятки—науки св. Кирила, патріярха Єрусалимського (315-386): 18 наук огласительних (цеб-то для тих, що бажають приняти християнство) та 5 тайноводственних; переклад з грецького на слов'янську мову зроблений був дуже рано, а наша пам'ятка—відпис з цього перекладу. На л. 270б (останній тексту) читаємо такий запис: **г҃и помози рабъ своємъ ѳеѡдорѣ :-: коньчавъшѧмъ :-:**

книгы сиа· даи имъ г҃ъ оставлѣниѥ грѣховъ:·: и раба ж҃и ѩ:·: константина· писавшимъ книгы сиа:·: аминъ. Під цим підписом другий підпис, але глаголицею: спаси г҃и полнта(?). На останнім 271 листі різні записки пізнішою рукою. Письмо НК має дуже архаїчний характер, на 3,1 mm високе; товсте квадратове письмо на 3,7 mm високе; Н. Каринський твердить, що цілу пам'ятку писала одна рука, хоч письмо різнорідне і робить враження декількох писарів[1]; навіть сам запис на л. 270б згадує двох писарів. Пізніше в багатьох місцях рукопис виправлено: витерто слабе ъ, ь, або поперепрaвлювано їх на о, е і т. п.; ці поправки виразно знати. Цей самий переклад наук Кирила Єрусалимського дійшов до нас і в списку XVI-го віку, тої ж Синодальної Бібліотеки № 782[2]; в XVII віці учень Єпифанія Славинецького, чернець Євфимій зробив новий переклад з грецького цих Наук Кирилових[3].

Правопис. Буква ѥ уживається на початку слова чи складу, часто й по приголосних; і пишеться головно в кінці рядка та в слові і҃и або як цифра 10; ѕ тільки як цифра; замість ѳ часто ставиться т; панує шт на перших 49 листах, а далі потроху появляється й щ, а в кінці панує воно; зам. ъі дуже часто ы.

Загальний фон мови—старо-слов'янський. Східнослов'янських рис не багато, головніші з них такі. 1. Поплутання юсів з чистими часте. 2. Повноголосних форм дуже мало: серебро (часто), серебрьникъ; може й възвроуениа 255. 3. При сполученні з плавним глухий стоїть по нім, але частенько й перед ним: вълка 29, пожьрти 29. 4. Початкове ѥ- часом дає о-, напр.: осень 157б, одньѣде 41, осеѥкъ 126. 5. Зміна ра- на ро-: рождан 81б, роспатии 157.157б, розоумѣишите 84б, поробо-тати 249б. 6. Рідко tj>ч, dj>ж: трепеч оуште 35б, чоуеть 224б, възвроуениа 225, чюжего 9б, чоужнъ 206б, надежа 235. 7. Ab[1]: гадъмь 29, образьмь 29. 8. Часті форми D[1] на -ви: враговн 169б, оцевн 175б, улъковн 208б. 9. G[1] на -ѣ: ис тьмьницѣ 58б.164б, из дѣвицѣ 128б; N[3]:

---

[1] Образцы письма, 1925 р. ст. 8 і 7.
[2] Опис його у Горського, 1859 р., II, 2 № 115 ст. 62-63.
[3] Там само, № 116 ст. 63-68.

роудильницѣ 6, птицѣ 82. 10. D¹L¹ токѣ, сокѣ. 11. Pr на -ть постійно. 12. В закінченні Pr може відпадати -ть, напр.: ѥ 27б.49б, так само нѣ 260б.

Інші явища: 13. Пропуск слабих глухих частий; дуже часто ставиться ь зам. ъ. 14. Часом оу зам. о, напр.: не оутрѣшаитє 270. 15. Часте м'ягке ц. 16. Приказовий спосіб: осажѣтє. 17. В прикметниках і імперфекті панують нестягнені форми. 18. Цікаві форми: цин (кіи) соутъ плоди 24, съ цѣми са съчетаютъ 55б.

Старші вчені рахували НК пам'яткою молодшою; так, Горський і Невоструєв відносили її на кінець XII—поч. XIII віку; І. Срезневський зве їх пам'яткою до 1200 р.; за Срезневським і Волков датував НК XII віком; А. Соболевський (Лекціи ст. 12) відносить їх вже на XI в.—поч. XII в. В теперешній час звичайно НК рахують пам'яткою XI-го віку, напр. Є. Карський, Н. Каринський, Н. Дурново і др.

Література. *А. Востоковъ*: Описаніе Рум. Муз. 1842 р. ст. 245.—*А. Горскій и К. Невоструевъ*: Описаніе славянскихъ рукописей Московской Синодальной Библіотеки, М. 1859 р. II, 2 № 114 ст. 44-62, опис змісту, мова, уривки.—*Н. Волковъ*: Статистическія свѣдѣнія, 1897 р. ст. 84.—*Н. Дурново*: Русскіе рукописи XI и XII вв., „Іужн. Фил." 1924 р. кн. IV ст. 79.—*Н. Каринский*: Образцы письма, 1925 р. ст. 7 і 8.—*Е. Карский*: Палеография, 1928 р. ст. 306 і 491.

---

4. Уривки з березневої служебної Минеї.

Переглядаючи стародруки Новгородської Софійської Бібліотеки, щоби забрати її для Московського Музея, А. Вікторов знайшов одну книжку, обгорнену в пергаментові листки. Листками занявся І. Срезневський. Коли обгортку цю бережно знято, виявилося, що на оправу вжито два листки чи 4 сторінки з служебної Минеї на березень, на 21 і 22 дні його. Листки малого розміру, на них дрібний т. зв. „минейний" устав XI-го віку, по 26 рядків на сторінці. Листки були дуже ви-

терті, так що Срезневський зміг прочитати тільки де-що.

Листки безумовно із східно-слов'янської книжки, про що свідчать хоча б ці риси. 1. Поплутання носових з чистими. 2. Зникнення слабих ъ, ь і вокалізація їх: весь 1б, шедъ 2. 3. Єсть випадки, коли глухий стоїть перед плавним: оутвьржено 1б. 4. Частенько маємо *ре*, а не *рѣ*: древо 2, предъ 1б. Два рази dj>*ж*: оутвьржено 1б, ражается 1б. 5. Зазначення редукованого *и* через ъ: житъе 2, житъемь 2. 6. М'ягке *и*: агньць 2, коньць 2, отроковица 1б. 7. Ab[1] на -*ъмь*: свѣтъмь 1. 8 Pr на -*ть*: ражается 1б. 9. Поплутання *ѣ* з *е*: кореньемь 1б, искорѣни 1б. 10. Єсть ѥ, але частіще ѣ.

І. Срезневський видрукував знайдені Листки в „Свѣдѣнія и замѣтки" № LI, див. „Сборникъ" т. 12 ст. 191-195, 1875 р.; в його „Древніе памятники" по вид. 1882 р. ст. 38 лише згадка. В покажчику Н. Волкова: „Статистическія свѣдѣнія" 1897 р. цеї пам'ятки нема.

---

5. Фінляндський Стихирар.

На початку 1869 р. проф. Гельсингфоргського університету Нордквіст прислав до Петроградської Академії Наук 166 пергаменних листків та обрізків з найріжніщих пам'яток. Певне, під час війни шведи не раз брали по церквах пергаменові слов'янські книжки, які потім вживали на оправи, а також на папки для справ по канцеляріях; часом з цього пергаменту вирізували куски для заголовків на справах, витираючи написане на пергаменті. Так робили шведи ще в XVI-XVII віках. Таким способом понищено певне не мало найріжніщих слов'янських рукописів; багато таких рукописів згоріло разом зо справами шведського архиву,—знаки пожежи знати на багатьох листках, присланих з Фінляндії. Академія Наук прислані уривки передала І. Срезневському для досліду, який і встановив, що тут куски з 48 рукописів XI-XV віків, все книги церковні та манастирські.

Ось серед цих пергаменових уривків знайшовся і крюковий Стихирар десь чи не XI віку. Це два листки малого розміру, in 4^0, всього 4 сторінки, по 11 рядків на сторінці, до цього ще й один подвійний обрізок. Зміст листків і обрізка: стихири на Успіння та на св. Андріяна й Наталії. На основі письма Срезневський рахує цей уривок пам'яткою десь половини XI-го віку, хоч правопис говорив йому про кінець XI-го віку чи може про початок віку XII-го.

В правопису панує *щ*, а *шт* зовсім нема. Вживається ѥ, як звичайно. Форм з роззівом нема зовсім, крім **андриана** 3.

Ознаки мови доводять виразно, що це пам'ятка східно-слов'янська. 1. Носові плутаються з чистими. 2. Редуковані ъ, ь вживаються дуже правильно. 3. В сполученні з плавним глухий ставиться перед ним: **въ скърбьхъ** 1[1], **въреста** 3, **съмьрть** 4. Один раз *ре* зам. *рѣ*: **предъстояще**. 5. Сполучення dj дає *ж*: **зижителева** 1, **троужающимъся** 1, **рожьши** 2. 6. М'ягке *и*: **коньць** 1, **вѣньць** 3, **десница**. 7. Зникнення *с* в слові **погрети** 1 і вставка *н*: **андриана** 3. 8. D[1] на *-ови*: **богови** 3, **господеви** 3, **сѣнови** 2, **цесареви** 3, **христови** 4. 9. Ab[1] на *-ъмь*: **сѣнъмь** 2, **страхъмь**. 10. Pr на *-ть*: **прѣдаѥть** 1, **дивитьса** 4 і др. Приказовий спосіб: **съберѣтеся** 1.

Пам'ятку видав І. Срезневський в „Свѣдѣнія и замѣтки" № XLI в „Сборникъ" 1875 р. т. 12 ст. 22-24, див. ще ст. 5 і 11[2].

---

[1] Цифра показує сторінку листків; де сторінки не зазначено, там приклад з обрізка.

[2] В огляді східно-слов'янських пам'яток XI-го віку я оповів зище на ст. 98-205про всі відомі пам'ятки; лише ось про ці пам'ятки не маю детальніщих відомостей: 1. *Служебна Минея* на червень, 15 листків, зберігається в Публ. Бібл. в Петрограді № I. F. п. № 36, добута від Дубровського; див. Н. В. Волковъ: Статистическія свѣдѣнія1897 р., ст. 65 № 228. 2. *Октоїх* XI в., див. архім. Амфилохій: О самодревнѣйшемъ Октоихѣ XI в., 1874 р.; див. ще Є. Карський: Палеография, 1928 р. ст. 74. 3. *Евангелія Погодина* № 11, див. Н. Кариїський: Образцы, 1925 р. ст. 7.

ДОПОВНЕННЯ ДО ПАМ'ЯТОК ПІВДЕННО-СЛОВ'ЯНСЬКИХ.

Доповнення до ст. 61:

15. Зографські Листки.

Пробуваючи в 1906 р. на Афоні, П. А. Лавров знайшов в Зографськім манастирі два пергаменові листки, які, здається, були обгорткою до іншого рукопису. На жаль, Лавров не зробив тоді докладного опису пам'ятки, не знаємо навіть правдивого розміру її. В 1926 р. Лавров видав те, що мав, — фотографії трох сторінок (без 2-ої), відчитання їх і дослід про них.

Змісту пам'ятки П. Лавров не міг встановити,— у всякім разі це листки не з св. Письма і не з книг богослужбових; здається, це уривок якогось казання. Знати, що це переклад з грецького, переклад часом злий, так що деякі місця незрозумілі.

Письмо вицвіло, його тяжко читати, чому Лавров не все й відчитав. Форма літер архаїчна. Єсть ѧ, яке замість а ставиться по приголосних, а на початку слова чи складу звичайно пишеться а; єсть ще ѧ на зразок старого грецького а, у якого в середині не проста лінія, але вуглик вістрям додолу; також і ѫ має часом відмінну форму в середині — замість лінії вузенька петля. Зовсім нема ѣ, панує ы, що рано появляється в старих болгарських текстах. Надрядковий знак—крапка. Панує шт, а щ зовсім нема. В чотирох словах ужито ѕ в формі ꙁ, а саме: мноꙁѣѭ 3^{19}, мноꙁѣмъ 1^{1}, польꙁѣвати 1^{10} і подѣиꙁаѭштѣѧ 1^{17}. Букви є зовсім нема, скрізь ѣ. В уривку зовсім нема таких буков: і, ф, ѱ, ѳ, ѯ, ѕ, ѵ, ѫ, у. Правопис звичайний для старо-слов'янських пам'яток.

Мова пам'ятки має архаїчний характер,—це якийсь старий болгарський діялект, але який саме, нема змоги встановити. 1. Носових скрізь ужито правильно, але въспомѣнѫти 2^{15}. 2. Глухих ъ, ь уживається досить правильно, хоч єсть випадки зникнення їх в слабій позиції: много 1^{8} і всі інші цього коріня, двою 3^{21}, створитъ 2^{2}; заміна ъ на ь часта; вокалізації глухих нема. 3. При сполученні з плавними глухі став-

ляться по них: срѣдьци 3^{16}, мльчание 2^{9}, скрьвѣнии 1^{3}. 4. Букви *ѣ* уживається нормально. 5. Редуковане *и* перед йотованою голосною постійно зазначається через и: братиа 1^{7} і др. 6. Яко південно-слов'янська риса єсть форма приємати 2^{13} зам. приимати. 7. Сполучення dj>жд, tj>шт нормально. 8. Епентетичне *л* єсть скрізь. 9. Зникнення *д* в слові о празньствѣ 1^{5}; *здр*: въ въздрастении 1^{20}. 10. Ab^{1} небрѣженіемь 2^{20}. 11. Нестягнені форми в прикметниках і дієсловах. 12. Pr кінчиться постійно на -тъ, а в сѧ съвѣжде це -*тъ* 3^{20} відпало. 13. Словник звичайний для старо-болгарських пам'яток XI-го віку; єсть старі слова: благодѣти 2^{19}, небеска-аго 2^{3} і др., але взагалі тут архаїзмів не багато.

П. А. Лавров, що знайшов цей пам'ятник, оголосив його й друком: Les Feuillets du Zograph, див. „Revue des études slaves“ 1926 р. т. 6 кн. 1-2 ст. 5-23,—опис палеографічний, текст 3 сторінок, словник (але без пояснень значіння слів і без зазначення форм) і фотографії трох сторінок (без ст. 2-ої оригіналу), фотографії дуже невиразні і зменшені проти оригіналу. Опис мови пам'ятки одночасно в цім же журналі на ст. 24-38 дав *М. Долобко*: La langue des Feuillets du Zograph.

16. Зографський кирилівський підпис 980 р.

В 1866 році архим. Леонид, тоді настоятель російської посольської церкви в Царгороді, пробував на Афоні і в бібліотеці Зографського манастиря знайшов надзвичайно цінного пергаменового акта грецькою мовою. Акт цей—купча: ігумен Фома продає за 64 монеті якомусь ченцеві (пор. „брату нашому“) Онисифорові і його братії манастирик (чи може тільки келію) з землею (докладно зазначаються межі), а при ньому й церківцю на честь св. Апостолів з церковними книжками та посудом; усі клянуться, що, під карою 3 літрів, акта не порушать. Під текстом акта повна дата: писав чернець і философ Симеон в 6 годин 18 серпня 6488 (= 980) року, індикта 8. Далі

йдуть підписи свідків, а по них ще продовження акта: 23 червня в св. обителі великомученика Юрія Зографа знаходилися ігумени нашої святої гори" і перераховуються, хто саме був; а під цілим актом такий підпис кирилицею: ✝ макарнє єромонахъ: игоумень зографскыі: за ис(т)ниж подъписахъ с(ь). Певне, це Зографський ігумен Макарій скріпив акт своїм підписом в присутності інших ігуменів. Цілий акт з підписами писаний грецькою мовою, крім одного слов'янського підпису ігумена Макарія.

Через те, що акт датований—18 серпня 980 р.,— він набірає величезне значіння, а підпис зографського ігумена Макарія в такім разі стає найпершим пам'ятником кирилівського письма[1]. Справа тільки в тім, що про цей акт нема ще одної думки в науці, бо він справді викликає декільки поважних сумнівів.

По-перше, маємо й другий зовсім подібний змістом акт (крім трох незначних дрібниць), тільки в нім нема кінця, що говорить про збір 23 червня святогірських ігуменів, а з тим нема й підпису Макарія. Котрий з цих актів оригінал, котрий відпис—рішити трудно; писані акти ріжною рукою, але, як свідчить архм. Леонид, що відкрив ці акти, грецьке письмо в них зовсім одного часу. В описі актів Зографського манастиря, який видали В. Регель, Е. Курц та Б. Кораблев в додатку до „Визант. Временника" 1907 р. т. 13 ст. 1-3, обидва наші акти зазначаються не оригіналами, а копіями, а в такому разі підпис Макарія може стверджує правдивість („за истинѫ") пізнішого відпису. По-друге, на додатку про збір 23 червня святогірських ігуменів зовсім нема року; тоді чи це не відпис з якогось зовсім іншого акту? По-третє, загальний вигляд письма в підпису Макарія мало подібний до давнього,—її можна б віднести на XIV-й вік. Сумніви ці дуже важливі, чому вони й не дають можливости рахувати остаточно підпис Макарія за найдавнішу кирилівську пам'ятку,—такою позостається несумнівний напис Самуїла 993 року.

---

[1] Зографський манастир був заснований десь на самім початку X-го століття, за панування Льва VII Философа († 912 р.).

Проти цих сумнівів мало що можна поставити. Коли припустимо, що купчий акт складений був по березневому коліндарю, а збір ігуменів зазначений по вересневому, тоді обидва ці акти припадуть на один 8-й індикт чи 980-й рік, а це вияснило б, чому в приписці про збір ігуменів не зазначено року, — бо він був той самий. Правопис підпису Макарія у всіх дрібницях старо-слов'янський,—проти відомої норми нічого не говорить. Загальне враження від цілого підпису таке, що він пізнішого часу, але поодинокі літери всі трапляються і в XI-м віці.

Починається підпис Макарія, як звичайно, хрестом з опущеними додолу кінцями, цеб-то як глаголицьке *а*. Форма *и* давня: н. Два рази ѵ написано так, що між о та у над ним єсть простір. Форма ꙁ один раз дуже нагадує z. Знати, що ігумен Макарій був стареньким, бо підписав нерівно, — це зразок, так би сказати, давнього скорописного актового письма. Йордан Іванов в слові истинѫ вбачає глаголицьке *т*,— це *т* на зломі акта і його в знимку знати дуже неясно.

В мові звертає на себе увагу форма N[1] макарнє,— звичайна у південних слов'ян форма на *-ієв*, а не на *-ій*; але такої форми в пам'ятках XI-го віку я не стрічав, хоч вона мусить бути дуже давньою. В слові єроманахъ відпало початкове *и*; *а* (а не *о*) по *м* тут звичайна в XI в. форма; кінцеве ъ також не рідке в XI в., пор. Македонський Кирилівський Листок. Слова истинѫ та подъписахъ зберігають давній правопис.

Ще Ягіч в Prolegomena до видання в 1879 р. Зографської Євангелії на ст. XXI писав про підпис Макарія, що він формою письма відноситься до XIV віку, коли справді жив ігумен Макарій. Болгарський вчений Й. Іванов докладно занявся підписом Макарія і силиться довести, що цей підпис дійсно 980 р., а в актах в Карейськім афонськім манастирі під 980 р. єсть дійсно ім'я Макарія.

На жаль, цікаве питання про цей пам'ятник, що зберігається в актах Зографського манастиря, так остаточно й не порішене.

Література. *Архим. Леонидъ*: Историческое обозрѣніе Аѳонскихъ славянскихъ обителей, „Херсон. Еп.

Вѣд" 1867 р. ст. 16-17.—*О. Бодянскій*: Актъ Зографскаго монастыря на Аѳонѣ 980-981 года, „Чтенія" 1873 р. кн. 1 ст. 1-10,—тут видрукувано самий акт по-грецьки і в російськім перекладі, а також з обидвох актів видав знимки, які получив від архм. Леонида.—V. Jagić: Зографское Евангеліе, 1879 р. ст. XXI.—Actes de l'Athos, Спб. 1907 р. ст. 1-3, додаток до „Визант. Времен." т. 13, — цілий грецький текст і література. — Йорд. Ивановъ, „Български Старини", ст. 10-20, 1908 р.—*П. А. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, Спб. 1915 р. ст. 26, а на ст. 27 добрий знимок підпису Макарія з Севастьянівського збору. — *Б. Цоневъ*: История на българ. езикъ, 1919 р., ст. 181.

17. Іверський глаголицький підпис 982 р.

Архимандрит Порфирій Успенський, підчас своєї відомої подорожи на Афон в 1845-1846 р., знайшов в Іверськім афонськім манастирі надзвичайно цінний акт 982 року з глаголицьким підписом, — це договір на манастирську землю фундатора Іверського манастиря Івана Івера з мешканцями сусіднього міста Ериссо, де в той час жили вже болгари і який тоді був підлеглий болгарам. Договір складено в манастирі Івана Івера, а писав його солунський нотар Микола в 6490 (= 982) році; за мешканців міста Ериссо акт підписав їхній священник Григор,—підписав глаголицькими буквами, і в цім велика цінність цього акту,—це найперший датований глаголицький пам'ятник. Під грамотою долі й зверху багато підписів; підпис о. Григора знаходиться зверху, в 2-м рядку. Грамота на пергамені, розміром в 50,5×95,5 cm (доліщній край значно вузчий).

Бувши на Афоні, П. Севастьянов зробив аж сім знимків з цього акту і передав їх І. Срезневському для дослідження. Але висновки були не на користь цеї грамоти. „Я старался,—пише Срезневський—подмѣтить въ ней каждую малѣйшую черточку, сличалъ для этого всѣ семь снимковъ грамоты, и на свой снимокъ перенялъ все, что можно было увидѣть". І

ніякого напису Срезневський не знайшов! Але все таки в першім рядку знати дві глаголицьких букві, так само і в другім Срезневський прочитав *Гр...ъ* чи *Ги...ъ*, писане по-глаголицькому; а коли так, то велике значіння пам'ятки таки залишається.

На жаль, виникає новий сумнів: коли саме писано в цім акті глаголицею? „Присматриваясь внимательно ко всей написи — росповідає Срезневський,— видимъ буквы Греческія въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ ищемъ слѣдовъ глаголическихъ буквъ, и между ними ясно Δ, такъ что невольно приходитъ на мысль: не написаны ли глаголическія буквы на греческихъ, слѣд. послѣ нихъ?" Остаточний висновок Срезневського був такий, що треба дослідити самий оригінал, а в разі потреби — навіть химичним способом; до того ж часу твердити щось певне про акт 982 р. нема можности.

Йдучи на зустріч цим бажанням, архим. Леонид в 1869 р. під заклад 25 турецьких лір випозичив акт 982 р. від манастирської влади і передав Срезневському для досліду. Трохи пізніще, в листі до о. Леонида Срезневський писав про свою працю над грамотою 982 р., що „загадочное мѣсто глаголическое изучено внимательно. Пока могу сказать навѣрно только одно: подъ глаголической сигмой нѣтъ и не было греческой сигмы, слѣдовательно, заподозрѣвать въ этомъ отношеніи ея (грамоти) древность нѣтъ никакой возможности"[1]. Так справа й лишилася остаточно не вирішеною. Акт вернули до бібліотеки Іверського манастиря.

В цій грамоті серед підписів зверху єсть декільки слов'янських слів, написаних грецькими буквами, напр.: стронмнроу, кладкоу; G[1] від слов'янського дѣтко передано дєатκоу, тут цікаво, що *ѣ* зазначено грецьким єа; в слові ρωгκακнна (= ржкакина) видно носову вимову *ж*.

Література. *Архим. Порфирій*: Указатель актовъ, хранящихся въ обители св. горы Аѳонской, „ЖМНПр" 1847 р., липень, ч. 56 ст. 41-56. — *П. Шафарикъ*:

---

[1] Лист видрукуваний в „Записки Имп. Русск. Археол. Общ." т. I ст. 200.

Взглядъ, 1855 р. ст. 38.—*Викторовъ*: Послѣднее мнѣніе Шафарика о глаголицѣ, «Лѣтописи» 1859 р. т. II ст. 88, 99. — *И. Срезневскій*: Глаголическія буквы на Иверской грамотѣ 982 года, „Извѣстія“ 1861 р. т. X ст. 78-80.—Й о г о ж: Древніе глаголическіе памятники, 1866 р., передруковано сказане в 1861 р. і додано знимок з фотографії П. Севастьянова. — *О. Бодянскій*: Актъ Зографскаго монастыря, „Чтенія“ 1873 р. кн. 1 ст. 8-9, вірить в правдивість глаголицького підпису.—Й о р д а н ъ И в а н о в ъ: Български старини изъ Македония, Софія, 1908 р. ст. 21-23, тільки за Срезневським.—*П. А. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, Спб. 1915 р., на ст. 13 знимок № 7, на нім загадкове місце з акту 982 р.

Доповнення до ст. 75:

Abecenarium Bulgaricum.

Фрейзингенські Уривки, звичайно, не єсть єдиний пам'ятник слов'янського письма латинкою. В Паріжській Королівській Бібліотеці під № 2340 зберігається вкладена до латинського рукопису X в. пергаменова картка XI-го віку, а на ній уміщено, під заголовком Abecenarium Bulgaricum, глаголицьку азбуку з 31 букви, а під кожною з них подано їх слов'янську назву латинською готикою. Напочатку пам'ятку відносили до 850-950 р., але така давність не підтвердилася,—тепер її рахують пам'яткою XI в., коли не початку віку XII-го. Пам'ятка ця, здається, пропала з Паріжської Бібліотеки. Цінна сама назва цеї пам'ятки, бо вона говорить, що в XI в. глаголицю звали азбукою болгарською.

Ось зміст написів над глаголицькими літерами; поруч латинського оригіналу даю й слов'янську назву: as-азъ, а, bócobi-буки, б, védde-вѣдѣ, в, glágoli-глаголи, г, dóbro-добро, д, hiést-есть, е, gluete-живете, ж, zéllo-зѣло, ѕ, zémla-земля, з, íse-їже, ї, ísel-иже, и, cáco-како, к, lúddie-людіе, л, mustlíte-мыслите, м, nasнаша, н, on-онъ, о, pócoi-покой, п, recí-рьци, р, cslóuoслово, с, tordo-твердо, т, hic-икъ, і (а треба б оукъ), fort-

фертъ, ф, or-хѣръ, х, pe(ce?)-цѣ, ц, saraué-чрвь, ч, sa-ша, ш, hiér-ерь(?), ъ, pellér-еръ, ъ, hiet-ять, ѣ, iusz-юсъ, ю, hieюсъ, ѭ; дві останні назви стоять не над тими буквами, над якими повинні б стояти, а це показує, що автором АВ був скорі не слов'янин.

Ще в 1879 р. В. Ягіч висловив здогад, що ця пам'ятка, судячи по мові написів, повстала на хорватській землі («Archiv» IV.311). Так само й В. Вондрак твердить, що АВ написаний на сербо-хорватській території, а це знати з тих наголосів, що поставлені над латинськими назвами (пор. такі наголоси у Фрейзингенських Уривках). Хорватською зве цю пам'ятку й Б. Цонев, бо тут *ѣ* названо hiet, а це *ie* говорить за хорватську вимову. Звичайно, якогось лінгвістичного значіння пам'ятка не має, але вона цікава, на ряду з Фр. Уривками, своїм способом писати слов'янські слова латинкою.

Література. *П. Прейсъ*: О глагольской письменности, „ЖМНПр" 1843 р. ч. 37 ст. 198-199. — *И. Срезневскій*: Древнія письмена славянскія, „ЖМНПр" 1848 р. т. 59 ст. 53. — *В. Григоровичъ*: О древней письменности Славянъ, „ЖМНПр" 1852 р. ч. 73 ст. 160.—*П. Шафарикъ*: Взглядъ на древность и судьбу глагольской письменности, „ЖМНПр" 1855 р. ч. 87 ст. 38-39, 52.— *И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 135-136. — K. Rešetar: Zum ältesten slavischen Alphabet, „Archiv" 1914 р. ст. 62-67.—V. Vondrák: O původu Kijevských Listů, 1904 р. ст. 28.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 117, 394.

ЧАСТИНА ДРУГА:

Альбом знимків з пам'яток X–XI віків.

Уважаючи, що жадним друком не передати старо-слов'янської пам'ятки так, як вона єсть в оригіналі, подаю тут Альбом знимків з пам'яток X-XI віків,— тільки фотографії (але пор. вище ст. 17-18) дадуть змогу переконатися й дослідити, які саме були засоби у стародавніх писарів для занесення своїх слів на пергамен і для зазначення того чи іншого відтінку своєї вимови. Вивчення лінгвістичне якої будь пам'ятки старо-слов'янської мови постійно тісно зв'язане з вивченням палеографічним, а тому вважаю, що наші старо-слов'янські хрестоматії власне мусять бути альбомами знимків з давніх рукописів. Роблю в цім відношенні першу спробу в нашій науковій літературі, роблю в переконанні, що тільки з альбому знимків студент чи читач може получити правдивий образ стану старо-слов'янської мови X-XI віків зо всіма її найріжнішими правописними засобами.

Побіч зо знимком подаю старо-слов'янський уривок—коли він глаголицький або мало читкий кирилівський—також і друком, передаючи по можливості все так, як бачимо на знимкові; роблю це тільки для тих, кому тяжко читати відразу з фотографій. Малі технічні засоби друкарні, де друкувалася моя праця, не дали мені змоги подати кирилівську транскрипцію зовсім так, як би хотілося.

Транскрибуючи глаголицькі пам'ятки, я зробив деякі відступлення від загально принятого в нас звичаю. Здавна, особливо з праць В. Ягіча міцно втерлася звичка глаголицьке ⍋ передавати через кири-

лівське ѣ. Я не рахую цеї звички раціональною вже хоча б через одне те, що глаголицькому ⱑ відповідають етимологічно два звуки, ѣ та ꙗ (а), які мають в кирилиці ріжну писану форму; на мій погляд, не маємо ніякого права глаголицьке ⱑко транскрибувати на кирилівське ѣко, коли для того існує відповідніща писана форма ꙗко. Для всіх тих слов'ян, для котрих ꙗ та ѣ не однакові вимовою звуки, для всіх них форма ѣко зам. ꙗко буде зовсім чужою та штучною[1]. Наші східно-слов'янські предки X-XI віків, списуючи з глаголицьких оригіналів, часом дуже добре вправлялися з глаголицьким ⱑ, передаючи його то через ѣ, то через ꙗ, згідно з своєю живою вимовою; правда, частенько тут, особливо в словах їм мало відомих, вони й плуталися, бо не знали, як правдиво їх вимовляти (прикладів на це вище подав я досить), і власне їхні помилки можуть служити нам дороговказом в справі глаголицької транскрипції. Глаголицькі кыгⱑкъ, мъножⱑше, самарⱑнинъ, бⱑше, идⱑше, камⱑнъ, прⱑмо і т. п. в Марїнській Євангелії Ягіч транскрибує кыѣкъ, мъножѣше, самарѣнинъ, бѣше, идѣше, камѣнъ, прѣмо, а це спричинилося до того, що їх і подібні слова у східних слов'ян читають з цим *ѣ*, цеб-то бєаше і т. д., а це вже веде до наукового баламутства[2], бо ж так цих форм в X-XI віках у південних слов'ян, зосібна у болгар, ніхто не читав. І чи не мудріщими були ті східно-слов'янські писарі XI-го віку, напр. хоча б діякон Григорій, а особливо дяк Іван, які ці слова транскрибували так, як вимовляли: кыгакъ, мъножаше, самарганинъ, бяше, идяше, камянъ, прямо і т. п?

---

[1] H. Ułaszyn, напр., в своїй Граматиці 1928 р. ст. 111 попереджає, що таке ѣ треба читати за ⱑ; але чи студент добре орієнтується в цім? Чи не ліпше було передати впрост через ⱑко?

[2] Серед слов'янських і неслов'янських словістів в теперішній час міцно панує вимова ѣ як *є*; це вимова російська, яку поширили серед учених росіяне. Наукові данні не промовляють за те, щоби в пам'ятках, скажемо, XI віку читати обов'язково як *є*; на мій погляд, це ѣ треба читати згідно з живою вимовою того чи іншого слов'янського народу, що буде більше відповідати дійсній вимові ѣ в XI віці, ніж вимова його як *є*.

І справедливо твердить А. Шахматов, що „діаконъ Григорій несомнѣнно произносилъ ѧхоу“[1]. В. Вондрак в „Glagolita Clozův“ передає глаголицьке достоѧноу через достоѣноу 106, хоч по-сербському й тепер *достојан*. Передаючи ѻѧцѧниѧ з Київ. Фрагментів через ѻѣцѣниѣ, Ягіч тільки затемнює, скажемо, українцеві прочитати це слово так, щоби відразу зрозуміти його значіння: обіцяния. Думаю, що вже цих прикладів вистарчить, щоби довести, що наша звичка транскрибувати глаголицьке Ⱁⰱ через одне ѣ не раціональна, бо ж з ѣ у нас постійно зв'язана певна окреслена вимова.

Думаю, що найбільше науковим буде позоставити глаголицьке Ⱁⰱ не транскрибованим, щоби не внести якоісь суб'єктивности в його транскрипцію через ѣ чи ꙗ. Єсть випадки, коли транскрипція Ⱁⰱ чи то через ѣ, чи через ꙗ не легка, заплутана, часом остаточно не вирішена, а тому позоставити тут Ⱁⰱ буде чи не найбільше відповідним. Зоставляючи глаголицьке Ⱁⰱ не транскрибованим, я даю тим самим кожному читати це Ⱁⰱ згідно з своєю живою вимовою і тим самим звертаю на це пильніщу увагу читача. Заводячи Ⱁⰱ до кирилиці, я не вводжу до неї зовсім нового значка, бо ж деякі кирилівські пам'ятки, напр. Савина Книга, добре знають його, правда, в іншім значінні[2].

Замість кирилівської ї Ягіч постійно уживає *і*; я скрізь позоставляю ї, уважаючи неможливим уводити до кирилиці нову букву на місце відповідної й доброї віковічної ї.

---

[1] Граматика Лескина, переклад 1890 р. ст. 164.

[2] Але там, де носові зникли, напр. у східних слов'ян, Ⱁⰱ Савиної Книги читали як Ⰹⰰ, цеб-то наближували до вимови глаголицького Ⱁⰱ.

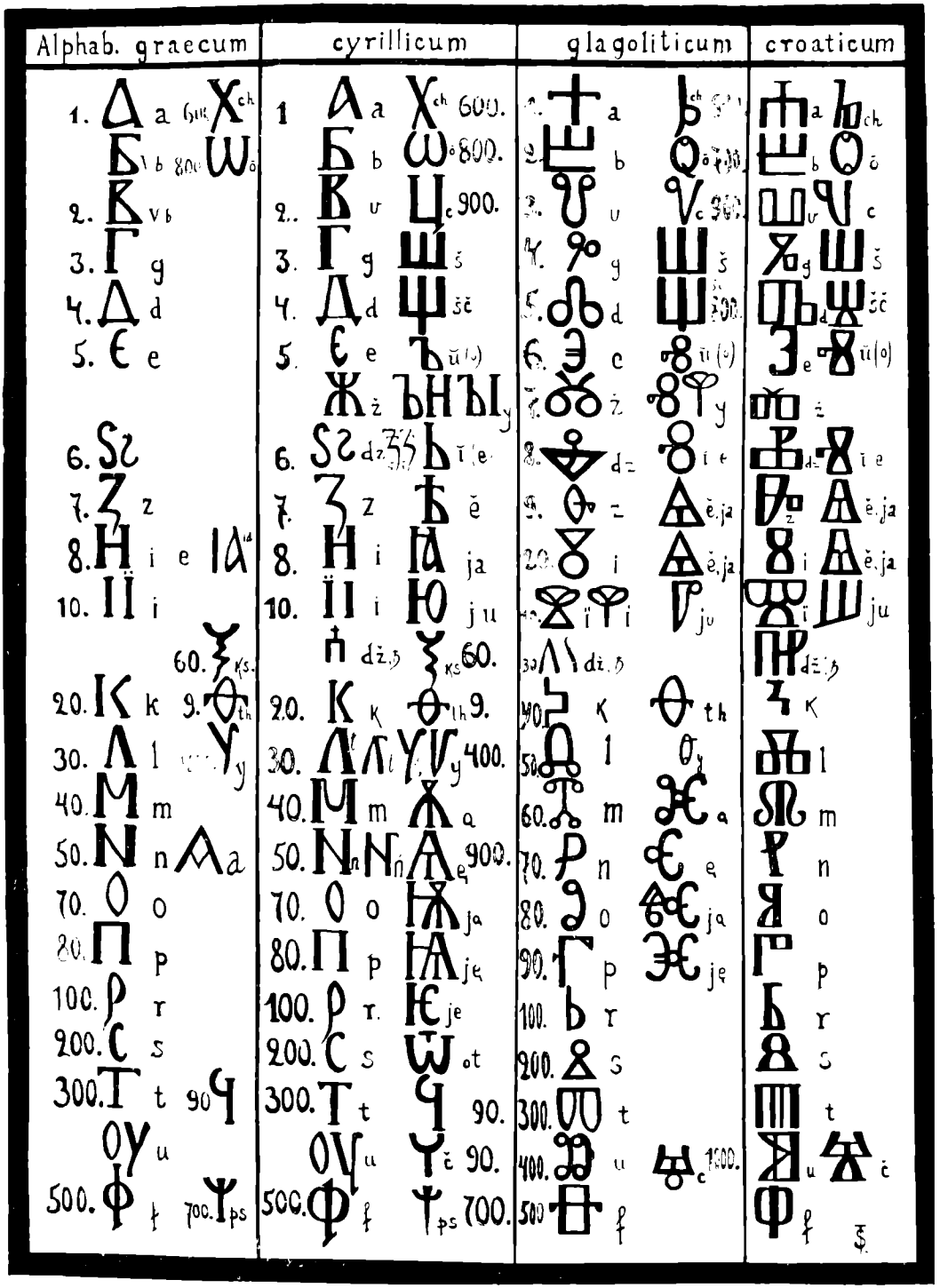

1. Азбуки: грецька, кирилівська, глаголицька кругла (болгарська) і глаголицька вуглувата (хорватська); цифра коло букви визначає числове її значіння, а латинська літера — її значіння звукове.

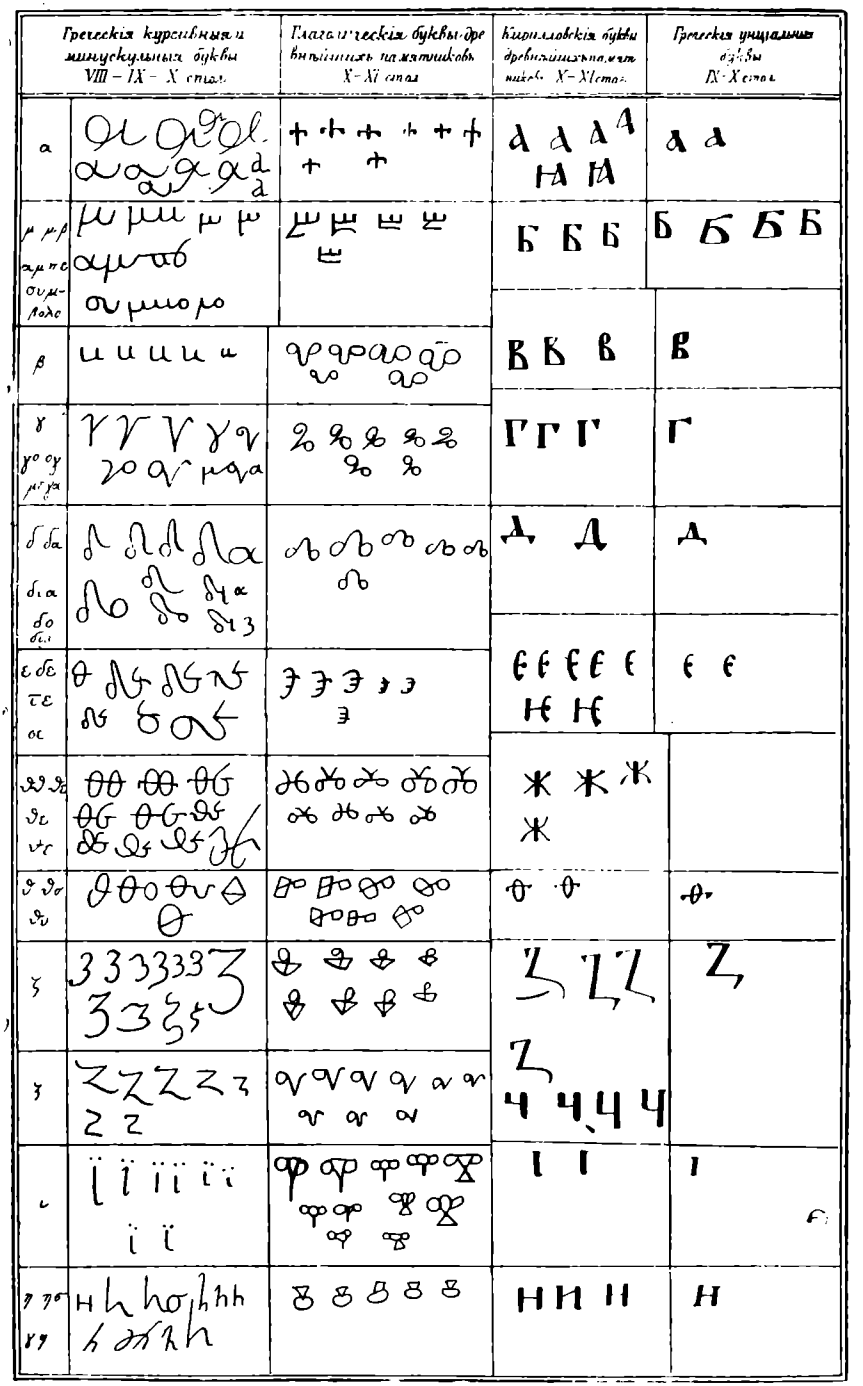

2. Грецька, глаголицька й кирилівська азбуки. Табл. І.

На №№ 2-4 подано три таблиці повстання слов'янських азбук, взяті з праці В. Ягіча: „Четыре критико-палеографическія статьи" 1884 р. В 1-м рядку грецьке курсивне (мінускульне) письмо

Греческія курсивныя и минускульныя буквы. VIII – IX – X стол.		Глаголическія буквы древнѣйшихъ памятниковъ X–XI стол.	Кирилловскія буквы древнѣйшихъ памятниковъ X–XI стол.	Греческія унціальныя буквы IX–X стол.
γ				
κ				
λ				
μ				
ν				
ο ω				
π				
ρ				
σ				
τ				
υ				
φ				
χ				
ω				
ϭϭ				

3. Грецька, глаголицька й кирилівська азбуки. Табл. II.

з латинською транскрипцією зліва. В 2-м рядку вміщено глаголицьке письмо з Київських Листків, Євангелій Зографської, Маріїнської й Ассеманевої та зо Збірника Клоца. В 3-м рядку букви

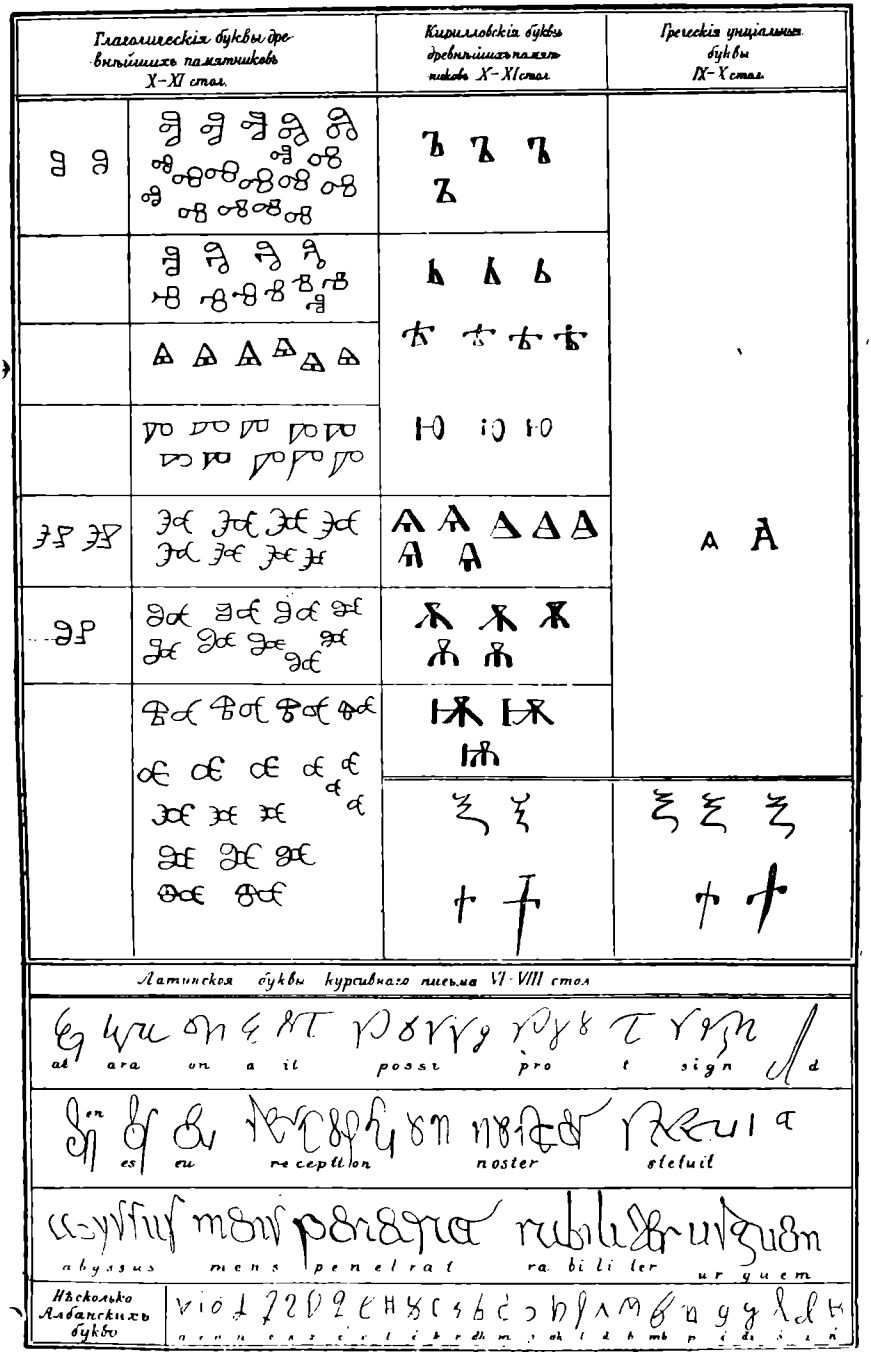

4. Грецька, глаголицька й кирилівська азбуки. Табл. III.

з Супрасльського Рукопису та з Життя Кондрата; на табл. 2-й буква ѣ з грамоти бана Кулина 1189 р. В 4-м рядку грецьке унціяльне письмо, головно з Хорівської Євангелії 967 р. та з Порфириївського Псавтиря 862 р.

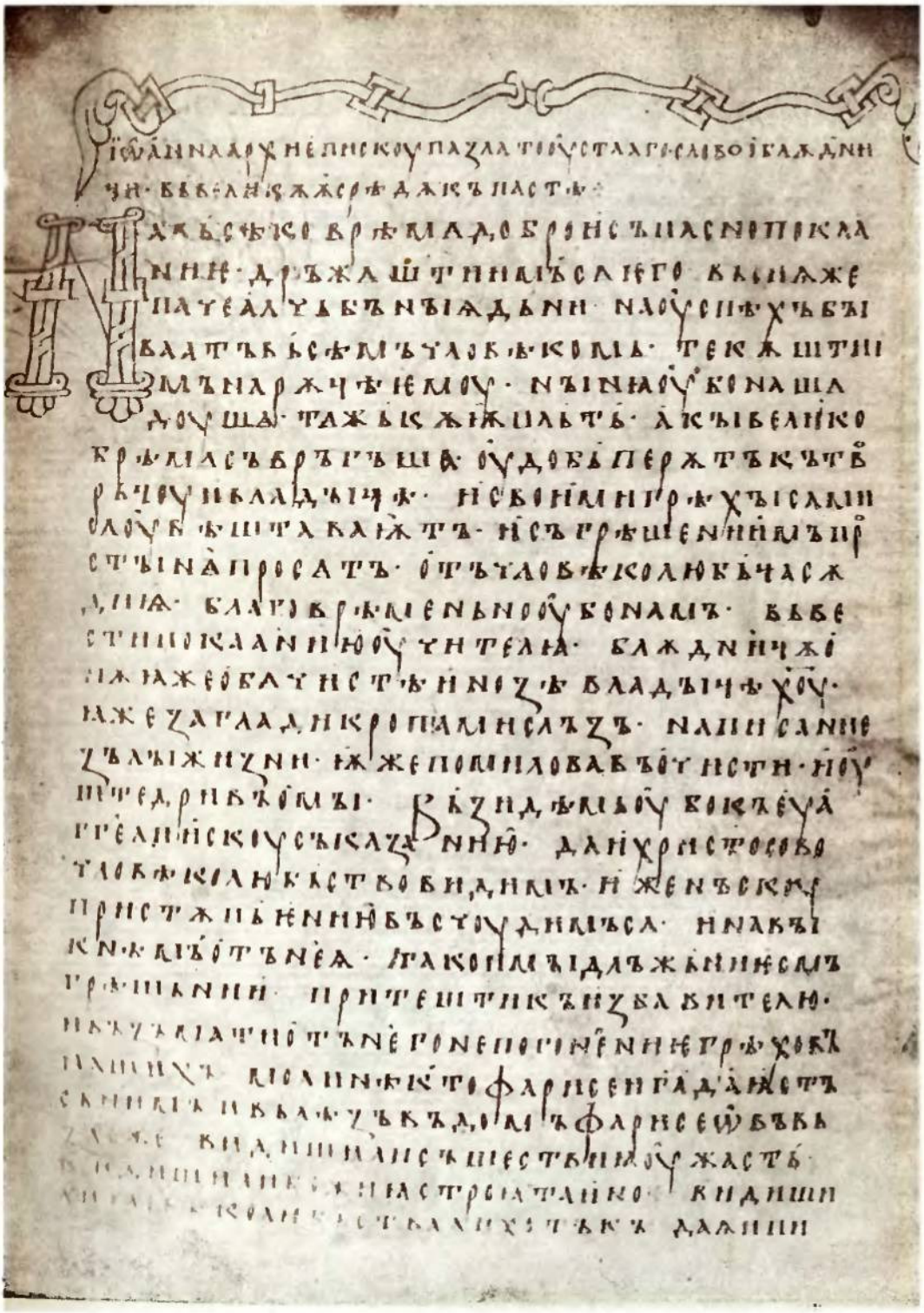

5. Супрасльський Рукопис.
Варшавської частини л. 61б.

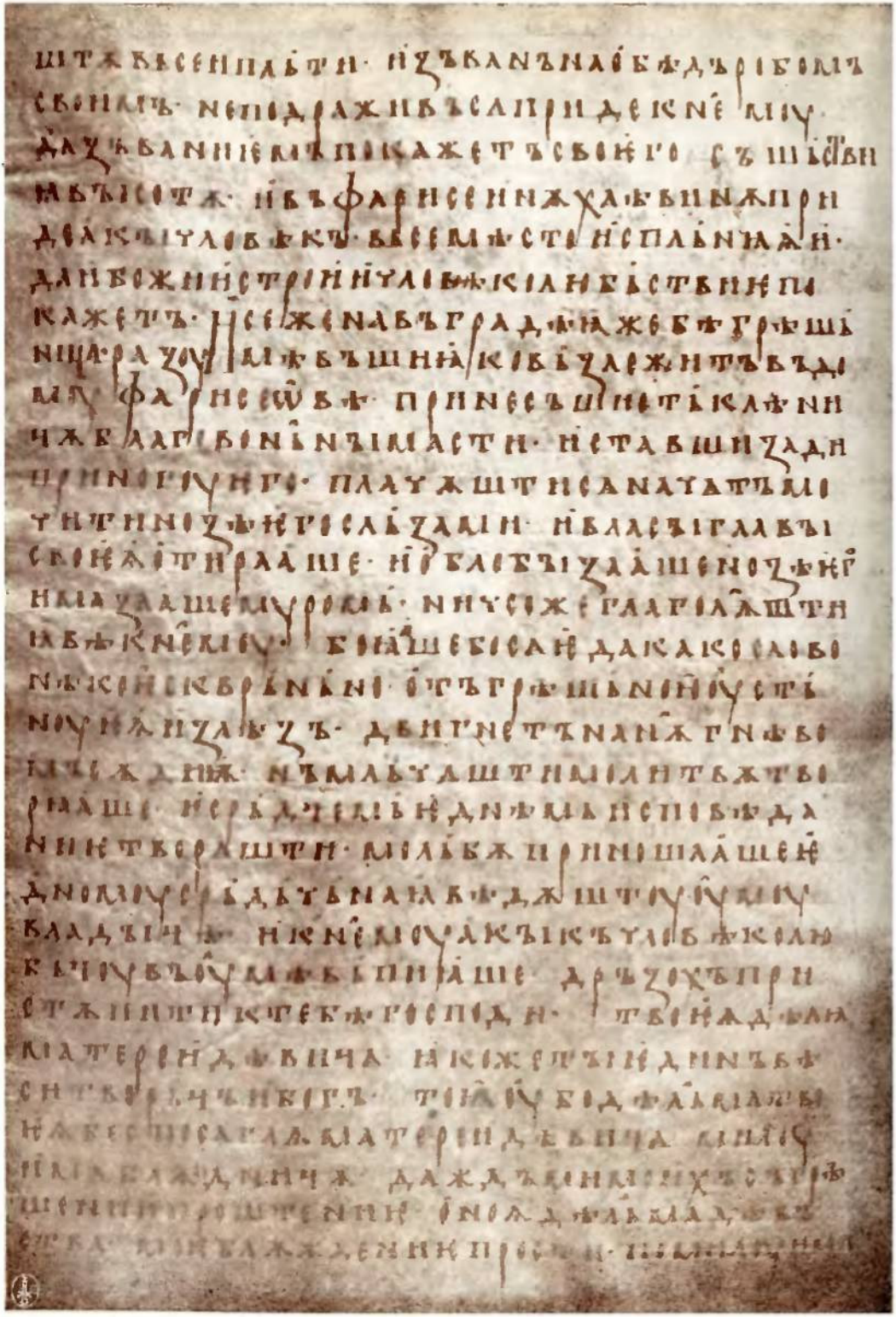

6. Супрасльський Рукопис.
Варшавської частини л. 62.

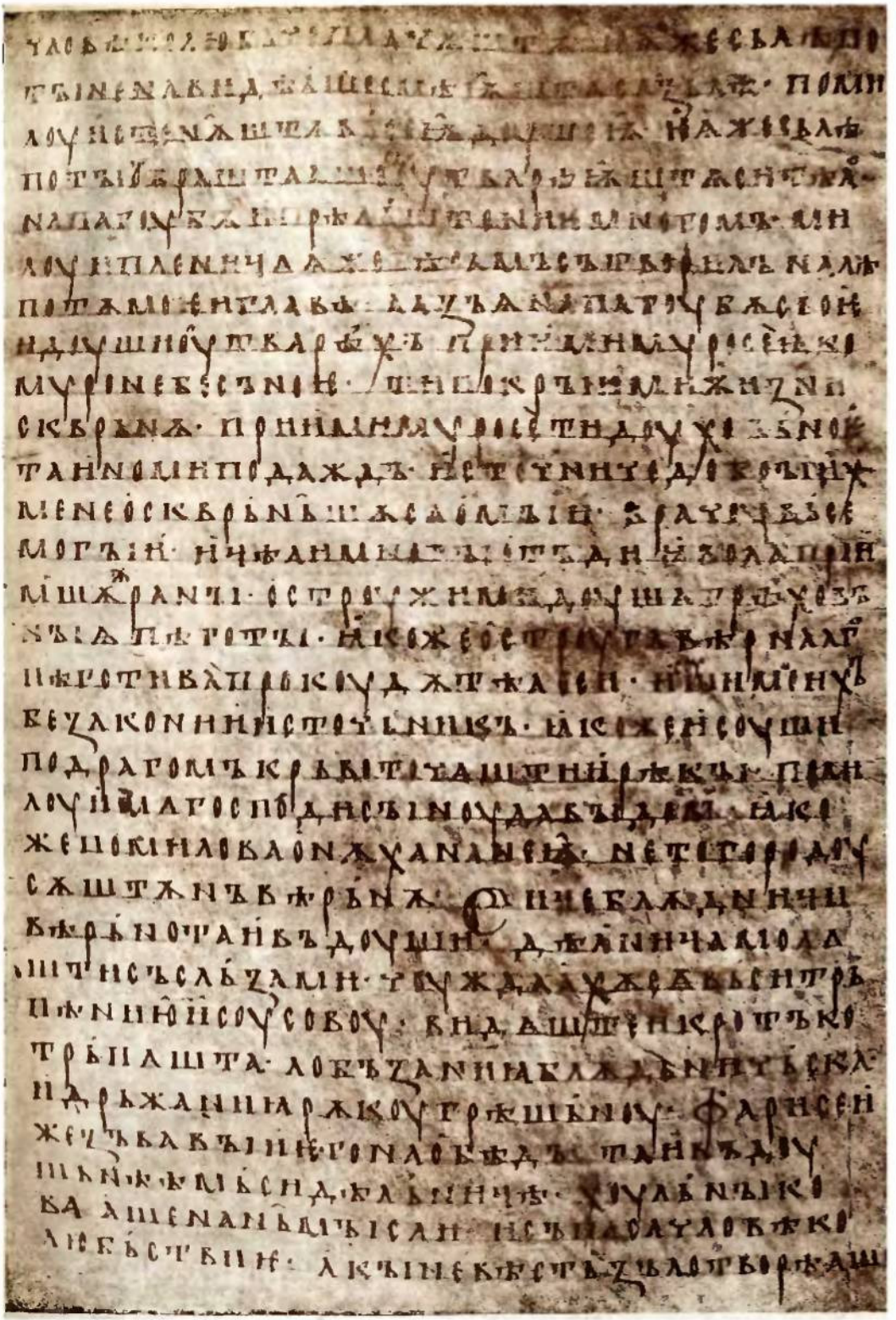

7. Супрасльський Рукопис.
Варшавської частини л. 626.

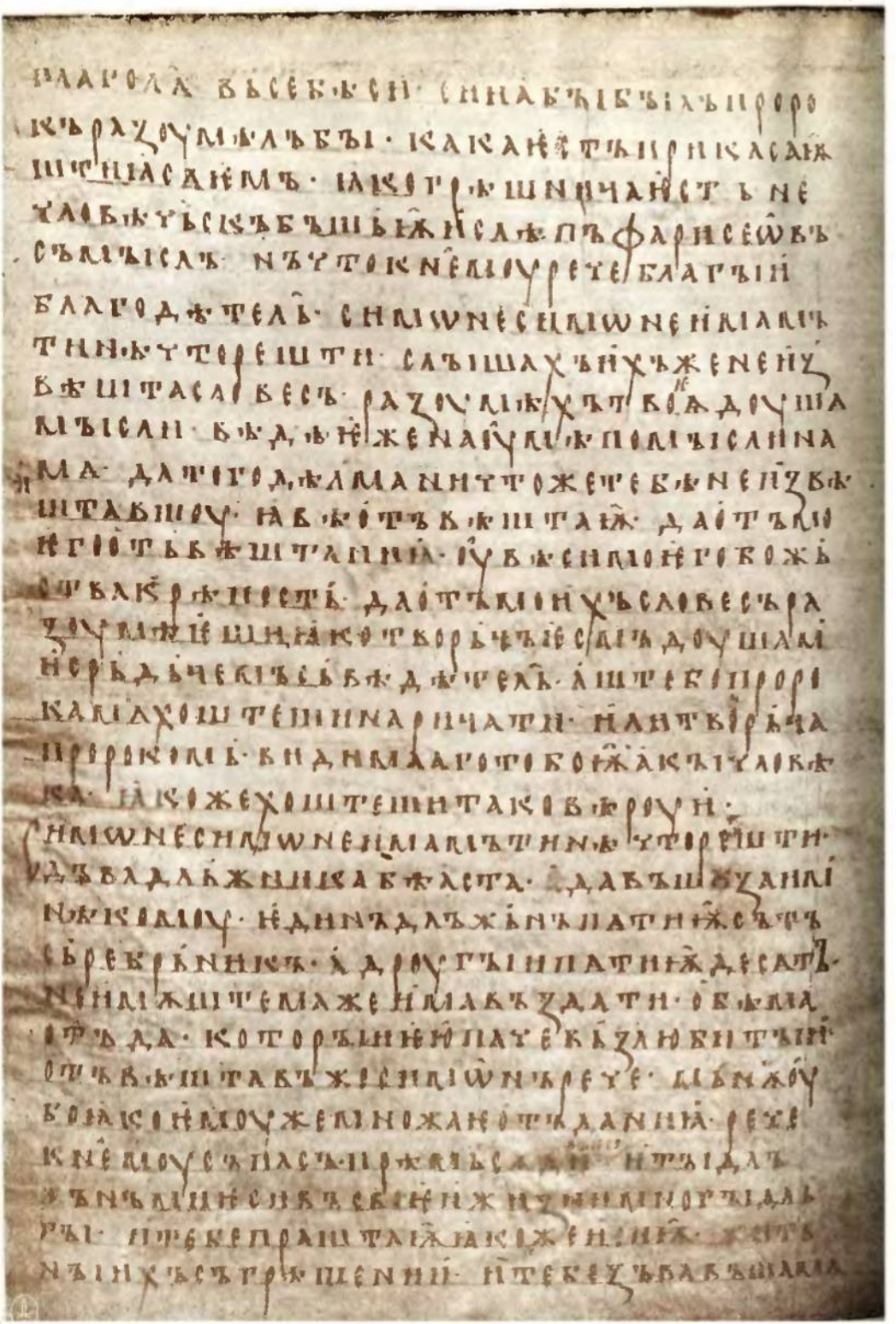

8. Супрасльський Рукопис.
Варшавської частини л. 63.

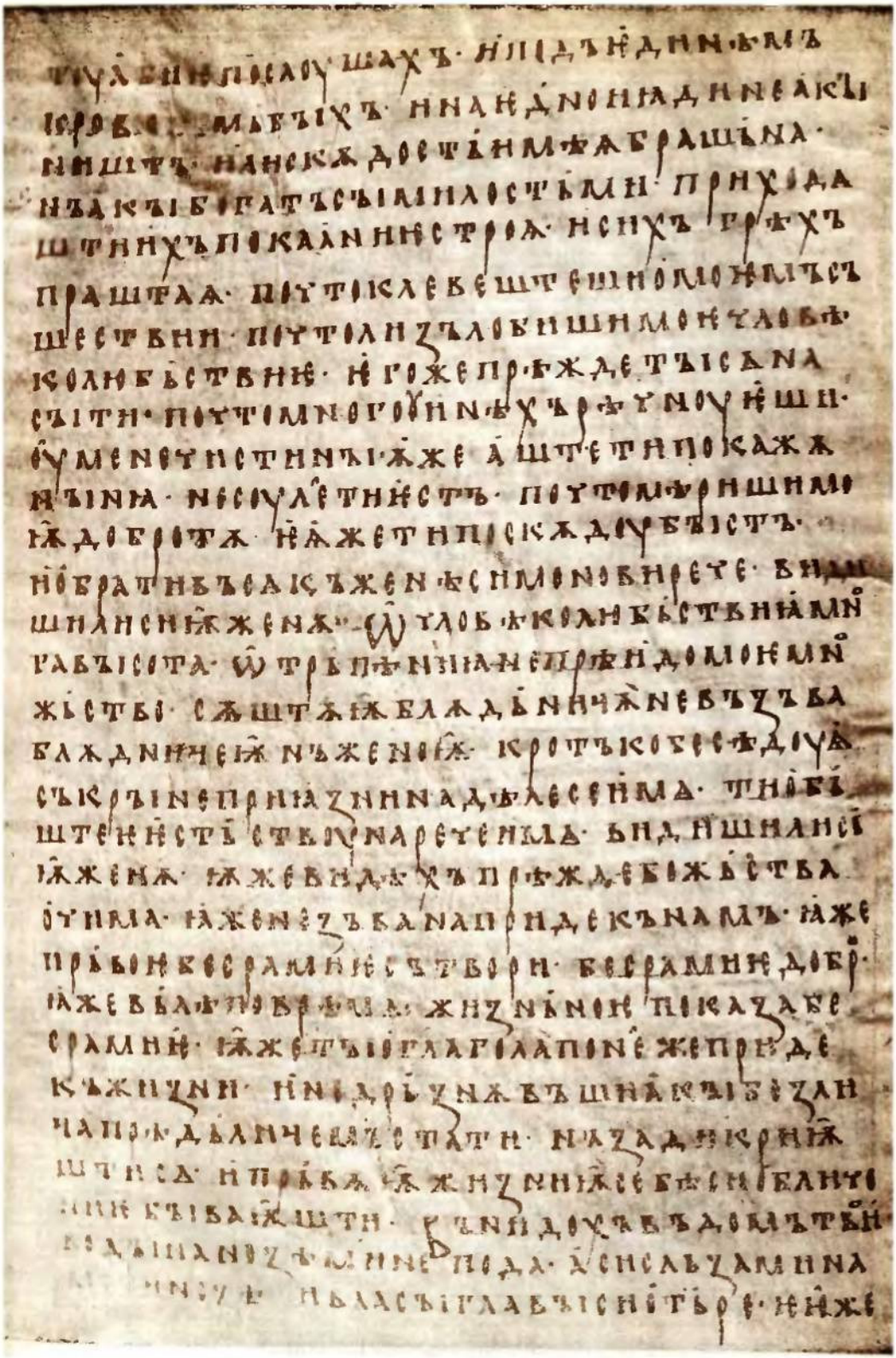

9. Супраслський Рукопис.
Варшавської частини л. 63б.

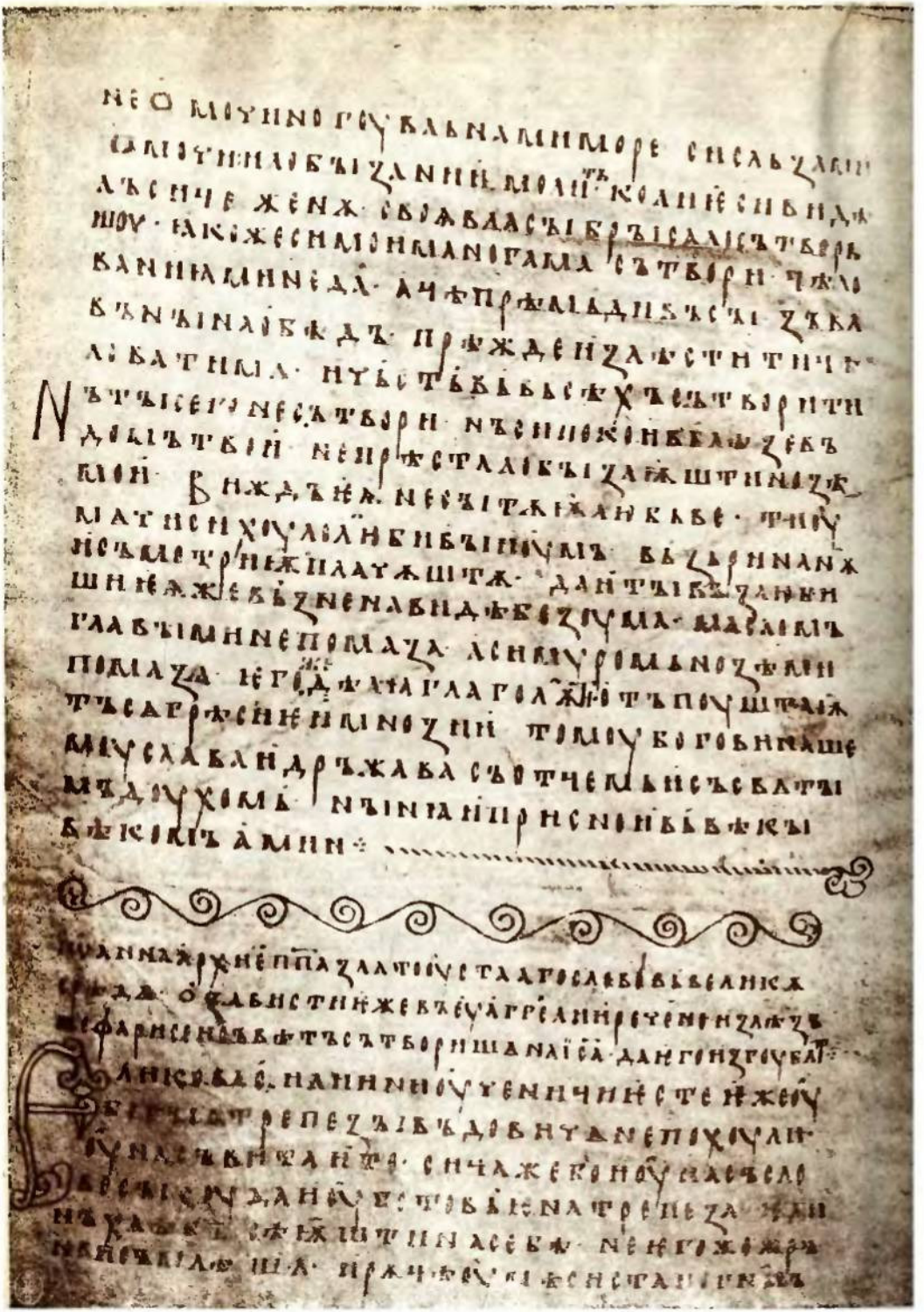

10. Супрасльський Рукопис.
Варшавської частини л. 64.

11. Супрасльський Рукопис.
Варшавської частини л. 5б, долішня частина.

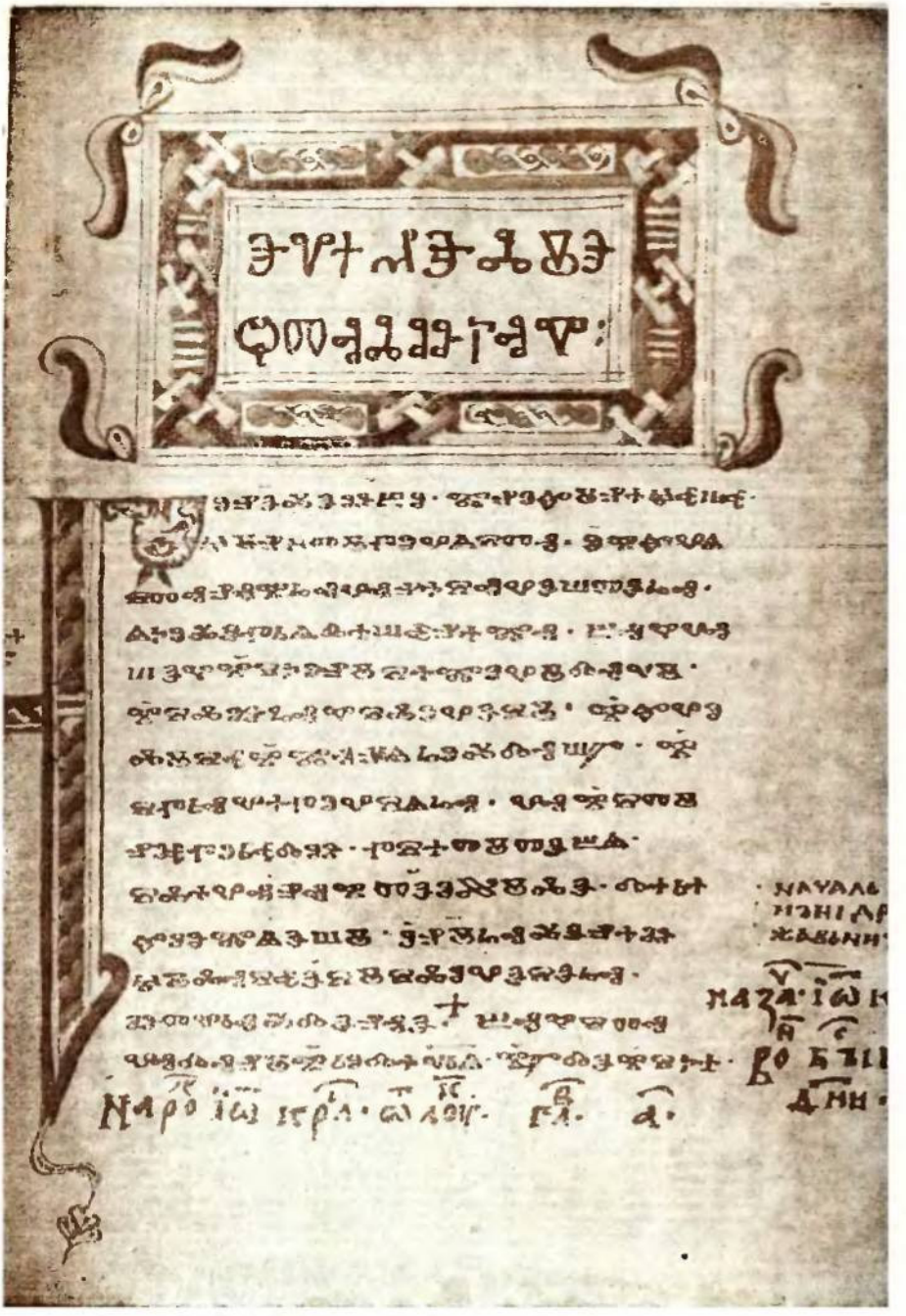

12. Зографська Євангелія, л. 131.

Зографська Євангелія, л. 131.
Євангелія від Луки I 1—5.

ЄВАѢЄЛИЄ
ШТЪ ЛОУКЪІ:

Понєже оубо· мнози начашѧ·
чинити повѣсть· о їзвѣ
стѣнзїхъ въ насъ вєштєхъ·
ѧкоже прѣдашѧ намъ· бзікъ
шєі їскони самовидьци·
і слоугзі словєси· їзво
лисѧ і мьнѣ хождьшю· і
спрзвѣ по всѣхъ· въ їсти
нж по рѧдоу· пєати тєбѣ·
славѣнзї ѳєофиле· да ра
зоумѣєши· о нихъ же наоу
чилѣсѧ єси словєсєхъ·
оутвръжденье· бзіствъ
въ дьни їрода цр҃а· їюдєїска·
(їєрєі єтєръ їменемь захариѧ)·

13. Зографська Євангелія, л. 29б.

Зографська Євангелія, л. 29б.

Євангелія від Матвія XIII 1—9.

(Въ тъжде дн҃ь їшь
дъ їс їз домоу сѣдѣаше)
при мори· ї събърашѧсѧ къ не
моу народи мнози· ї ако въ
лѣзъ въ корабь сѣде· ї вьсь
народъ на поморіі стоѧше·
ї гл҃а їмъ много· притъча
ми гл҃ѧ· се їзиде сѣѩі·
да сѣе́тъ· сѣѩштюмоу·
о́ка оубо падошѧ при пѫти·
ї придошѧ птицѧ небесьіѧ·
ї позобашѧ ѧ· дроугаѧ же
падошѧ на каменіихъ·
ако не їмѧшѧ земл҃ѧ мно
гъі· ї абие прозѧбошѧ·
зан҃е не їмѧ́ше глѫбинъі
земл҃ѧ· слънькю въсиавъ
шю приебѧдѫ· зане не їмѧ
ѫ҃ коренїѧ ї исъхошѧ· ѧ дроу
гаѧ падошѧ въ трънііе·
ї вьзиде трънне ї пода
ки е· дроугаа же падошѧ на
земл҃и добр҃ѧ· ї дѧдѫ҃
плодъі· обо сто· обо ше
стьдесѧтъ· обо т҃· їмѧ
(ѩи оуши слъішати да слъі
шитъ·)

14. Зографська Євангелія, л. 147б.

Зографська Євангелія, л. 147б.

Євангелія від Луки V 24—30.

(нѫ да оубѣ
сте ѥко власть і҃матѣ сн҃ъ
чл҃ескыі· на земи отъпоу)
штати грѣхы· рече же ѻ҃сла
бл҃еноумоу· тебѣ гл҃ѭ въ
стани· і҃ възьми ложе
твое· і҃ иди въ домъ твои·
і҃ абье въста прѣдъ ни ми·
къзьмъ на немь же лежа
аше і҃де въ домъ свои·
славѧ б҃а· і҃ оужасъ прии҃
всѣ· і҃ славлѣаахѫ б҃а·
і҃ исплънишасѧ страхомь
гл҃ѭште· ѥко видѣхомъ
дивьна дьньсь· і҃ по сихъ
і҃зиде· і҃ оузьрѣ мытарѣ·
і҃менемь лев҃ыи҃· сѣдѧ
шть на мьздьници· і҃ рече
емоу, і҃ди по мнѣ· і҃ оста
вь всѣ· въставъ вь слѣ
дъ его і҃де· і҃ сътвори чрѣ
ждение велико· лев҃ыи
емоу· въ домоу своемь·
і҃ бѣ народъ многъ мытарь
і҃ инѣхъ і҃же бѣаахѫ съ ни
мь вьзлежѧште· і҃ рькъ
(таахѫ кънижьн҃ици і҃ фа
рисеі·)

15. Зографська Євангелія, л. 225.

Зографська Євангелія, л. 225.

Євангелія від Іоана I 1—5.

ЄВИѢЄЛИ
Є ѠТЪ ЇѠАНИ

Їскони· бѧа́ше
слово· и́ слово
бѧа́ше отъ бг̃а· и́ бъ̃ бѧ
а́ше слово· се бѧ їско
ни о́тъ бг̃а· бьсѧ тѧ
мь бзіша· и́ беж не
го ничьто же не бзістъ·
еже бзістъ· бъ томь жи
вотъ бѧ· и́ животъ бѧ сѧ
тъ чк̃омъ· и́ сѧтъ бъ тъ
(мѧ свьтитъсѧ)·

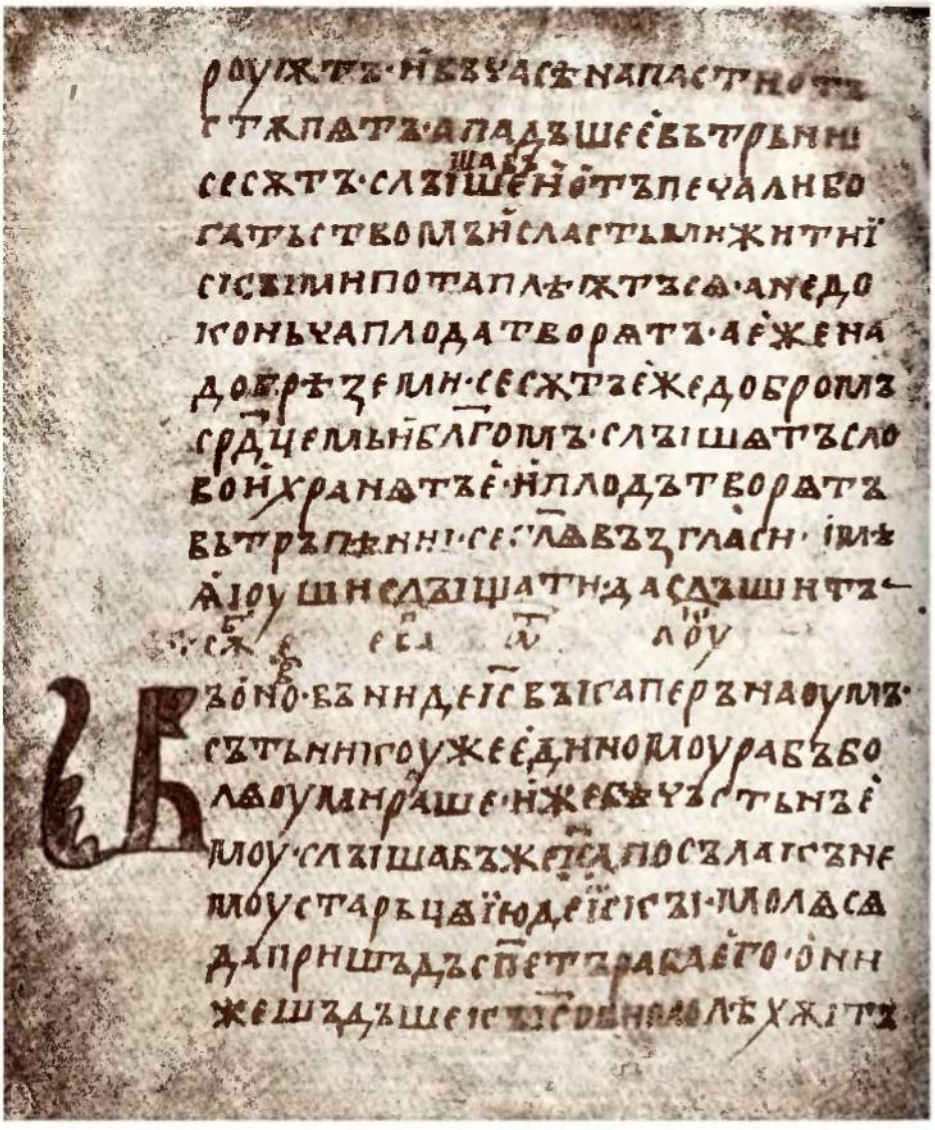

16. Саввина Книга, л. 49б.

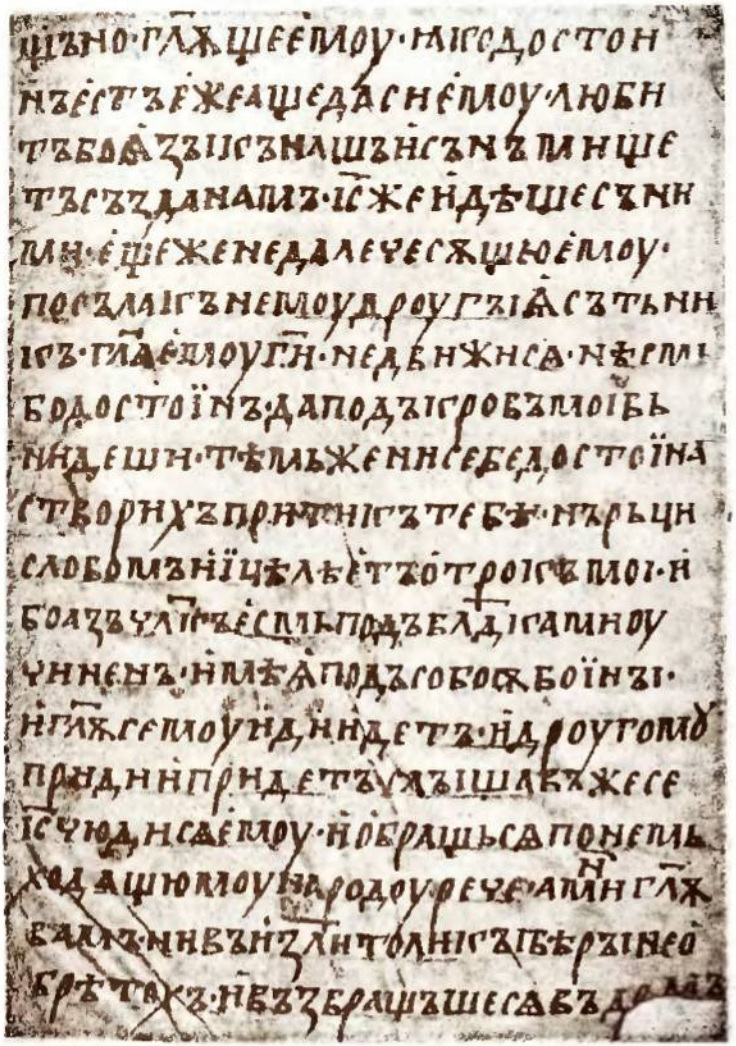

17. Саввина Книга. л. 50.

18. Саввина Книга, л. 127б.

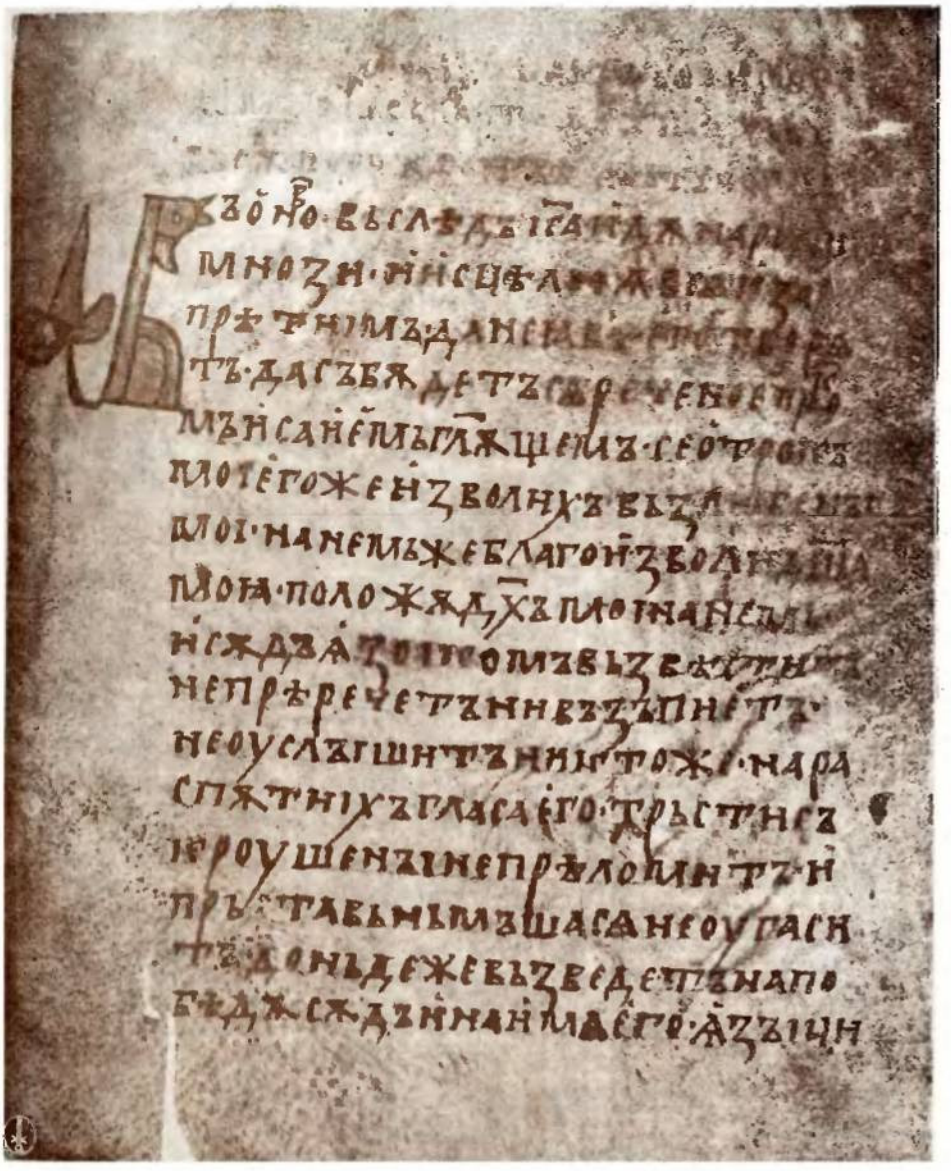

19. Саввина Книга, л. 142б.

20. Ассеманова Євангелія, л. 141б.

Ассеманова Евангелія, л. 141б.

Євангелія від Луки II 22—27.

(възвращение моцемъ)

стаго йоанна златоустаа. и к (2) септ҃.:·
Мацца енóу и ѕ (28) стаа оца на ефрема сурянина·
и д (5) де·:· Мацца енóу и з (29) па възвращенна·
моцемъ· сномка коно игнатиа·:·
и сж по па к (3)·:
Мацца то к (30)· обратение чеизи моцний стаа кли
мента папежа римска·:· и сж д (5) поста·:·
Мацца то к а (31) стоую чюдворцю кура йоанна· и а
Мацца фева а стра стаго мка трифо [ноа·:··
на· ек о лоу гла р з і· Рече гь свои оуче
се дахъ камъ· ко прá тоиж·:· и сж і лоу·:·
Мацца ферва к (2) съвратение гá на ис хá·
ек о лоу гла к (3)·:···—

Въ оно възнасм отроча нéа·
въ ерлмъ поставити и пра
дь гмъ· áко же естъ писано·
въ закона гни· áко всáкъ младь
нець мужьска полоу разврзаа
ложесна· Сто гвı наречетьсм·
И дати жртвж по реченоумоу въ
закона моусеова· Дька гаргли
чица· Ли áка птенца голжбина·
И бá члкъ въ ерлмá· Емоу же има
сумеонъ· Й члкъ сь прабьдивъ·
и бочьстивъ· чаа оутахъı изл
въı· и дхъ стъı бá въ немъ· Й
бá емоу обавлано лхмъ стънмъ·
не видáти съмрьти· пражде да
же вıдитъ хá гнá· Й приде дхо | (мъ въ црковъ)·

21. Ассеманова Євангелія, л. 151б.

Асеманова Євангелія, л. 151б.
Євангелія від Матвія X 21 – 22, XVII 1 — 7.

(Предастъ же братъ брата на съмрътъ и отьць чадо
ижтъ чада на родітелѧ· и оубиѧтъ (и въста)
ѧтъ ѧ· И бѫдете ненавидімі
ми всѣми имене моего ра
ди· претръпѣвъши же· до ко
нца спасенъ бѫдетъ·:··
Мѣца авгѹ д сѧтаго мка еѹсігна· и не
Мѣца авгѹ е в сѧтое прѣображение д ѳ лоѹ
·:·га нашего иѹ ха·:· Свѣ ѳ мѣ глѣ рнб·:·
Въ оно Поѧтъ ис петра и и
ѧкова иѡана брата емоу·
и възведе ѧ на горѫ вы
сокѫ единъи· Й прѣобрази
сѧ прѣдъ ними· Й просвѣта
сѧ лице его акъи слънце· а ри
зы его бѣшѧ бѣлы ако сне
гъ· Й се ѧвистесѧ имъ моисий·
и илі́а съ німъ глщаа· Отъвѣ
щавъ же петръ рече исви· ги до
бро естъ· намъ съде бъıти· а
ште хощеши да сътворимъ съде
три кровъи· тебѣ единъ· и мо
исій единъ· и илій единъ· Е
диначе же емоу глщю· се обла
къ свѣтелъ осѣни ѧ· и се гла изъ
облака глѧ· съ естъ снъ мой въ
злюбленъıи· того послоуша
йте· И слъıшавъше оученици па|дѫ ници· Й оубоѧ-
шасѧ зѣло· Й | пристѫпль ис ъ прикоснѫсѧ ихъ

22. Синайський Требник, *л.* 10 (Кондакова).

Синайський Требник.

Листок 10, Кондакова

благодавьче· і чкл҃юбче· сна҃
раба твоа҃· вьзлюбльша се
бе· дх҃овнѣмь вьзлюбле
ниемь· і пришедъша въ ст҃ыѭ
твоѭ цр҃квь· ст҃ѣиѭ и бл҃гве
ние твое хотѧща приѧти. даждь
їма вар҃ѫ непостыдныѭ· лю
бвь нелицемѣрныѭ· і ако же
далъ еси ст҃ымъ оученикомъ
твоимъ· і апл҃омъ своимъ·
свой миръ· і своѭ любвь· і си
ма подажди х҃е бже нашъ· даѧ
има вса҃ прошенна҃ спс҃на҃· і жи
знь вѣчьнуѭ· в҃· Ты бо еси
свѧтъ їстинъныі· і жизнь
вѣчьна҃· і тебѣ слвѫ· и хва
лѫ взсылаемъ· оцю и сноу и ·/·

Й ПОТО҃ РЕЧЕ҃ ДИ҃ ПРѦМѪДРО҃ ПРО҃

слышимъ ст҃аго евѣлиа҃· ппъ

РЕЧЕ҃ Ѳ҃ ИѠА҃· Въ о҃ кра҃ вьзве҃

ихъ҃ очи свои· на оученикы своѧ·
ко҃· і азъ въ нихъ ·/· ищи ж҃ (7) не҃ по па
сца҃· и ако отъчьте҃ ппъ евѣлие· дна҃
рече҃ диаконства тажде·/· ппъ

23. Синайський Требник, л. 49а.

Синайський Требник, л. 49а.

МЮ НЙ ТРѢСОМЮ ЗАУТРИ·Г.

Изгонитъ тѧ гь трѣбованице
ютрѣнѧѧ· Послѣдьнѧѧ ѣзе·
Худооумѣнаа· ї худости
лаа· Худооумѣнїѣѧ и худо
добарѣнїѣѧ трѣбѫщи·
о немь же заоутра сѣвѣтъ да
ашѧ· старѣишинѣ и попове жи
довисци· ї старьци їюдѣисций·
бѣша сѣвѣзанѣ отъ архиерѣй·
ї старець їюдѣиских· въ заоу
трѣнимь сѣвѣта· ї прада
ѣ пѣтьскоумоу пилатоу· оубо
исѧ его· ї ѣзлази· Помани їю
дѫ скариотъскаго· оубодѣша
сѧ· Їположьша сѣребро· ї въ
звѣшышасѧ· Помани кѣни
жѣникѣ· несѣмѣѣшѧѧ ѣ
зати· сѣребра цѣнѣ его· ста
бѣша прадѣ пилатомь· ї о
блѣгаемъ ѣстъ· кѣнижѣ
никѣ. ї старѣцн· ѣмоуже ни
(латъ дибѣсѧ зало)

24 - 25. Синайський Псавтир, лл. 10б і 11а. Псальма IX[31] - X[1].

Въ сѣтѝ своеи сѣмѧ
рѣто ї :· прѧклонитъ
сѧ і падетъ: егда оудо
бленъ бѫдетъ оубо|гимъ:-
Реуе бо бъ срѣдѣщі сво
емъ забы҃ бъ:· С҃
тъврати лице свое
да не відітъ до конѣца:·
Воскресні ґі҃ бже мои
да възнесетъсѧ рѫ
ка твоѧ:· не забѫді
оубогыихъ твоіхъ | до конѣца:·
Чесо ради прогнѣва неуъ
стівоі ба:· реуе бо бъ срѣдѣ
щі своімъ не възіштетъ:
Відіші ако тъі болѣзнь і
дрость смотрѣеши· да
п . . . . . бѫ . . . . . .

Тебе оставленъ естъ ні
штеі:· сіроу тъі бѫди
помоштьниκъ·—
Сѣкоуші мѣшѫщѫ сѧ
шізнаго і лѫкаваго:
вьзіштетъсѧ срѣхъ
его і не обрѣщетъсѧ:—
Гъ҃ црь бъ вѣкъ і вѣкъ вѣкоу:
погыбнете ѧзъщі о|тъ земліѧ его:—
Желанье оубогыіхъ оусліъ
ниша гъ҃:· Оуготованье сръ
дьцю їхъ вънѧтъ оухо твое:
Сѫді сіроумоу и сѣмѧ
реноумоу· Да не пріложи
тъ потомъ величѧтісѧ
сѧ улкоу на земі[ccc]

і въ конецъ псалмъ двъ

На гѐ оупѣвахъ како ре|уетъ дшѝ моеи:·

26-27. Синайський Псавтир, лл. 64б і 65а.

дадовѣ вѣнгда приде къ немоу натанъ
прокъ егда вѣниде къ вирсавеи::
Н Поминлоуи мѧ бже по вели
цѣи милости твоеи: Ї по мно
гѣмъ щедротамъ твоимъ
оцѣсти безаконнье моѧ:·
Наїпаче омыи мѧ отъ беза
конення моего: Ї отъ граха мо|его оучисти мѧ:
ако безаконнье мое азъ знаю:
Ї грѣхъ мои прѣдъ мноіж естъ | вѣинж:—
Тебѣ единомоу съгрѣшихъ: Ї зъ
лое прѣдъ тобоіж створихъ:—
ако да оправѣдишисѧ въ слове
се твоіхъ: Ї прѣпьрiши въ|негда осѫдитисѧ:·
Се бо въ безаконены зачѧтъ
есмъ: Ї въ грѣсѣхъ роди мѧ | мати моѧ:·
Се бо рѣсноту вѣзлюбиль есі
безвѣстьнаа и таинаа прѣмж
дростъ твоіж явіль ми есі:
Окропиши мѧ ософомь оupiж
сѧ: Омыеши мѧ паче снѣга | оубѣлѭсѧ:—
Слоухоу моемоу дасі радостъ
и веселье: Ѳвздрадоуіжтъ
сѧ кости съмарены:
Отвѣрати лице твое отъ гра
хъ моіхъ: Ї вьса безаконнья | моѧ оцѣсти:—
Сѣрдце чисто съзіжди въ мнѣ
бже: Ї дхъ правъ обнові въ | жтроба моеи:—
Не отъвръзі мене отъ лица
твоего: Ї дха стаго твоего
не отъіми отъ мне:·—
Ѳвздаждь ми радостъ спна
твоего: Ї дхмъ владѣіуъ
немъ: оутвръди мѧ:·—
Наоуѹж безаконныѧ пѫте
мъ твоімъ: Ї неустіві

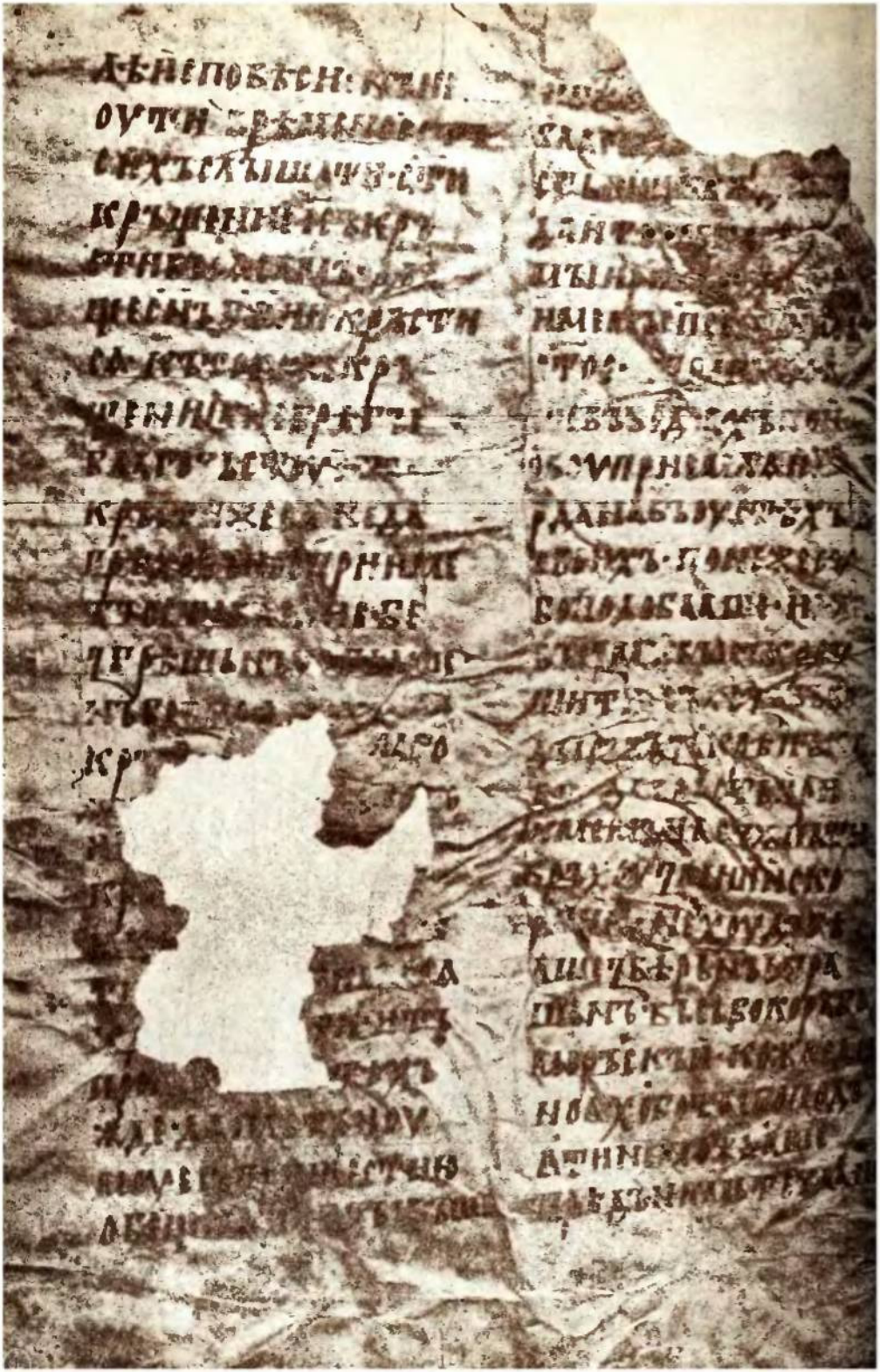

28. Хиландарські Листки, л. 1а.

Хиландарські Листки, л. 1а.

В дужках текст з XII-го віку, в оригіналі ці місця обірвані

[Ты же по ма]
лѣ їспов'ѣди· нѫ не
оу тѝ вр'ѣмене ѥстѫ
сн҃ѫ слꙑшати· ст҃и
крщение і҃сѫ кр҃ѫ
стиѫсѧ самѫ· да а́
ще сн҃ѫ бж҃ии крѫсти
сѧ· кѫто оуже кр҃ѫ
щенна́ небр'ѣгꙋ
благоꙋꙑстоꙋе҃тѫ·
крѫсти же сѧ́ не да
гр'ѣховѫное прии́ме
тѫ оставление· бе
згр'ѣшьнѫ бо б'ѣаше·
нѫ безгр'ѣшенѫ· сꙑ
кр҃ѫ[стисѧ да б]лаго
д[ть бж҃ию и] досто
и[ньство подасть]
кр҃ѫ[штаѥмꙑмѫ]
ꙗко [же имѫ же] д'ѣ
ти [приꙋаст]ншѧсѧ
кр[ѫви и плѫ]ти· и тѫ
прию҃[стисѧ] т'ѣхѫ
жде· да плѫтѫноу
моу его пришествию
обещьницꙗ бꙋдѫше
и бж҃е[ствьн'ѣи ѥго]
благода[ти прича]
стьниця бѫдемѫ
да и т'ѣмь пакꙑ
мꙑ приꙋѫстие при
нмемѫ сп҃сеньнмь
ст҃ое· змии б'ѣа
ше вѫ водахѫ по и́
о́коу прнемлѧи́ їо
рдана вѫ оуст'ѣхѫ
своихѫ· понеже оу
бо подобаа́ше· и гла
вꙑ змиѥвꙑ сѫкроу
шити· сѫл'ѣзѫ вѫ во
дꙑ сѫвѫза кр'ѣпъка
аго да власть при
нмемѫ настжпати
врѫхоу змии́ и́ ско
рпии· не хоудѫ б'ѣ
аше звѣрь нѫ стра
шьнѫ· вьсь бо корабь
морѫскꙑи́· кожа́ ѥди
ноа́ хо́бота ѥ́го подѫ
а́ти не можаа́ше
пр'ѣдѫ нимь теꙋаа́ше

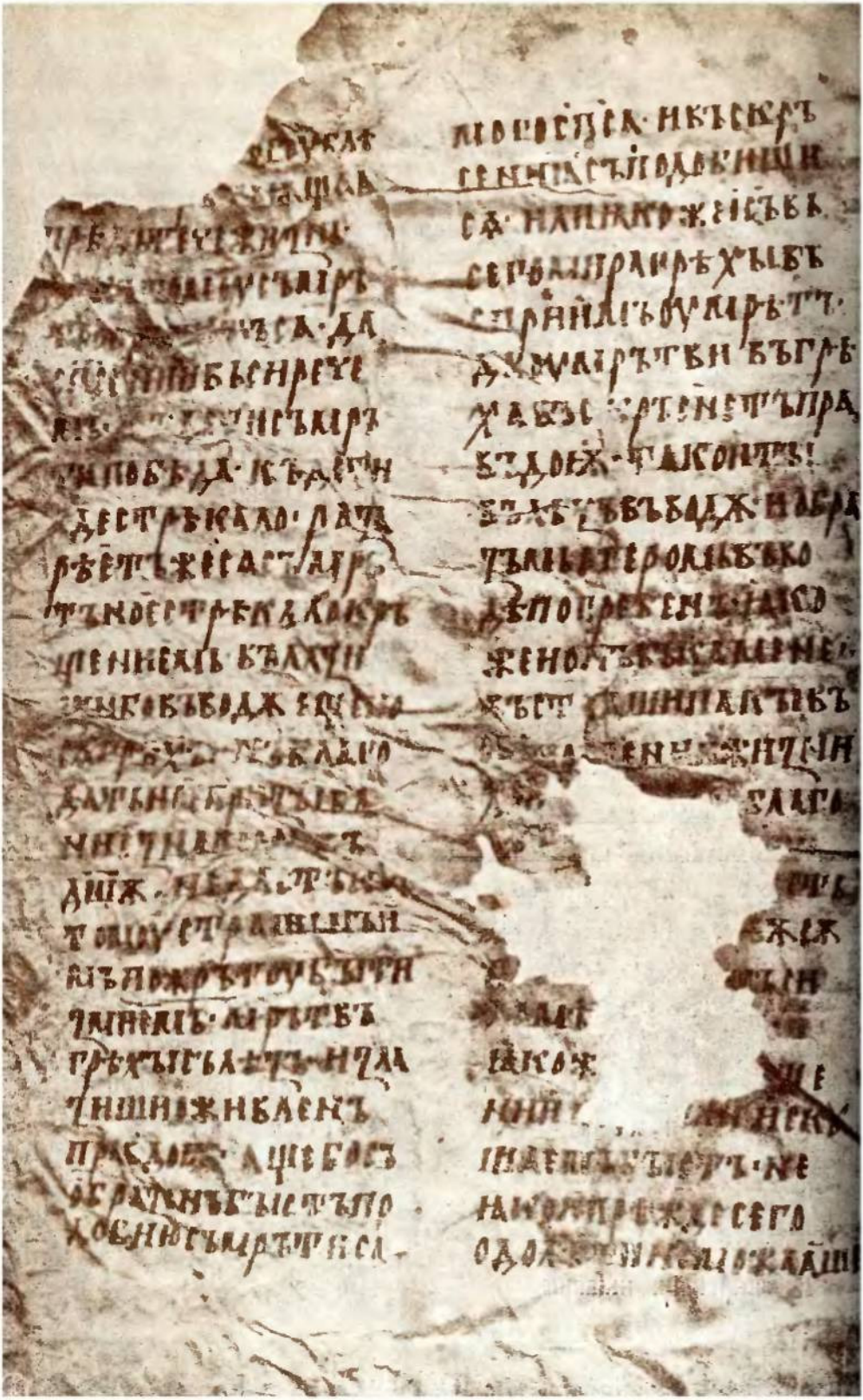

29. Хиландарські Листки, л. 1б.

Хиландарські Листки, л. 1б.

[погыбѣль по]гоубль
[ющти сѫрь]таѭщаѧ
прѣдѣтеуе жизнь·
да кѫ томоу сѫмрѫ
ть обрѫтитѫсѧ· да
спсенин бѣси реуе
мѫ· кѫде ти сѫмрѫ
ти побѣда· кѫде ти
аде стрѣкало· раза
рѣѣтѫ же сѧ сѫмрѫ
тѫное стрѣкало крѫ
щенне мь· вѫлазн
шн бо вѫ водж ѣще но
сѧ грѣхѣ· нѫ благо
датьное призѫва
ние знаменавѫ
дшж· не дастѫ кѫ
томоу страшьнѣй
мѫ пожрѫтоу бѫіти
змнемь· мрѫтвѫ
грѣхѣ сѫлѣзѫ· нзла
зншн ожнвленѫ
правдоіж· аще бо сѫ
образенѫ бѫістѫ по
добню сѫмрѫти са
мого спса· н вѫскрѫ
сенна сѫподобншн
сѧ· нлн ѭако же іс҃ь бь
сего мира грѣхѣ вѫ
спрнмѫ оумрѣтѫ·
да оумрѫтвнвѫ грѣ
ха вѫскрѫсѣтѫ пра
вдоіж· тако н тѣ
вѫлѣзѫ вѫ водж· н обра
зѫмь етеромь вѫ во
дѣ погребенѫ· ѭако
же н онѫ вѫ камене·
вѫстаашн паквѣ вѫ
обновленнй жизни
ход[ѧ да ѥгда] благо
[д]ѣт[и сѫподобиши]
[сѧ] т[ѫгда ти бла]сть
[дасть проти]вж сж
п[остатьныи]мѫ сн
ламѫ [братисѧ]·
ѭако ж[е бо крь]ше
нний [м҃ дн]нн нск҃
шаемѫ бѫістѫ· не
ѭако н прѣжде сего
одолѣти не можайше·

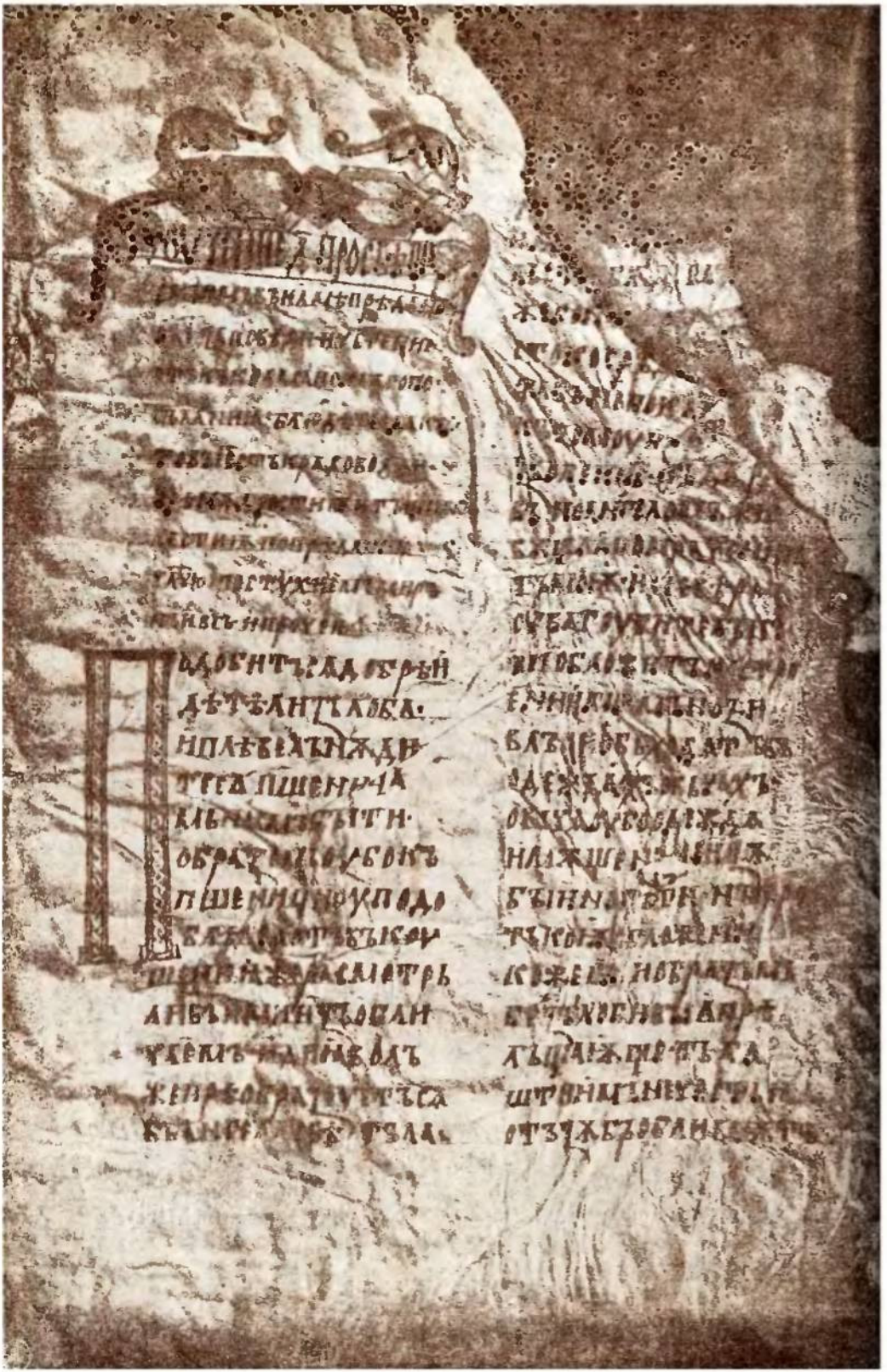

30. Хиландарські Листки, п. 2а

Хиландарські Листки, л. 2а.

·:·оучениѣ· просвѣщи·:·
·:·емѫщимъ ѫ плъ҃ть прѣдано·:·
·:·о а҃ і҃ заповѣди и ѹтѣшение·:·
·:·отъ къ колаганскааго по·:·
·:·сѣланиꙗ· блюдѣте ѣда къ·:·
·:·то ѫкі ѣстъ крадоводан·:·
·:·прѣмждростиѫ и тщеѫ·:·
·:·лестиѫ· по прѣданию·:·
·:·ѹ҃ю· по стѹ҃хнемъ мирѫ
·:·нѫ́мъ· и проуеѥ·:·

Подобитъсѧ добрѣи
дѣтѣли зълоба·
и плѣвелъ нѫди
тесѧ пшеница
мьнимъ бꙑти·
образѫмь оубо къ
пшеници оуподо
бл҃дсѧ отъ ѫкоу
шеница же расмотрь
ливѫнми ѩзѧбли
ѹаемъ· и҃ днїаволъ
же прѣобразоуетъсѧ
ѫ ангела свѣтѫла·

не (да къзвратитьсѧ)
нд(еже и б҃к. нѫ да прѣ)
лъсти· бѫдемъ (ꙗко)
же бо н(аковалъно же)
стоко срѫ(дьце сѣтѧ)
жабѫ непокаан(ьно)
къ тому нматъ (и)
зволение· нѫ да р(а)
ѫно аггеломъ жи
кѫщѧѧ помраѹенїа
тѫмоиѫ· ѩ невѣрь
ства гоубителънꙑ
мь оболожитъ оустро
ениимь· мѫножи
блѫщи обьѹодѫтъ ѫ
одеждахъ обьѹахъ·
обьѹѧ оубо одеждѧ
нѫще нѫ не и҃ зѫ
ѫі ѩ ногѫтн· нѫ кро
тъкоиѫ· оболожени
кожеиѫ· и образѫмь
безълобиѫіѧ прѣ
лъщаиѫще· тълѧ
штниимъ неѹестъи
отъ зѫбъ облиѫаѫтъ

31. Хиландарські Листки, л. 2б.

Хиландарські Листки, л. 26.

(ıдѧмь. тѣмь же т)р'к
(к'к намѫ ѥсть бж)ıа
(бл҃гд'ѣть и о)умѫ
(тр'ѣзвь и ви)дѧщи
(очи да не) и зꙁаньıа
(ꙗк)о пшеницѫ ıдѫ
(ше) нек'ѣдьствомь
вр'ѣдьни бѫдемѫ·
ни влѫка обыцѫ мь
н'ѣвѫше оутадени
бѫдемѫ· ни ангела
благотворнва дьıа
вола непѫщевавѫше
пожрѫти бѫдемѫ·
обьѫходитѫ бо ꙗко ль
вѫ ребѫı· йщѧ кого по
жьретѫ по кѫнига
мѫ· сего ради цр҃кѫı
наказаетѫ· сего ра
ди нзнѣшьнѣа оу
чительства· сего ра
ди поунтанна҃· бо
уьстнıй же образѫ
отѫ дѫвоѥго сего сѫ
стойтѫсѧ· оуѵенний
доврооуестѫнѫı и д'к
анни҃ благѫı· да ни
оуѵенıа правѫıѧ в'к
рѫı· без д'ѣлѫ благѫ
прнѧтѫна бо҃у· ни д'к
ла творимаıа без кла
гоуестьнѫнѫх оуѵе
ний прнѧтѫна сѫтѫ
отѫ ба҃· каа҃ бо ползѣ
еже к'ѣд'ѣти· о бз'к пра
ваıа оуѵенıа добр'к·
а҃ блѫдѫ д'ѣати срамь
н'ѣ котерзи же пакѫı
оуспѣхѫ цѣломѫ
дровати добр'к хоу
ловати же неуесть
н'ѣ· Ѥлико оубо ѥ
стѫ прнтѧжанне҃
правов'ѣрнзнѫх·
оуѵенне҃ навıуенье҃·
да тр'ѣбѣ ѥстѫ тр'ѣзва
дıа҃· нмь же мзно
зи сѫтѫ крадово
дѫщен҃ философн
еıѫ и тщеıѫ лестнıѫ·

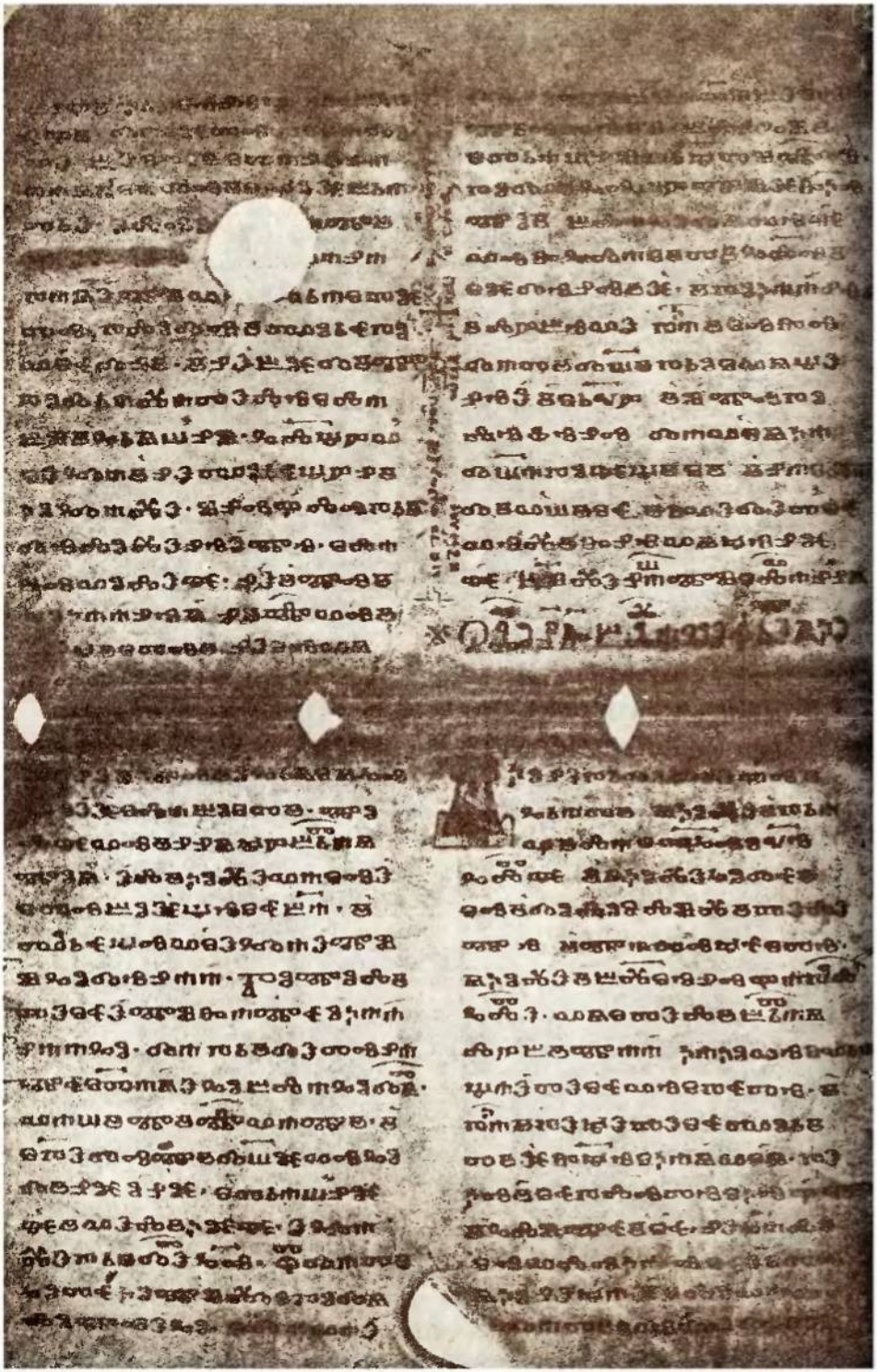

32. Рильський Лист, ст. 1.

. . вни красьны избра
ни да сѧтъ ти садо
ве бес прѣстани на
паи садъи своѝ тре|
молѧсѧ· да па [слъзами
паѣми вь(з)драстѧ
тъ· плодъи творѧ по
вса дни· и не кѫди мі
подражатель сла
боу и грѣшноу· глцію к
сегда и не творѧцію ни
когда же· оунилъ пра
дѣложеньемь· сла
бъ волеіѫ· не имъи
покаанїа нимлъи|жечистъи
дші же себе всегда [не сѫда
. . .рѣшна· и боіѫсѧ сѫда
бѫдѫщаго· и шва
та не имъи о грѣсѣхъ
моеѝ слабости· мо
лиѫ вхи нача бра
моа· елико же васъ е
стъ боѫщьсѧ ба· и
творящъ всегда емоу
оугодьнаа· Помоли
тесѧ емоу за ма окаа
нааго· да придетъ на
ма стаа его благода·
вашими млвами· и
спетъ ми дшѫ въ го
динѫ онѫ· страшнѫ
ѫ и великѫіѫ· егда
же приде гъ· шдати
хотѧ комоуждо по дѣ
ломъ его · слава е
диномоу бу сту бесъ
мрътьноу· благоу и
страшноу прту мдоу·
подвигъшюмоу ѩзкъ
моѝ благодѣтыѫ·
възгласити глъи
сѫдьнзиѫ· и покаанья
и любьве паи сѫзъ
дати дши просвѣще
нье и трцю и оумъ по
льзьнъ да всѣка
дша поѫщи си и наела
дикшисѧ изведетсѧ
вь жизнь вѣчьнѫ
ѫ· бу же намоу сла нна:
·х· сло ѩз, блго ефре дко
·х· възвращаетесѧ вьспѧ
·х· ть еже е . . тъ на ѩзчь
·х· наѣ дѣла÷—

дко не подобаетъ и
грати дкоже и пра|вила стъхъ
глѫ и дкоже ходи [оць
сѫ идолослоужителе
мь имать частьь·
дкоже и бжьнзі апл
гл· васте ли бра
любимаа како възбра
щаетесѧ вьспать· и
паи печетесѧ твори
ти ѩзчьскаа всѣ· пе
кзисѧ плътьскзімі
и глоумаисѧ· не ха ли
сѫблазлзсѧ естъ·
дко не чаѫ слова бъ
здати вь дьнь сѫ

33. Рильський Лист, ст. 2.

дьнхі· дкоже гл҃е г҃ь
бж҃ьнхіми своими
оустьхи дко и о҆ праздьна
словесн слово вьздл
дятъ чщ҃и вь дьнь онъ·
да аще о словесехъ сж
тъ сщевдъ неослабь
на· то о дслдхъ оубо ѡ
како сн бждятъ· и аще
хощеши дко на срдж изве
сти и҆ всѣ сѫповадати·
не доволно ми бждет҃
врдмѣ· да всѣ сѫпова
дѣ· безаконнаѣ дслд и
вещи ÷ вь не҆ мѣ҆

дкоже слышимъ врдѣ
блженддго дд҃а вь|псдлтир..
доуимсѧ і к..звесели
мсѧ вь нь вь стжиѭ не҆
миѭ вьскрдшенью бо҆
стъ праздьникъ и жи
знь стаѣ· вь ниѭ же сѧ҆
дметъ· благоволень
гмь бі҃е҆ тдло· тдмже
нид врѣ ѡ҃крѫгше дѣ
лд тьмнаѣ· облдца
гесѧ вь о҆ржье҆ свдта·
і ѡ҃ниѭдь в҆ѣдхъ зъ
лыхъ ѡ҃бразѣмсѧ·
и единако молиѭ сѫбла
цѣмсѧ ветьхддго
чк҃а. и сн дѣлъ его҆ сбла
кѫщесѧ бъ покаддго а҆
дама· еже естъ вь х҃а·
и вь погдньскыимъ къ

зни юже не ходите· ни пѧи
вьпрдчдйтесѧ да еже
добра҆ забывіше пѧи
зла поминаетъ. и о[тажде
брдщіжщесѧ вь|спят... пѧ
прие҆м... е дѣла бе
збожьныхъ странъ
цюди и трѣбованьа и҆
словеса· еже срамъ е
стъ и ѡ҃крыти и҆ на сра
дѫ и҆звести· ѡ҃ вележъ
лова непризнина ѡ҃ ве
ленависть доброу и
ненависть чча ѡ҃ нечи
стаѣго дха҆ како ти и
кн҃мьждо хждожьство
мь... дпина.....
И х҃оу зовіщю прѣзи і
...постолзи.....зи....
же и за многа мало чѧ
ди приходитъ· а диѣ
волъ зоветъ гжсль
ми и плѧсьци пѣ҃ми
непризнинами· тоже
мнозн сѫбираіжтсѧ
на то· чѣ҃цъ же бъ при
зывдетъ и гл҃е· При
дете къ мнѣ҆ вси· то на
кто идзи· на кто сѧ по
двіжѧ· Я҆ ненавидми чка
дьѣволъ· аще нарече
тсѧ сѫборъ какъ то м҆
нозн сѫберѫтсѧ· Я҆ егда
повелѣвсѧ постъ или
вьданье то҆ вси оужа...

34. Македонський Листок, ст. 1.

Македонський Листок, ст. 1.

. . . . . сѫ . . . . . (пльти).
. . . . . ѣдн за то сѫть . . . . . (мь) прѣ
. . . . же сьнабьдѣвьше без крилоу вьзле
. . . . (ле)же и вьрхь нашеѧ пьлти вьзнде ѿь
. . . . сватоіе се оуангелиіе · и еже сѫть по
. . . . мѫжи ськазаниіе · аште и неправовѣр
. . . аказаниіе сь нимн то обаче добрѣ сѫть
. . . иже ієсть не отьметати ськазанѣ нхъ
. . . . . ль алеѯандрыскь еулогию по
. . . . . ь зьловѣрнии отьбѣгати ієс
. . . . . ов(о) неповѣдаѫть · ѣкоже
. . . . . (гла)голахь молѫ · да поуита
. . . . . и т(ѣхь) мѫжь кьсѣхь ськазани
. . . . . еноуоумоу и грѯбоуоумоу аш
. . . . . (во) неистовоіе положено елико
. . . . . ьвнѯахьмьсѧ да быхьмь исто
. (во) положнлн . уангелии бодштесѧ прложити
. (и) . да аште и худѣ сѧ кьде обрѧштеть прложено
. кто то да разоумѣіеть уьтѫ · и акоже по ноужди то
. ть сьтворило а не дьрзостиѫ ни сьмѣнниемь . небо
. кто же толь дьрзь ієсть и забыль с(ѧ ако) же (дьрз)ноу
. (при)лагати или оунмати слово . . . . . (и) . . еу
. . . томоу оучитель. . . . (ого) . . (лѣи) . (тѣ)ми сѫ
. (г)лаголы пола(гань) истовьнми · небо сѫть ны на потрѣ
. глаголи ти и сло(ве)са · нь разоумь іего да тѣмь нжде сѧ
. . . уи грьчьски и словѣньскы строннѣ тѣмжде гла
. . . . . положнхьмь · нжде ли или дьлѫжаіе сло
. . . . . погоубѧ разоумь · то разоума сѧ не отпоуши
. . . . . глагольмь положнхьмь ѥ · небо рабь
. . . . можеть прнсно полагати елиньскь ѧзыкь вь нь

35. Македонський Листок. ст. 2.

Македонський Листок, ст. 2.

прѣ . . . . . .
уа. . . . (н) мьнога . . . . . .
иномь ѧзыцѣ красьнь то бь дроу(з) . . .
сы · и иже бь дроузѣмь гьрдь . то бь . . . . .
вь иномь глабьнь то вь дроузѣ . . . . . .
ко то бь иноумь ѧзыцѣ женьск(о) . . . . . .
жьско имѧ потамо(с) астнрь а словѣ . . . .
ка зьвѣзда· и пакы то грьуьскы . . . .
имена и словѣньс(к) . . . . . .
лемь елиньскы панта та . . . . . .
ньскы вьсе се прид . . . . . .
ны и пакы панта т(а) . . . . . .
вьсѣ ѧзыц(н) небо . . . . . .
ка глагола нь разоу . . . . . .
ко дроугонци мѫжь(ско) . . . . . .
деть женьс(ко да п) . . . ше . . . . . .
же лежить грь(уки) на вел(нк) . . . . . .
женію мало же сицѣхь глаголь обрѣтаѥтьсѧ о .
сѫть · да мы дроугонци оставьше нетовоѥ разоумь .
положну(ьмь) тьжде могѫшть . небонь разоумьна .
и пр(ела)гаѥмь . . . (ск)азани(а) . . . (пьу) . . .
. . . . . (оуунть) . . . (кын) . . .
ть. . . . . (зыкь глаголѫ нь вь) . . .
хошть пать (е) . . . . . (слово прогла)голати (д) .
наоууѫ или несьвѣды словесь . . . (ѧ мь) . и п(ь) .
оууенькь велнкь по нс . . . . . .
бо плода не нма ако же м . . . . . .
разоумоу · нь глаго(л) . . . . (о)бра(тн) . . . .
своѥ иже хоштеть божьс . . . . . (разоу) . . .
сы нагы вынмаѥть и тѫ . . . (дожи до слоух) .

37. Охридські Листки, л. І.

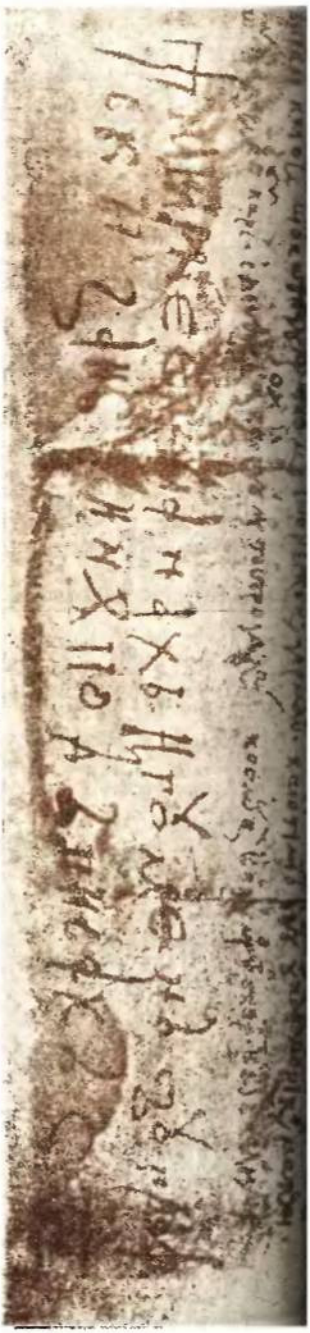

36. Зографський кирилівський підпис 980 р.

Охридські Листки, л. 1а.

Євангелія від Луки XXIV 19-32.

В дужках текст, якого нема в оригіналі; його взято голєвно з Маріїнської Євангелії.

(пр҃къ силенъ· дв҃)л(омь и словомь· прѣдъ бг҃мъ и вь)
сѣмї лю(дьми· ї́ како и предашѧ архиереи)
ї́ кънѩзи на(ши· на осѫждение смрьти· и)
распѧ ї́ мы же надѣ(емьсѧ ѣко сь естъ)
хотѧ́ї и҃збавити и҃з(лѣ· нь ї́ надъ вьсѣми)
сїи· третьеи́ сь д(ень имать дънесь· отъне же си бъıшѧ·)
ıх ї́ женъı етеръı отъ насъ· оуж(асишѧ ны бъıвъшѧ)
рано оу гроба· и не обрѣ(тъшѧ тѣлесе его· при)
дж҃ ѯ҃ цıѧ· и҃ вѣленїе (аньг҃лъ видѣвъшѧ· їже)
гл҃ѧть҃ї и҃ жива ї́ и(дж҃ едини отъ насъ къ)
гробоу· и҃ обратж҃ так(о ѣко же и женъı рѣшѧ·)
самого же не ви҃дѣш(а· ї́ тъ рече къ нима· ☉ не)
разоумьнаа и моудь(на ср҃цемь· вѣровати)
отъ вьсѣхъ· ѣже гл҃ш(а прр҃ци· не тако ли подо)
бааше пострадатї (хр҃оу· ї́ вънити въ славѫ)
своѭ ї́ наченъ отъ (мосѣа и отъ вьсѣхъ пророкъ)
съказаше и҃ма вот(ъ кънигъ· ѣже)
бѣахѫ о немь· ї́ пр҃и(ближишасѧ вь весь)
вь нѭже и҃дѣшете· (ї́ тъ творѣашесѧ дале)
и҃тї· ї́ нѫждѣшете· і́ (гл҃ѭшта· облѧзи съ нама)
ѣко пр҃и вечера естъ(· ї́ праклонилъсѧ естъ)
юже день· ї́ вънї́д(е съ нима облештъ· ї́ вз҃і)
сть ѣко вьзлеже с(ъ нима· приемъ хлѣ)
бъ сь и҃ прѣломь д(ѣѣше има· онѣма же отвръ)
сѧ҃ сте очи· ї́ познасте (и· ї́ тъ иштезе отъ нею)
ї́ рѣсте къ себѣ· не с(р҃дце ли наю горѧ бѣ въ наю
ег҃)да гл҃ааше къ на(ма на пѫти· ї́ ако съказаше...)

38. Abecenarium Bulgaricum.

39. Охридські Листки, л. 1б.

Охридські Листки, л. 1б.

Євангелія від Луки XXIV 33-35, Іоана I 35-44.

(ї окрѣтеста сѣкѣкоуплѣшѧсѧ единого) на десѩте·
(ї иже кѣдахѫ сѫ ними глѩштѧ·) о вѣі истї
(нѫ ако вѣста хс и ѣви)сіѧ сїмоноу· ї та по
(вѣдаашете ѧже бѣ)їшѧ· на пѫтї ѥ ако
(сѧ позна има кѣ п)рѣломлениї хлѣбоу ⁘

.....ли їѳ ⁘

(Вь оутрѣи же день пакѣі стоѣаше иоа)нѣ· ї отѣ оу-
ченїкѣ его
(дѣва· ї оузьра їс)а ходѩща· ї гла· се
(агнецѣ бжїи· ї сл)ѣішасте ѩ· ѣва оученка
(глштѣ· ї по їсѣ идет)е· обращь же сѧ їсѣ·
(и видѣвѣ ѣ по себѣ и)дѫща· гла има· че
(со ищета· она же рѣст)е емоу· рабби· еже
(глетѣсѧ сѣказае)мо оучїтелю· кѣде
(живеши· гла има· п)рїѣдта ѩ вїдита·
(придете же и вида)сте кѣд(е) жївѣше·
(ї прѣбѣісте оу него д)ене тѣ· бѣ же годїна
(ако девѣтаѣ· бѣ же) аньдрїа братрѣ сїмо
(на петра· единѣ отѣ об)ою слѣішавѣшюю
(отѣ иоана· ї по немь шьд)ѣша· обрѣте сѫ пра
(жде братра своего) сїмона· ѩ гла емоу
(обрѣтомѣ месиѩ) еже естѣ сѣказаемо
(хс· ї приведе и кѣ) їсвї вьзьрѣвѣ
(же на нь їсѣ рече· тѣі еси) симо(нѣ) сїнѣ йо
(нинѣ· тѣі нарѣчешисѧ) кида еже сѣказаетѣ
(сѧ петрѣ· Вѣ оутрѣи же день вѣсхо)тѣ (їсѣ изи)тї
(бѣ галилаіѩ· ї обрѣте филипа· ї) гл(а· емоу їсѣ)

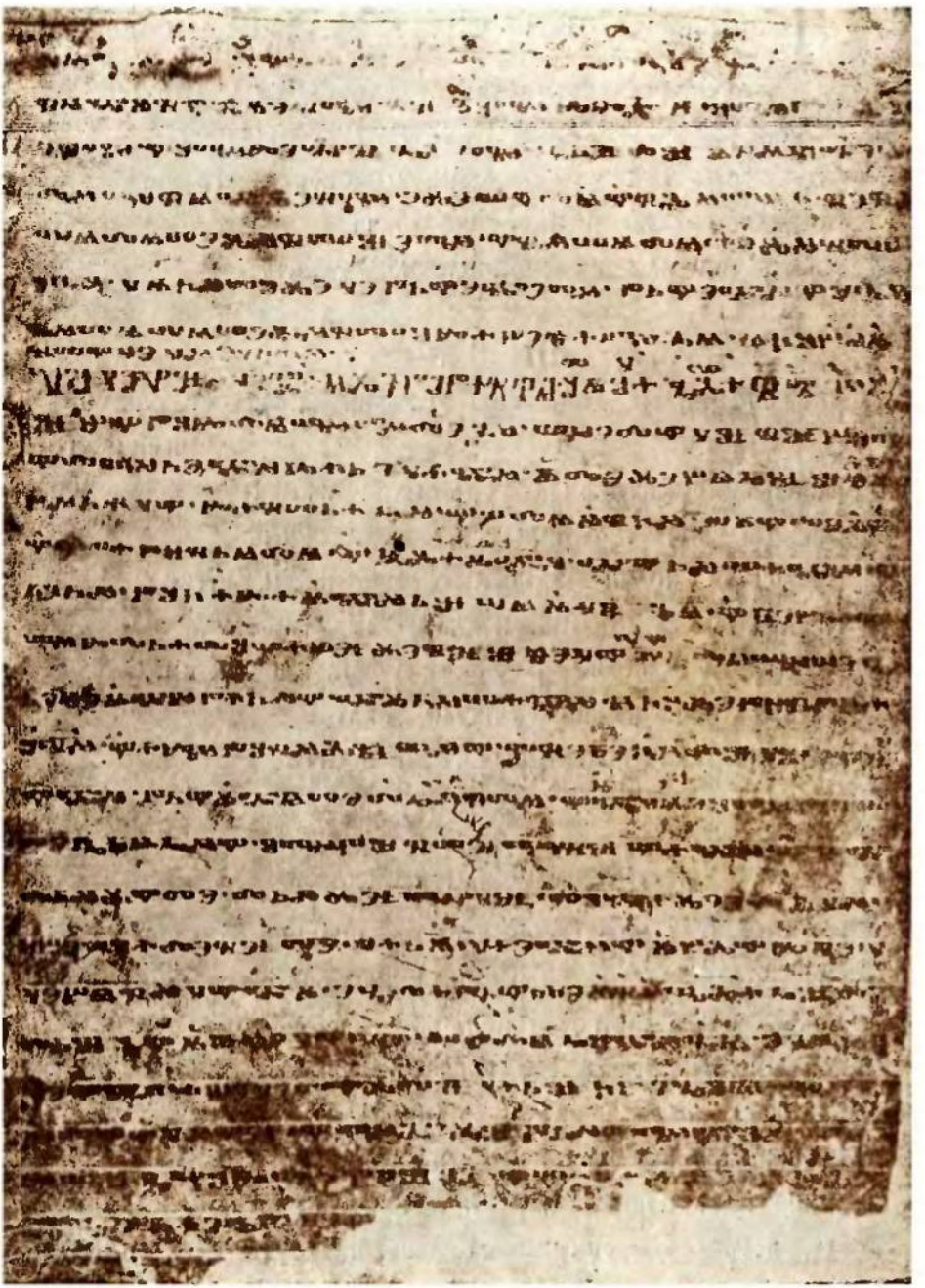

40. Охридські Листки, л. 2а.

Охридські Листки, л. 2а.

Євангелія від Іоана III 30-33, XX 19-26.

ѡ м(ьи)и(т)ис(а) гр(ѧдѣі· сѣбѣіше надѣ вь)
сѧмѡ сїмѡ естѣ· сѧи отѣ земл҃ѣ· отѣ земл҃(а)
естѣ· і̑ отѣ земл҃ѣ глетѣ· гр҃ѧджй сѣ нб҃е· и(а)
дѣ вѣсѧмѡ естѣ· еже вїдѧ і̑ слѣшіа· се сѣ
вѧдѧтельствоуетѣ· і̑ сѣвѧдѧтельст҃в(а)
его· никѣто же не прїем҃етѣ· прїемѣі его
сѣвѧдѧтельство запечатьлѧ· ѧко б҃ѣ й
стїненѣ естѣ· ҃

вь ноиж нед҃·:· ѧже по пло
тѣ҃ о҃ ино҃· гл҃а о҃ і̑ р҃:·: с҃ н҃

Сѫщї позда вѣ тѣ денѣ· вь единѫ сѫбот(ѣ)
ї̑ двѣремѣ заренамѣ· йдеже вѧхѫ оучи҃ениц҃ (ѣ)
вѣранї· за страхѣ їюдаискѣ· прїде и҃с(ѣ)
і̑ ста посредѣ· і̑ гл҃а имѣ· мїрѣ вамѣ· і̑
рекѣ· показа имѣ рѫца й носѧ· і̑ ребра св(оѧ)
вѣздрадоваша же сѧ оучен҃ицї҃ видѧвѣше г҃да
рече имѣ пакѣі· мирѣ вамѣ· ѧко же посѣла м(ѧ)
оц҃ь· і̑ азъ посѣліѫ вѣі· і̑ се рекѣ доуноу· і̑ г҃л(а)
їмѣ· прїймѧте д҃х҃ сѣ҃· і̑ и҃мѣ же отѣпоуст(и)
те грѧхѣі· отѣпоустѧтѣсѧ вамѣ· і̑ имѣ (же)
држїте држѧтѣсѧ· тома же единѣ о(тѣ)
обою на десѧте· нарицаемѣій бл҃ѣзнец(ѣ)
не бѧ сѣ нїми· егда прїде и҃с҃ѣ· гл҃ахѫ же
дроугїй оученїцї· вїдахомѣ г҃а· онѣ же (ре)
че їмѣ· ащє не вїждѫ на рѫкоу его дѣв(ѣі гво)
здинѣіѧ і̑ вѣложѫ прѣстѣ мой вѣ (а)
звѫ· гвоздиннжѫ· і̑ вѣложѫ рѫкѫ м(оѫ)
вѣ ребра его· не и(мѫ вѧрѣі· і̑ по осми)
(денѣ) п(а)кѣ(і) вѧхѫ вънѫтрь оученици его)

41. Охридські Листки, л. 2б.

Охридські Листки, л. 26.

Євангелія від Іоана XX 26-31. II 1-9.

їмѣ ми камѣ· помь гла тома· пр҃їнеси
(п)рьстъ твой само· і ві҃ждь рѫца мої· і
пр҃їнесї рѫкѫ твоѭ· і вложї въ ребра моа·
і · не бѫдї невѣренъ· нъ вѣренъ· отъвѣщꙗ
тома· і (р)ече емоу· гь мой бъ мої· гла емоу
і҃с҃ъ· ако ві҃дѣкъ мѧ вѣрова· блажени
невидѣвшеї· и вѣровавшеї· мъногa
же і и҃на знамениа сътвори і҃с҃ъ· прадъ
(оу)ченїкъı своїми· аже не сѫтъ писана·
(в)ъ кънїгахъ сїхъ· сї же писана бъıша·
(д)а вѣрѫ і҃мете· ако і҃ се естъ· сн҃ъ бж҃ї· да
вѣроуѭще жи҃вотъ вѣчънъıй і҃мате· въ і
мѧ его· ҂

вь ІІ : и҃ нѳ҃ : ѳвѧ о҃ йоа҃ | гла҃ і҃ ѕ : ⟩ :

(в)ь оно҃· бракъı бъıша· въ кана галилаи҃·
сѵ҃аї· и ва матї і҃с҃ова тоу· зъванъ же бъı
стъ і҃с҃ъ· и оученїцї его· на бракъı· і не
(д)оставъшю ві҃ноу· гла мати і҃с҃ова къ не
моу· вина не и҃мѫтъ· і гла і҃с҃ъ· чьто естъ
мьна і тебѣ же҃но· неоу пр҃їде годї҃на моа·
гла мт҃и его слоугамъ· еже аще гл҃етъ ва
(м)ъ сътворі҃те· ва же тоу водоносѣ кама
(н)ъ шесть· и по очі҃щенїю і҃удаи҃скоу· лежѧ
(щ)ь вмѣстѧщь по двѣма· ли по тремъ
(м)ѣрамъ· гла і҃мъ і҃с҃ъ· напльнї҃те водо
(но)съ в(о)дъı· і напльнишѧ ѩ до врьха·
(и гла имъ· почръпате н)ъıна· і пр҃їнеса(те) (архи-
триклиновi· і при)нас(ѩ) ако...

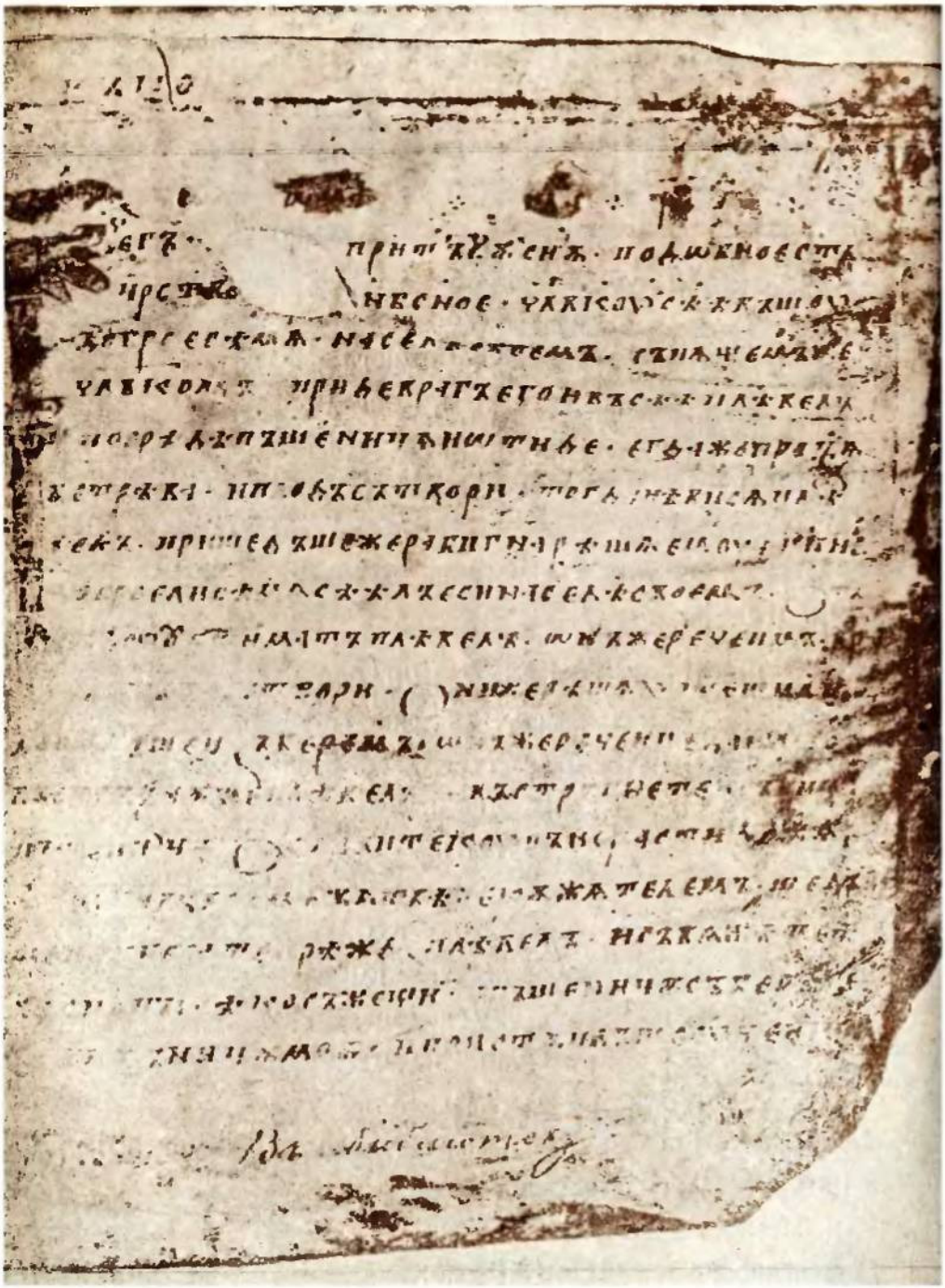

42. Листки Ундольського, л. Ia.

Листки Ундольського, л. Ia.

Євангелія від Матвія XIII 24-30.

ѢЪ ПѲN

·⁘· ЄѴГЄ Ѳ̄ ѦИЙ ·:· ГЛЙ ·:· Р Л̄ ·:· —

Рє гѣ̄ · прнтѣчѫ снѫ · подѡбно єсть цр̄ство нб̄сное · ч̄лвкоу сѣѣвшоу доброе сѣмѧ · на селѣ своемѣ · сѫпѧщемѣ же ч̄лвкомѣ · прнде врагъ его и всѣѣ плѣвелѣ посрѣдѣ пшенницѧ и штнде · егда же прозѣ ке трѣва · и плодъ сѫтворн · тогда и ѣвнсѧ плѣ велѣ · прншедшше же рабн гн̄а рѣшѧ емоу · ⁝ · гн̄ не доброе ли сѣмѧ сѣѣлѣ есн на селѣ своемѣ · Отѣ кждоу ѵбѡ ймать плѣвелѣ · шнъ же реує нмъ · ѵ̄р гѣ ч̄лвкъ то сѫтворн · Онн же рѣшѧ хощеши ли да шедшше нзъберемъ · шнъ же реує нн еда како вѫстрѫзѧщше плѣвелѣ · вѫстрѫгнете и сѫ нними пшенницѧ · Оставнте коупно расти до жа твѣ · н вѣ врѣмѧ жатвѣ рекѫ жателемъ · шедѣ ше нзъберѣте прѣжде плѣвелѣ · и сѫвѧжѣте ѣ вѣ снопы · ѣко сѫжещн · а пшенницѧ сѫберѣте вѣ житѫницѧ мож · и прнстѫпнѣше оученнц[и]

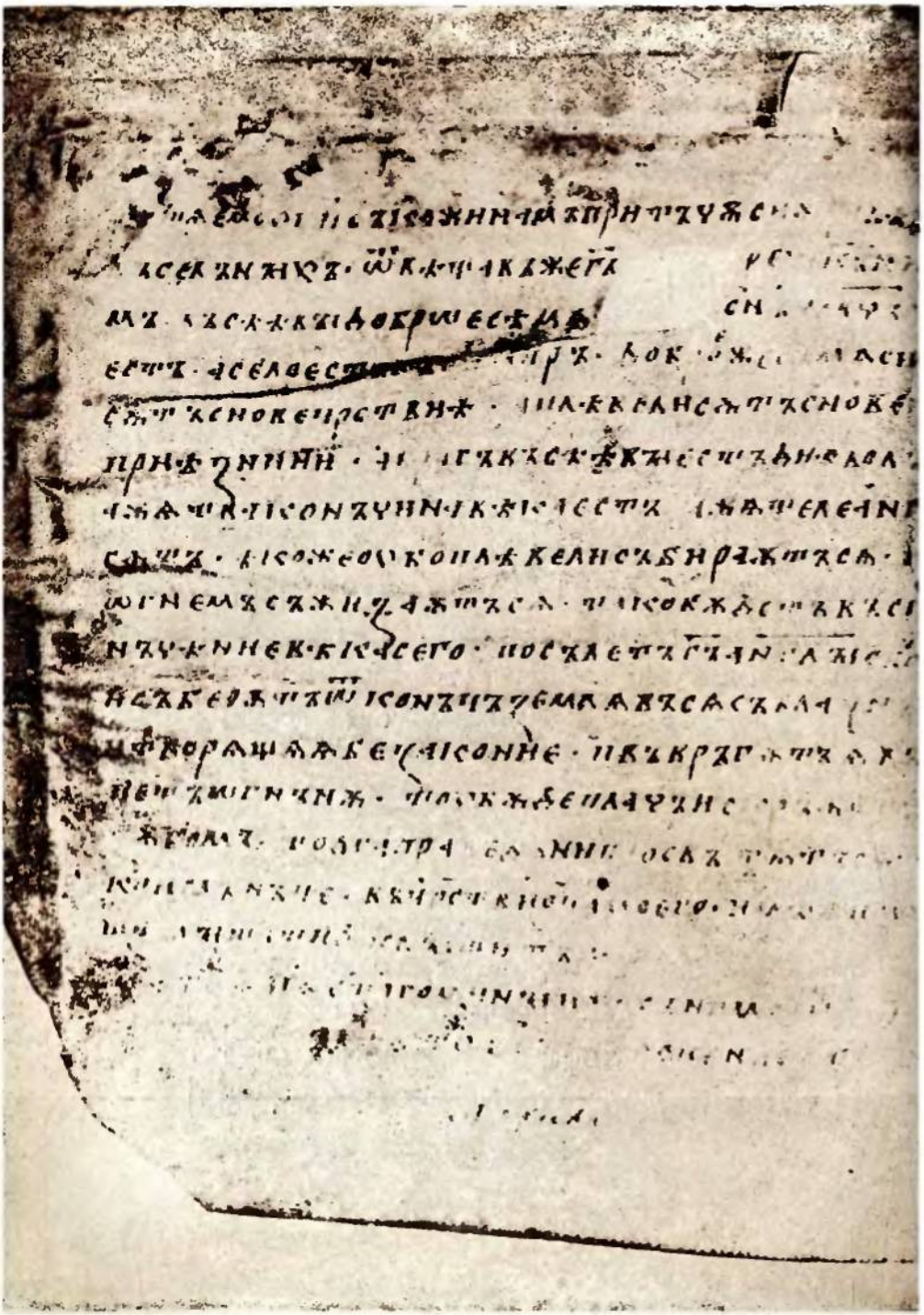

43. Листки Ундольського, л. 1б.

Листки Ундольського, л. 1б.

Євангелія від Матвія XIII 36-43.

рѣша емоу гн сказаи нама притчоу снж · плѣве
ле селнаихъ · ѿвѣщавъ же гь реуе къ ни
мъ · кто сѣѣвы доброе сѣма сна оучитель
естъ · а село естъ вси миръ · добро же сѣма сн
цтъ снове цр҃ствиѣ · а плѣвели сжтъ снове н҃
приѣзнии · а врагъ всѣѣвы естъ дѣволъ ·
а жатва конъчина вѣка естъ · а жателе анг҃лї
сжтъ · ѣко же оубо плѣвели сбираютсѧ ·
огнемъ сжижаютсѧ · тако бѫдетъ въ сѣ҃
коучине вѣка сего · посълетъ гъ анг҃ле сво҃ ·
и сберѫтъ ѿ конецъ земла всѣ҃ сблазны ·
и творѫщаѧ безаконие · и вьврѫгѫтъ ѧ въ
пещь огнаж · тоу бѫде плачь и скрежетъ
зѫбомъ · тогда праведни просвѣтятсѧ ѣ
ко и слнце · въ цр҃ствиѣ оц҃а моего · имѣи оу
ши слышати да слышитъ :· ☙

ц҃ ж҃ щ҃
Иѣ ·:· то ·:· а҃і ·:· ст҃аго мниі иже съ нимъ : и : єї :
сентѧбрѣ ·:· Иѣ ·:· то ·:· г҃ї ·:· оуспение ст҃аго

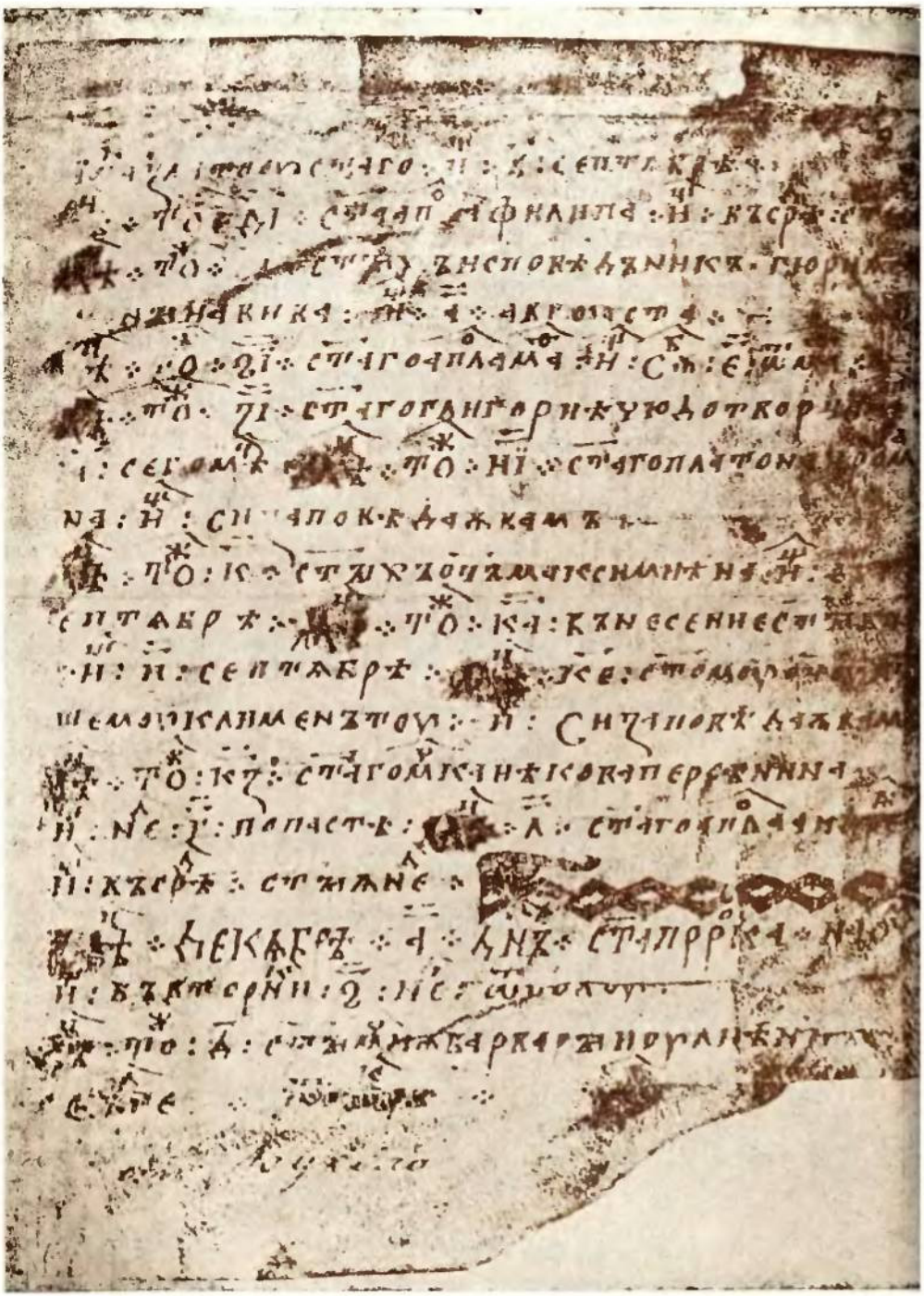

44. Листки Ундольського. л. 2а.

Листки Ундольського, л. 2а.

Покажчик Євангельських читань з 11. XI по 4. XII (початок його див. на л. 1б).

ї҃ѡа златоустаго :· и :· к҃ : сентѧбрѣ :·

м҃ѣ ·:· то ·:· д҃і ·:· ст҃а апла филипа :· и :· кг҃ гр҃ѣ : ст҃ыѧ

м҃ѣ ·:· то ·:· е҃ї ·:· ст҃хіхъ неповѣдникъ · гюриѧ са

монхі и авнка :· и ·:· а҃ ·:· августа :· ☉

м҃ѣ ·:· то ·:· г҃ї ·:· ст҃аго апла ма :· и : Сж : є҃ : ѡ҃ ма ·:· ÷

м҃ѣ ·:· то ·:· з҃і ·:· ст҃аго гангорнѣ ѹюдотворца : и :

: а҃ : сего мѣ : м҃ѣ ·:· то :· ні ·:· ст҃аго платона и ром

на : и сн заповѣдаж вамъ :· —

м҃ѣ :· то : к҃ ·:· стѣхъ оц҃ъ максимѣна : и : є҃і :

сентѧбрѣ :· · м҃ѣ ·:· то :· к҃а : кънесение сті҃ бц҃а

·:· и : і҃ : сентѧбрѣ :· м҃ѣ :· к҃є : стомоу оцоу на

шемоу каменхтоу :· · и : Сн заповѣдаж вам : ·

м҃ѣ ·:· то : кз҃ :· ст҃аго мка нѣкова перстѣнина ·:

и : нє҃ : г҃ : по пастѣ : м҃ѣ :· л҃ :· ст҃аго апла андре҃

: и : къ гр҃ѣ :· сті҃ыѧ нє҃ :·

м҃ѣ ·:· ДЄКѦБРѢ·:·а҃ ·:·ДНЪ·:·СТИ ПРРКИ·:·НИОУ҃

: и : къ вторни : г҃ : нє҃ : ѡ҃ полоу : ·:·

м҃ѣ :· то : д҃ : сті҃ мца варвархі и оулнѣнна : ·:·

·Х· Сбгє ·:· ѡ҃ марх ·:·

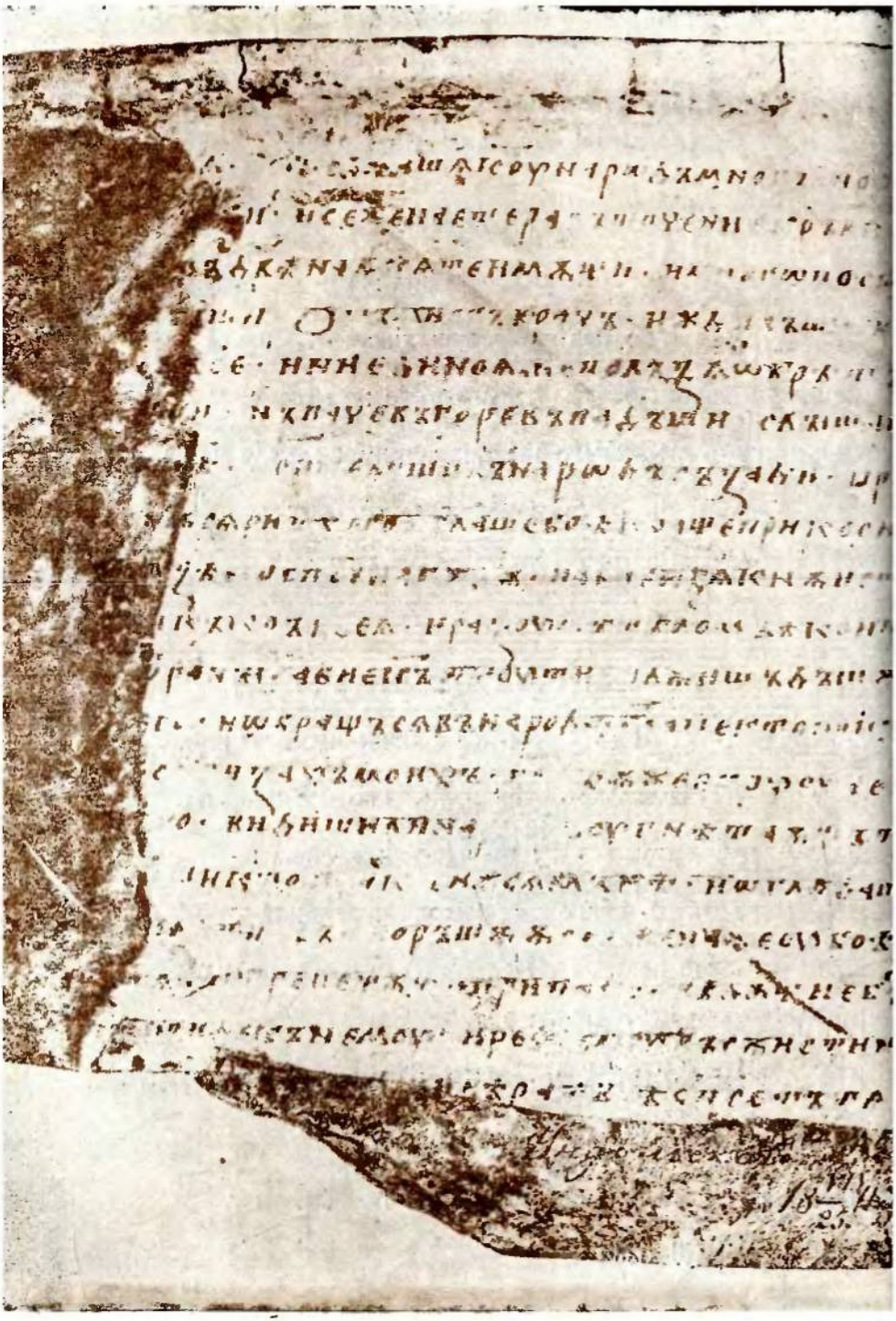

45. Листки Ундольського, л. 2б./

Листки Ундольського, л. 2б.

Євангелія від Марка V 24-34.

Рѣ[бр҃ѣ]ма · [послѣ]д[ов]аша їс҃оу народ҃ мнози и оуги
тахѫ и · и сѣ жена сѣтра ѣ҃ тоуение кр҃ви ·
лѣтъ двѣнадесѧте имѫщи · и многѡ постр҃
давъши · ѿтъ многъ врачь · нждѣвъши сво
є въсѣ · и ни єдиноа же полѧзѫ шбр҃ѣтъ
ши · нъ паче въ горе въпадъши · слъ҃шавъ
ши ѡ і҃сѣ · пришедъши въ народѣ сѣзади · при
коснѫсѧ ризѣ его · глаше бо ѣко аще прикоснѫ
сѧ ризѣ его спсена бѫдѫ · и абіе исъкнѫ исто
ч҃нікъ кр҃ве єѧ · и разоумѣ тѣломъ ѣко ицѣ
лѣ ѡ҃ ранѣ · абне і҃съ ѡщоути снаѫ ншьдъшѫ ї
з него · и шбращьсѧ въ народѣ глаше кто прик҃
снѫсѧ ризахъ монхъ · глахѫ же емоу оученї
ци его · видиши ли народ҃ оугнѣтажщь тѧ ·
и глѣши кто прикоснѫсѧ мънѣ · и шглѧдаше
сѧ видѣти сѣтворъшѫѫ сѣ · жена же оубо҃ѣвъ
шесѧ · и трепещѫщи припаде · вѣдащи є въі
и придє къ немоу · и рече емоу въсѫ истинѫ ·
[они же ре]є ен дщи вѣра твоѣ спсетъ тѧ ·

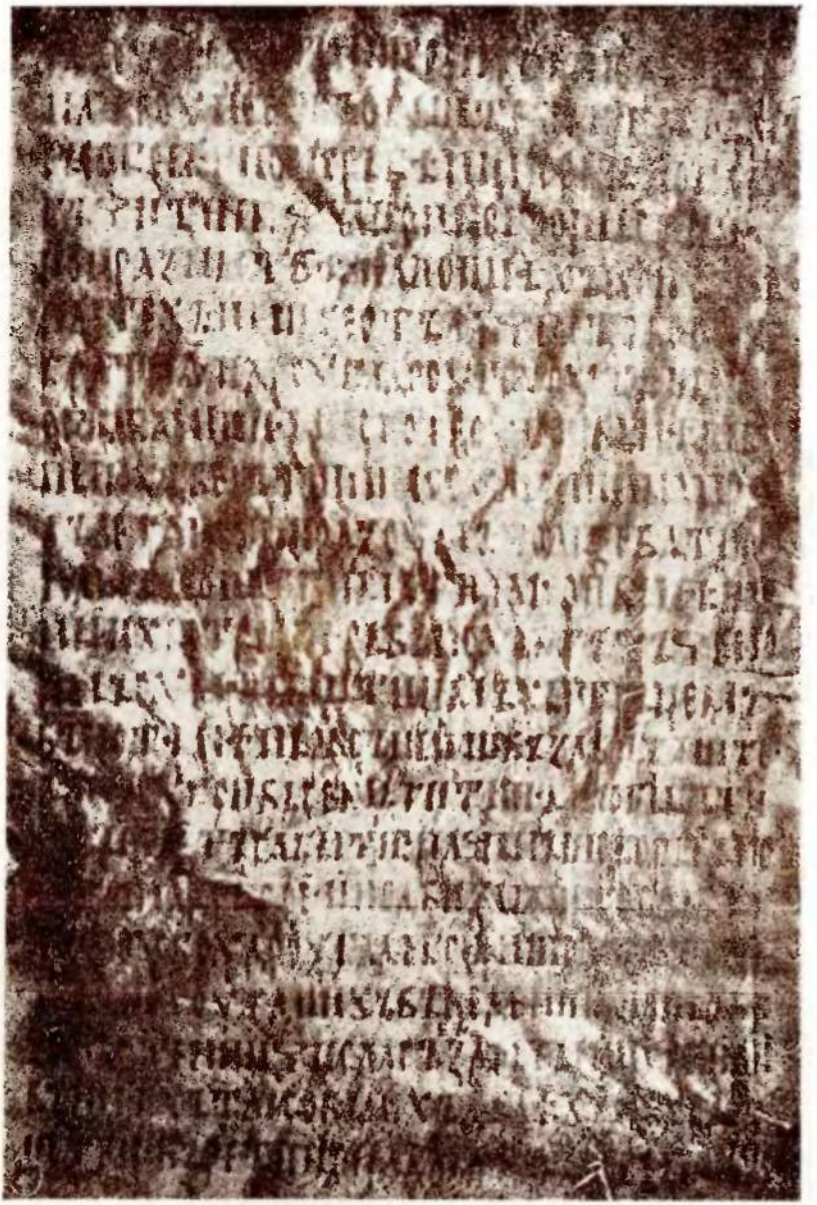

46. Зографські Листки, ст. I.

Зографські Листки, ст. I.

З видання П. Лаврова 1926 р.

разоумѣхомъ николи же· многѣмъ
паче оуне естъ· обьштевати самѣмъ
съ собоиж· и по скрьбѣнии семь· и обль
гъчити печаль· о иного ошьстии·
и о празьнъствѣ· или о инѣхъ конхъ на
пастехъ· ими же отълажчаетъсѧ отъ
братиѧ· и дроуга дроугоу оутѣшати
оставлении· много же оубо и вьнѣшь
ныихъ вештии искоушенiе· на прѣ
дълежѧштии разоумъ· польѕевати·
намъ мошти имати тако и вьнѣшь
ныи хытрьци· рьвьноужѣтъ тъчьно
имъ оумѣижштиимъ хытрьцемъ·
въпотѣпѣньрасъныiми въздвижжште·
тако оубо и въ семь житии· многыштн
събываетъсѧ бытн· наученьше бо рьвьно
вати на доброе· и подвизаижштесѧ тако
же дроугоу дроуга добрѣишоу бытн и
ли въ штоужднихъ въведении· или въ въ
здрастении ученла съ[въ] здрьжьникы· или
въ инѣхъ таковыихъ дѣлѣхъ исхода
штеи· въ ретн испадаижтъ [°ва]че прихо

47. Зографські Листки, ст. 3.

Зографські Листки, ст. 3.

(п)оказати· братнѫ гнѣ вѫ [звѣанни]
гнѣю главѫшоу· нѫе створитѫ· [во]
лѭ оц̃а моего небескааго· тѫ єстѫ ма[тн]
мога и оц̃ь и братѫ· нѫе не волѧ бж̃нѫ вѫ вьсе
[м]ь житнн вѫ оумѣ положневѫ· ꙗко же [не]
[сѫ]дравнн троудо [є]нѫ вѫ [го оу]тѣше
[нын б] [ы] дѣла [ж] казовати· [и] в[е] [ж]и
зни вьсе трьпѣнне· и мльѹанне сѫ радо
стниѫ казати· залазѫ же п т р в в[е]
а[ш] ѫ· ꙗко г̃[ѣ] облѫховаса и братьнѧ ѹ
стн· несѫтворенна дѣльма бж̃нѫ волѧ са
[м]ѫ са отѫлажѹневѫ· вѫторое же ꙗко [ен] д[ос]то
нн̃ѣе прнѣмати сѫмѣтѫ· достонныи
мѫ сѫготованыихѫ тѣмь же потрѣбь
но єстѫ вѫспомѣнѫти и сьде ап̃ла гл̃авѫ
ша сѫдѣнствоуѫште же молнмѫ· не вѫ
тѫште прнѫти благодѣти бж̃нѧ вамѫ
и вѫзваномѫ братнеѫ гн̃еѫ не оукорн
ти таковыѧ бж̃нѧ благодѣти нн погоу
бити толь велнкыѧ ѹсти· небрѣженн
ємь бж̃нихѫ повелѣннн· нѫ паѹе послоу
шати того жде ап̃ла гл̃ѫшта· молѫ вы·

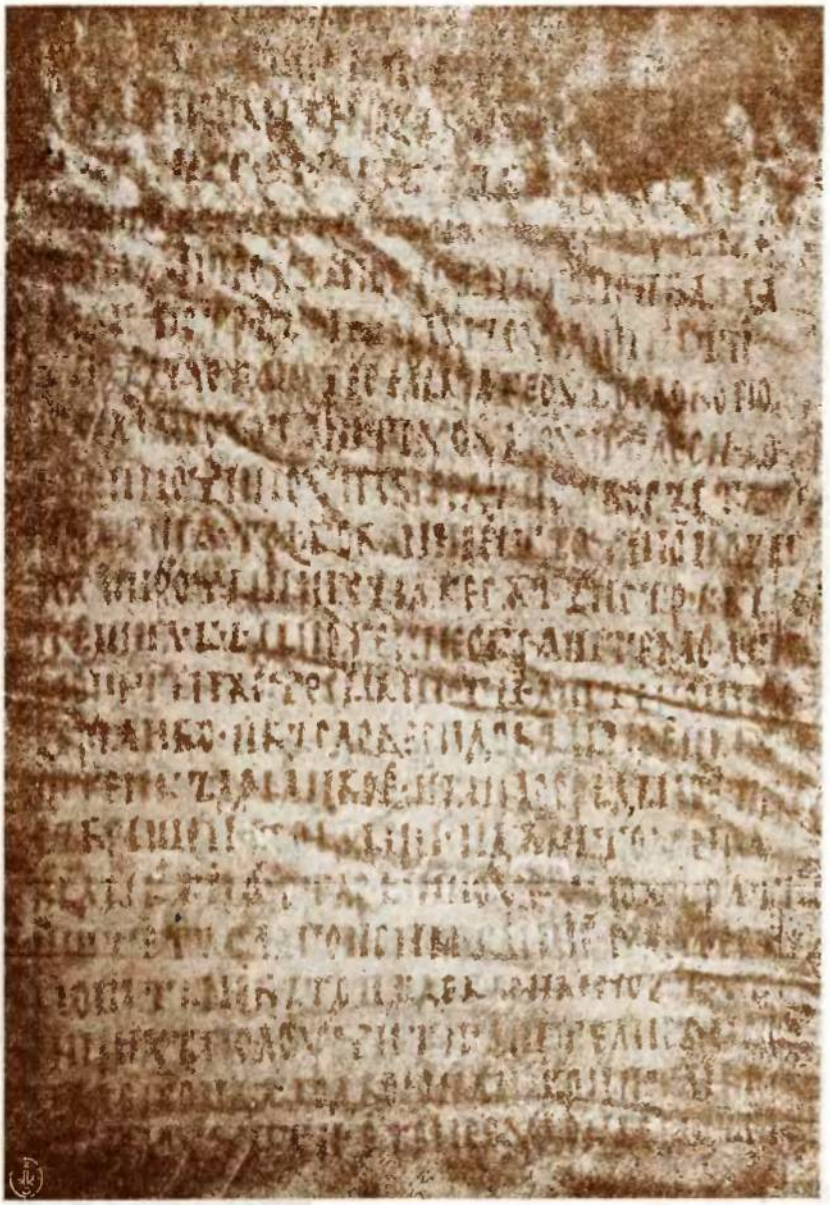

48. Зографські Листки. ст. 4.

Зографські Листки, ст. 4.

аѕ сѫказаныи о гн· подобьно ходити по
ѕѣданию нмь же позѣбастесѧ
о шт лѣп[о] отѕвѣж[ати] д[о]
вьси нли вѫ градѣ погоубити бр братиѧ
показанне оудьное· на много приважда
емо· потрѣбьнѣ намѫ оушшнати
прѣдлежѧштее· ѣльма же оубо слоко по
каза· ꙗко хотѧштоуоумоу тѣлесн· до
брѣ и по унноу на вьсе дѣнство сѫста
влатисѧ· трѣбованне ѣстѫ оуно и ѧзы
ка· и проуньінѫ ꙗже сѫтѫ потрѣбь
нѣнша· кѣдьно же и необрѧштемо· дш҃ѫ
моштьнѫ оуесы многы· ѧште бо и про
зорьливо· и вѫ словесн довѣльное нмѫ
ште и вѣдрьливое· и милогрьдьное· и вѫ
сѫверьшенѣ грьдьци· иджштоу пра
вьды бж҃нѧ старѣншоуоумоу братиѧ
ншететѫ благонспытанне како· ѣстѫ
моштьно вѫ тон жде вьси мноѕѣхѫ
сицнхѫ полоуунти· аште ли сѧ и сѫ
вжде когда· до двою нли трнн тацѣ
хѫ полоучити· ѣже не оудобь ѣстѫ нн

49. Напис царя Самуїла 993 р.
Загальний вигляд гробової плити.

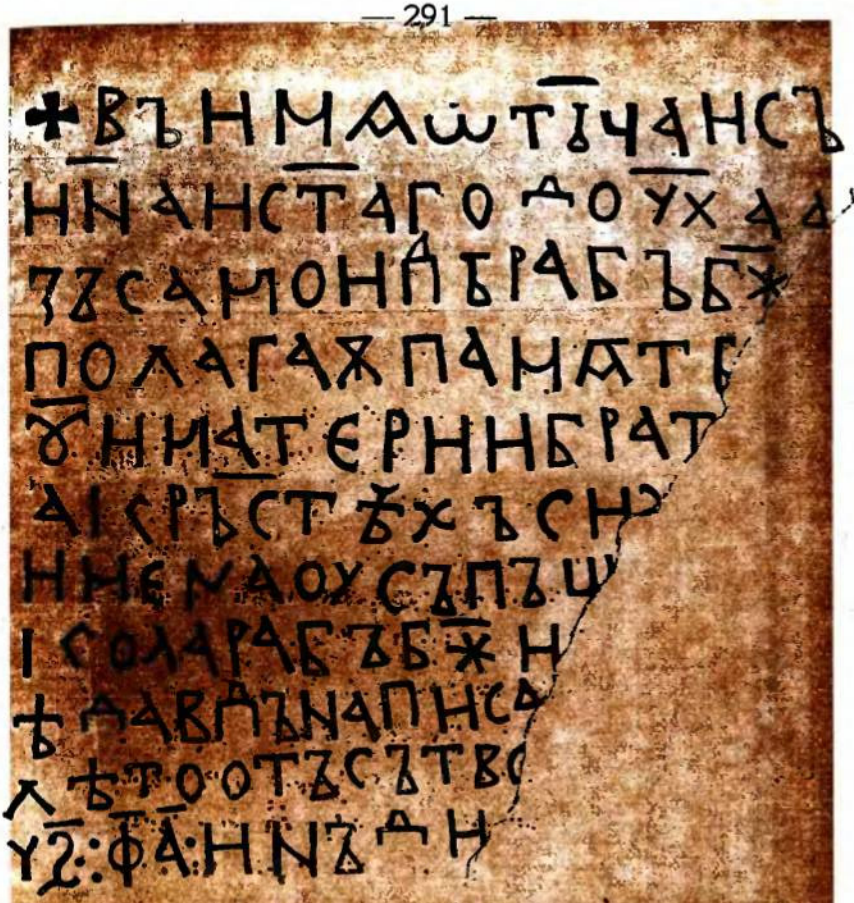

50. Напис царя Самуїла 993 р. Транскрипція:

✚ въ имя отца и сна
и стаго доуха а
зх самоила раба бж(и)
полагаж память (ощ)
и матери и брат(оу и)
а крстѣхъ снх(ъ сн)
имена оусхпшш(нхъ ни)
кола раба бжи (рнуими)
ѣ дабдх написа(жесм бх)
лѣто отъ сътво(ренига мира)
у ѕ: ф а· инъдн(кта г·)

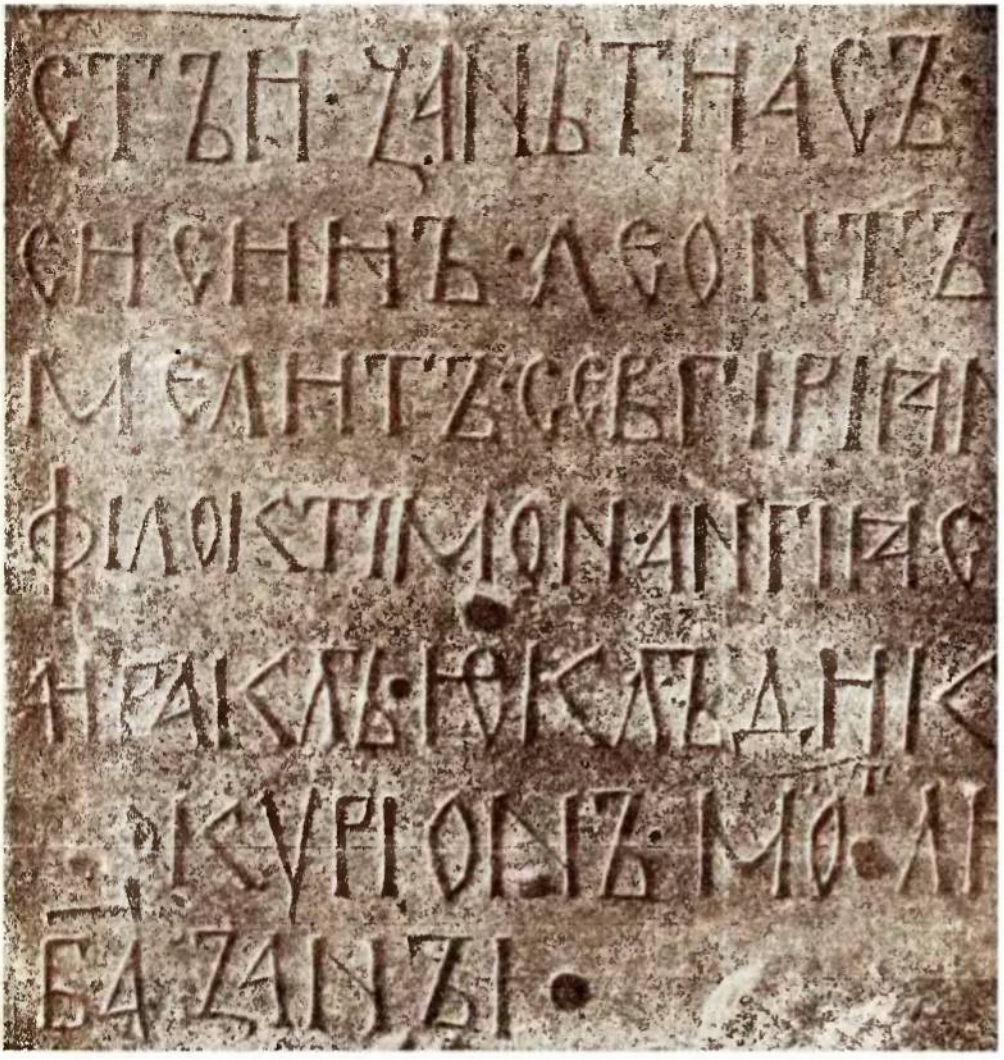

51. Темницький напис.

Див. вище ст. 60-61.

52. Іверський глаголицький підпис 982 р.

53. Маріїнська Євангелія, л. 78а.

ЕВАНЬѢЕЛІЄ ОТЪ ЛОУКЫ

I 1—32.

Понеже оубо мнози начаша
чинити повѣсть о їзвѣ
стованіихъ въ насъ бе
шѣхъ· якоже прѣдаша на
мъ бывшіи искони самовидьци
і слоугы словесе· їзволиша и
мьнѣ хождьшю испрьва по вьсѣхъ·
въ истинѫ по рядѫ писати тебѣ·
славѣнѣі теофиле· да разоу
мѣеши о нихъ же наоучилъся еси
словесехъ оутвръжденіе·:· Ѣзі
ст҃ъ въ дьни ирода цѣсаря іюде
иска· їереи единъ именемъ за
харіа· отъ ефимаріи авіина
і жена его т҃ъ дъштерь аршнь·
і има ѥи елисавет҃ъ· бѣашете же
оба праведьна прѣдъ бм҃ъ· ходѧ
шта въ заповѣдехъ вьсѣхъ· і о
правьданіихъ гн҃ихъ без порока·
и не бѣ има чада· понеже бѣ ели
саветь неплодьі· і оба за
маторѣвьша бѣ дьнехъ сво
ихъ бѣашете· бысть же слоу
жѧштоу емоу· въ чиноу чрадьі
своеѥ· прѣдъ бм҃ъ· по обы
чаю иереискоумоу· ключися
емоу покадити вьшедьшю въ
цр҃квь гн҃ѫ· і вьсе множьство
людии бѣ молитвѫ дѣѧ вьнѣ

54 Маріїнська Євангелія, л. 78б.

къ годъ темьѧна· ѧбы же сѧ емоу анг҃ъ
гн҃ь стоѩ одесноу олтаря кадилъна
его· ї сѫматесѧ захариѧ видѣвъ· ї
страхъ нападе на нь· рече же къ немоу
анг҃ълъ· не боисѧ захарие· зане оуслъ
шана бъıстъ молитва твоѧ· ї жена
твоѧ елисаветь родитъ сн҃а тебѣ· ї
наречеши имѧ емоу иоанъ· ї бѫдеть те
бѣ радость и веселие· ї мънози ◦рождь
ствѣ его бъзрадоуѩтъсѧ· бѫде
тъ бо велеи прѣдъ гм҃ь· и вина и сике
ра не имать пити· ї дх҃а ст҃аго испълъ
нитъсѧ ещте и чрѣва матере своеѩ·
ї мънозѣ сн҃ы ıзраилѣ обрати
тъ· къ· гн҃ бо҃у ихъ· ї тъ прѣдъıде
тъ прѣдъ нимь дх҃омь и силоѩ и
лиıпоѩ· обратити сръдъца отъце
мъ на чѧда· ї противънъıѩ къ
мѫдрости праведнъıхъ· оуго
товати гн҃ви люди сѣврьшенъı·
ї рече захариѧ къ анг҃оу· по чесомоу
разоумаѩ се· азъ бо есмъ старъ и
жена моѧ заматорѣвъши вь дьне
хъ своихъ· ї отъвѣштавъ анг҃ълъ·
рече емоу· азъ есмь гавр҃ълъ пръ
стоѩи прѣдъ бмь· ї посъланъ
есмь гл҃ати къ тебѣ· ї благовѣсти
ти тебѣ· ї се бѫдеши мльчѧ и не
могъı проглаголати· до негоже
дьне бѫдетъ се· зане не вѣрова
слобесемъ моимъ· ѧже сѫбѫ

55. Маріїнська Євангелія, л. 79а.

дѧтъсѧ въ врдмѣ своемъ· ї вѣшѣ
людье жидѧще захарию· ї чю
ждахѫ̀сѧ еже кѫшнѣаше тъ въ цр҃ъ
кѫбе· їшедъ же не можааше гл҃ати
къ людемъ· ї разоумѣша ако вида
ние вида въ цр҃кви· ї тъ бѣ помаба
ѧ имъ· ї правѣбѣаше намъ· ї бъı
стъ ако исплѫнишасѧ денье слоужь
бъı его иде въ домъ свои· по сихъ
же дьнехъ ·:· ѕ҃ ·:· зачатъ елисаве
ть жена его ї таѣшесѧ ѕ҃ мцъ гл҃ж
шти· ако тако сътвори мьнѣ г҃ъ въ
дьни въ на же призьра отъимѫ по
ношение мое въ чл҃цѣхъ·:·

Въ шестъı же мсцъ посъланъ бъı
стъ анг҃лъ гавьриль отъ ба҃. въ гра
дъ галилейскъ· емоу же има наза
ретъ· къ дѣвѣ обрѧчена мѫжеви
емоу же има иосифъ· отъ домоу да
вдва· ї има дѣва мариѣ· ї вѫше
дъ къ неи анг҃лъ рече· радоуисѧ бла
годатьнаѣ г҃ъ съ тобоиж· блг҃сна
тъı въ женахъ· она же видѣвъши
съматесѧ о словеси его· ї по
мъıшлѣаше въ себѣ каково се бѫ
детъ цѣлование· ї рече ей анг҃лъ
не боисѧ мариѣ· обрѣте бо благо
дать отъ ба҃· ї се зачьнеши въ чре
ѣ҃ и роди сна҃· ї наречеши има е
моу иг҃ъ· сь ѣ҃ будетъ велии. ї сна҃
вышьнѣаго наречетъсѧ·:·

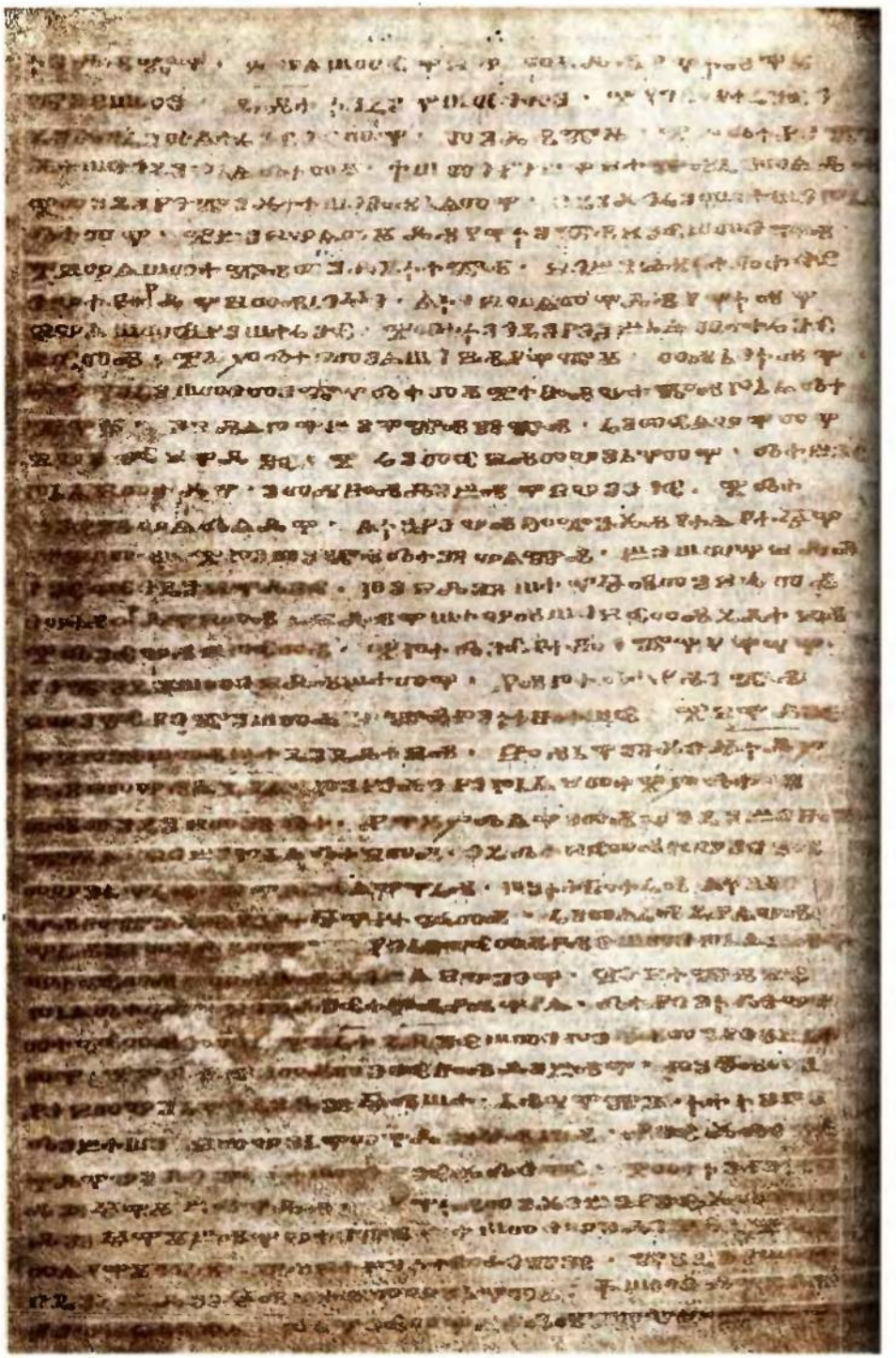

56. Листки Клоца, л. 3а.

Листки Клоца, л. 3а.

[1]кольми· сѣдѧштѧ і сѣдтильникꙋ и[2]мѧште· гл҃а кого
ишете· ї не знахѫ е[3]гоже хотѣахѫ ѩти · тольми· їꙋда
не мо[4]жаше его прѣдати· аште не бі самъ хотѣлъ
[5]ї того не можѧаше зьрѣти· его же хотѣаше прѣ[6]дати·
їко сѣдтильникомь сѫштемъ | [7]ї сѣдштамъ толикамъ·
се ко сѣказаіѧ | [8]еванѓлистъ рече ѣко сѣдтильникꙋ | [9]сѣдштѧ
ношахѫ· ї тако его не обрѣтаахѫ | [10]сѧтъ· ї июда стоѧше
съ ними· тъ рекꙋ· | [11]чѣто хоштете ми дати ї ѧзъ
камъ прѣда | [12]мі и· ослѣпі ко имъ оумъ· хотѧ ѣбіті
| [13]своѭ силѫ· ї хотѧ сѫтворіті· да кѫ | [14]прѣсталі·
отъ зълобꙋ своеѭ· ї да [15]кѫ оукѫдамі· ѣко невъ-
зможнаѧ начі[16]наѭтъ· ї потомь да оукѫмъ· вештіслъ-
[17]ѫѭ его силѫ · послоушаі чѣто сѧтъ | [18]еванѓлістъ·
слъшѧахꙋше сѧтъ глась· | [19]їдѫ вьспѧть· ї падѫ на
земі нщі· | [20]не могоште слъшѧті· из паданьемь | [21]своѭ
немоштъ намъ показаша· ї силѫ | [22]испоуитꙋшаго глась·
зьрі оуже чкл҃ю [23]бьствьѧ гн҃ѧ · понеже не прѣста їꙋда·
о[24]тъ того стоуда· ні июдаі отъ того безоу[25]мьѧ·
сѣкѣ прѣдастъ· егда сѧтъ свое съ[26]творіхъ· силѫ ѣвіхъ ·
показахъ ѣко не[27]вѫзможно начинаѭтъ· хотѧхъ гнѣвъ
[28]іхъ оуголіті· не хотѧтъ из еште прѣвꙁі [29]ваѭтъ· въ
зълобѣ своеі· се самъ съ | [30]прѣдаіѫ · се гл҃ѫ ѧзъ изінѣ·
да не оклеве[31]таѭтъ етері иѫ· глѫште почѣто не
обра[32]ті · їꙋдѣі отъ тоѭ зълобꙋі· почѣто | [33]не створі
его лоучѣша· рьці ми · како по[34]доваше створіті лоучѣшѧ·
нѫждеѭ [35]ілі волеѭ· аште нѫждеѭ· ї тако не бі
[36]лоучіи бѣлъ · никъто же ко нѫждеѭ [37]лоучіи бѣіваетъ·
аште волеѭ· ї хо[38]таніемъ· бѣса показа емоу· могѫшта
[39]его· лоучѣша створіті· аште лі онъ [40]не вѣсхота·
пріѧті балъствѣ· бѣлі (неповінѣнъ· їже не хота послоушати)·

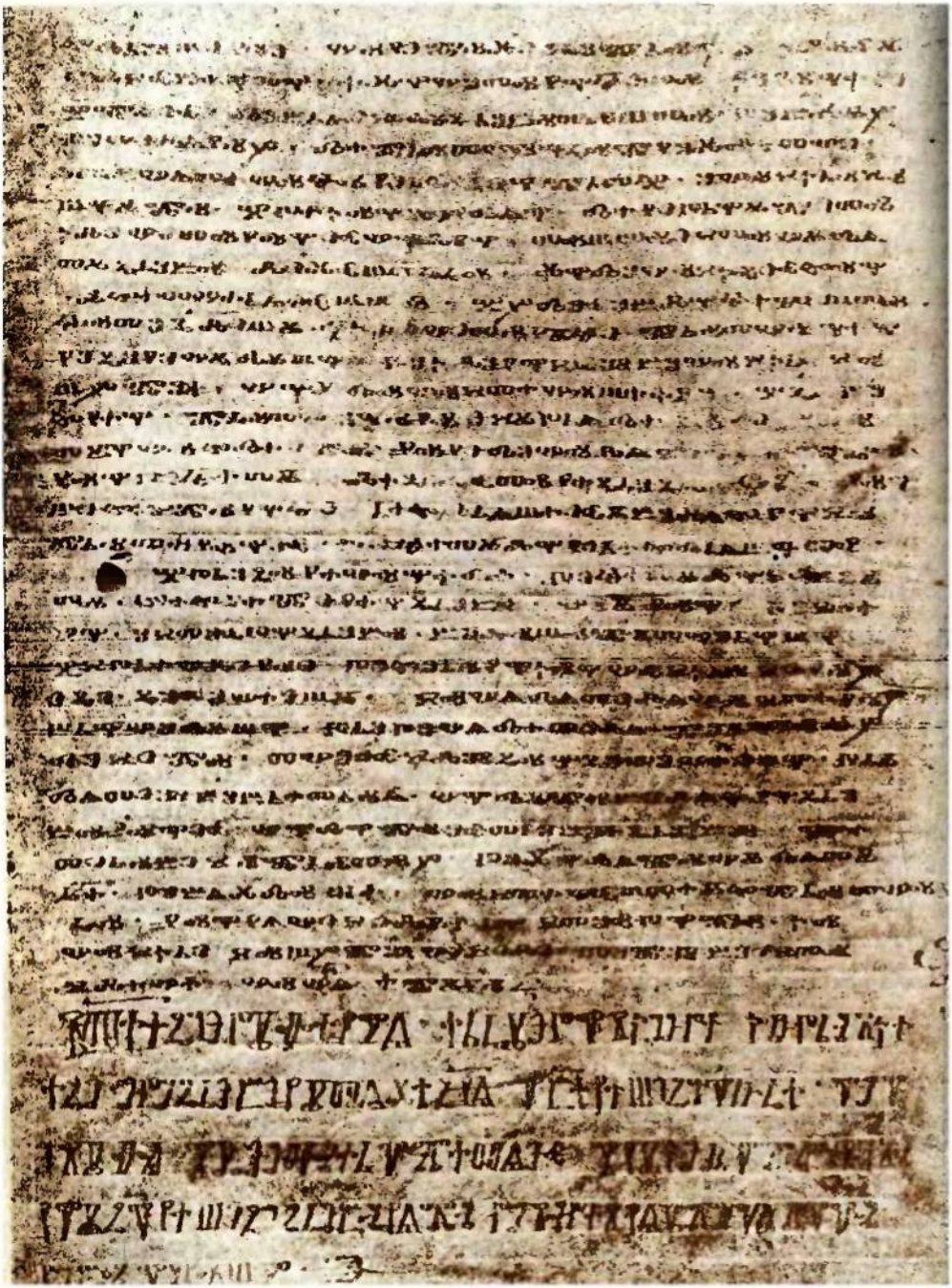

57. Листки Клоца, л. 10а.

Листки Клоца, л. 10а.

[1](ра)здроушенье· вь немь же сьмрьть мьнить[2]тьсѧ бѣти· а
жѣкоть ничеть· конъца не [3]имѧ· докрѣ есть гробь
тѣштъ· и обѣжию [4]покелѧнью· да мрътвѣіхъ множьство·
[5]отъвѣта вѣчнѣть не имѣтї· о вѣскрьсь[6]шимь· ї пакы
їюдѣ· да не примѣть [7]клеветѣниѧ вины· тѣштъ
есть видѣ[8]ти гробь лежѧштихъ· жїдовьскь ѩзы
[9]къ затъваѧжштъ· їюдѣ обличаѧштъ· [10]чьто
глеѣши· ѡ клеветьниче· мрътвьца і[11]ного не видиши·
поклонисѧ убо вѣскрьсь[12]шюмоу· віждь вѣстакъшааго·
ї їѧ по[13]знаі· мрътвьць ѩ еси прѣдалъ· жївъ [14]ти
і вѣздаемъ· ѩ не довѣлѧ си по(дѧ)омъ· [15]ѩ і печати
налагаіжть на гробъ· ѡ ока(а)ны [16]безоумьниче· раз-
дрѣшаіѧи колѧзни съ [17]мрътьныѧ· печати ли не разрѣшить·
[18]і прогънавъі ада· печати ли сѧ вон[19]тъ· зазнаменаі гробъ·
воины поста[20]ві· остѫпі гробъ· большѣми твориши
[21]їеправленье· позорьникъ вѣскрѣсенью [22]его· готовѣеши·
съвѣдѣтела вѣстанью [23]приводиши· проповѣдателѧ моимъ
чю[24]десемїх· твоѧ слоужъі готовѣеши· при[25]дѣте убо
кратьѧ· відимъ болѧзни гро[26]бныѧ· відимъ ѫгробоу
гробоу· ма[27]терь бесьмрътью· пожідѣмъ видѣти [28]ха·
повѣждъша· вѣстаіжшта ѩ мрътвъі[29]хъ· ныня весели
пристѫпимъ· къ [30]вѣскрѣсъшюмоу весело· томоу бо есть
[31]слава бъ вѣкъ· аминь·÷·

[32]СТѦГѠ ЄПИФѦНІѦ· АРХИЄПСКѠУПА КѵПРЬ-
СКѦГѠ [33]ЖГѠ· Ѡ ПОГРЄБЄНИ ТѢЛѦ ГѴѢ· І БѦ НА-
ШЄГѠ ІѵХѦ· ЇѠІ [34]ѠСИФѦ· ЇЖЄ ѠТЪ АРІМѲТѦѩ· Ї
НИКѠДИМЪ ЇѠСЬ[35]ПИ ГѴНАШЄГѠ ГРѠБЬНѦМЬ·
НѠ СЪНѦСНѦЙ МѵЦѦ ДІѤВЪ[36]НѠ БЪІВЪШЮ·

58. Листки Клоца, л. 12а.

[1]ꙗкꙑ гл҃ѧ жꙁнь· соугоубо розѣтво· вѫ [2]коупа і по розѣтвоу · ї глаголи вѫ рачі· [3]соугоубо розѣтвоу кѣпити· ї вѫсплє[4]пити чюд(е)са· анг҃ла маріи· матері хр҃ѣ· [5]рожѣтво его благовѣствова · ї а҃гла [6]марі магдалѧнѣ· порожденье его· еже о[7]тъ грова· благовѣствѣтвова· ношт҃иж [8]х҃ѫ вѫ вітьлѣомѣ раждаетъсѧ· ношт҃иж [9]ꙗкꙑ вѣ сіона· ꙁ мрѣ(т)вꙑхъ пораждае[10]тъсѧ· врѣтѣпѣ їс каменє· їдеже х҃ѫ пора[11]ждаетъсѧ · пеленꙁі вѫ рождѣство пріемле[12]тъ· пеленами· ї сьде повьѣѣтъсѧ · змрѣ[13]нѫ рождсѧ пріѧтъ· змрѣнѫ і вѫ погре[14]бенье· ї алѣгоуи пріемлетъ · тоу їосифѣ· [15]безмѫжѫнꙁі мѫжѫ маріинѫ · сьде їо[16]сифѣ· іже отъ аріматіи· вѫ вітьлѣми· [17]вѫ дслі рождѣство· нѫ і вѫ гробѣ· ѧко вѫ [18]дслі мѣсто· прьвіи пастѣірі х҃ое кла[19]говѣствѣтвоуѭтъ рождѣство· нѫ і прьвіи [20]вьсѣмѣ пастѣірі· х҃ви оученіці· благовѣ[21]стіша хо҃ое їз мрѣтвꙑхъ порожденье· тоу [22]радоуисѧ анг҃ла дѣва и вѫзвѣ· сьде радоу[23]ітесѧ велика сѣвѣт а҃гла· х҃ѫ женамѣ вѫ[24]зпьѣше · вѫ прѣвое рождѣство х҃ѫ · по че[25]тꙑрехъ десѧтехъ· дьнь вѫзіде земѫнꙁі [26]їемѣ вѫ цр҃кѵь· ї принесе ѧко прьѣанець· дѣва грѧличишта воу· нѫ і вѫ погребенье [27]его· еже отъ мрѣтвꙑхъ· х҃ѫ по ѳ҃· дьнѣ· вьзи[29]де вѫ кѵпрьни і҃ѫ· ждоуже не разлѫ[30]чисѧ· вѫ істинна сѵ҃а сватꙑмѣ ѧко [31]прѣѣанець неістьѣенень· їз мрѣтвꙑ[32]хъ· ї пріведе вѣ· ї оу҆ю дѣва грѧличи[33]шта· дш҃ѧ ї плътъ нашѫ · егоже і прѣ[34]тъ· ѧко сумѣонъ етерь· вѣтхꙑ дьнемѣ· [35]вѫ ѧко вѫ ржца свої· вѫ своа ѣдра · аште[36]ли вѣтъскꙑ се· а не вѫрѣно глашиши· [37]обличаѭтъ тѧ· недвижіми печаті· [38]господьскоумоу порожденью х҃оу гробоу · [39]ѧко бо знамѣнаномѣ печатоміѣ· дѣвствь[40]нѣмѣ затвореномѣ· х҃ъ отъ дѣвꙑ родисѧ·

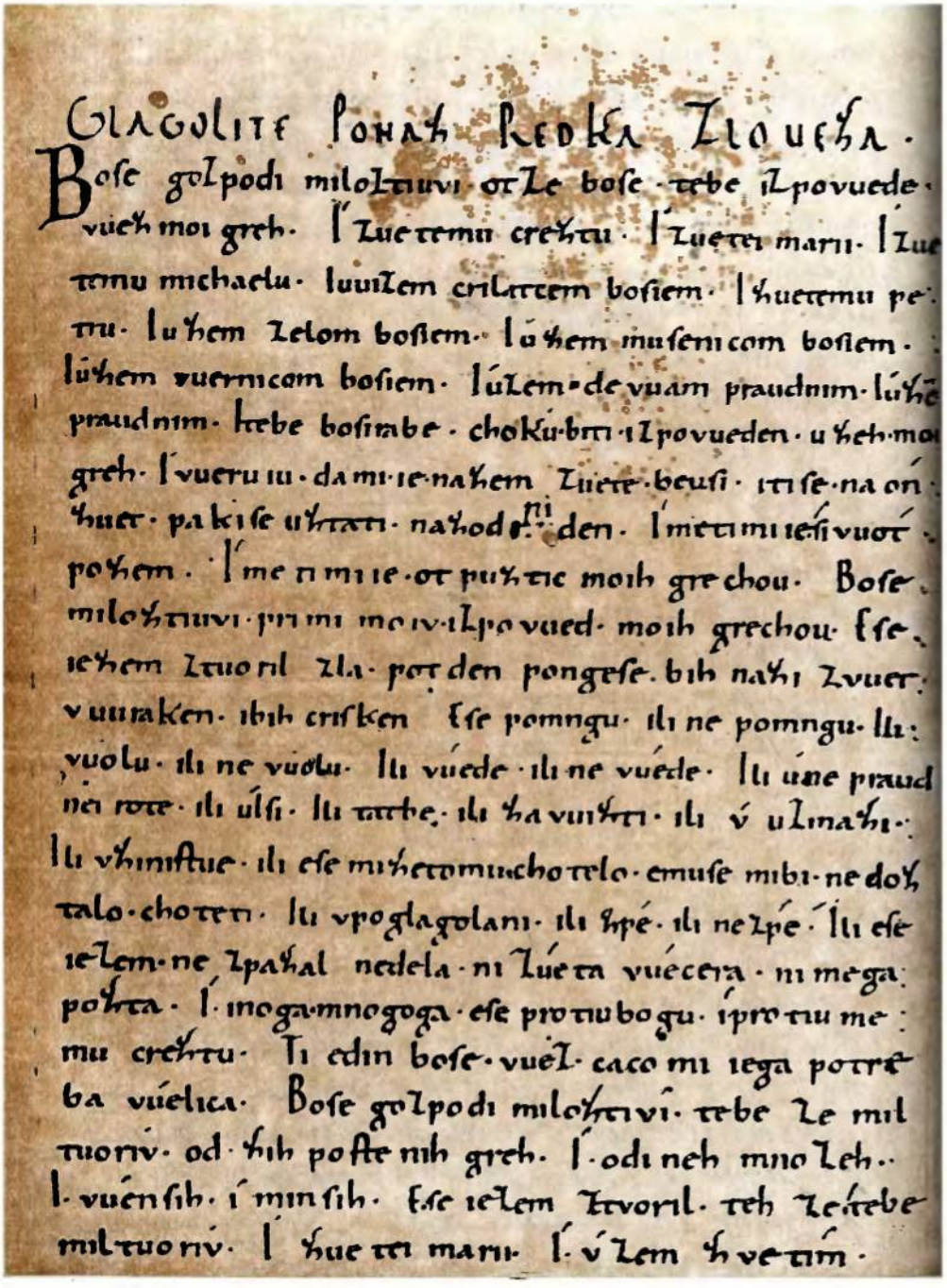

59. Листки Фрейзингенські, л. 1а.

Фрейзингенські Листки, л. 1а.

ГЛАГОЛИТЄ ПО НАС РѢДКА СЛОВЄСА·
Боже господи милостиви· отче боже· тєкѣ испокѣдѣкъ·
кес мои грѣхъ· Й свєтємоу крєстоу· И свєтєи марии· И свє
тємоу михаєлоу· И вьсем крилатцем божиєм· И свєтємоу ие
троу· И всѣм селом божиєм· И всѣм моученикомъ божиєм·:
И всѣм кѣрникомъ божиєм· И всѣм· дѣвам правдним· Пѣкѣ
правдним· И тебѣ божи рабе· хокоу· бити· испов'ѣдєи·
всѣхъ· моихъ
грѣхъ· И кѣроую· да ми· ѥ· на сем свѣтѣ· бевши· ити
же· на он
свѣт· паки же оустати· на содьнии· ден· Имѣти ми ѥ· живот
по сем· Имѣти ми ѥ· отпоустик моихъ грѣховъ· Боже
милостиви· прими мою· испов'ѣд· моихъ грѣховъ· Єже
ѥсем створил зла· по т ден понѣже бихъ на си свѣт·
въвракен· и бихъ крискен· Єже помию· или не помию· Или
болю· или не болю· Или вѣдѣ· или не вѣдѣ· Или в непрокд
нен ротѣ· или оу лжи· Или татвѣ· или зависти· или к
оустмаси·
Или в синич(с)твѣ· или еже ми се томоу· хотѣло· емоу
же ми би· не дос
тало· хотѣти· Или к поглаголани· или сие· или не сие·
ѥсем· не спасал· недѣла· ни свєта вечера· ни мега [Или ѥже
поста· И· инога· многога· еже протик богоу· й протик ме
моу крєстоу· Ти́ єдин боже· вѣс· како ми ѥга потре
ба велика· Боже господи милостивй· тебѣ се мил
творю́· од· сихъ почтенихъ грѣхъ· Й· од инехъ многех·
И· вшихъ· и мьншихъ· Єже ѥсем створил· тѣхъ· се тебѣ
мил творю́· Й· свєтєи марии· Й· всѣм свєти́м·

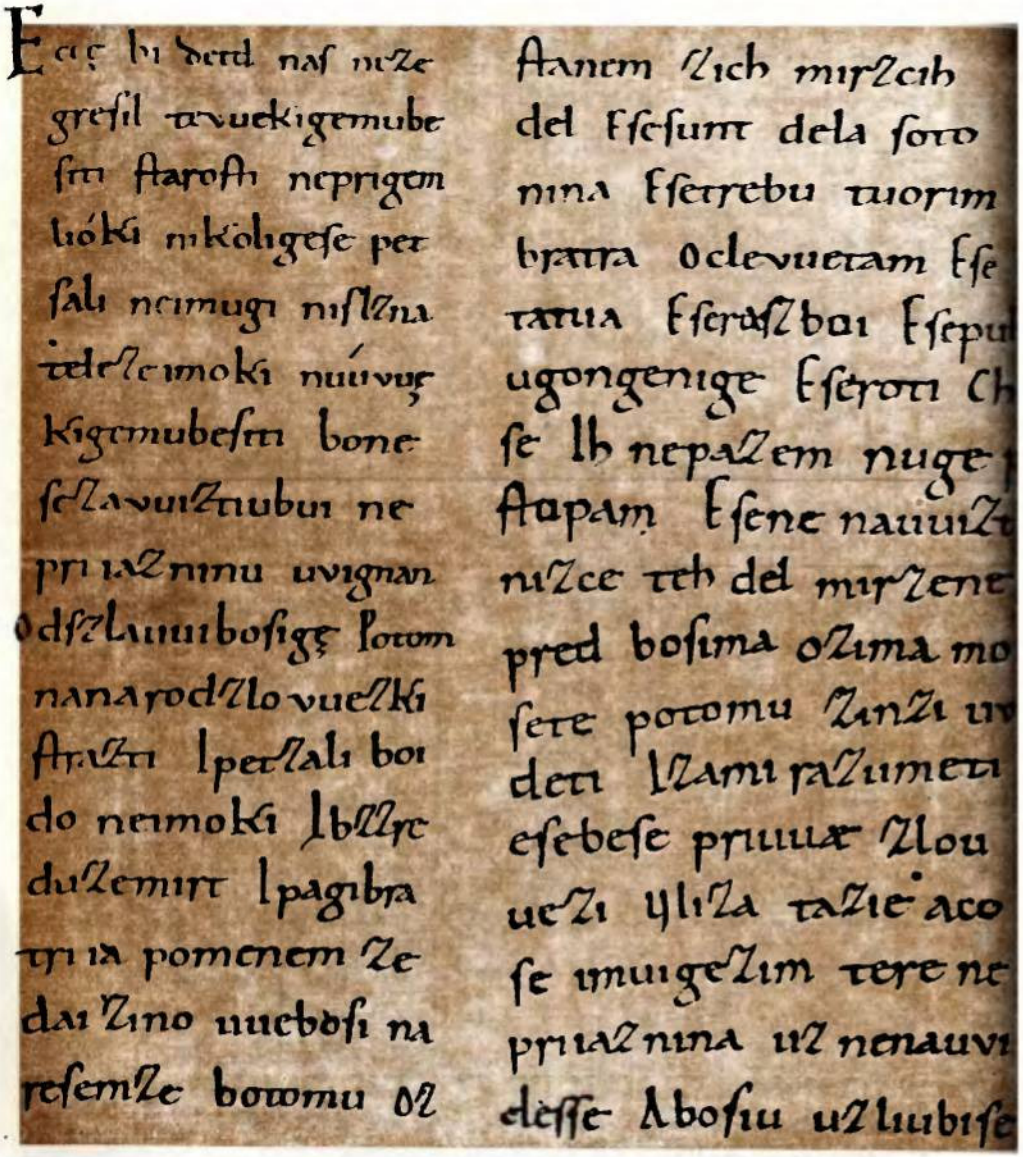

60. Листки Фрейзингенські, л. 2а

Фрейзингенські Листки, л. 2.

Єче ки дѣд наш не сь
гр'вшила те в в'кки ємоу вѣ
жити старости не прием
люки николи иже пе
чали не имхі ни сазна
т'клесе имоки нх оу в'ѣ
ки ємоу в'ѣ жити поне
же завистиоу вхі не
приазнинноу вигнан
од славы божиє Потом
на народ чловѣчки
страсти и печали пои
до (и) неимоки и в(е)зре
доу съмьрт И паки кра
трима гоменемсе
да и синоке божи на
речемсе потомоу ос
танем сих мьрзких
дѣл еже сѫт дѣла сото
нина еже тр'вкоу творим
кратра оклеветам еже
татва еже разбои еже пхлти
оугонѣниє еже роти кои
же их не пасем нх є пре
стопам еже ненавист
ницже т'ѣхх дѣл мьрзене
пр'ед божима очима мо
жете потомоу синци оувы
дѣти И сами разоум'ѣти
еже беше прькѣ(е) чло
в'вци в лица тацие ако
же и мхі єсим тере не
приазнина оузнепави
дѣше а божю оузлюбиште

61—62. Київські Глаголицькі Листки, лл. 1б і 2а.

З технічних причин на ст. 311–323 подаю і замість ї, коли над ним треба вмістити діакритичний знак.

ВЪ ИЌ ДЬНЬ КЛИМЕНТА

Ꙗ҆ҕ҃ ѣ҆же ихи. лѣта ѻ҆грѧдѫща блаженаго клі̀мента мч҃ченика твоего ѥ҆ папежа чьстьıѫ весели҄ї: пода҆зь мілостівхї҆· да҆ ѥ҆го же чьсть чьстімъ· сло́ѩ ѻ҆убо мч҃ченїѧ ѥ҆го наслѣдоуемъ: гмь: НѢДЪ ОПЛѦТ

Рованїѧ гі҃ приношенїѧ |мы· свѧтї҆· ѥ҆ ѹодатаѩцю блаженоумоу климентоу мч҃ченикоу твоемоу· сі́мь ихи҆ отъ грѣхъ҆ скврьностиї҆ нашїхъ ѻ҆чисти: гмь:

ПРѢФАЦИѧ: ДО КѢЧЬНѢІ БЖЕ·

(Ч)ьстьнаго климента закономника ѥ҆ мч҃ченика чьсті҆ чьстіѩце· ѣ҆же ѻ҆утіѩже бѫи ті блаженоумоу а҆пóсто лоу твоемоу пе́троу· вх. ѥ҆ покости подроугъ· вх, ѥ҆спо вѣді ѻ҆ученикъ· вх чьсті на мастьнїкъ· вх мѫчени на сладьнїкъ: хмь гмь нашемь:

ПО ѪЪСѪДѢ:·:

Трѣлесе свѧтаго ѥ҆ прѧдра гхнѧ кръве напльнені҆ вх литиѧ просїмъ гі҃ бже҃ нашь: да еже милостікаѧ ѻ҆бѫца́ниѧ носїмъ· радостíкыѧ ѥ҆здѧшениѧ ѻ҆бы҆мемъ: гмь:·

ВЪ ТЪЗЄ ДЬНЬ ФЄЛИЦ ТЪИ:

Подáзь намъ простімъ тѧ вьсемогхїї҆ бже҃· блаженхи ѧ҆ радї҆ мѫченицѧ҆ твоеѧ фелицітхї҆ вхкоупьнѭ молитвѫ: ѥ҆ тоѧ҆зе радї҆ зашчїті нхи҆: гмь: НДЪ ОПЛ

На слоужькхи людїи твоїхъ милостиѭ прізрі́· ѣ· · · се нхи҆ чьстыѭ свѧтыхъ чьстімъ: сътвори нхи҆ радо стьнхи· вх вѣчьнѣмь живот(а)

63-64. Київські Глаголичні Листки, *лл.* 2б і 3а.

Київські Глаголицькі Листки, лл. 2б і 3а.

ПО ВЪСѢДѢ :·

Сѫмѣрьно тѩ молимъ вѣ́сѣ
могѫ́щѣ бже́· молитвами свѣ́
тѣихъ твоі́хъ· і̀ тѣи самъ
бѣ́ді· і̀ дарѣ твоі вѣселі
вѣ нѣй· і̀ врѣмѩ наше вѣ ·
правьдѫ постáві:· гмь:·

МЬША НА ВЪ́СѢ ДЬНЇ ВЬ
СЕГО ЛѢТА ѺБІДѢЩѢ:·

Бѣ́ іже тварь свóіж бе
лѣ́мі помí лова. і̀ по гнѣ
вѣ своемь· ѝзволі вѣ
плѣтитіѩ сѫпáсениѣ ра
ді чловѣчьска· і̀ вѣсхо
тѣвъ нáмъ о̀утврьді сръ
дьцѣ нáшѣ · і̀ милостиѫ
твоéѫ просвѣті нѣй: гмь:

НАДЪ ѺПЛАТЪМЬ:·

Смѩзѣ нáсъ вѣді гі прóсі
мъ тѩ· і̀ молí твѫ нашѫ
оуслáшіи· дà оупъвáніе
(вѣ)ньмéмъ дáлѣ́ своіхъ ·
і̀ вѣ любъвь дарѣ сь тé
вѣ пріносімъ: гмь:·

ПРѢФЕЩИѣ: вачьнѣ́ї бже́:

Небесьскыи́ѫ твóѫ сїлѫ́
просі́мъ і̀ мóлімъ · дà сѫ
вы́шьнїмі твоімі · до
стоі̀нѣи сѫтвóріші нѣй̀ : і̀
вачьнáѣ твóѣ і̀хъ же жѣда
емъ подáсь нáмъ мїлости
вьно : хмь гмь нáшімь · і̀мь

ПО ВЪСѢДѢ:·

Прóсімъ тѩ ї̀ дазь нáмъ·
дà свѣ́тѣі твоі вѣсѣдѣ
пріемлѩще дóстоіні бѣ́
демъ о̀чі́шчениѣ твоегó ·
і̀ вáра твоѣ вѣ нáсъ да вѣ
здрáстетъ : гмь нашімь иѣ́м ·

МЬША ·Б· Ѻ ТОМЬЗѢ:·

Просімъ тѩ вьсемогѫ́щѣ вѣ
чьнѣ́ї бже · прізьрі на мо
лі́твѫ нашѫ · і̀ вѣзмѫ
трьнѣѣ наша о̀чісті· ѣ́же
нѣй̀ соушáтъ грѣхы́ наши
мі: дà милостиѫ твоѣ
ѩ і̀звáві нѣи: гмь наши

НАДЪ ѺПЛАТЪМЬ:

Київскі Глаголицькі Листки, лл. 3б і 4а.

Сы пріносѧ прінесенѣ тéбѣ
Гⷭ̀ї просімѧ тѩ пріїмі : ї
же é́сі благословестілѧ
на сѫпасéніе наше : гⷨ̄ь наш̄і :
ПРѢФАЦІѦ: ДѲ вачьн бже̄:
Ча сѩ тéбе дрьжімѧ і міло
Сті твоеѩ̄ просімѧ : пр
зѣкалѧ нѫи é́сі гⷭ̀ї · да̀ испра
ві нѫи ї̀ о̑чісті : не на́ші
хѫ дѣлѣ̀ ради · нѫ о̑бѣта тво
его ради і̀же ѥ́сі обѣцалѧ
на́мѣ : да вѫзможемѣ доу
шамі ї̀ тѣлесѣ̀ ї̀ мѫисль
мі нашімі̀ · пріѩти запо
вѣді твоіѧ : ія̀же ѥ́сі посѫ
лалѧ вѫ намѣ : хⷨ̄ь гⷨ̄ь на
шімь· ї̀мьже белічь :·

ПѲ ВѢСѪДѣ : ⁘

Свіатѣ̀ твоі вѫсѫдѣ
Гⷭ̀ї їже é́смѣ вѫзімлі мо
лі́мѣ тѩ̀ · да очіститѫ
нѫи о̑тѫ грѣхѣ̀ нашіхѫ : ї
вѫ пекесьцѣ̀ любѫві
прикедетѫ нѫ́и : гⷨ̄ь наш̄·:

МЬША ·В· О ТѲМЬЗѢ: ·

Просі́мѣ тѩ вьсемогѣ̀
Бже̄ да ѩ̑коже é́смѣ скрѫбьні
грѣхѫ̀ нашімі̀ : мілость
іѫ твоеіѫ̄ отѫ вьсѣхѫ зѫ
лиі нашіхѫ о̑чісті нѫѝ :
гⷨ̄ь:· НѪДЪ ѲПЛѦТЪМЬ:
Пріїми гⷭ̀ї просімѧ тѩ при
носѫ сѧ̀ · прінесенѣ̀ тéбѣ·
йзбавлéніѣ ради члѣка
чьска · ї̀ сѫдравíе на́мѣ
да́зь · ї̀ доушѩ нашѩ і тѣ
леса очісті · а̀ молітвѫ
нашѫ пріїмі:· гⷨ̄ь: ПРѢФ
ДѲ вѣчьнѣ̀ бже̄ : ·
Чѫи é́сі животѫ на́шь гⷭ̀ї о
тѫ некѫзитіѣ бо вѫ бѫиг(не)
сѫтворілѫ нѫи есі· і отѫ
па́дѫшѩ вѫскрѣсі пакѫи ·
да̀ намѣ не достоітѫ тебѣ
сѫграшаті : твоѣ же сѫ
тѫ вьсѣ · небесьскаѣ ї̀ зе
мьскаѣ гⷭ̀ї · да тѫи самѫ
о̑тѫ грѣхѫ нашіхѫ йзбави
нѫи : хⷨ̄ь гⷨ̄ь : ·

Київські Глаголицькі Листки, лл. 4б і 5а.

ПО ВЪСѪДА :·

Дáзь нáмъ: вьсемогъ҃і бже
Да ѡ҃ко же нѕи ѥ҃сі небесьскꙋ҃ю
піцꙋ҃ насꙑтілъ : такозе
же і̑ животъ нáшь сіло
ю твоею ѹ҃тврьді : гмь :

МЬША г҃:· ѲТ ТОМЬЗЕ :·

Цасарьства нашемь г҃і мі
лостьıю твоею прізьрі̑ :
і̑ не ѹ҃тъдáзь нашего тоу
зімъ · і̑ не ѹ҃брáті нáсъ
ѿ плѧнъ народомъ пога
ньскꙑмъ : хѵ̑ ради г҃і на
шего · і̑же цасарітъ сѫ ѹ҃ть
цемь і̑ сѫ свѧтꙑмь : ·

НАДЪ ѲПЛАТЪМЬ:

Твоѧ цркꙁнаѧ тврьдь за
шчіті нѕи г҃і · іжже ѥ҃сі
ѹ҃бразмь своімь ѹ҃по
добілъ · іжже нѕи чьсті
мъ нá бальство нáше · то
(г)о ради ѥ҃сі нáмъ бѫчь
ное ѹ҃бѣщание принеслъ :·
гмь нашімь : ·

ПРѧФЕЦИѧ. . . .

Да ѡ҃кꙁиже сѫтъ твоіѧ сі
слоужьбꙁи вꙁлюбленꙗ
іѧ · тѫкꙁиже мꙑсльмі сво
імі нѕи творімъ · а҃ тꙁи
самъ г҃і присно нѕи пріемлі :
да вꙁможемъ правьдь
наѧ твоѧ наслѧдовáті ·
і̑ ѹ҃тъ непріязнінъ҃ дáлъ҃
ѹ҃чістітіс҃ѧ : хѵ̑ гмь нáш
мь : і̑мьже велічьство :·

ПО ВЪСѪДА :

Твоѧ свѧтаѧ вьсемогъ҃і
бже · ѡ҃же се нѕѝ пріемлемъ :
на раздрашеніе · і̑ на ѹ҃чишче
ніе нáмъ бждж : а҃ тꙁи са
мъ помощьıю твоею вѣ
чьною зашчіті нѕи : гмь

МЬША · д҃ · Ѳ҃ ТОМЬЗЕ :·

Просімъ тꙗ г҃і вꙁдві
гні срьдьца нáша къ тебѣ ѹ҃
тъ земльскꙁихъ похот(и)
да вꙁможемъ хотáті (не)
бесьскꙁимъ твоімъ : ·

Київські Глаголицькі Листки, лл. 5б і 6а

(НАДЪ ОПЛАТ)ЪМЬ·

ѧкѡи же дарѡи і҃маѧ · прадѧ тобоѩ сѫтѫ · і҃ просімѫ тѩ пріѩми ѩ · да і҃ нѡи ѫзмо жемѫ кѫ вѫжлюблении тво емь : гм҃ь нашімь : ПРѧФ ЩИѧ · ДѲ вѧчьнѫ҃і бже : ·

Ѯлоба наша не вѫдѣсніѣѩ вѫ Ѯнасѫ · нѫ҃ и҃здрашение вѧчь ное пріснѡ нам҃ѫ бжді · г҃і нашего ради : тѫ бо нѫи҃ сѧ мѫ ѻ҃тѫ тьмьнѫйѭѫ ѻ҃тѫзве де : і҃ ѻ҃чісті · і҃ заклепе · і҃ достоіно и҃збаві : ѭм҃ь гм҃ь нашимь :· ПО ВѢСѪДѧ:

Вѫсѧдьнаѧ молітва наша ѻ҃утврьді нѫи҃ г҃і вѧчьнѫимі твоімі : і҃ подаѯь нам҃ѫ сѫ пасение твое : гм҃ь нашімь:· МЬШѧ · ѣ҃ : ѲѪ ТОМЬЗѢ :·

(Т)ѫи г҃і ѻ҃тьмі нѫи отѫ лѫкавь ства нашего · і҃ твоеѩ міло стиѩ ѻ҃брати нѫи на правьдѧ твоѩ : гм҃ь нашімь : ·

НАДЪ ѲПЛАТЪМЬ : ·

Пріносѧщі тѣ́бѧ г҃і сьі дарѫ іѩже тѫи ѣ҃сі далѫ і҃ сѫтво рілѫ · цр҃ѫкѫве радѣ твое ѩ҃ · і жівота і҃ прѧставле ниѧ нашего ради : і҃ сѫвѧстоу емѫ нѫи҃ · ѻ҃ко бальство е сѫ тѡ҃ живота вѧчьнаго : гм҃ь : ПРѧФЩИѧ · ДѲ вѧчьнѫ҃і бже : ·

Молімѫсѩ и҃гоу хѡ҃у сѫиноу твоемоу г҃і нашемоу · да мілостьіѩ своеѩ зашчі тітѫ нѫи і сѫпасетѫ : бе ж него же бо мілості не вѫ зможемѫ ничьсоже сѫтво рітї : тѫ҃мь же самого ѣ҃го ради дарѫи і҃ мілость пріемлемѫ і҃ вѫ любѫві живемѫ : ѭм҃ь гм҃ь нашімѫ

ПО ВѢСѪДѧ : ·

Вѫсѧда твоего г҃і насѫи ѫцені просімѫ тѩ : ѻ҃тѫ вь

Київські Глаголицькі Листки, лл. 6б і 7 а.

сѧхъ противѩщїихсѧ на
мъ сѫпасі нѫи : гдь наши : ·
МЬША ѳ МѦЧѢНИЦѧХЪ :·
Мѫченїкъ твоихъ їг чь
сті чьствще молімъ тѩ
просще : да ѥкоже ѥ́сі
слабоѭ твоеѭ небесьскоу
ѭ ѹтврьдіхъ : такозе же
і нѫи милостиѭ твоеѭ
прїмі гдь:·НАДЪ ѲПЛАТМИ:
Пріносъ їг прінесенъі тѣбѣ
мѫченікъ свѧтѣихъ ра
ді прими : і молітвами
їхъ і заповѣдьми твої
ми приспѣі нѣмъ помощь
твоѣ · гдь : ІІѲ ВЪСѪДѣ:·
Очїсти нѫи їг просімъ тѩ
небесьскѣихъ твоихъ ра
ді заповѣдь : і ѹтврь
ді нѫи да славімъ тѩ пра
дѣ свѧтѣімі твоімї
молітвами нашими :
гдь нашимь : ·
МЬША ѳ ВЬСѣХЪ НЕБЕ
СЬСКЪІ
ХЪ СЇЛѢХЪ: Помлімсѧ: ·
Бг їже нѫи молїтвѣи ради
блаженъіѣ вцѣ і присно
дѣвѣ маріѣ : і блаженъі
хъ ради ѧнгелъ твоихъ · і
вьсѣхъ небесьскѣихъ сіла
хъ : і апостолъ · і мѫче
нїкъ · і прѣподобьнѣихъ ·
і чистѣихъ дѣвъ · і вьсѣхъ
свѧтѣихъ твоихъ молї
твами · присно нѫи вѫзве
селіхъ ѥ́сі : просімъ тѩ
їг · да ѥ́ко же нѫи чьстїмъ
чьсті гі їхъ на вьсѣѭ дьни
милостыѭ твоеѭ дѣзь
нѣмъ прїсно наслѣдобѣті ·
небесьскѣиѭ твоѭ сїлѣи: · [АМь:
гдь нашмь: НАДЪ ѲПЛАТ
Даръ съ принесенъі тебѣ їг
вьсѣхъ свѧтѣихъ небесь
скѣихъ сїлъ ради: і вѫ(?)сѣ
хъ свѧтѣихъ · твоихъ ради

Київські Глаголицькі Листки, лл. 7б і 1а.

і правьдьнꙁихъ радꙋ : бж
ди тебѣ бг хвалꙗ : а намъ
молитвами іхъ достои
ное отъплати : гдѣ нашимь

ПО ВѢСѢДѢ : ·

Просимъ тѧ гі · дазь намъ
молитвами высѧхъ небе
сьскꙁихъ силахъ · і высѧхъ
свѧтꙁихъ твоихъ · і дамъ
іхъ радꙋ правьдьнꙁихъ : бг
ждемь сѧмь вꙁѧтꙁи
мь · очисти срьдьца наша
отъ грахъ нашихъ : гдѣ на: ·

МОЛИТВѦ· к :

Сътвори нꙁи гі бже причѧ
стьнꙁи свѧтаꙗ вѣщ і при
сподѣбѧ марии : і достои
нꙁи свѧтꙁихъ ѧнгелъ · і
блаженꙁихъ ѧпостолъ · мꙋ
ченикъ ·: і прподобьнꙁихъ
(і) чистꙁихъ дѣвъ · і вьга
(хъ) свѧтꙁихъ твоихъ : мо
литвами іхъ зашчити | нꙁи·

Братиа нꙁиниа ближе (нѣмъ сѣси)
не· ли егда бѣровахомъ· но(щꙗ оусп)
а денъ приближисѧ· отъвръг(зѣмъ)
оубо дѧла темꙁнаа· и облѧца(мсѧ)
бг оружие свѧтоу· ако бг дни б(ѣлгоо)
бразьно ходимъ· не козълогр(а..)
ними· и пꙁанствими· и лкво(дани)
ми· и стоудодѣнними· и ꙗрѣбен(ними)
и забистьми· нꙁ облѧцатесѧ(гдѣ й)
с хрмъ· и плътиоугодиа не твор(ите в)
ꙁ похоти· и знемагаꙗщаго же в(дроиж)
приемлѧте· не вꙁ сѧмꙁнаниа п(омꙁи)
шлениимъ· обꙁ бо кароуетъ дст(и вса)
а изнемагами зелие да дстъ· а(дзи н)
е адꙗщаго да не осꙗжда да не оу(кара)
етъ· и не адзи адꙗщаго да не о(сꙗжд)
аетъ· бꙁ бо и приатъ· тъ и кꙁто (еси о)
сꙗждами (с)тоуждего раба: сво(емоу)
гоу: стоитъ ли падетъ· стане(тъ же)
силенъ бо гꙁ поставитꙁи и.

: СТѢИ МѦРИ: ПОМОЩ(сѧ)

Защити гі рабꙁи своа (мирꙁ)
нꙁими запобѣдѧми · и оуп(ѕба)
ꙗщѧа бꙁ застꙗпление· бл(аже)
нѧи марии: и отъ всѣхъ с(оупос)
татъ нашихъ сътвори н(ꙁі бе)
с печали· гѣ ради нашего·

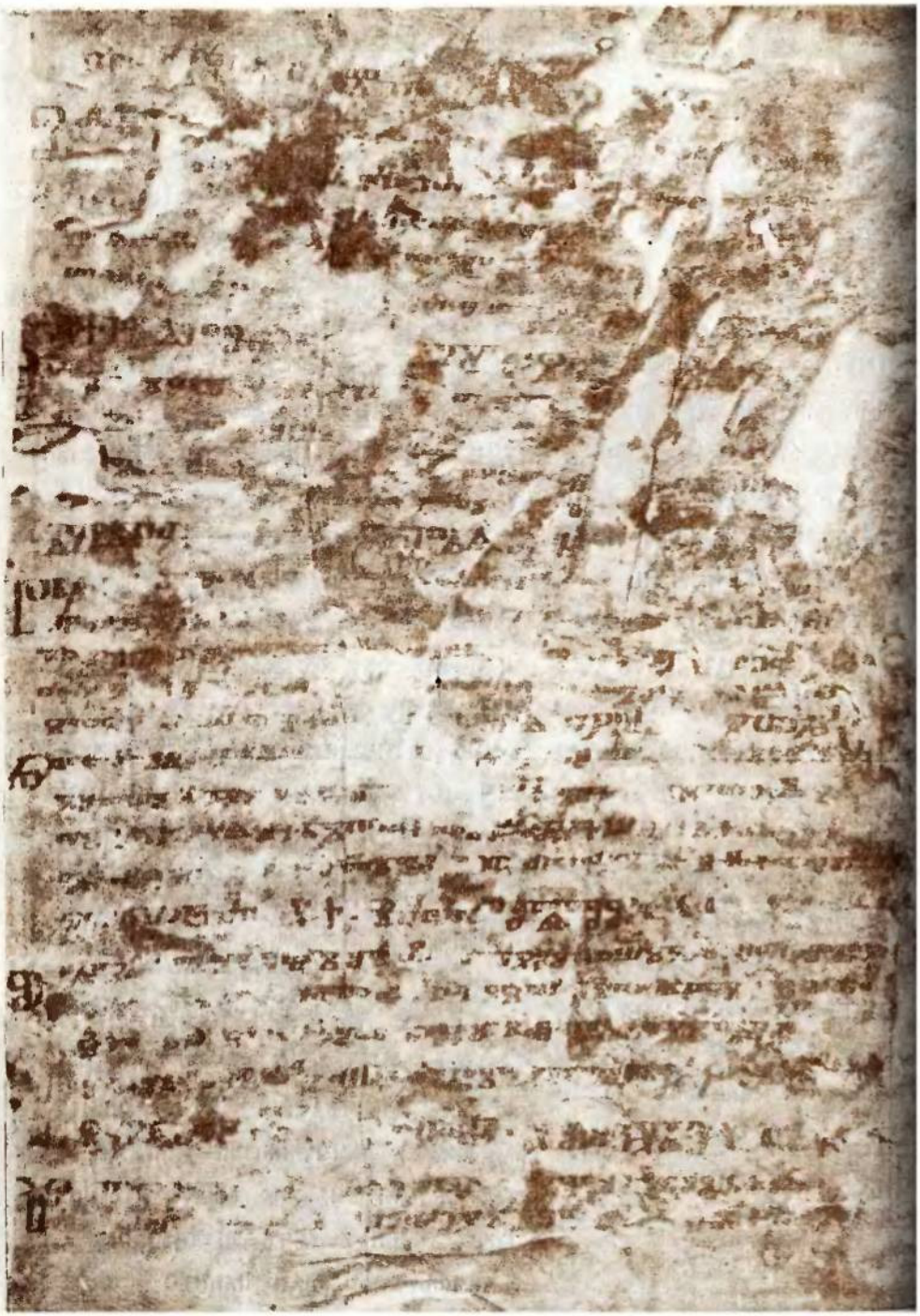

75. Пражські Глаголицькі Листки, л. Ia.

Пражські Уривки, л. Ia.

Курсивом зазначено те, що тепер вже не читається, але що міг прочитати Шафарик в 1857 р. З ви-

В҃ СВ҃ТЇ҃ТЪNѦ:

Слов ѫ ер
обет за г҃и
с оунѫ сѫ ѣко б
правл п оп аною
твар обн слов с м

NѦ ПРѦШОЛОВЛЕNИЄ: СВ҃Т҃И

Отѫ живоно҃сниѫ҃ и во ъ
п ис от оуц х҃е по пѫни ед
м боудет въ вотъ
ѫ ч'никѫ чловѣько бъче:

СВ҃Т ЛТНА: NѦ ПРѦОБРА

Прѫобразисѧ на горѣ х҃е б҃е показавѫ
оученикомѫ своимѫ боу
нѧмоу бѫ свѫтъльѣ облаць ѧм҃ г҃и
дх҃м и мѫ: молитвами е б҃
спси дша нашѧ СВ҃Ѧ ВШ҃ѦХ҃ С҃ТХ҃
Хвалоу т моу ба сбороу
Низколенници бо нба мали и вели
ци: ѧко цѧгаритѫ г҃ь бѫ нашѫ: радоуе
мсѧ и весел҃имсѧ дадим҃ славоу бо҃у:

СВ҃ТИЛ'NѦ СЛѦПОМОУ:

Умньи мои очи ослѣпѫноубши г҃и: отѫ м'но
г грѫха: тѫи просвѣтати: и би
сгрѣши отими: сѫмѣренимѫ
омѫи слѫзами моими:

СВ҃ТИЛ': NѦ ВѢЗNОШЄNИЄ:

Вѫзнесе ѧ кѫ отѫцоу своемоу: рад
ѫ оученикомѫ славою

75. Пражські Глаголицькі Листки, л. 1б.

Пражські Уривки, л. 16.

дання Н. К. Грунського 1905 року.

сво їво хе кѣзнесесѣм
просѣ ць ѣшачьскаѣ:
СѢЪ: NѢ ПѣNтѣтикости :·
Пѣнтѣтикостие сѣта гр҃ѣ
дат : вїїи почьтамѣ дх҃ѣ
сѣтыи: приде во оумоудрѣѣм
апсѣтолѣи: сего при
мамѣ вїїи: і поклони
мѣсѣм: емоу: ᴗ ᴗ СВѣТ
ИДЪNѢ: на розѣсо: іѣи
ако ветѣхѣи: і новѣи
ходатаі: прѣдѣтеч
е хѣѣ твоіѫ: ідроіѫ мо
длитвоу пѣѣли намѣ
хвалѣщимѣ твое чь
стьное: бжьствьное ро
зѣство: ᴗ ᴗ СВѣ: АПОСТ
ОЛѢ ПѣТРѢ: ᴗᴗᴗᴗᴗᴗᴗ
Область отѣ ѣа примѣша
сѣта апостола прѣмоуд
раѣ · петре камени · кѫрѣ
павле мироу · оутврьѣенїе
дѣвоицею сватоносѣнаѣ
римѣска похвало: СВѣ: На
ПРѣСТАВЛЕНИЕ: БЦѣ: ᴗᴗᴗ
Прѣстависѣ отѣ земѣ
на небеса мати бжиѣ·

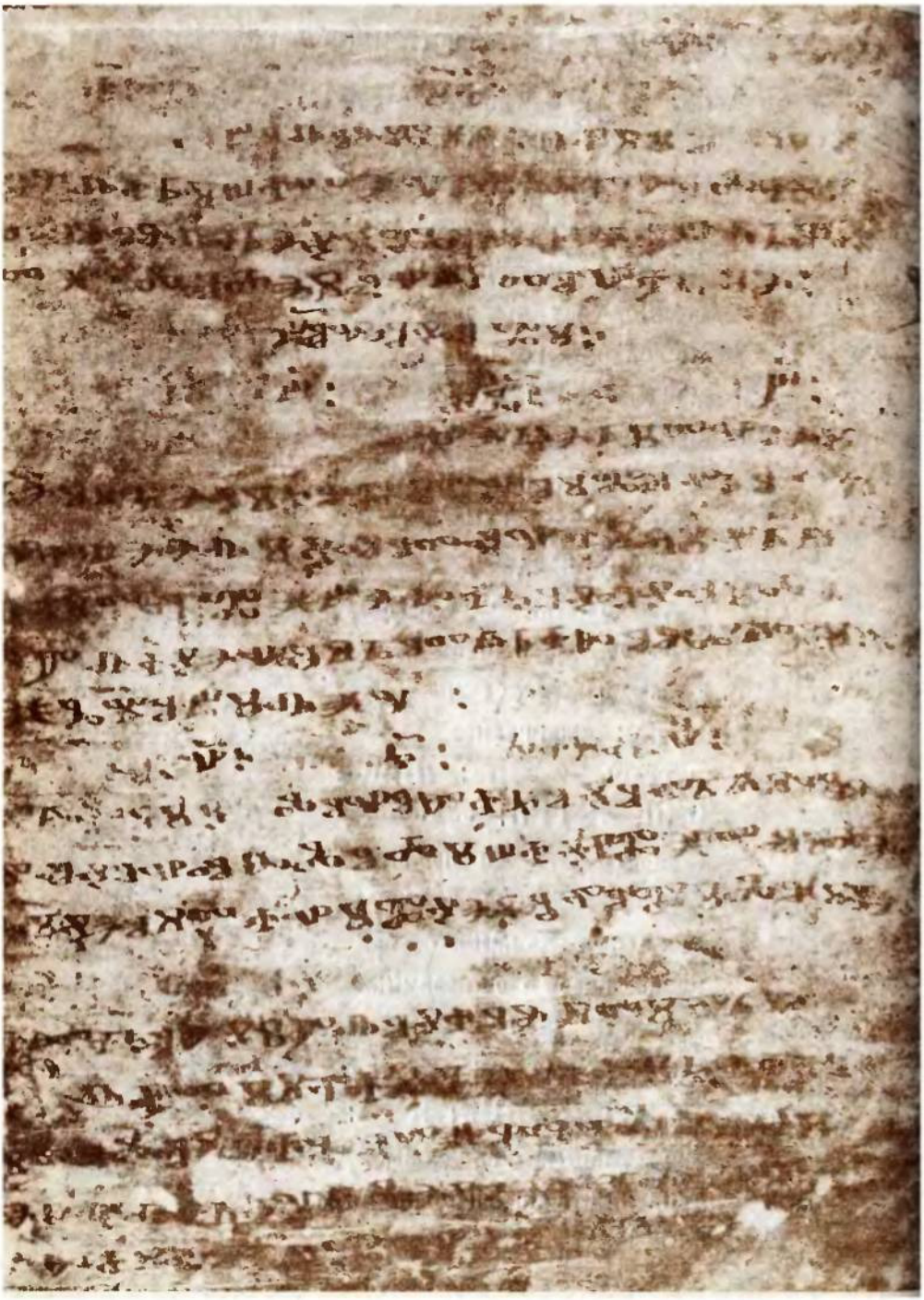

77. Пражські Глаголицькі Листки, л. 2а.

Пражські Уривки, л. 2а.

:· *антифонъ*: к̄ :·

а̄ :· л̄мъ: ӣ а̄ :· *гласъ* е̄

· Обидоу мѧ ако пси мнози
оудариша тѧ цаꙗрю за лани
тоу оударенимъ вънрашахѫ
тѧ и лъжесъвѣтоваховоу·:
и б ·: бъ вънѣми:·
нтифонъ: б̄: *псал*: к̄г̄ *гласъ* б̄:
пъл : вечери твоеи
ѭе оученикомъ твоимъ проѣвѣ
баше единъ отъ васъ и прѣ
дастъ мѧ безаконьници же
їюдѣ не вѣсхота разоумѣти :·
ѫ гї обидѧщ:
фонъ: к̄ :· *псал* :· к̄: *гласъ*: г̄: *отъ*
пало и :· Слово законопрѣстоу
пьно вѣзложиша на мѧ тъи же
ги не оставѣи мне нъ помилѫи нъи
ѣдидльна *ласъ* и :·
Кѣѣ та къзни юдо наоучити прѣ
дати спасъ езѣ лика апо
столъскаго тѧ отълоучи
езѣ дара цѣление тѧ лиши
езѣ съ онѣми вечерѣвъ *а*

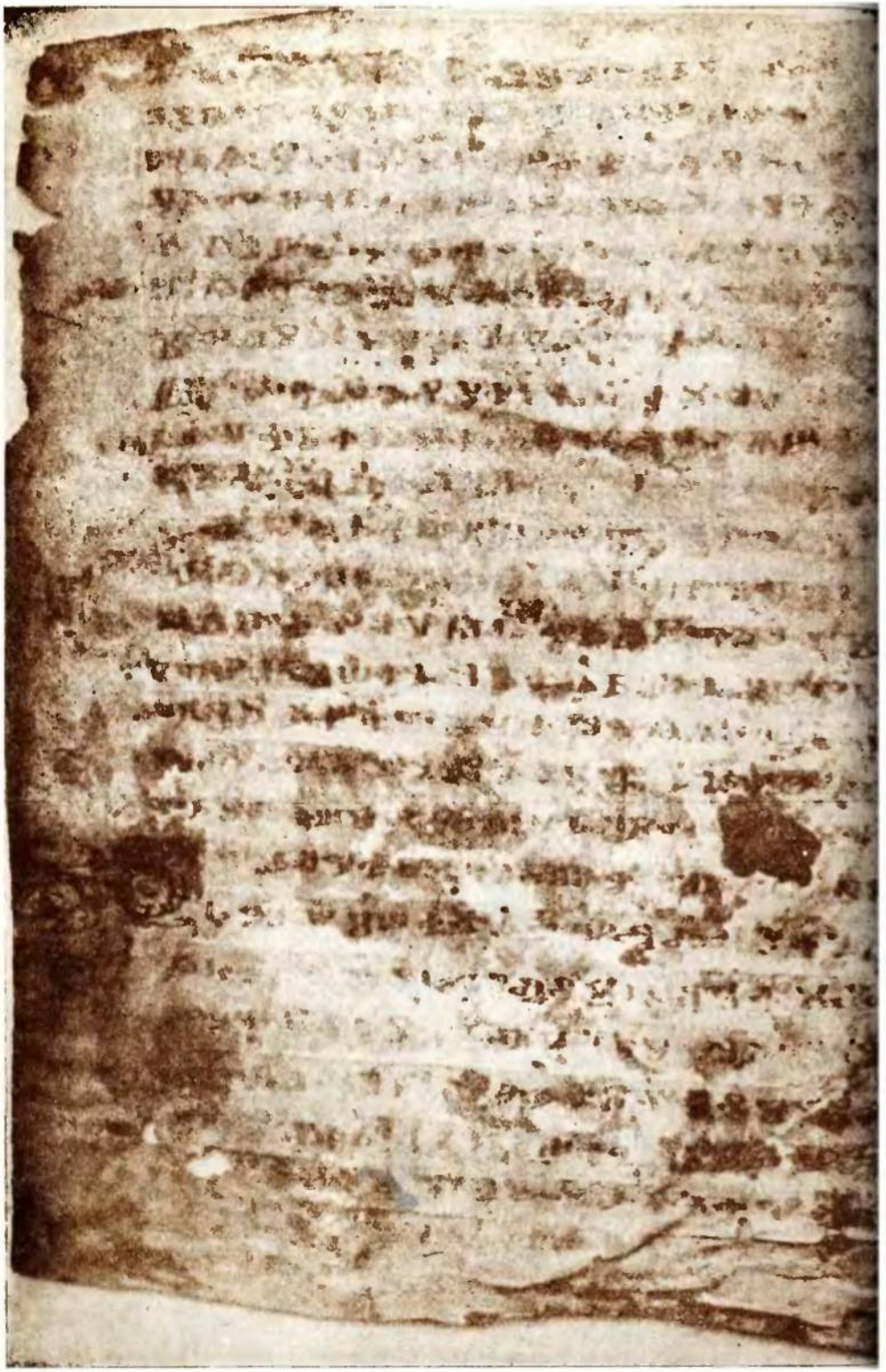

78. Пражські Глаголицькі Листки, л. 2б.

Пражські Уривки, л. 2б.

трап
отриноуезъи отриноу: еза
онамъ ноза оумиваѣ твои пръ
зра: ѡ колика блага непомѣ
на твоа же бесхвалъна бо
ла обличатъ гїм а того не
мърное м̑илосръди пропова
стъсїа и велиа м̑илости :·
Блаженна: гл̑аса :· : г̃:
Дрѣва ради адамъ раа бѣстъ
·:· исе̑ѣ дрѣвъмъ же крижъ
:· нъмъ разбоиникъ и въ раи
:· въседлиса объ бо въкоу
·:· шъ заповѣдъ прѣстоупи съ
·:· творъшаго и а дроугъи пропа
·:· тъсїа б̃а тїм испов̑ѣдаше таа
·:· цагосїа: помѣни мїа спе̑ѣ егда
·:· придеши въ цѣсарьствие свое·:·
Творъца законоу отъ оученика
коупиша правъдънаго и
ако безаконъникъ и пила
тови на соудишчи поставиша
въпиюце распъни мїанъ
ноую нагъницъшаго сиа въ поу
стъини мъи же правъдъ

79. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 2.

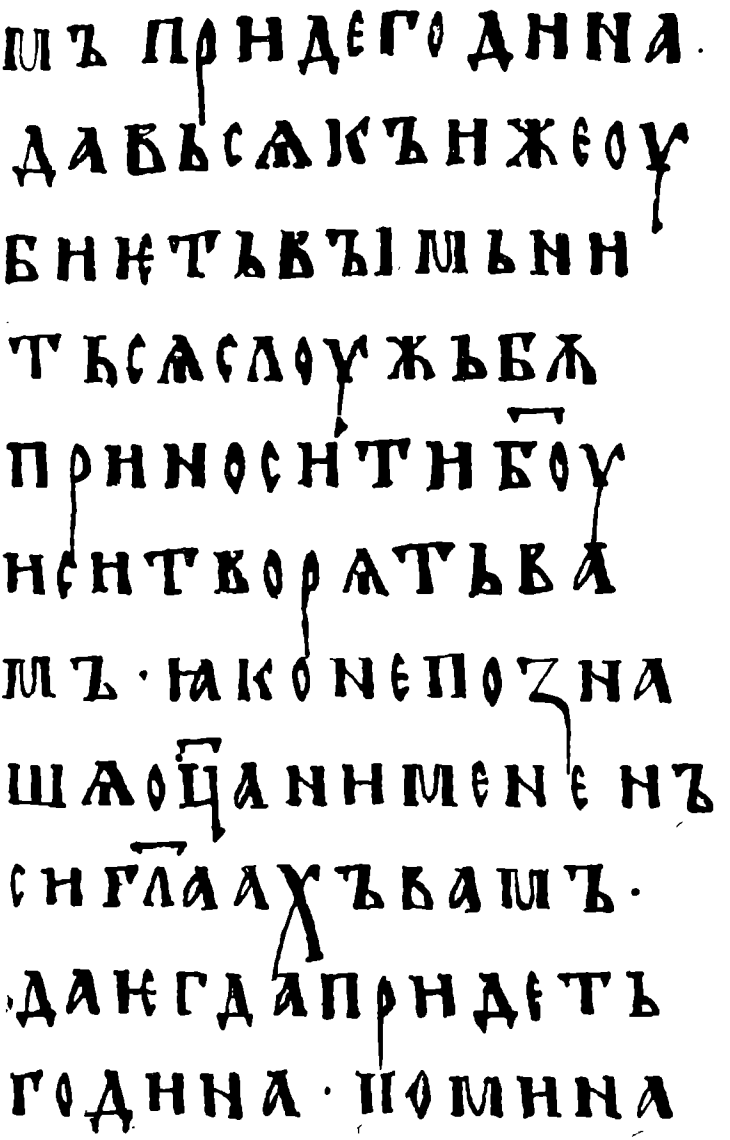

80. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 496.

81. Остромирова Евангелія 1056-1057 р., л 82б.

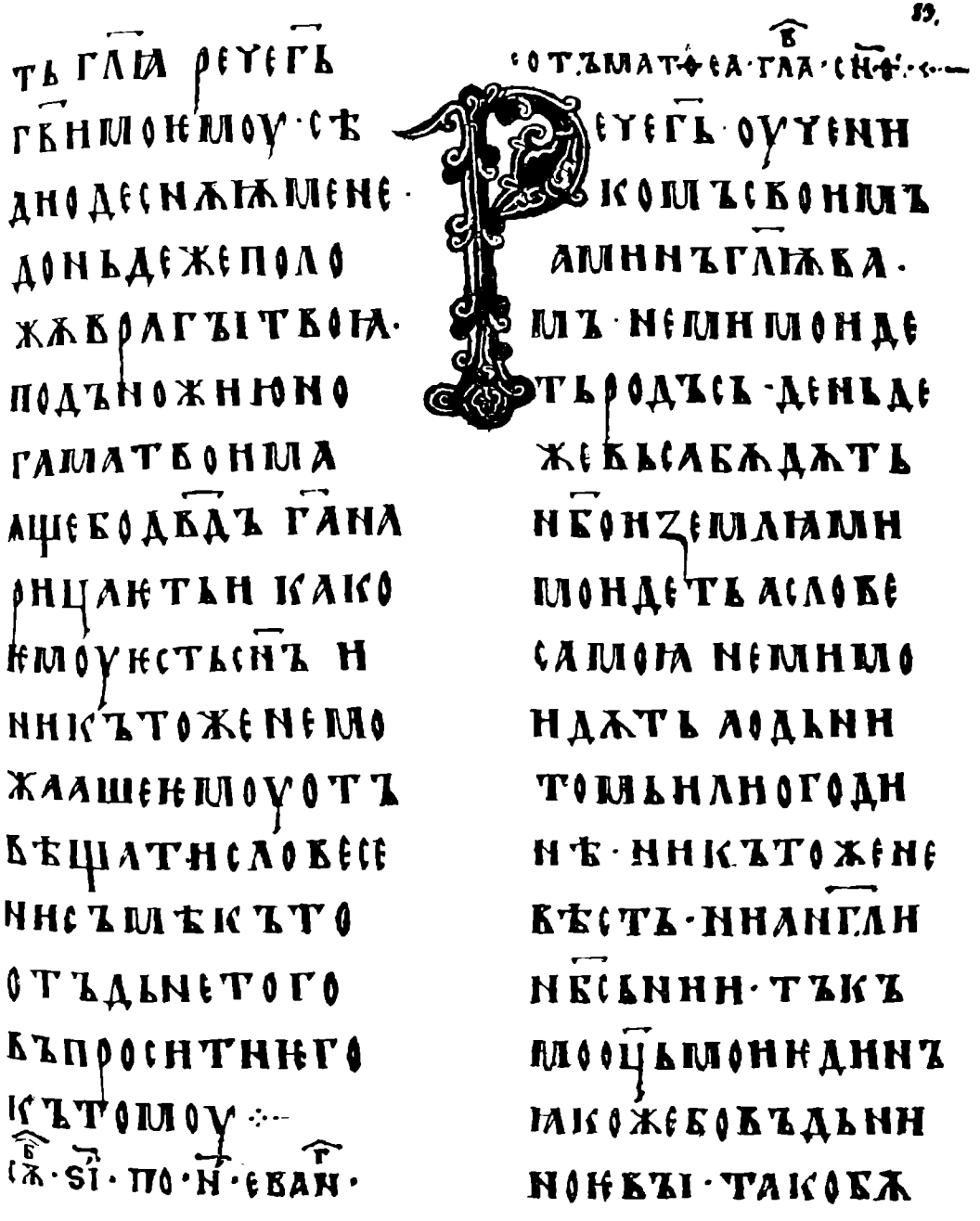

82. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 83.

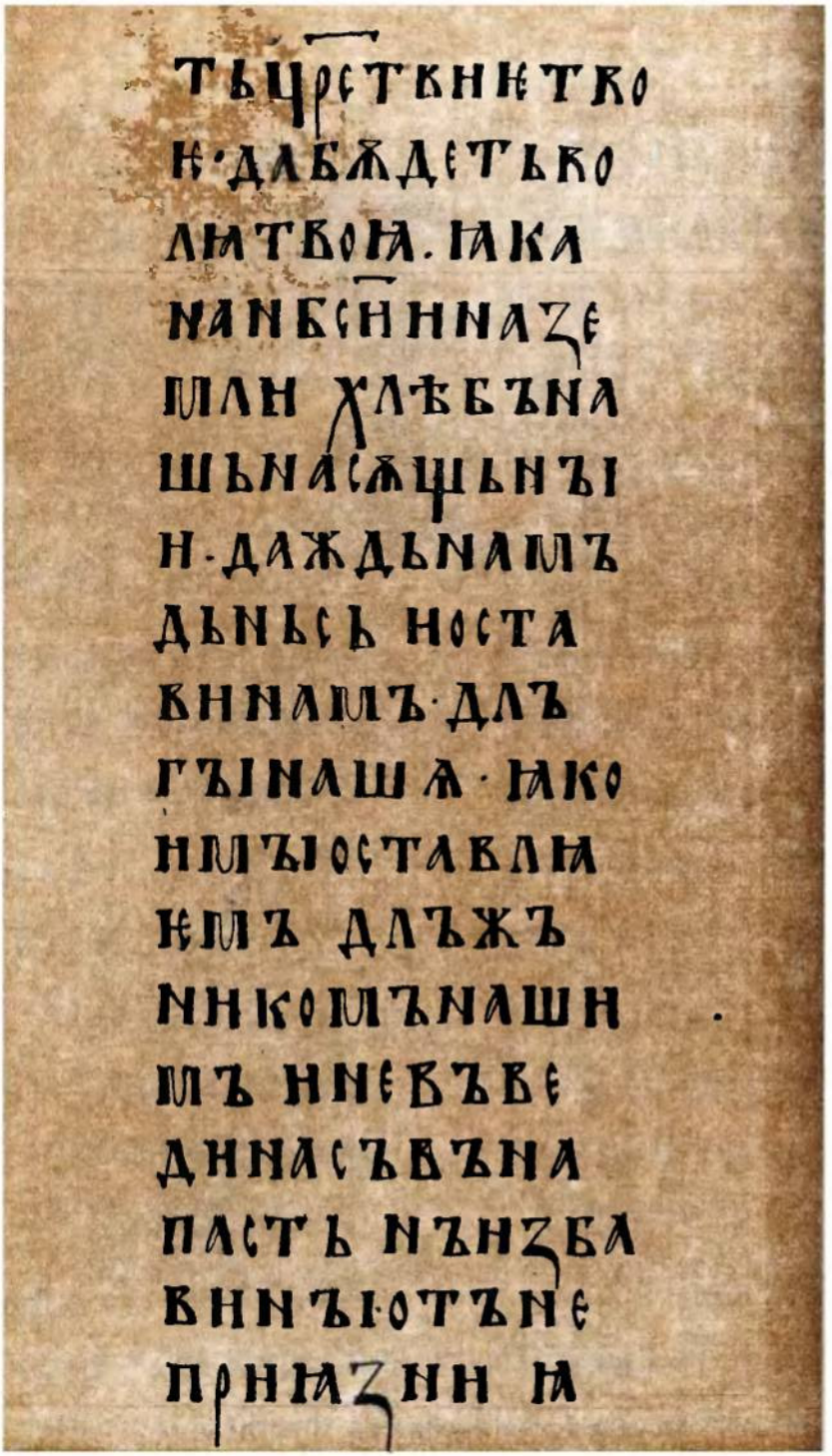

83. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 123б.

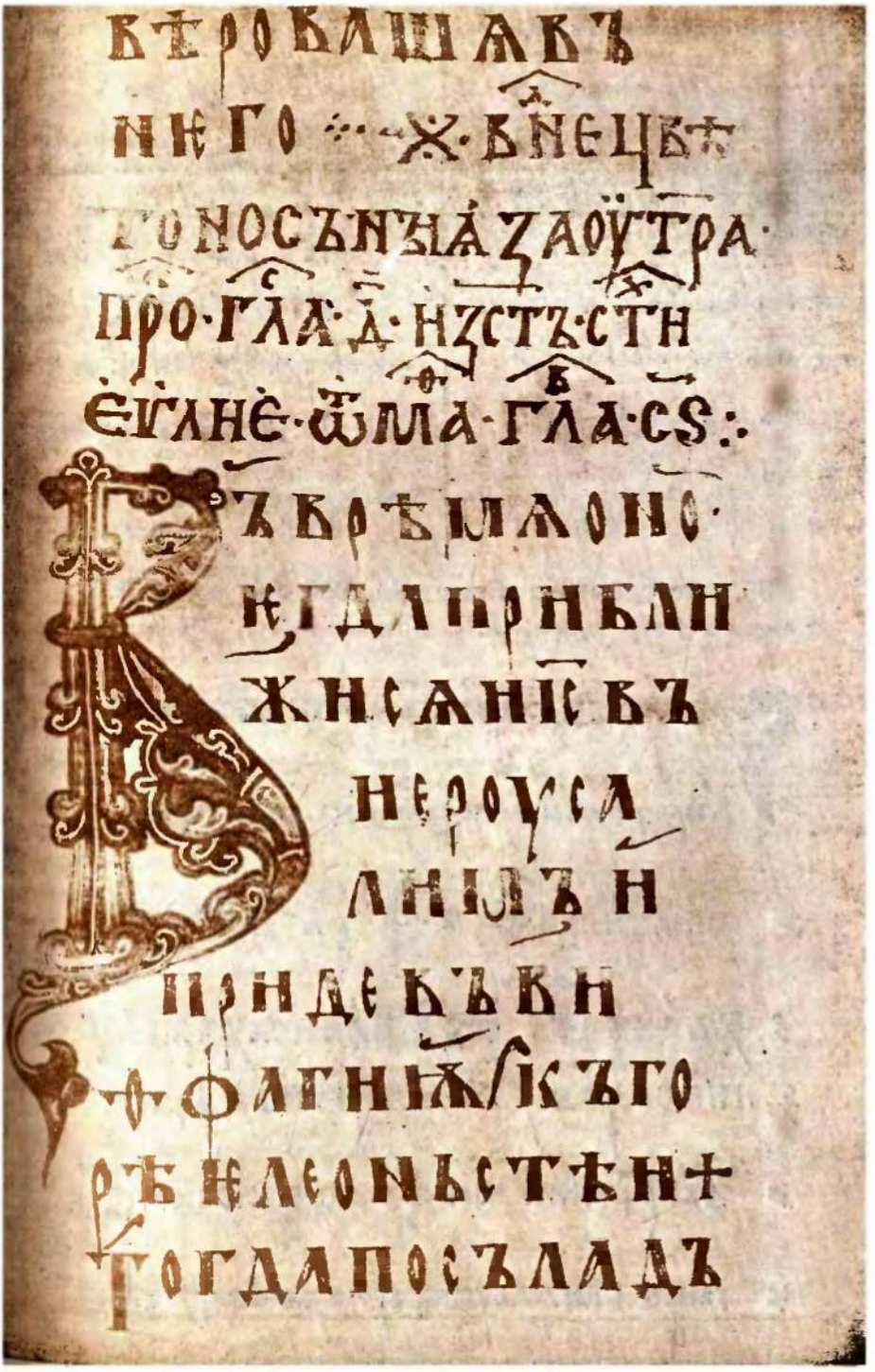

84. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 140.

1 СКОНИ БѢ СЛОВО
И СЛОВО БѢ ОТЪ
БА И БЪ БѢ
2 СЛОВО СЄБѢ
НСКОНИ ОУ
3 БА НТѢМЬ ВСАБЫ
ШАГ НБЄЗ НЄГОНИ
УЬТОЖЄНЄБЫСТЬ
4 ЖЄБЫСТЬ ВЪТО
МЬ ЖИВОТЬБѢ И
ЖИВОТЪ БѢ СВѢТ
5 УЛОВѢКОМЪ ИСВ
ТЪВЪТЬМѢСВЬТ
ТЬСА ИТЬМАЖЕ
6 НЄОБАТЪ БЫСТ
ѰЛВКЪПОСЪЛАНЪ
ОТЪБА НМАЖЕМО
7 ПОАНЪ ТЪПРНД
ВЪСЪВѢДѢТЕЛ
СТВО ДАСЪВѢДѢТ

85. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 2.

Зразок шрифту з видання А. Востокова 1843 р. Пор. з № 79.

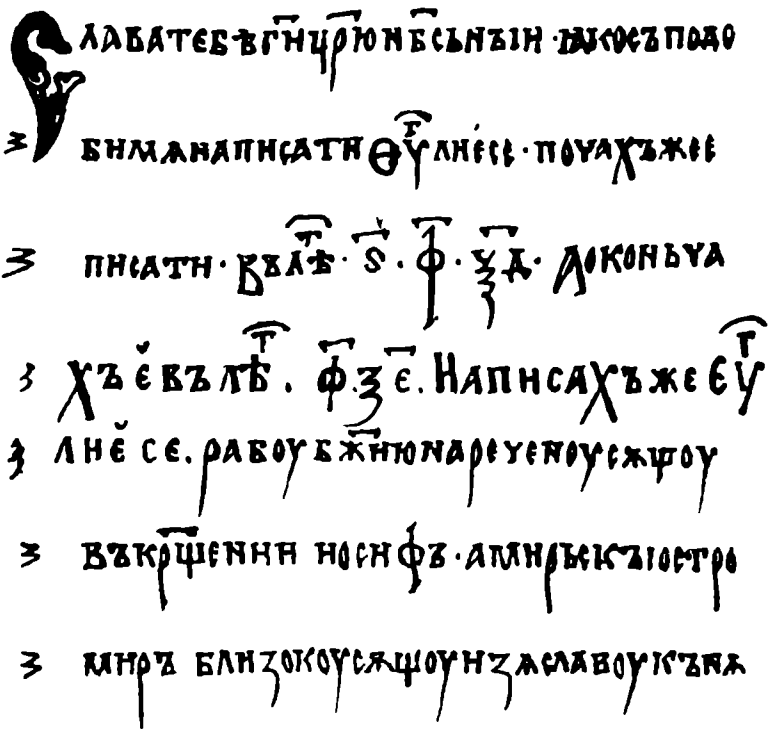

86. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 294.

Запис діякона Григорія.

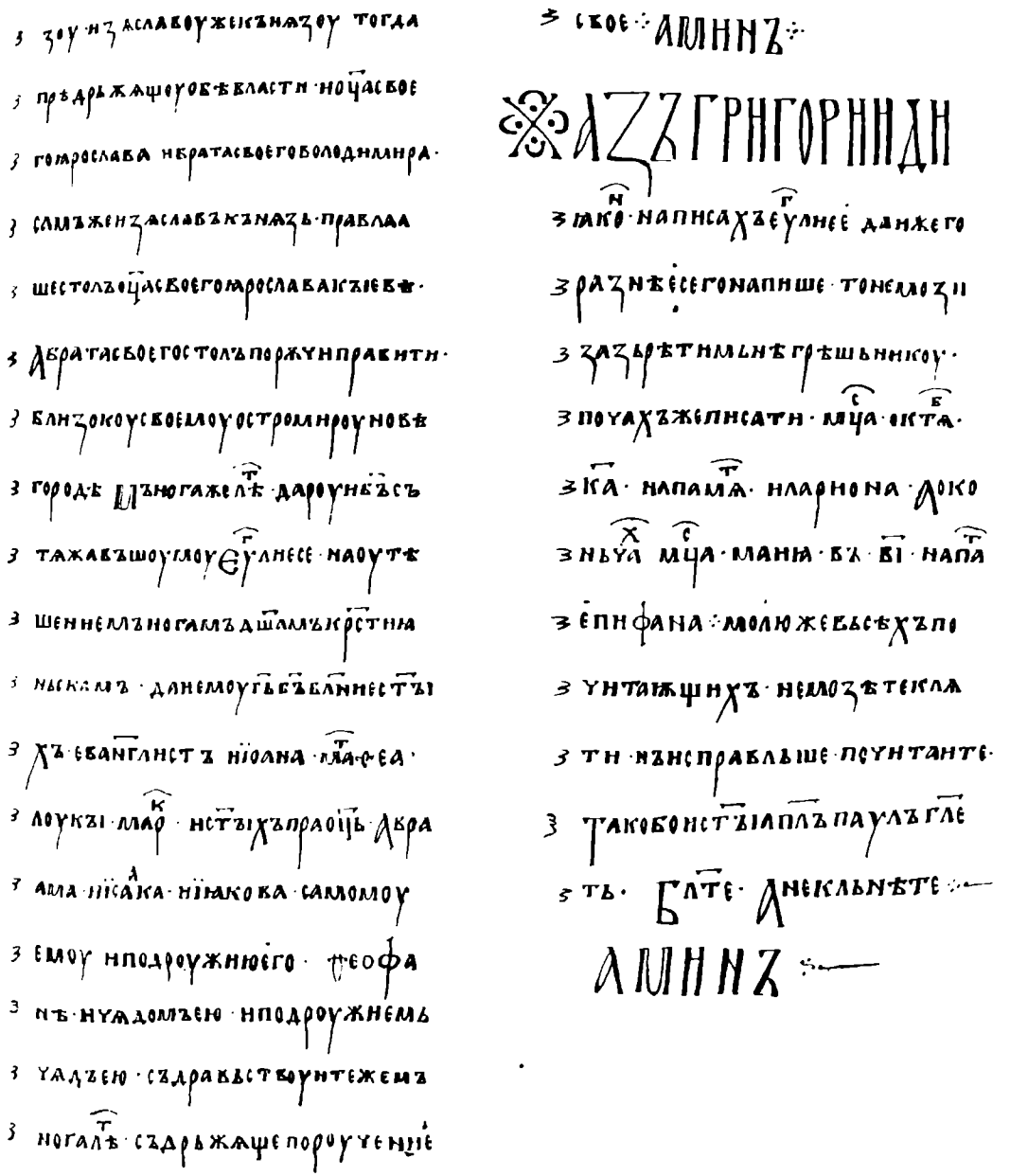

87. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 294б.

Запис діякона Григорія.

88. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 87.

Мініятюра Євангелиста Луки.

89. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 126б.

Мініятюра Євангелиста Марка.

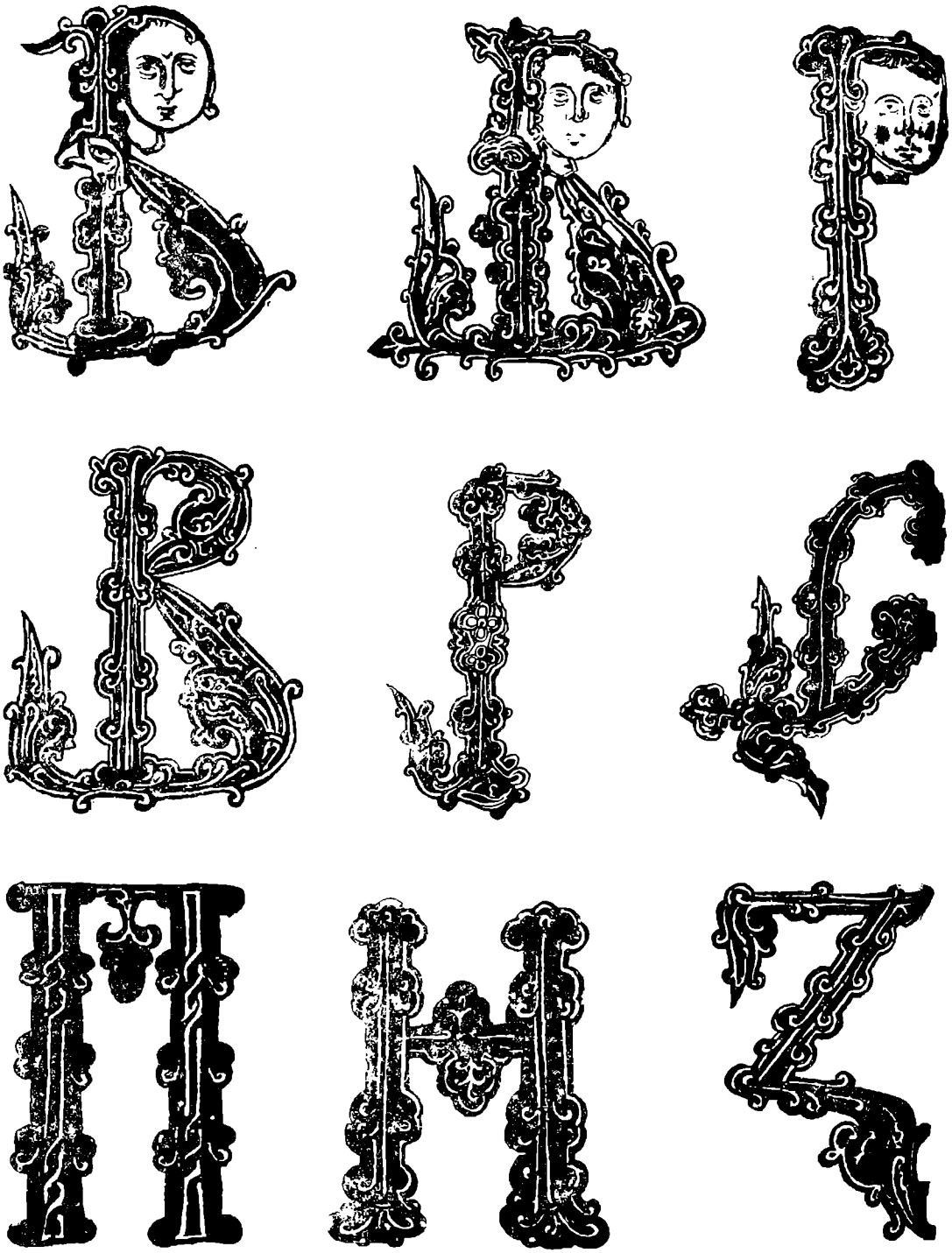

90-98. Ініціяли з Остромирової Євангелії 1056-1057 р.
В л. 63б, В л. 266б, Р л. 267б, В л. 269б, Р л. 21б, С л. 10б,
П л. 141б, И л. 251б і З л. 255б.

99. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. 1.

Князь Святослав і його сем'я.

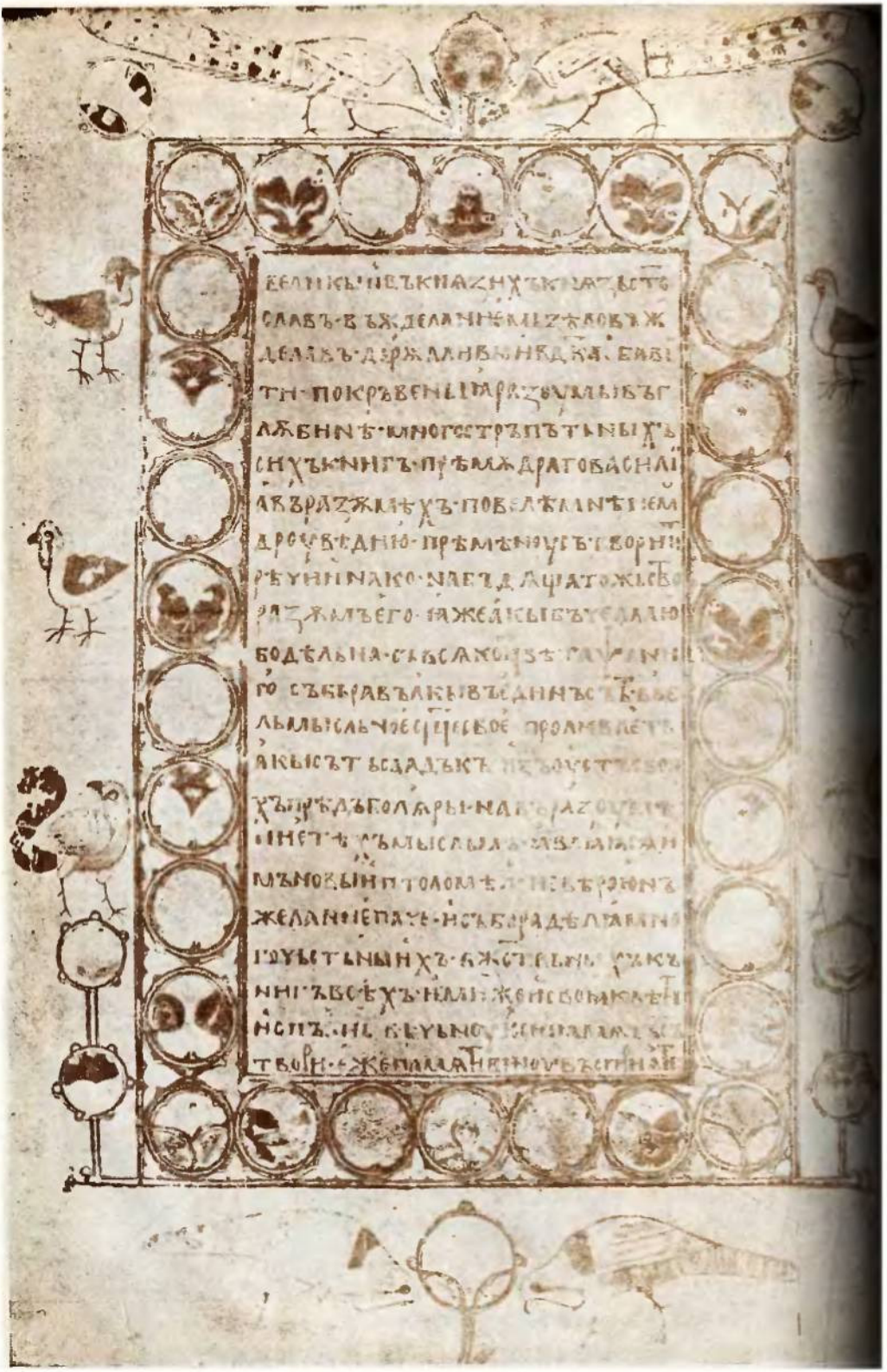

100. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. 2б.

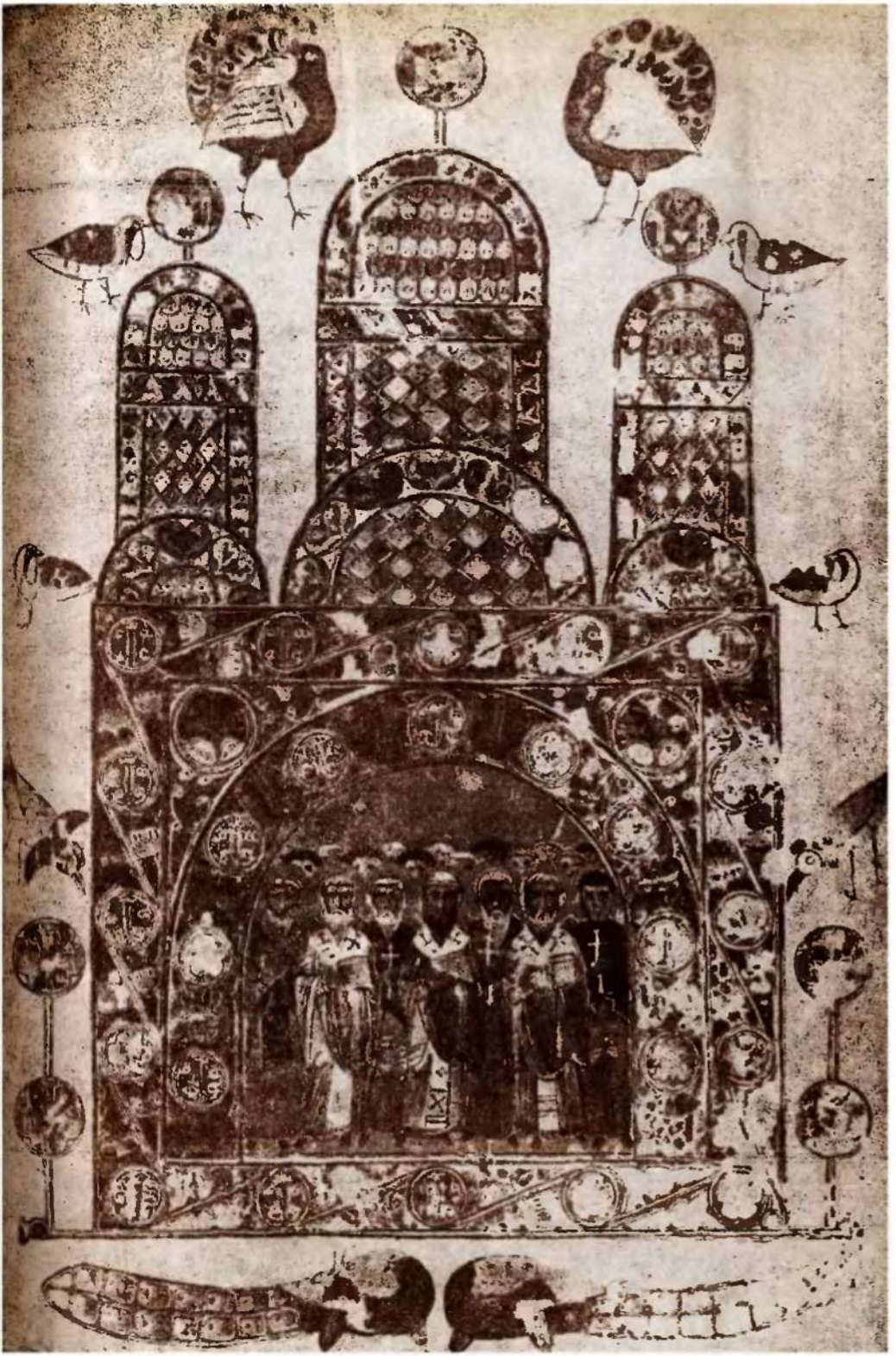

101. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. 3.

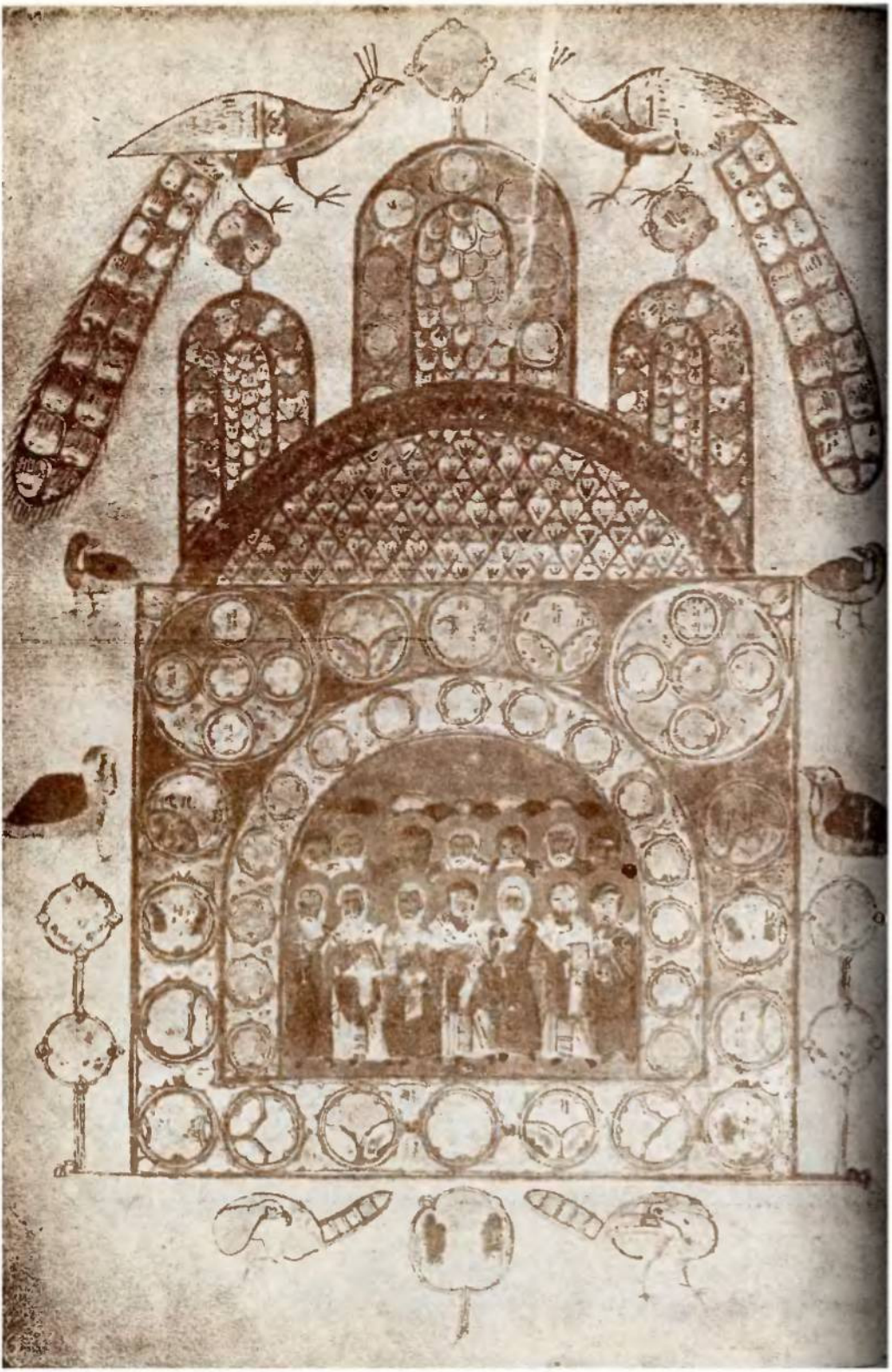

102. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. 3б.

103. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. 4а.

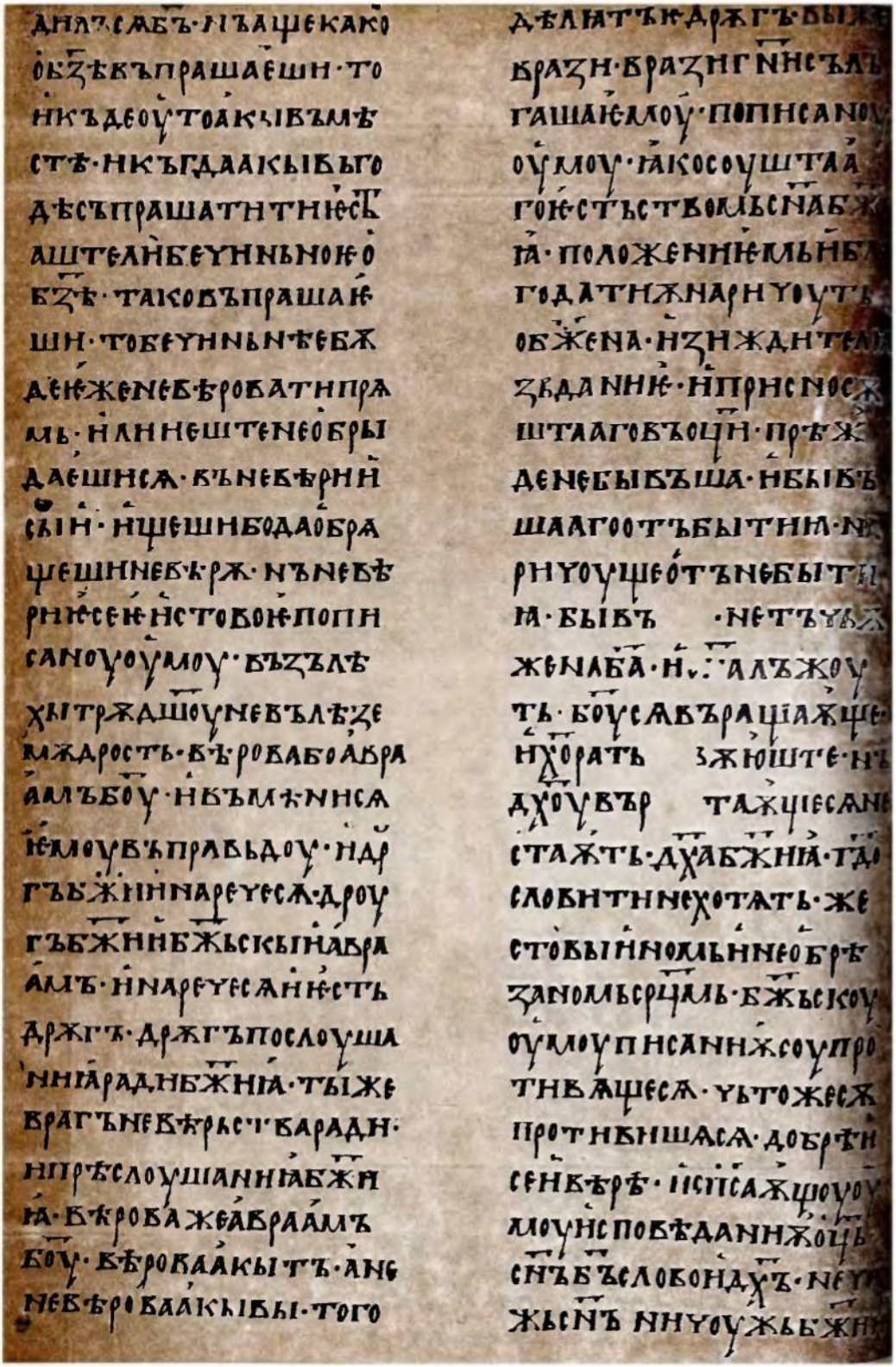

104. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. 46.

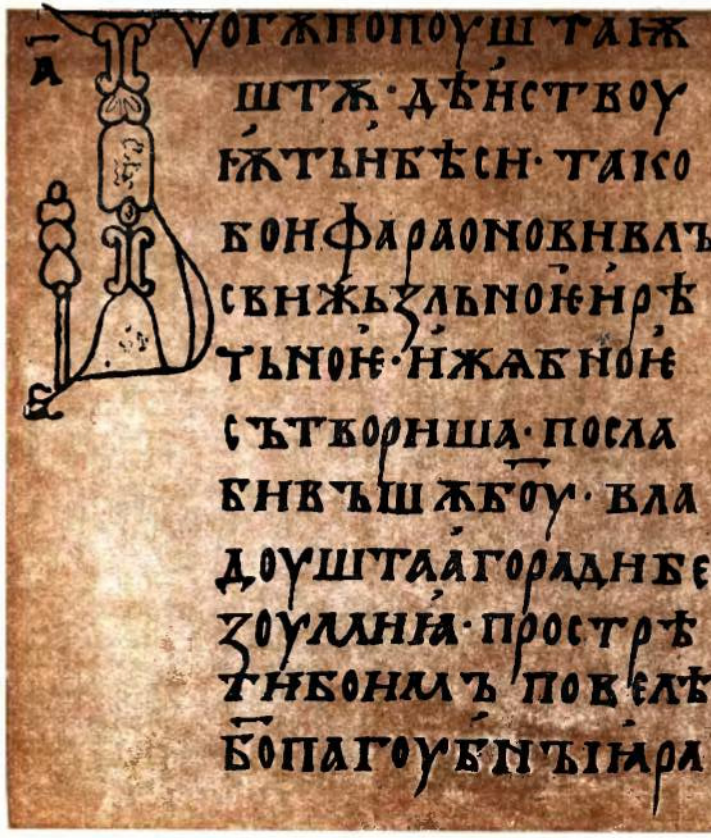

105. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. 263б.

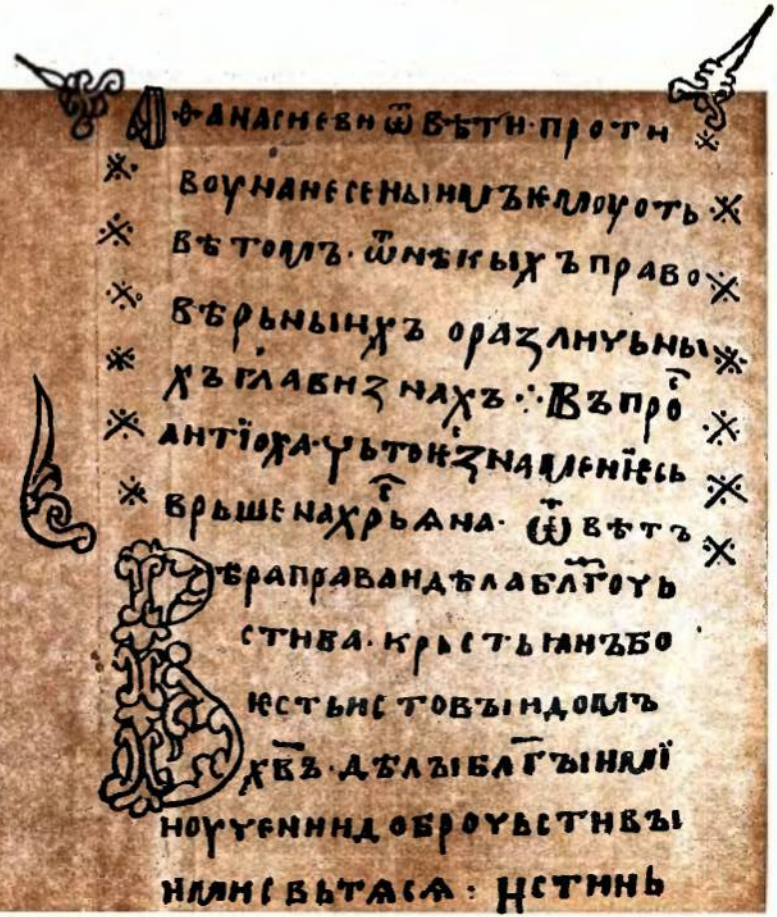

106. Збірник 1076 року, л. 114б.

107. Збірник Святослава 1076 р., л. 115б.

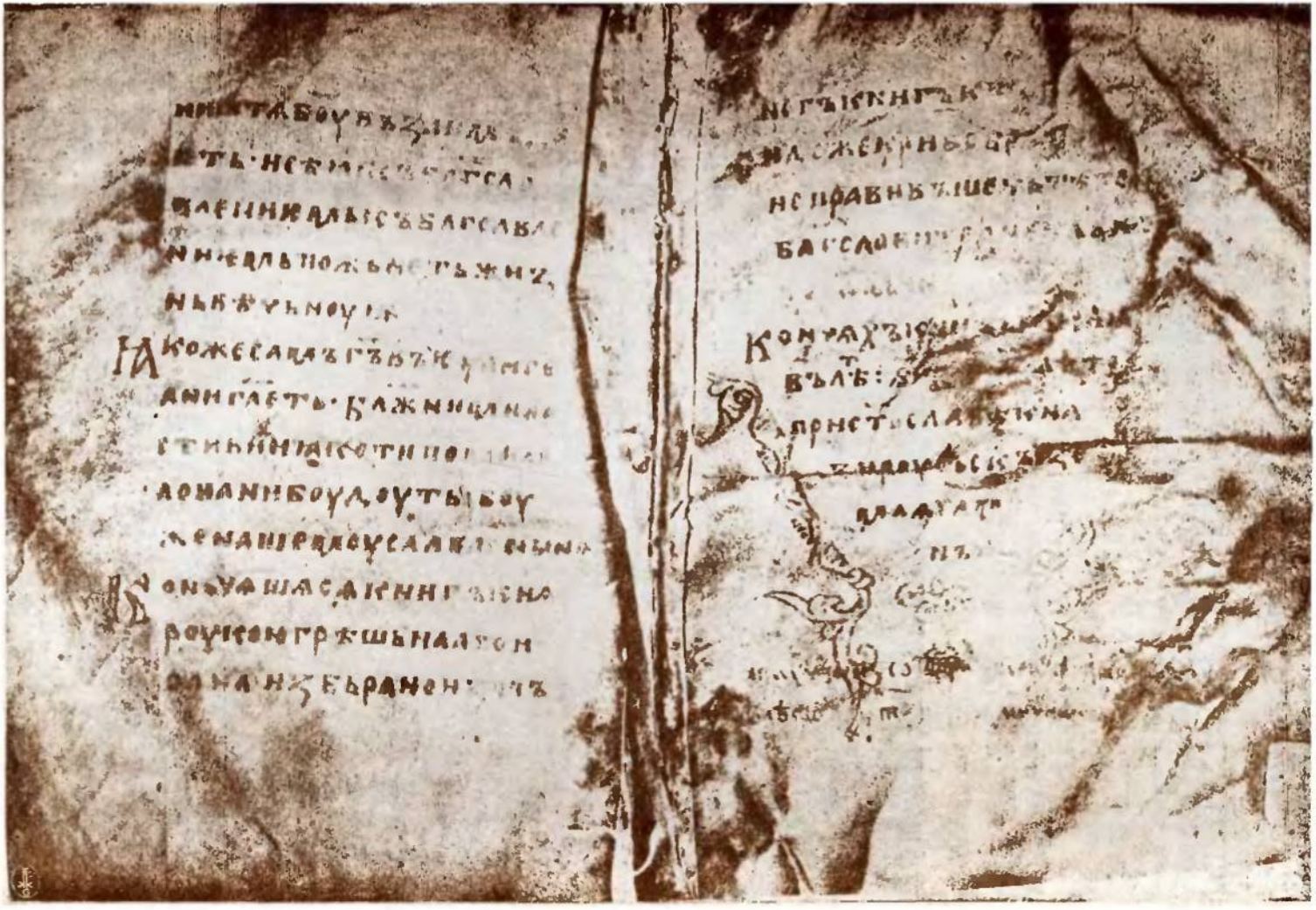

108-109. Збірник Святослава 1076 р., л. 275б і 276.

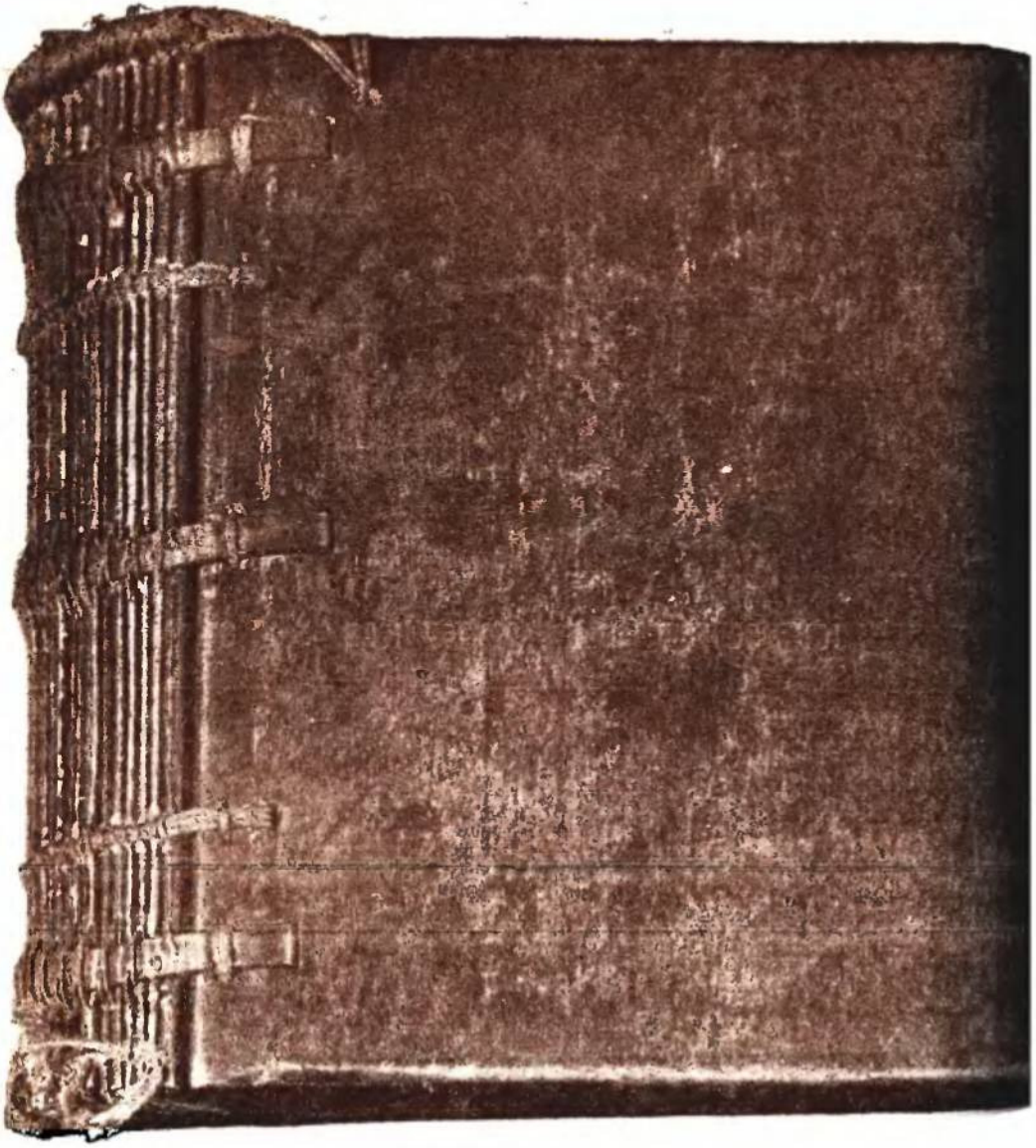

110. Архангельська Євангелія 1092 року.

Загальний вигляд пам'ятки в виданні Рум'янцівського Музею, див. вище ст. 134 і 138.

111. Архангельська Євангелія 1092 р., л. 177.

Рядок з датою пам'ятки, див. вище ст. 133.

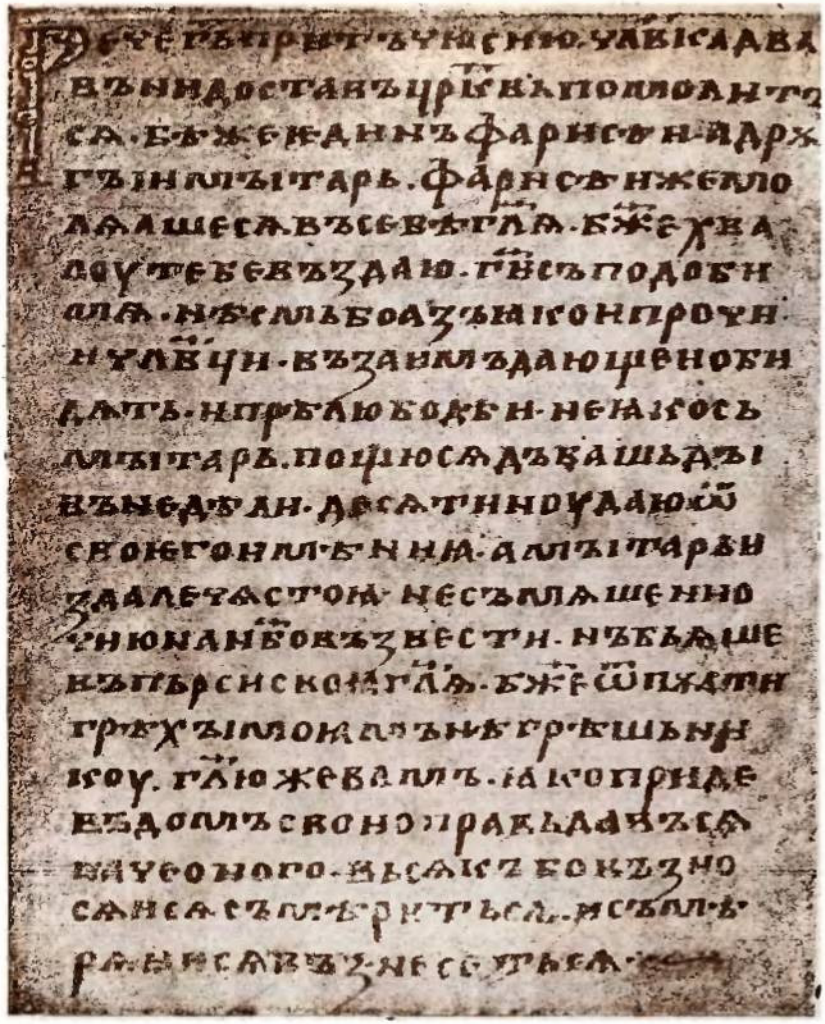

112. Архангельська Євангелія 1092 р., л. 69б.

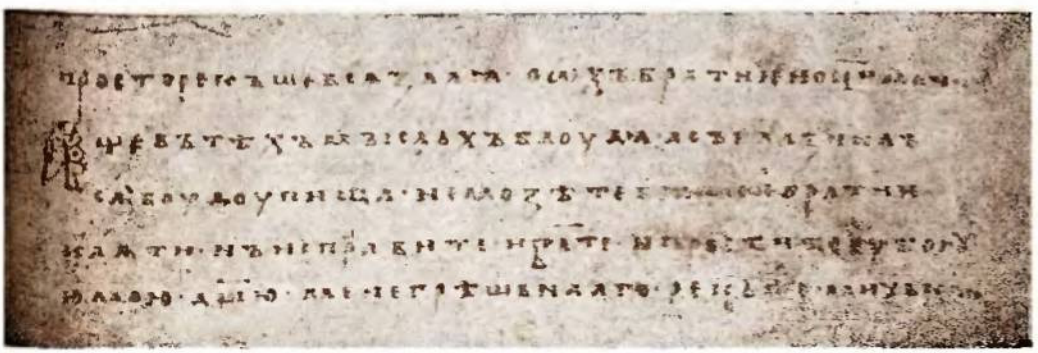

113. Архангельська Євангелія 1092 р., л. 175.

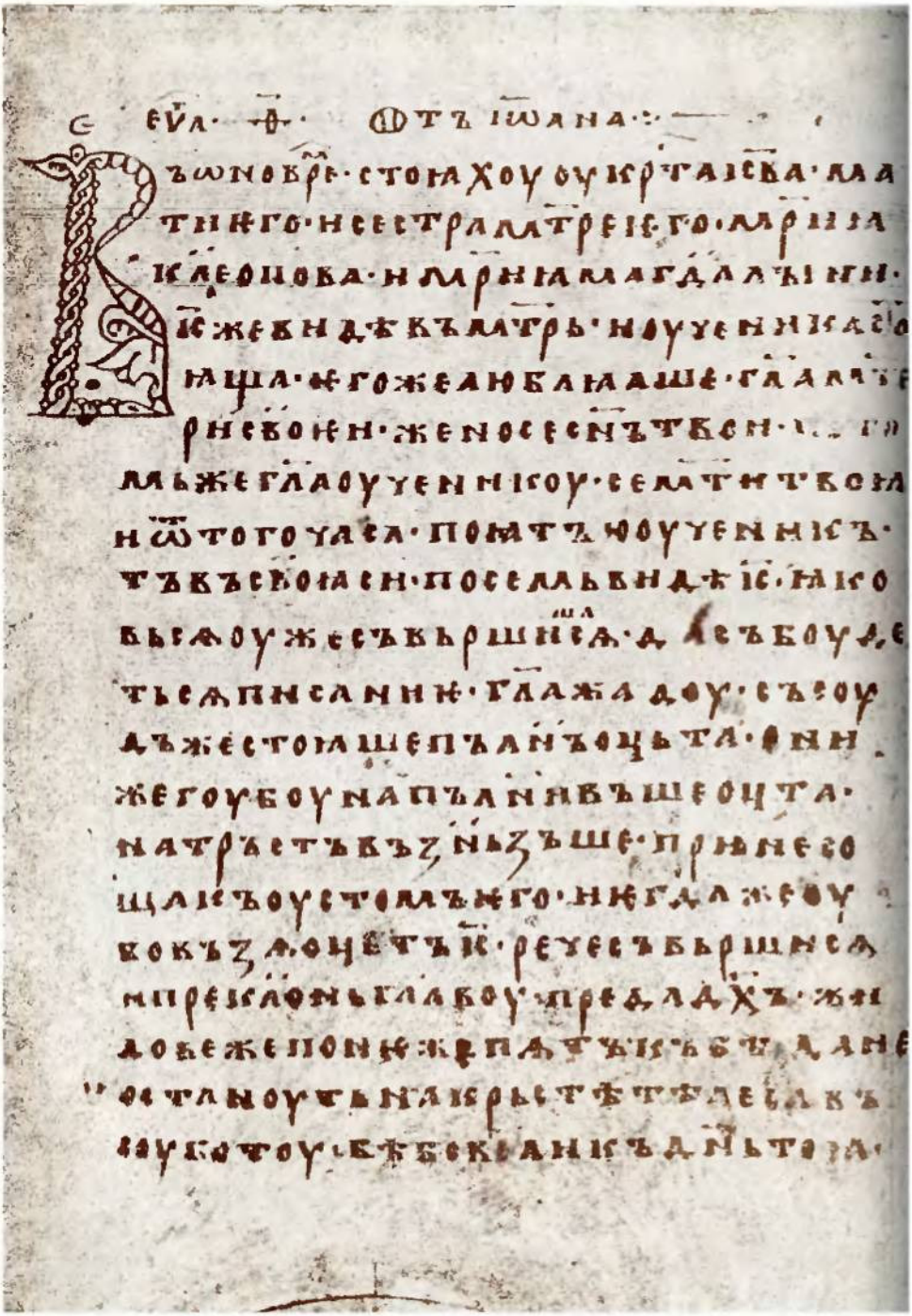

114. Архангельська Євангелія 1092 р., л. 111б.

115. Архангельська Євангелія 1092 р., л. 123.

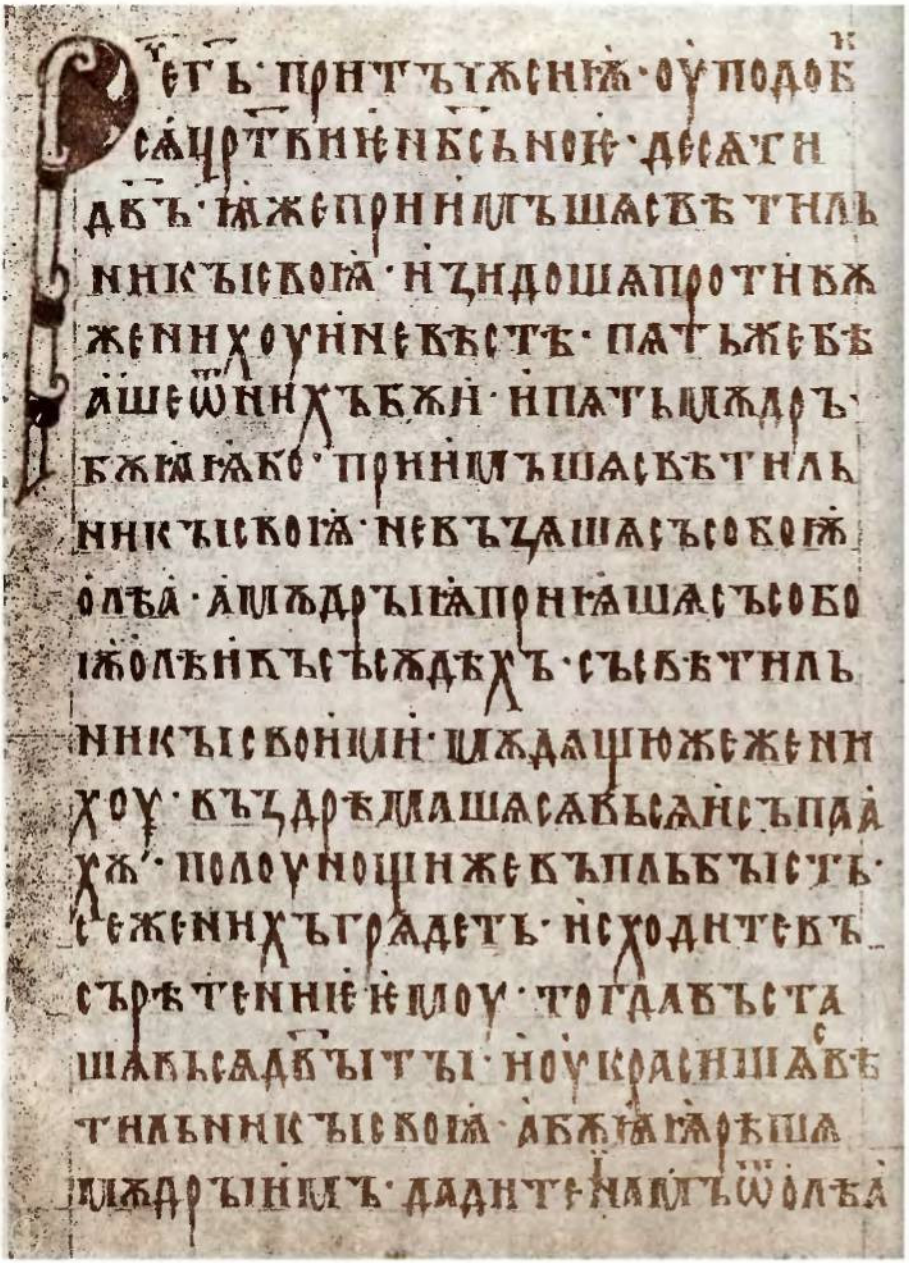

116. Турівська Євангелія, л. 5.

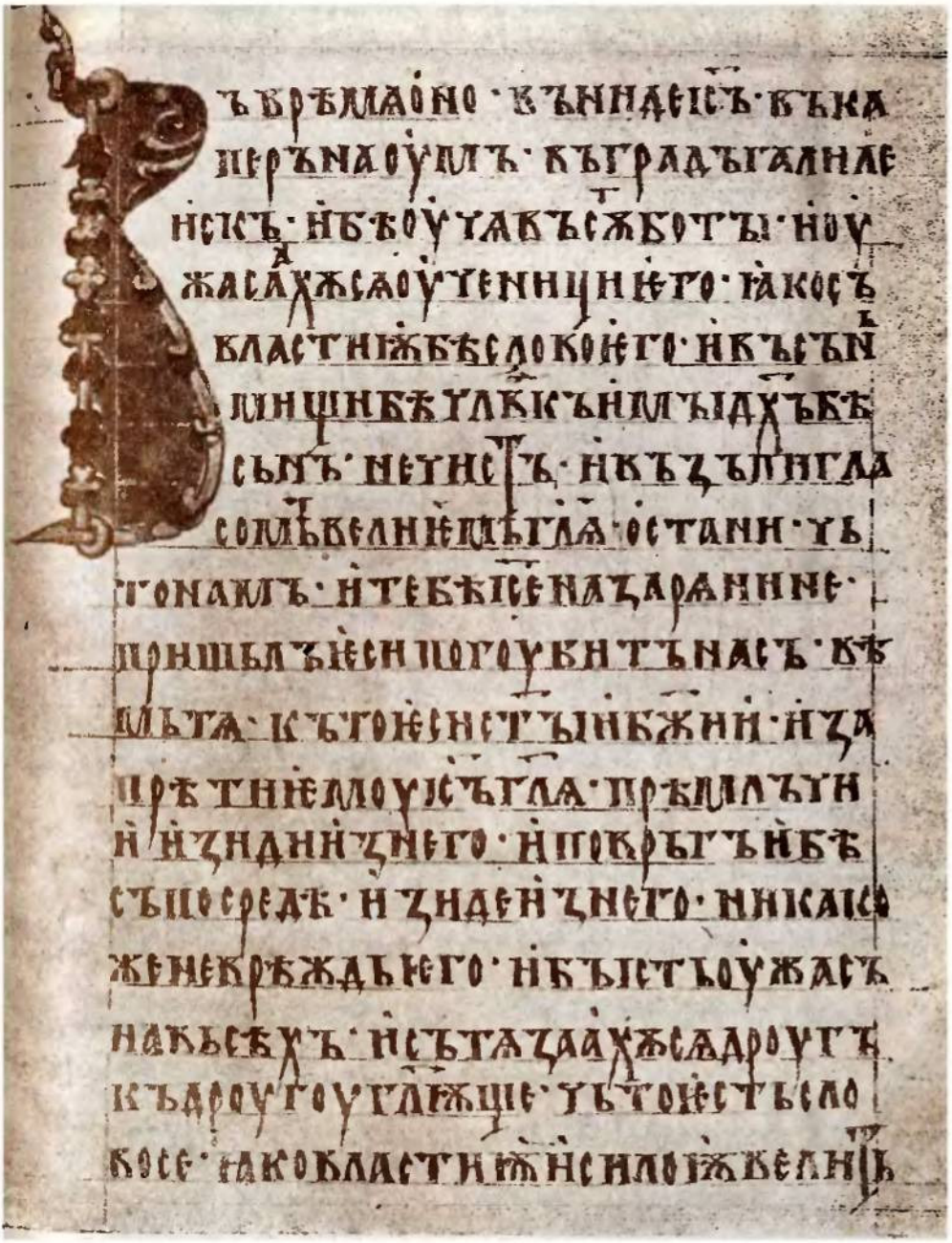

117. Турівська Євангелія, л. 7.

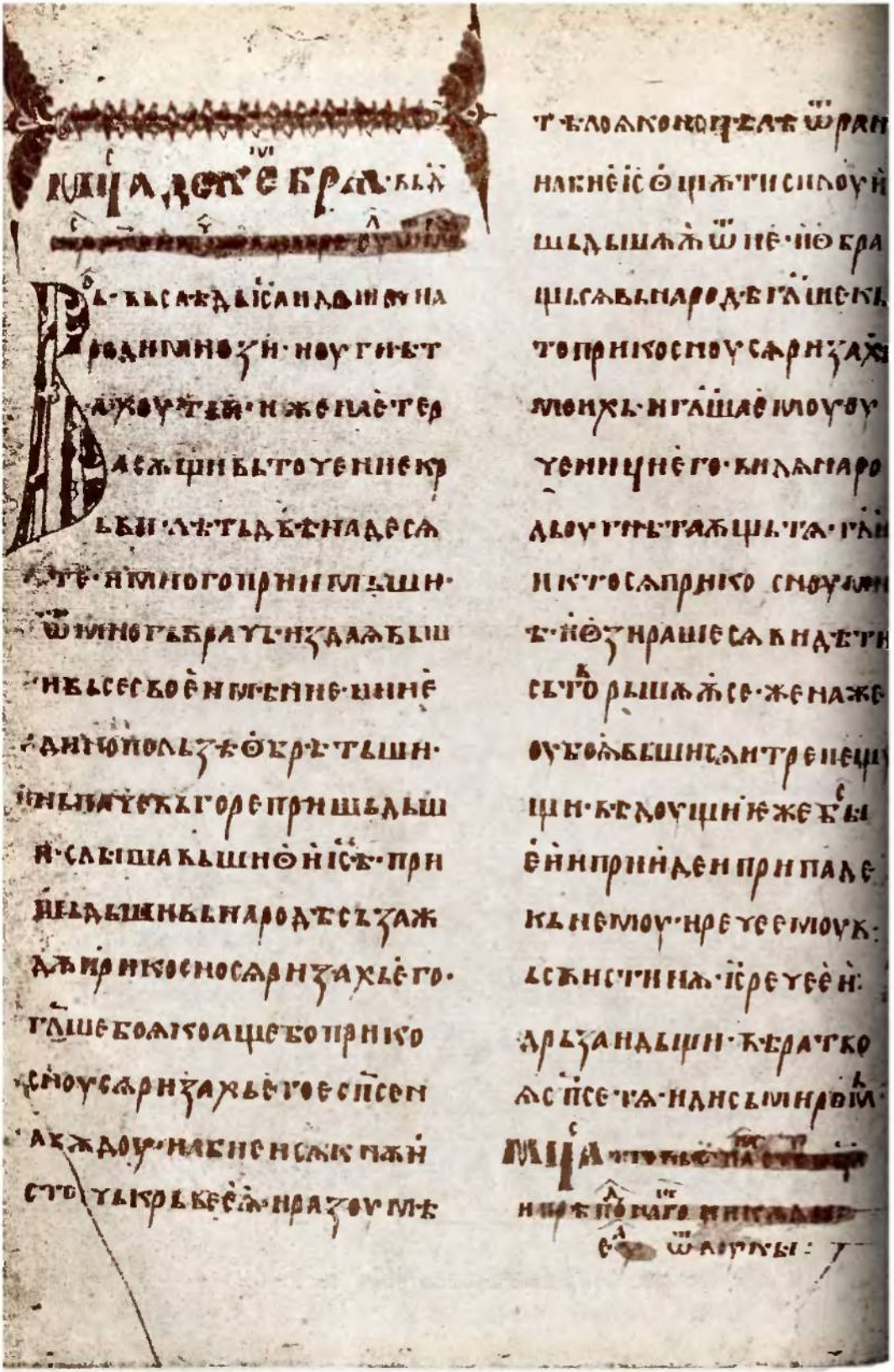

118. Реймська Євангелія, ст. 3.

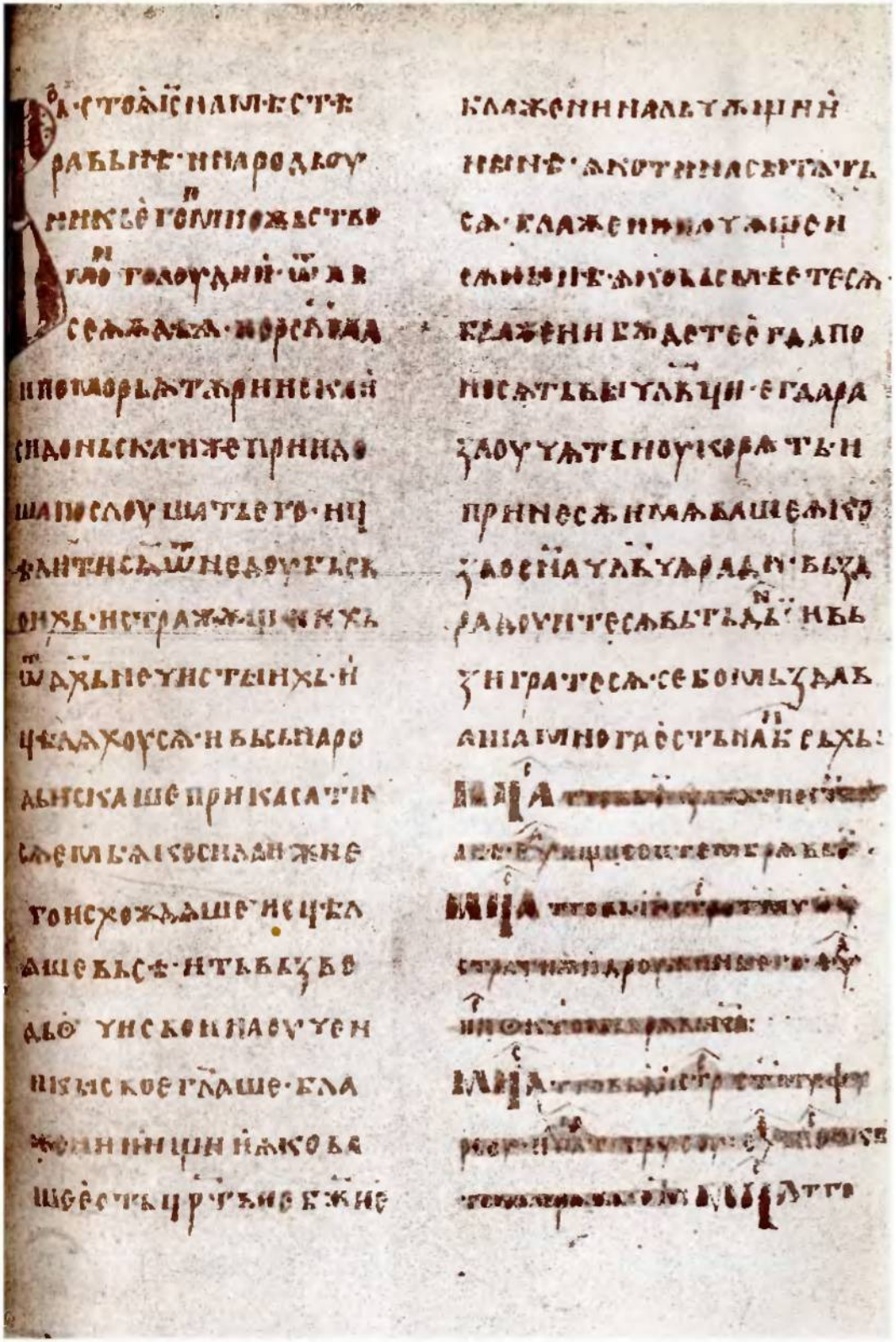

119. Реймська Євангелія, ст. 4.

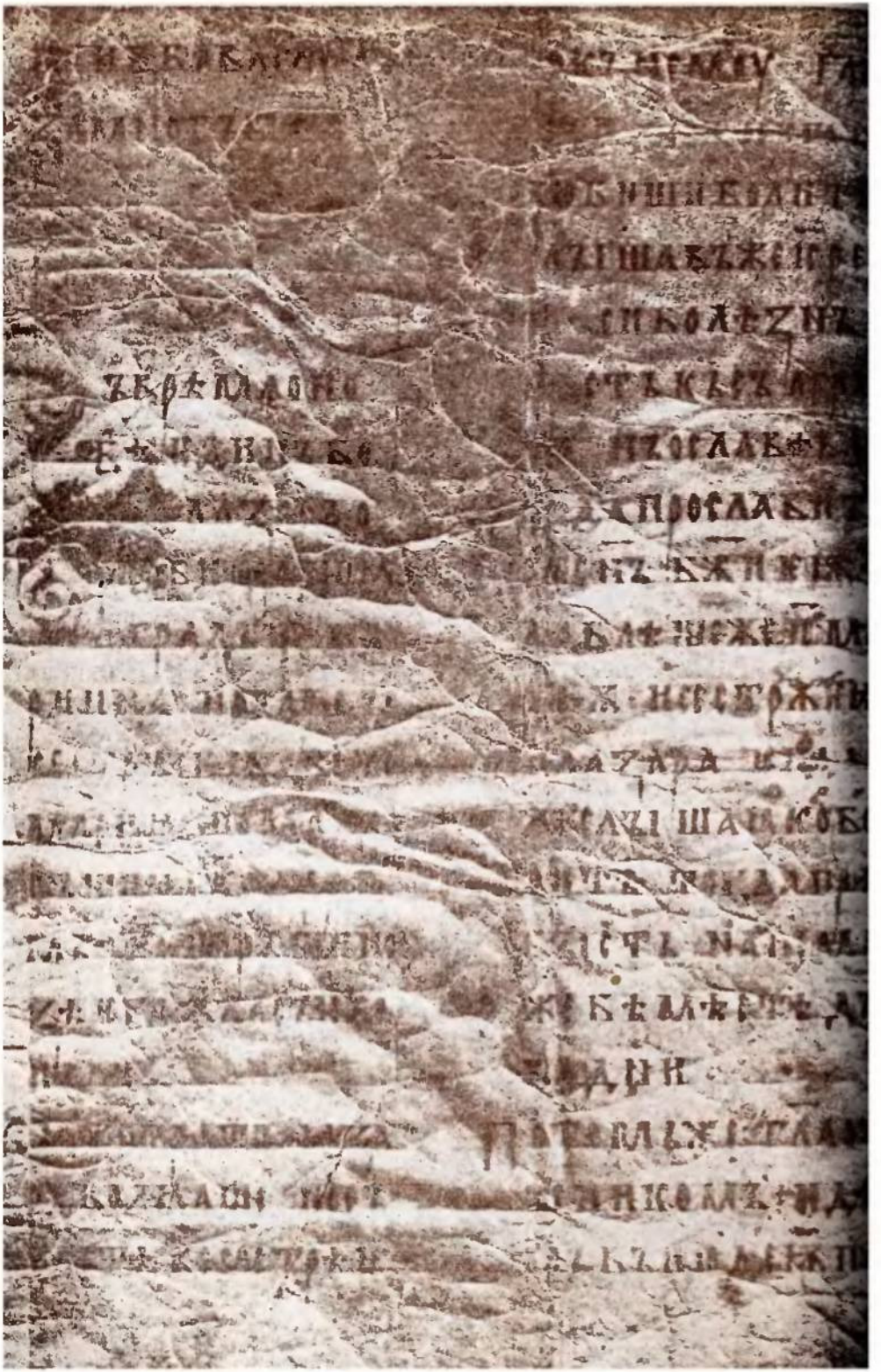

120. Куприянівські Листи, л. 1а.

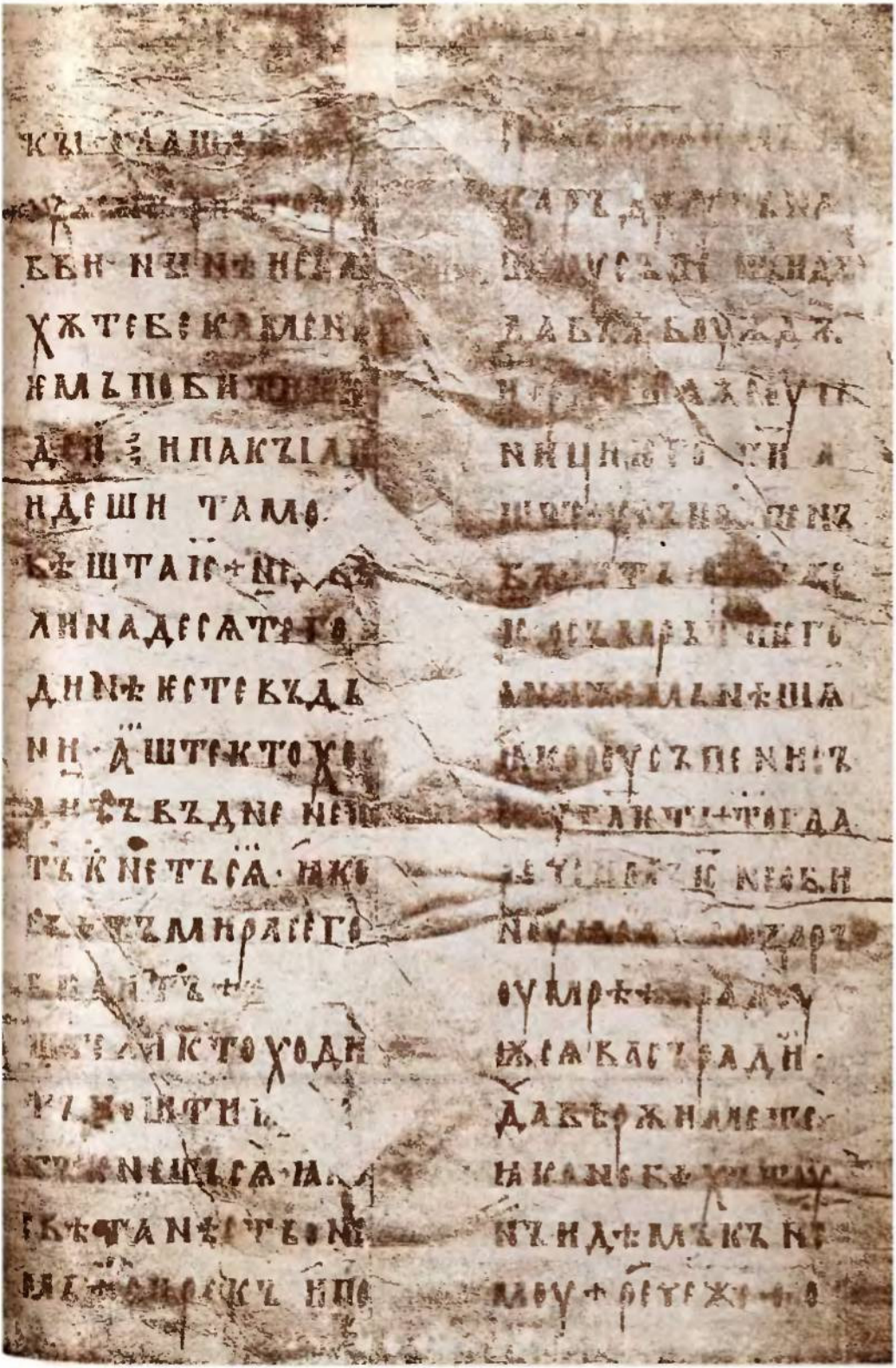

121. Куприянівські Листи, л. 16.

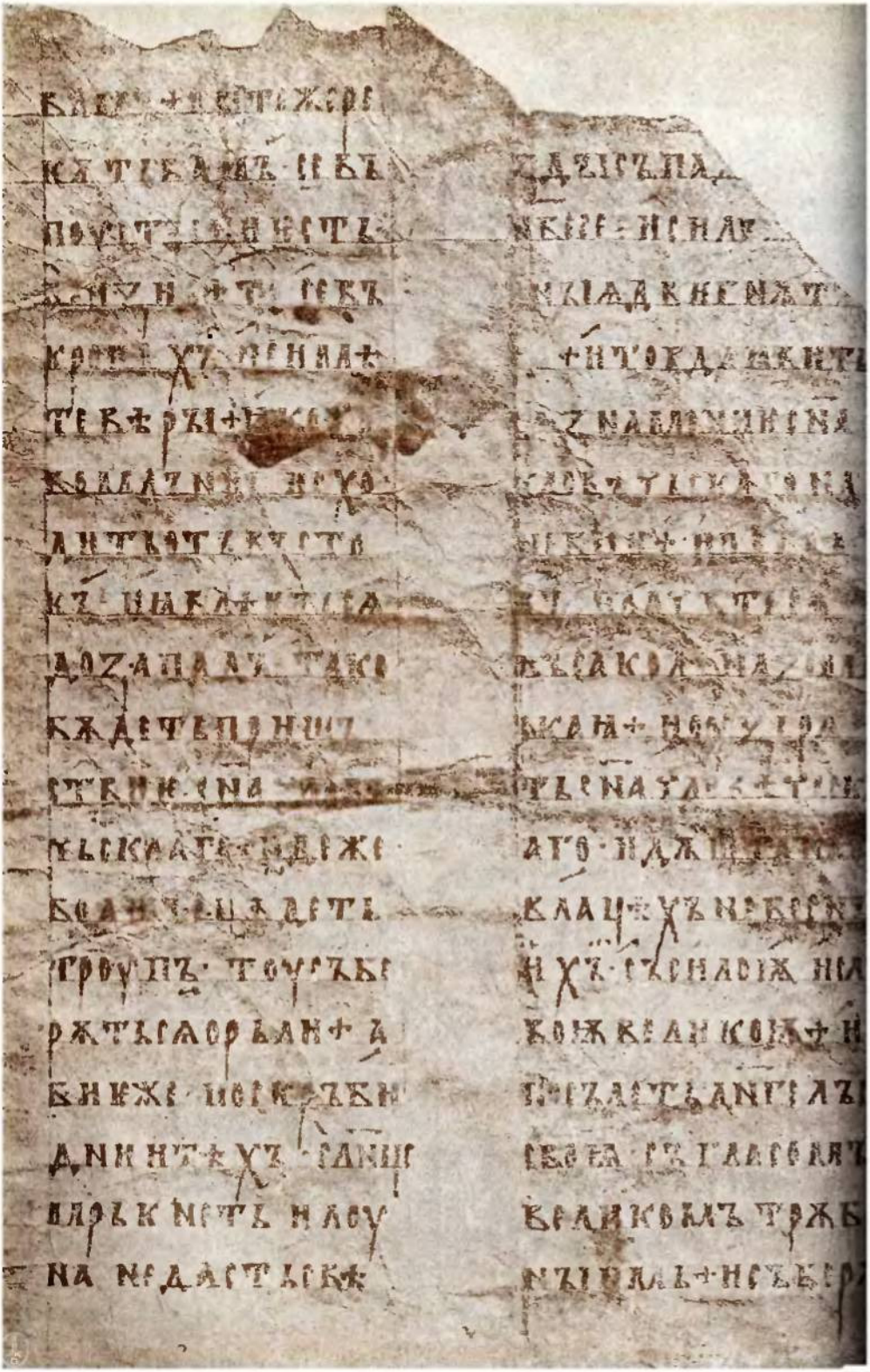

122. Купріянівські Листи, л. 2а.

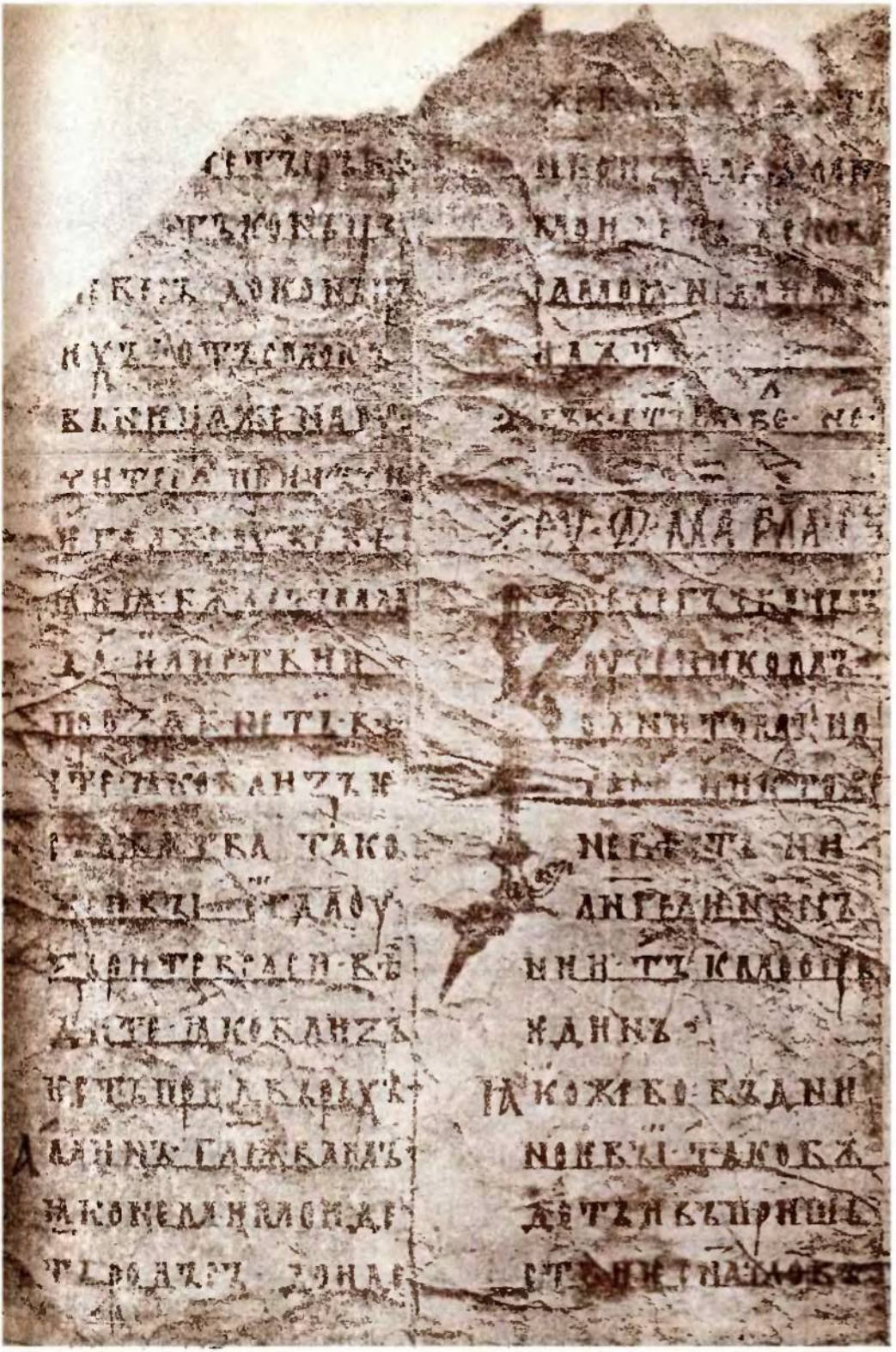

123. Кипріянівські Листи, л. 26.

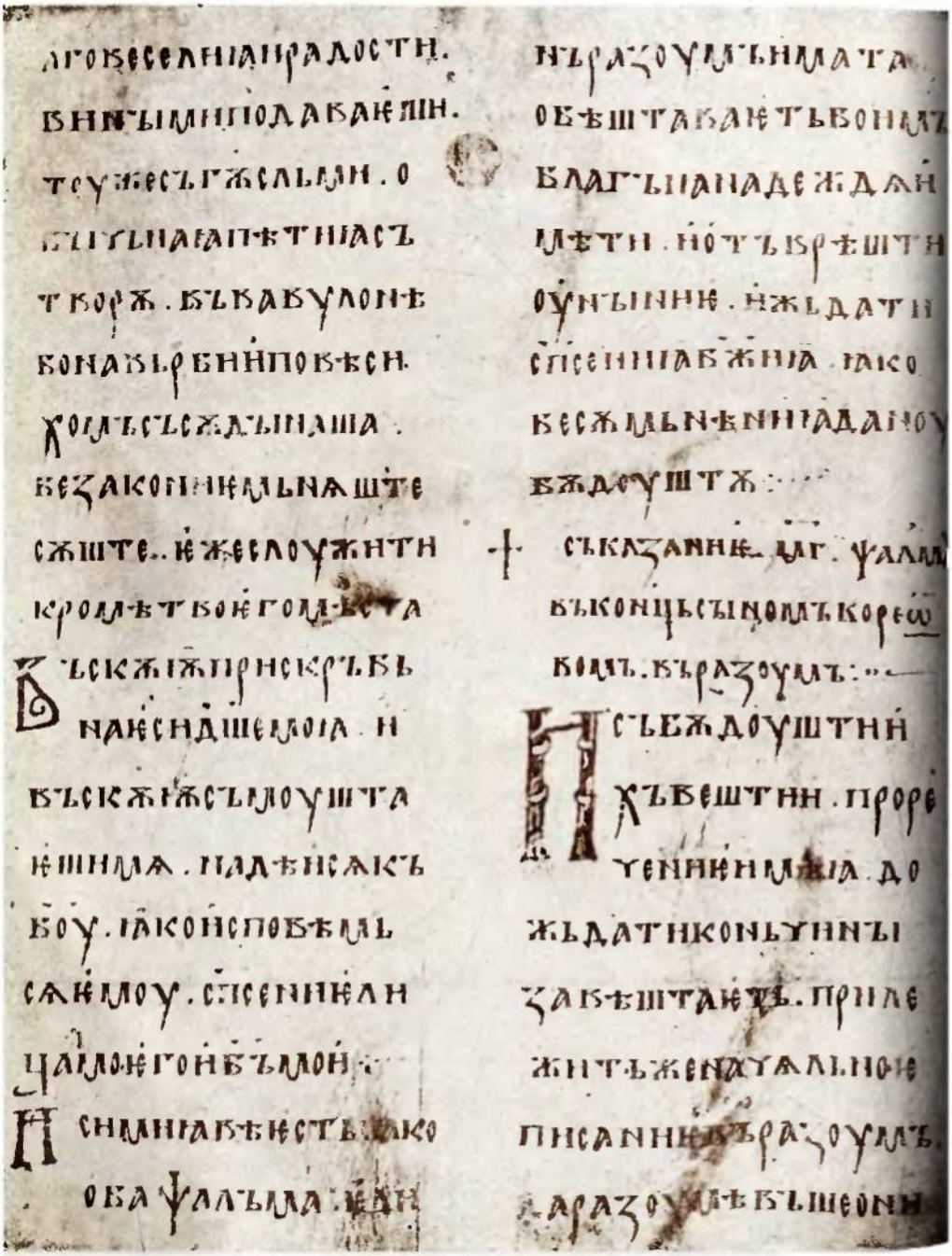

124. Чудіаський Псавтир, л. 17.

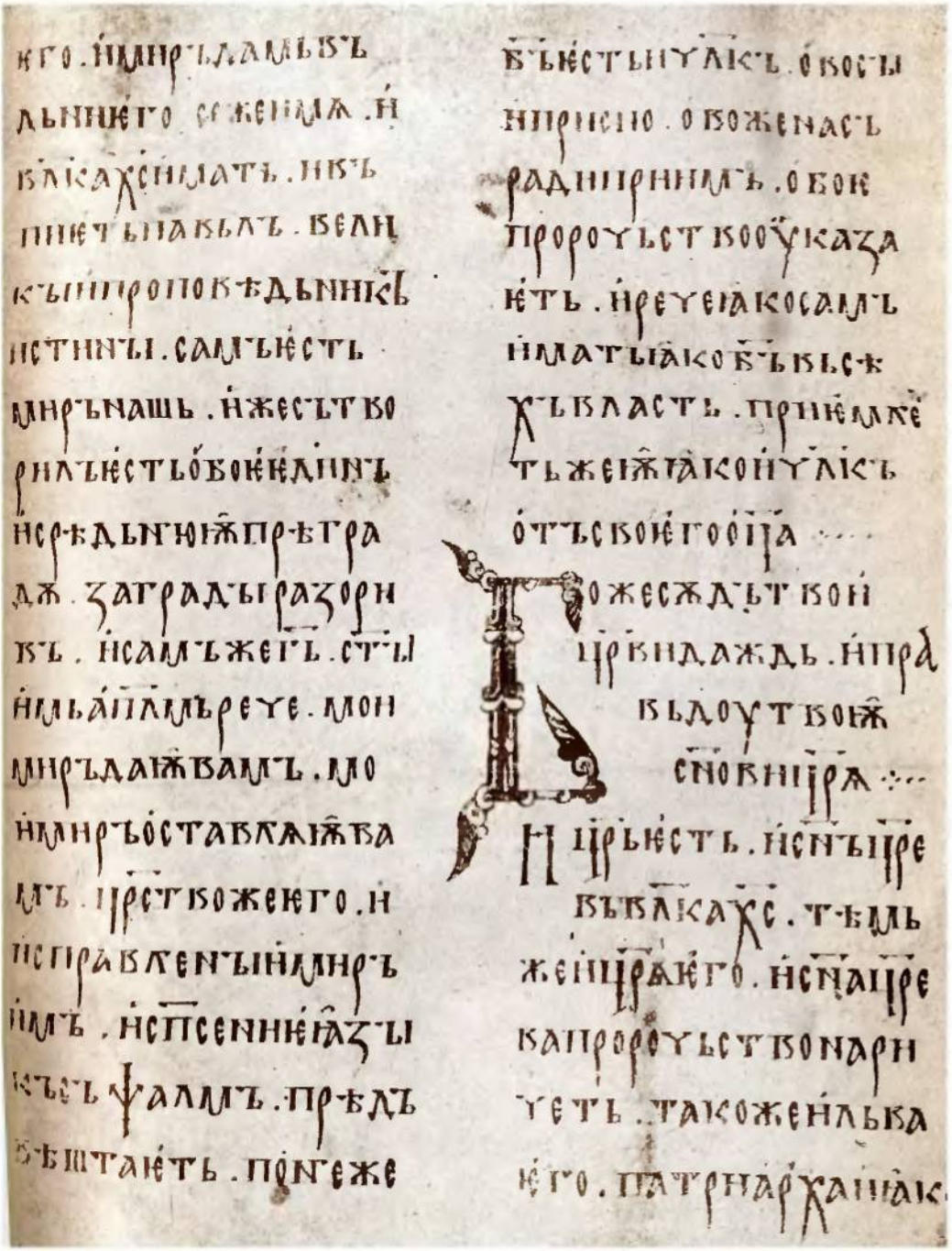

125. Чудівський Псавтир, л. 103.

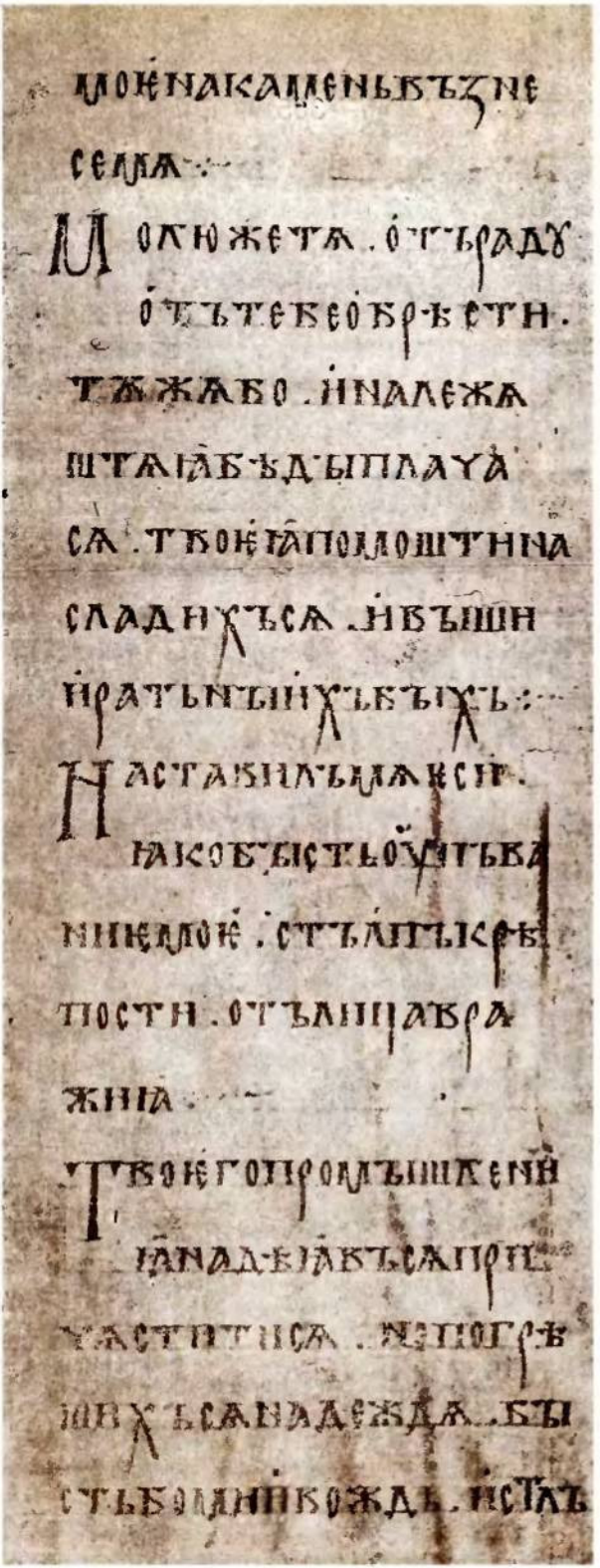

126. Чудівський Псавтир, л. 49.

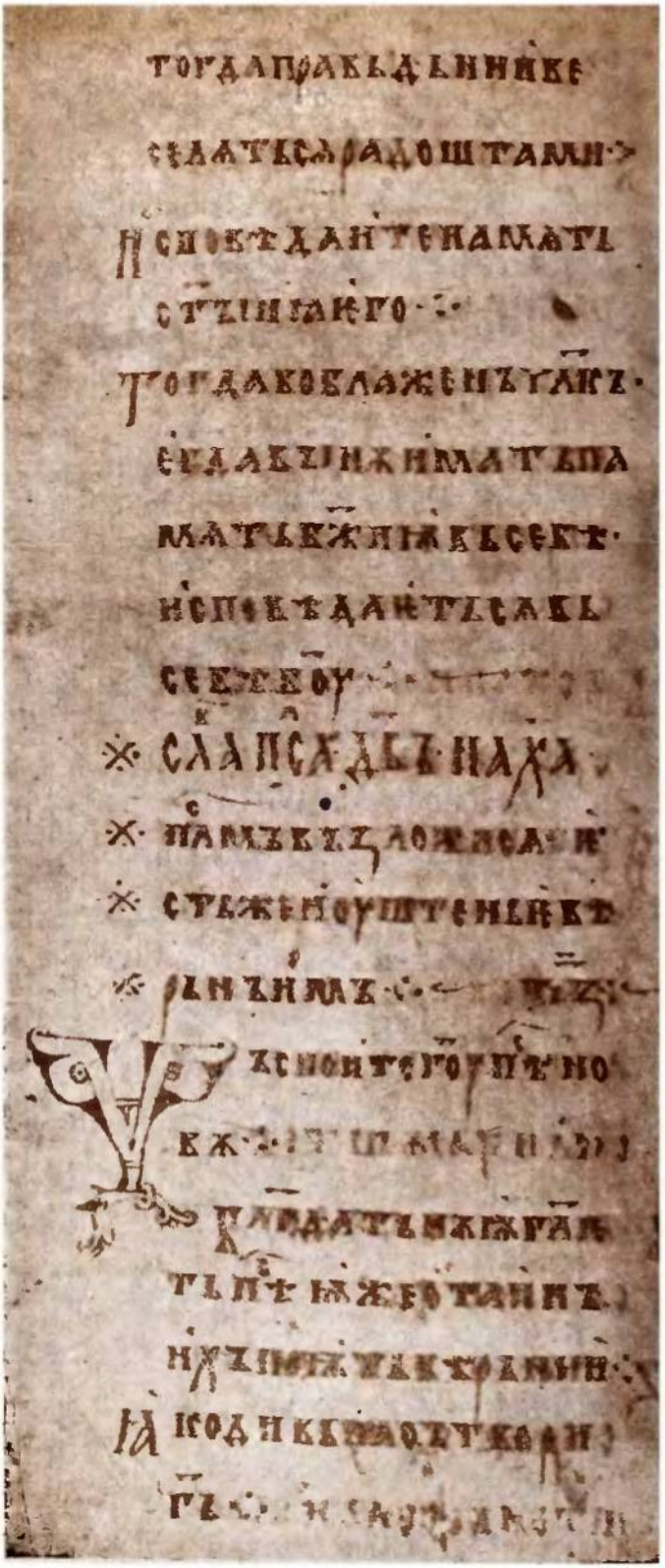

127. Євгенів Псавтир, л. 6.

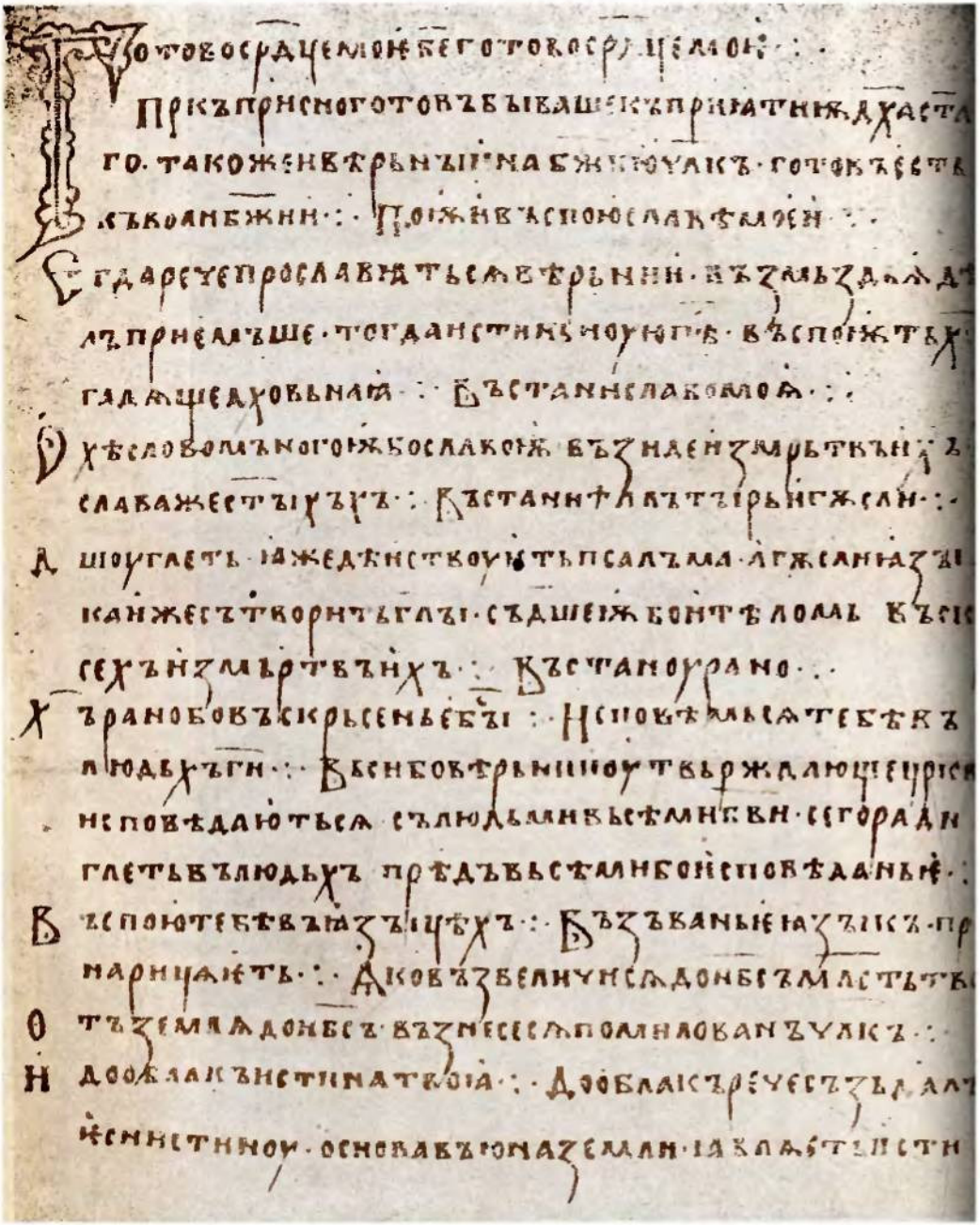

128. Толстовський Псавтир, л. 247.

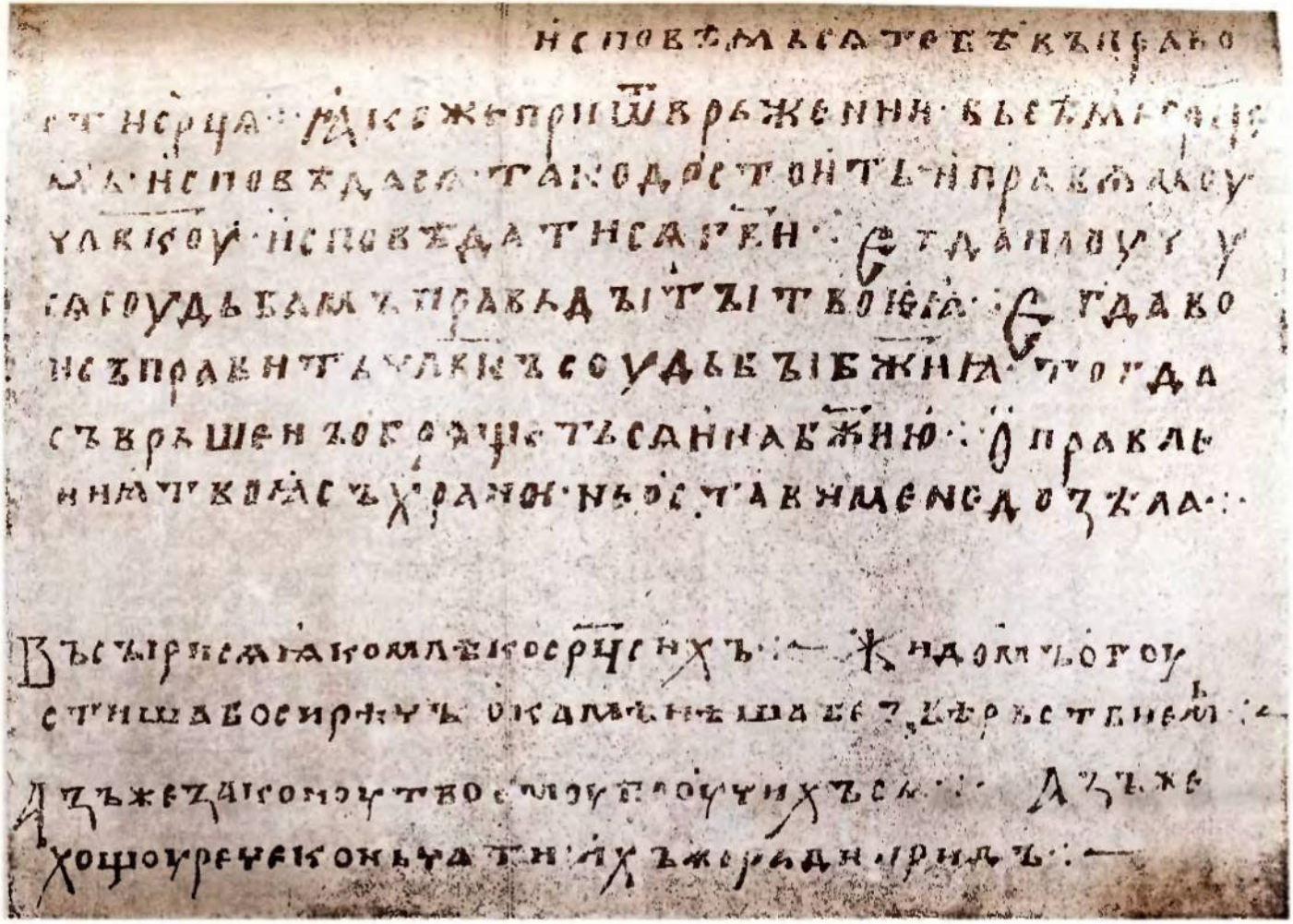

129. Толстовський Псавтир.

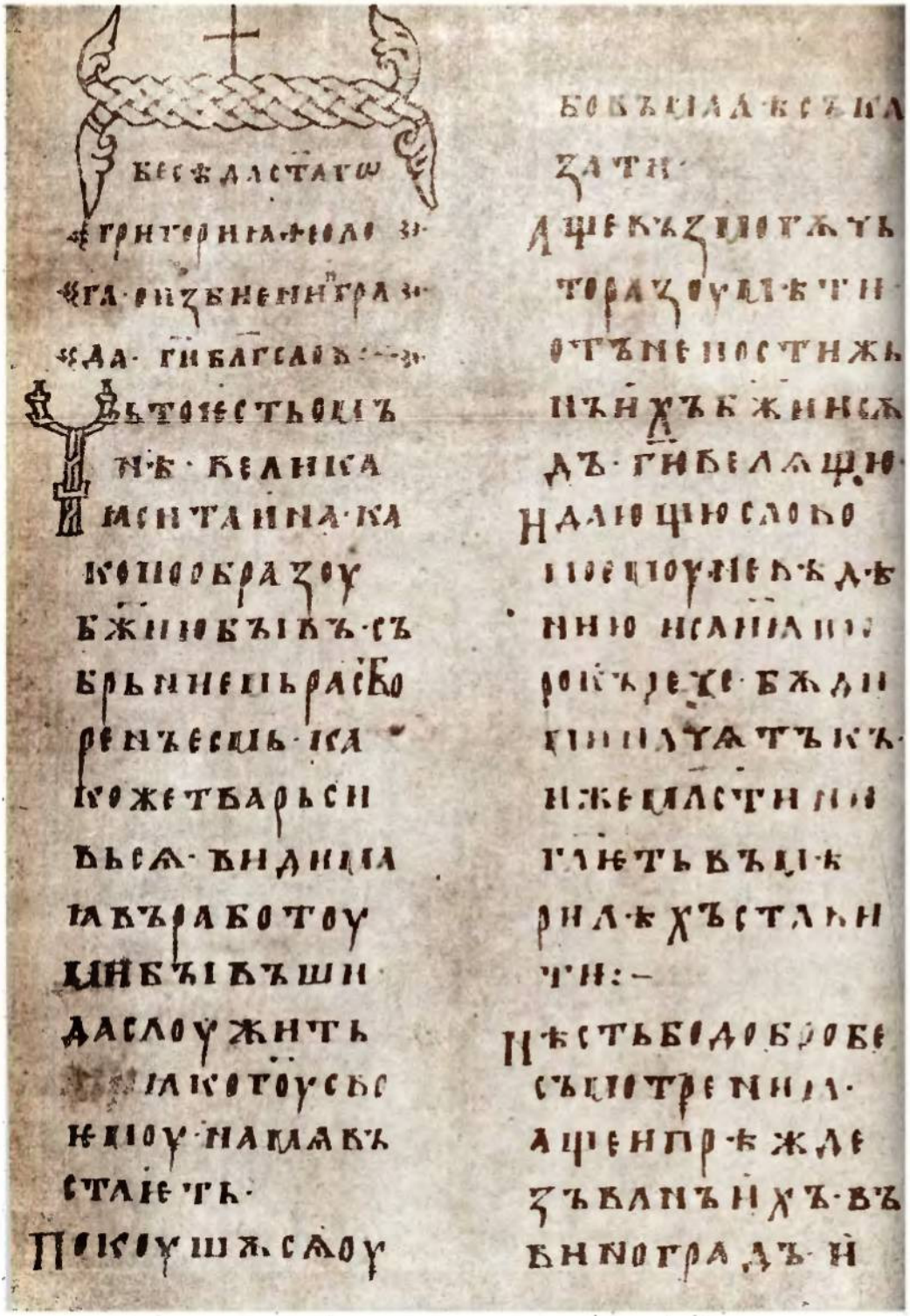

130. Казання Григорія Богослова, л. 304.

131. Казания Григорія Богослова

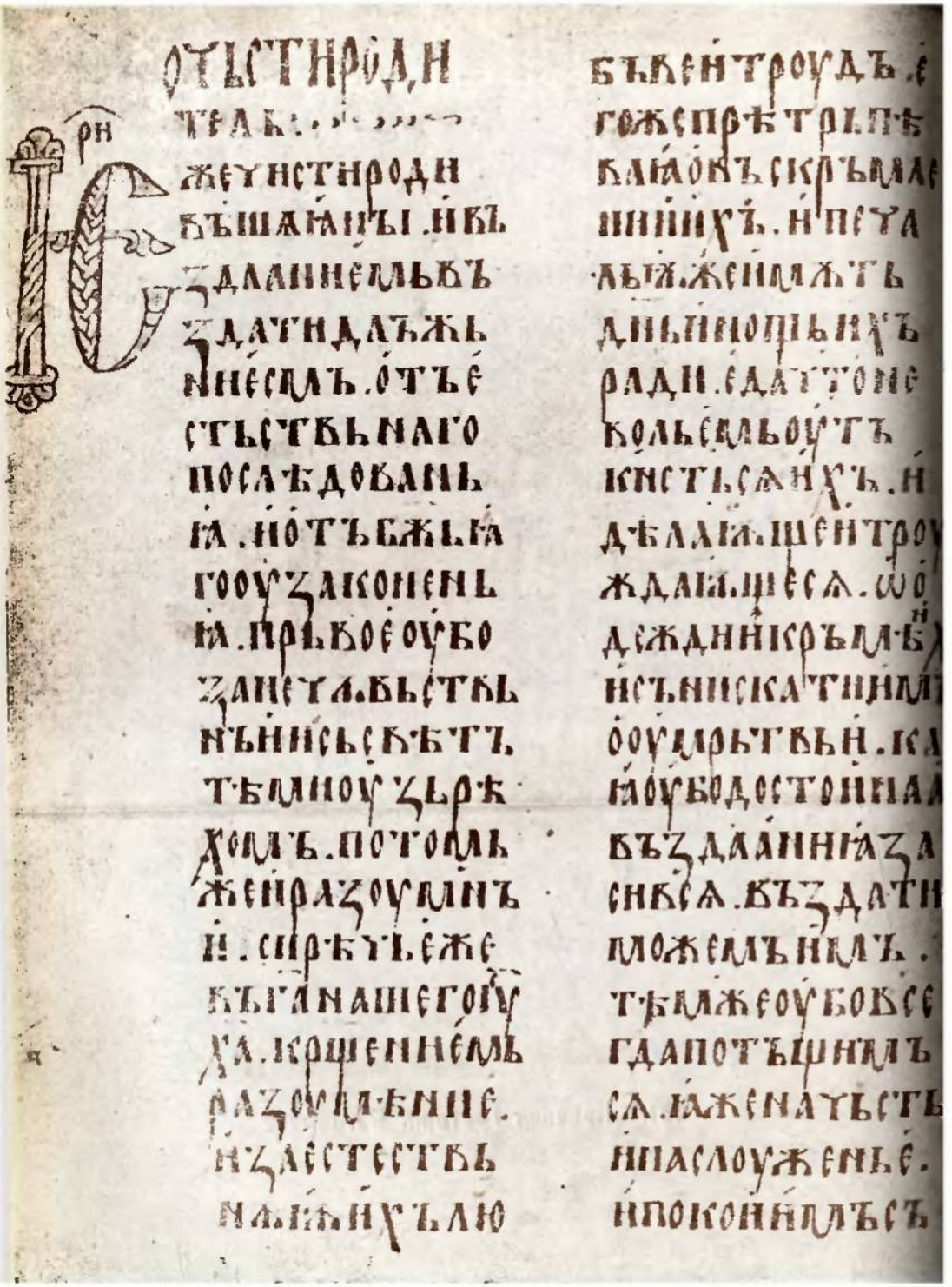

132. Пандект Антіоха.

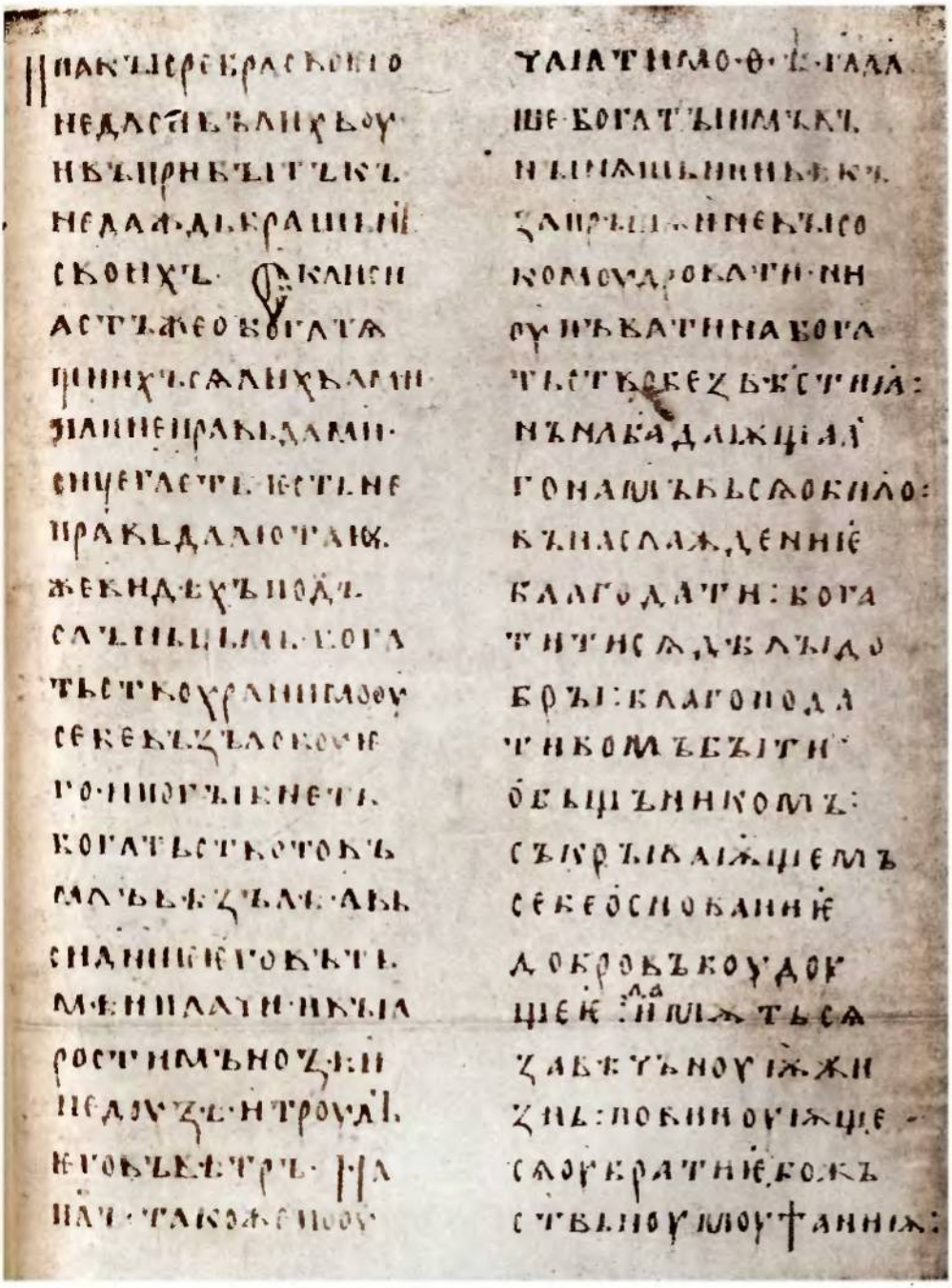

133. Пандект Антіоха, л. 306.

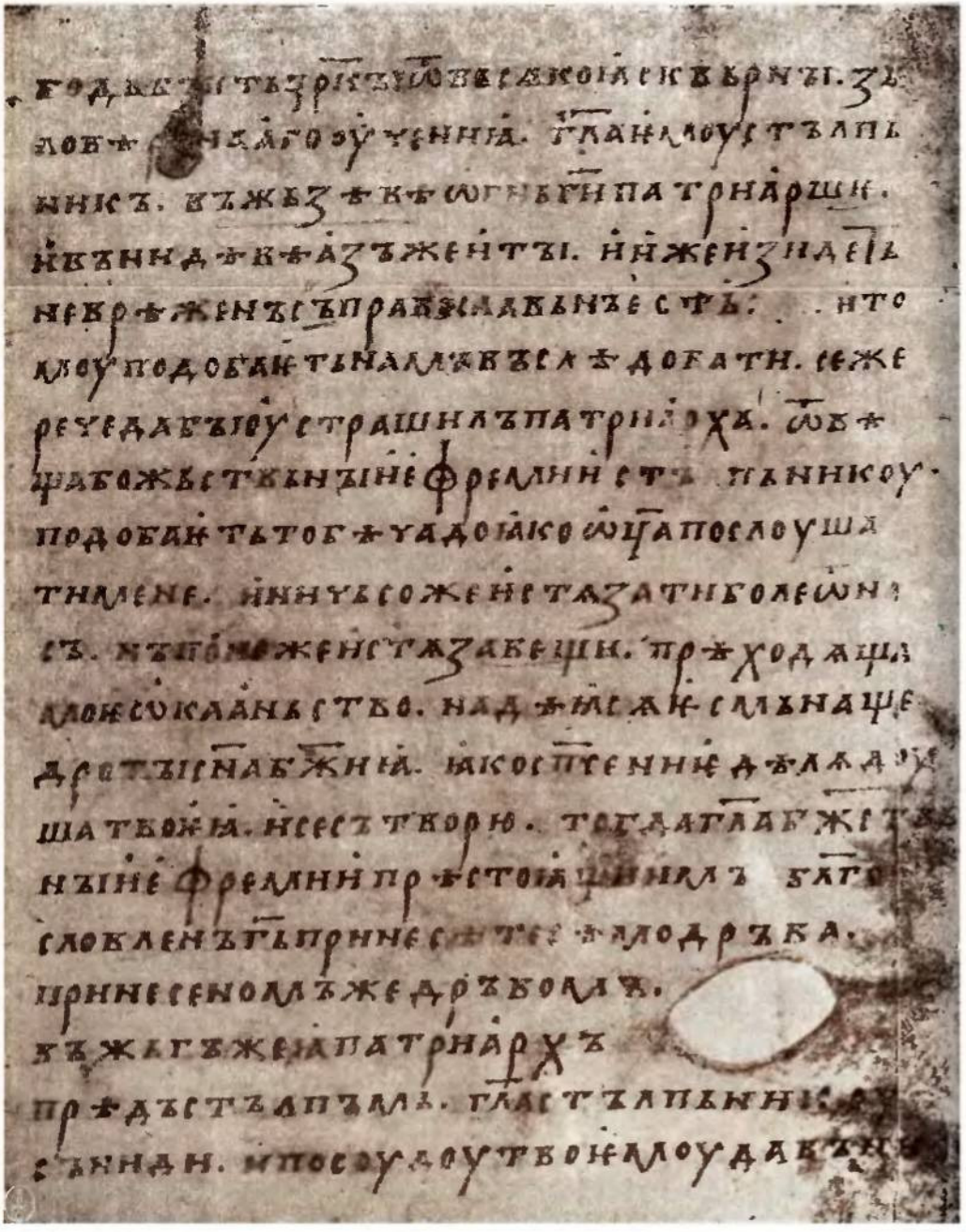

134. Синайський Патерик, л. 22б.

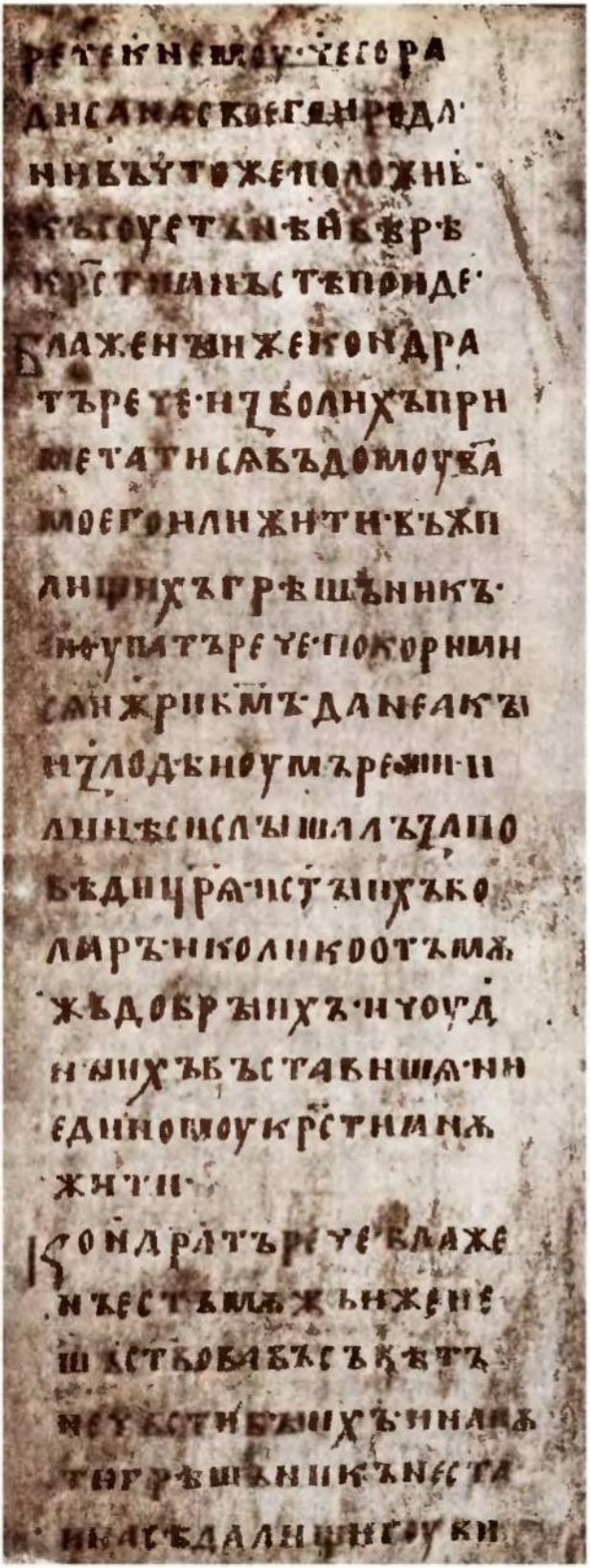

135. Життя св. Кондрата, л. 1б.

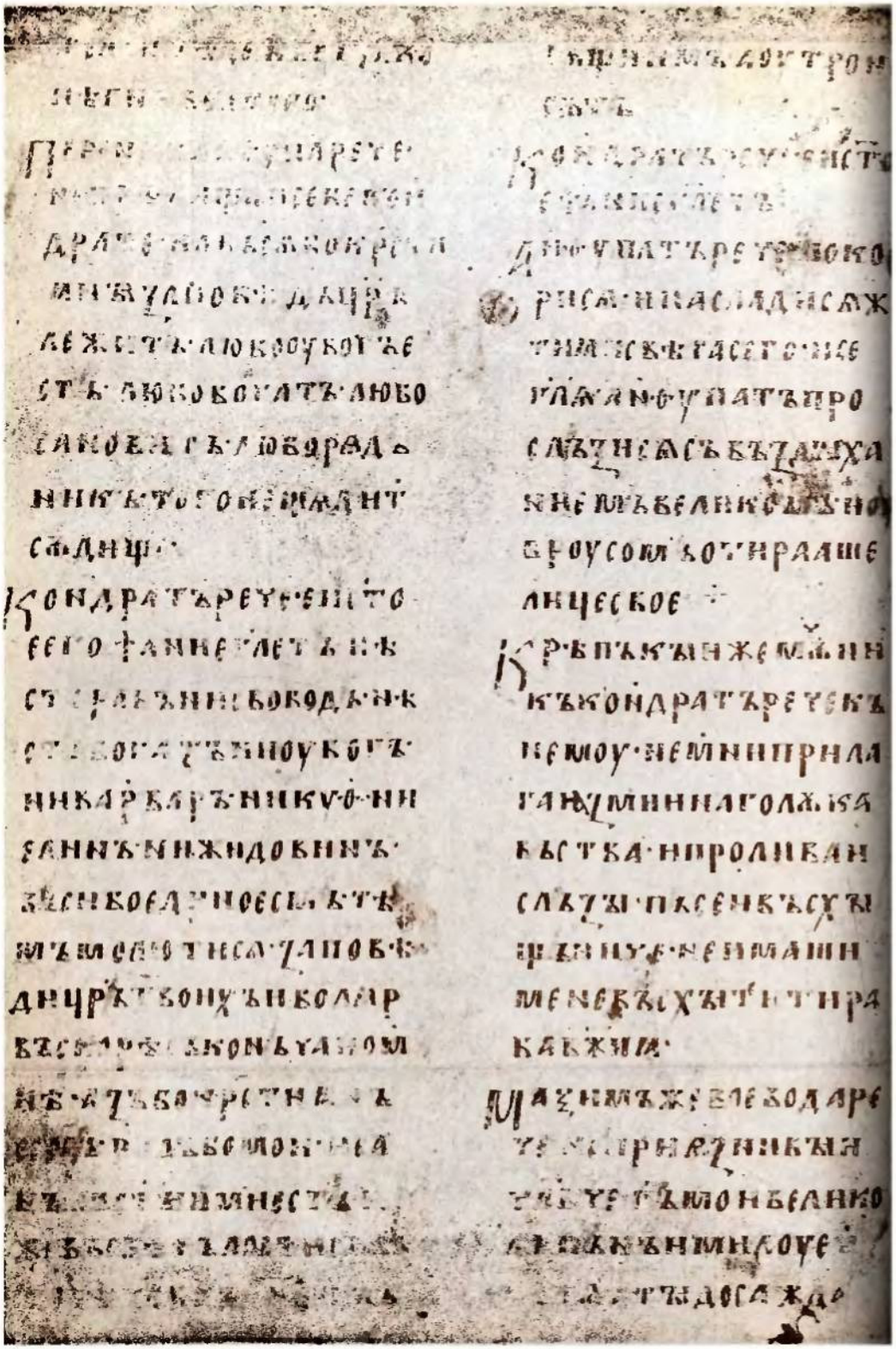

136. Життя св. Кондрата, л. 1в.г.

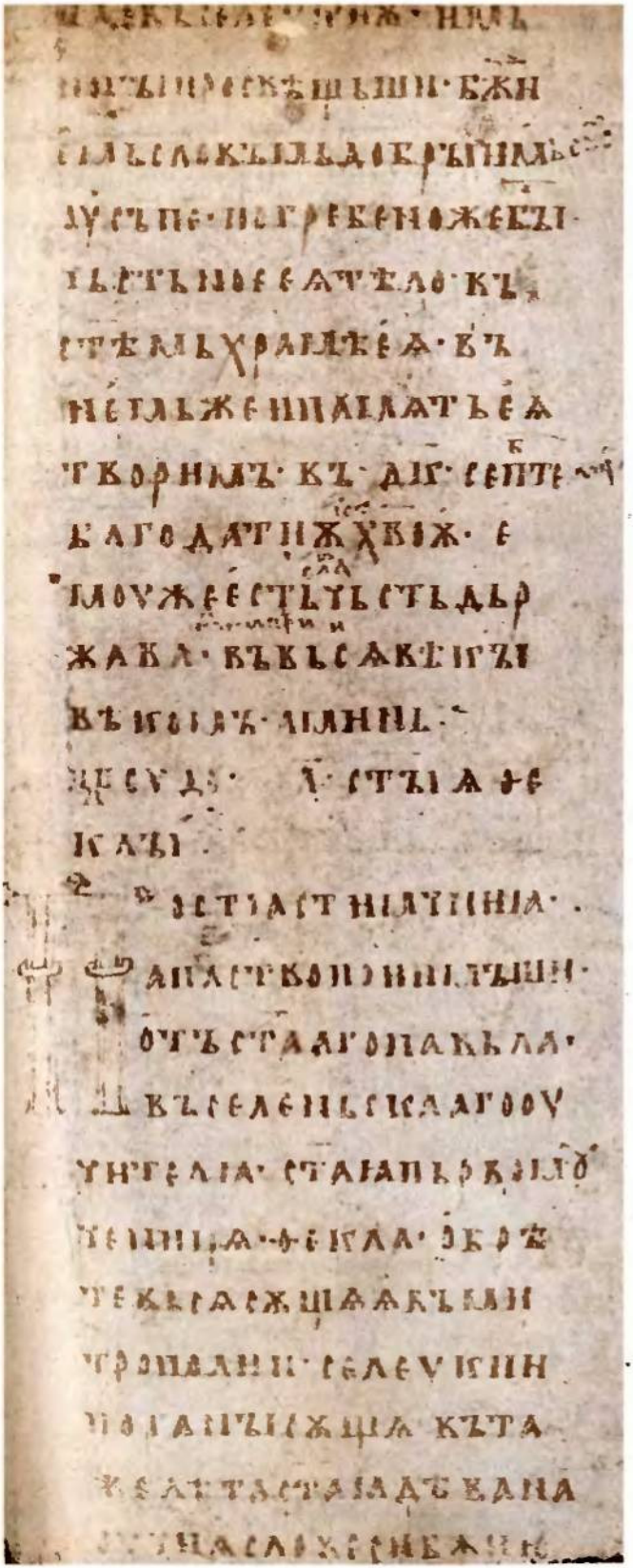

137. Життя св. Теклі, л. 1в.

138. Напис на Тмутороканським Каміні 1068 р.

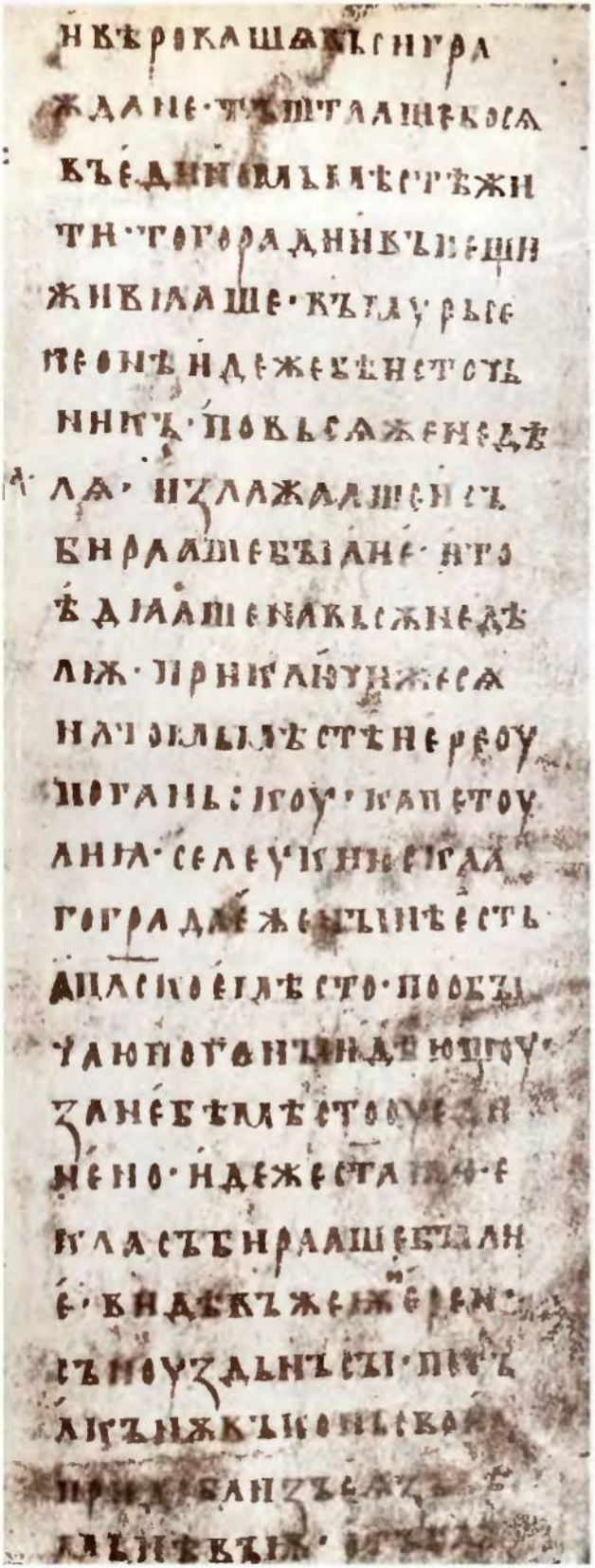

139. Життя св. Теклі, л. 1г.

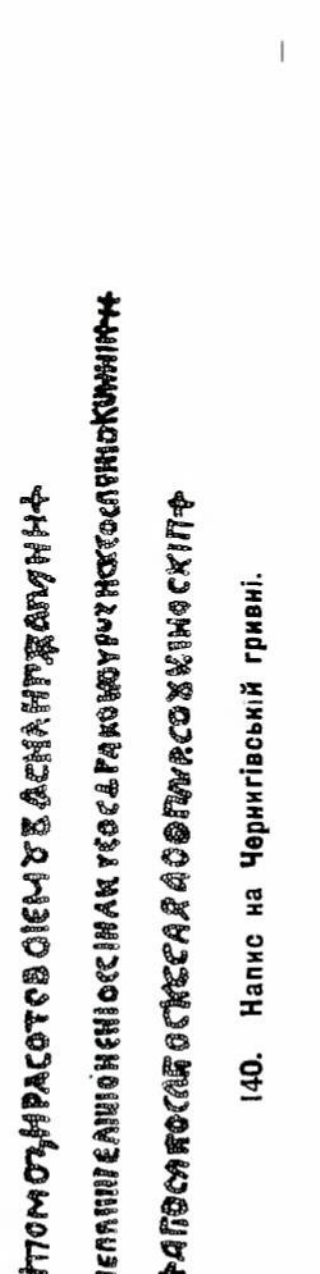

140. Напис на Чернігівській гривні.

141. Монети св. кн. Володимира Великого.

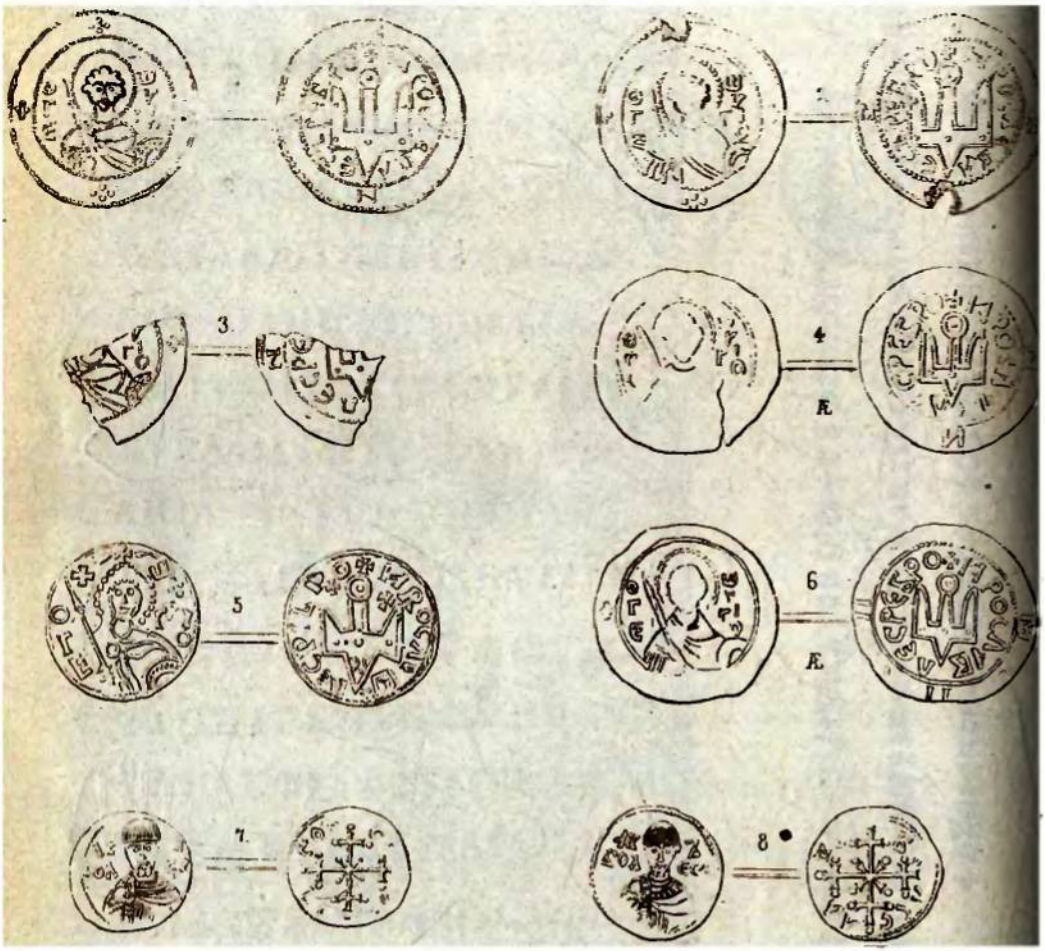

142. Монети кн. Ярослава й Болеслава.

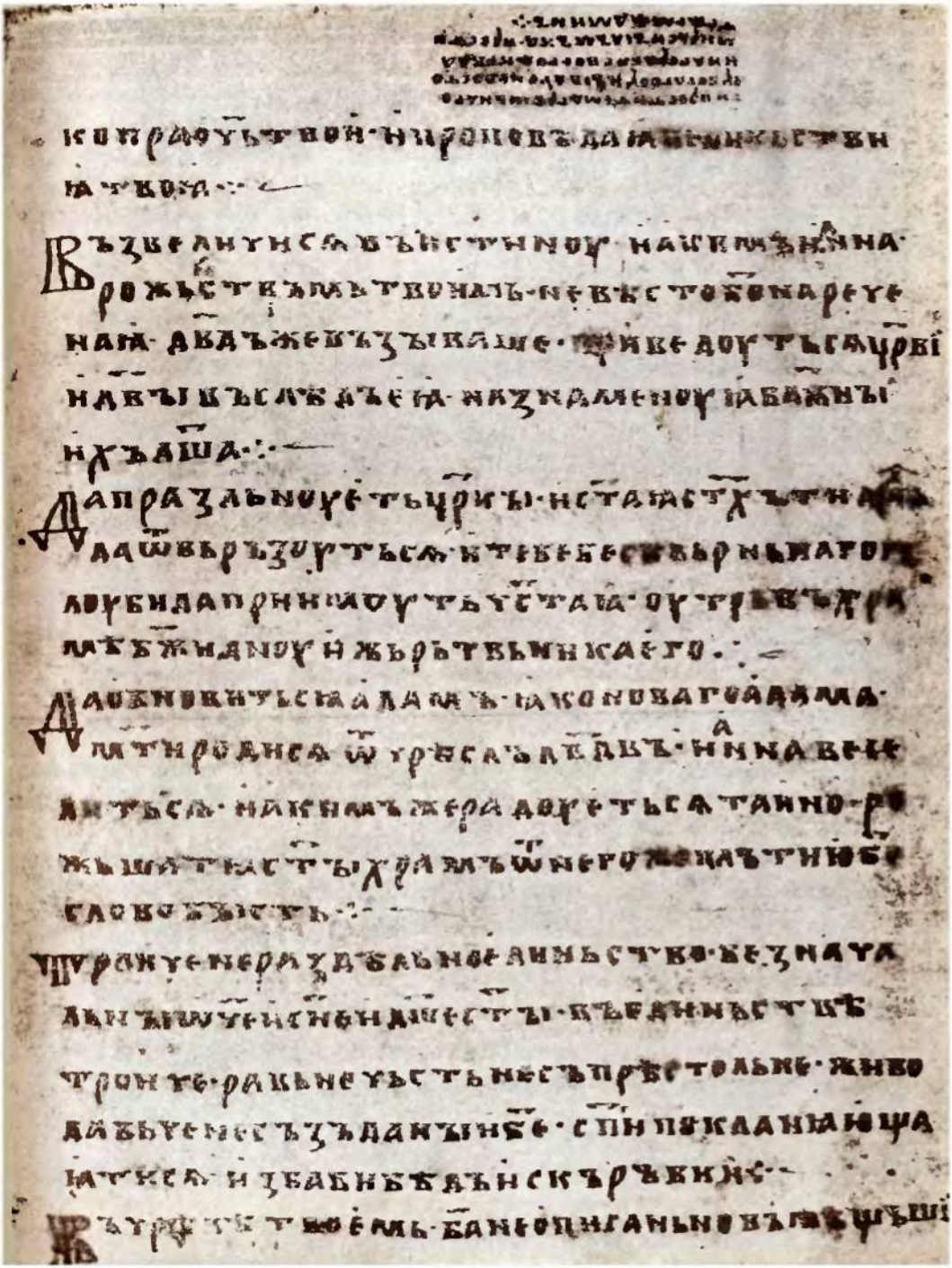

143. Служебна Минея 1095 р., л. 56б.

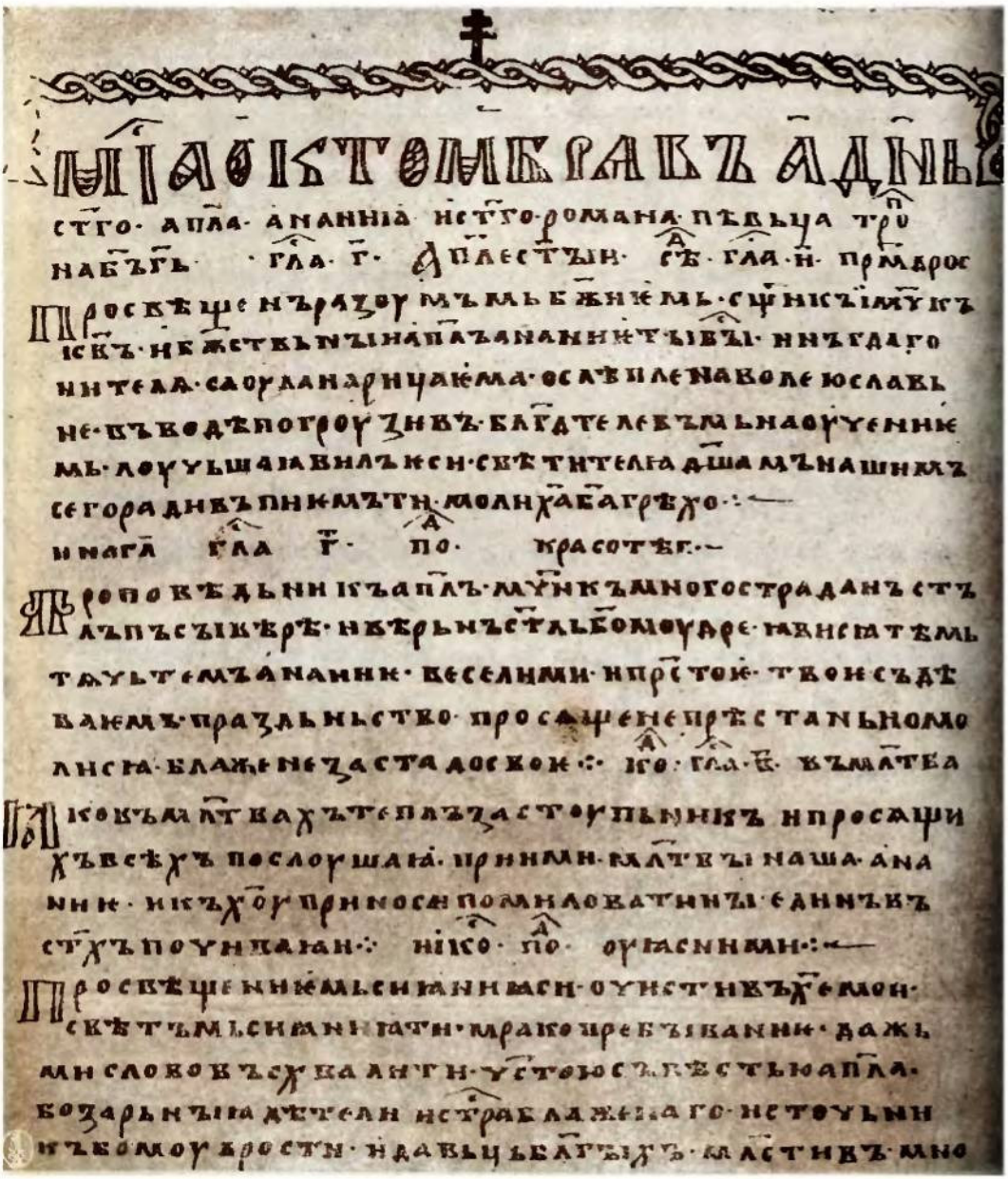

144. Служебна Минея 1096 р., л. 2.

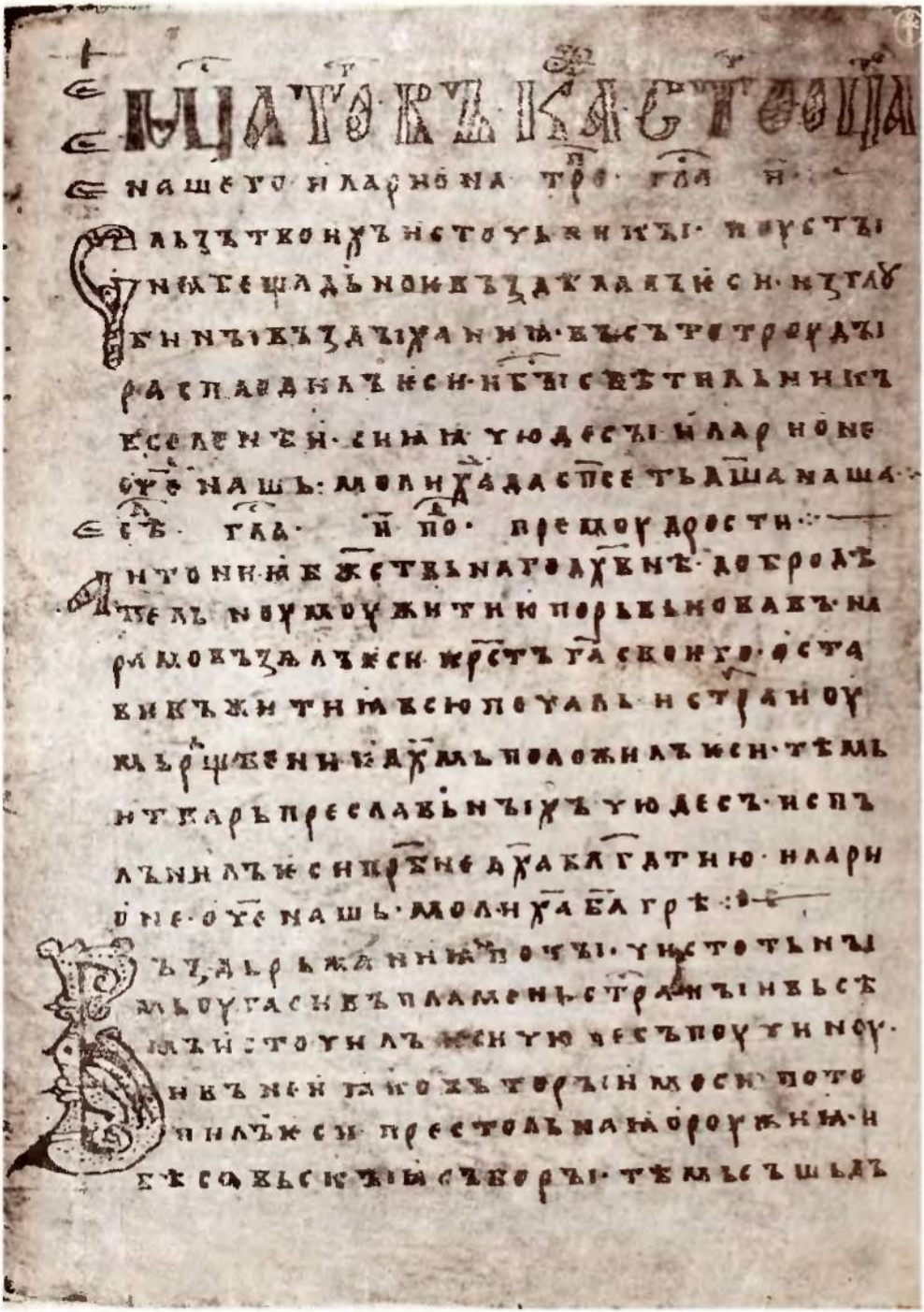

145. Служебна Минея 1096 р., л. 7б.

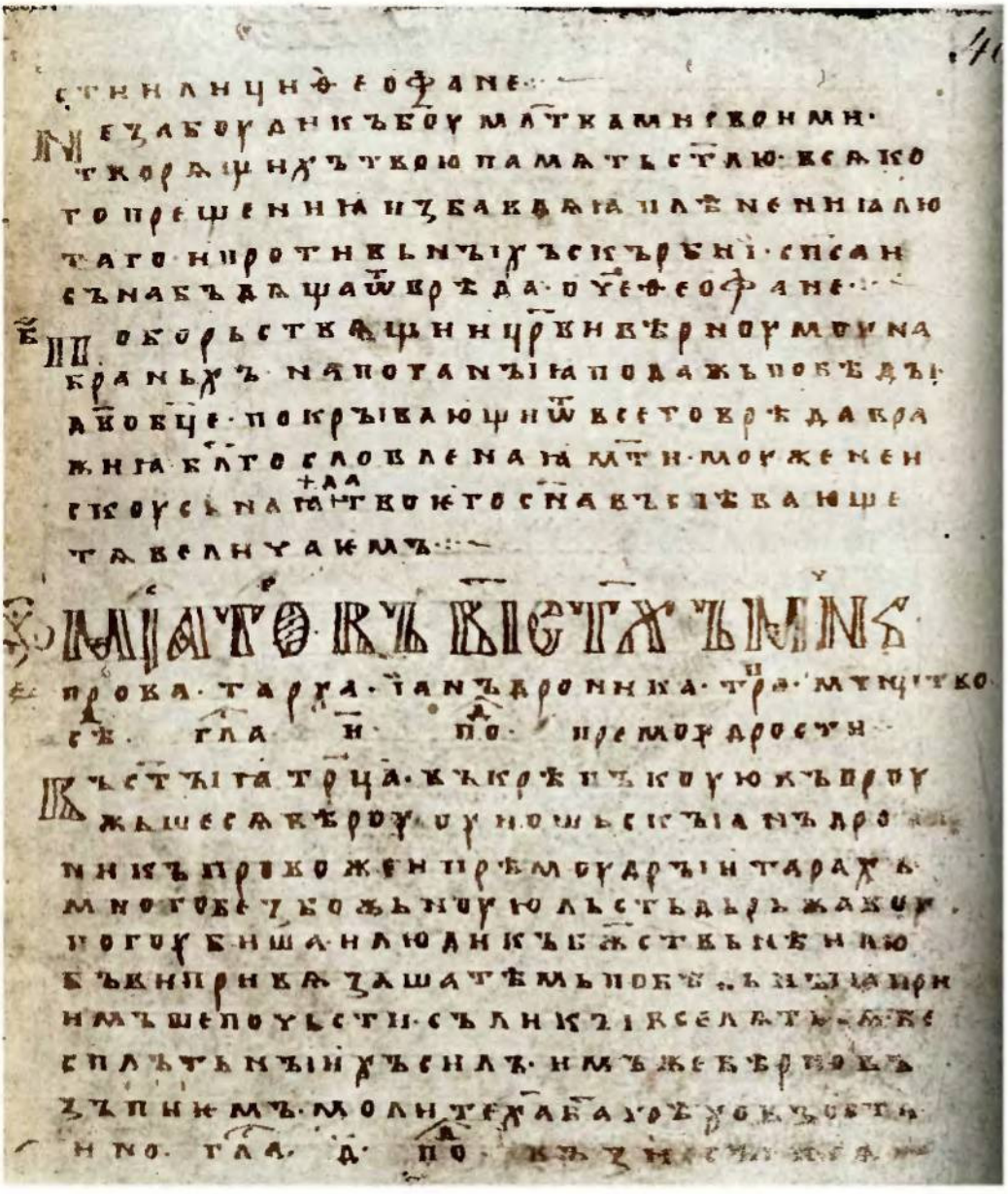

146. Служебна Минея 1096 р., л. 40.

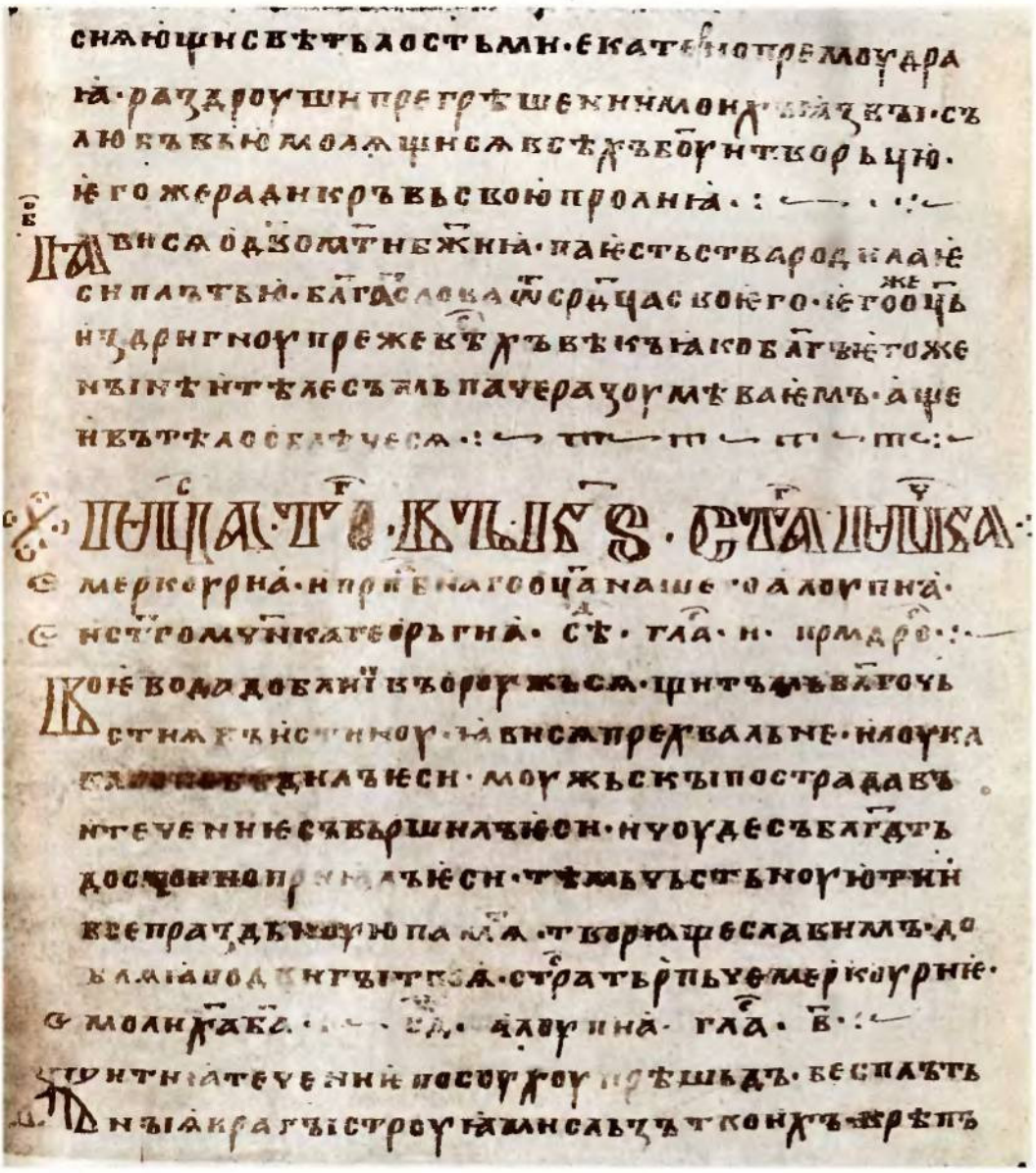

147. Служебна Минея 1097 р., л. 146б.

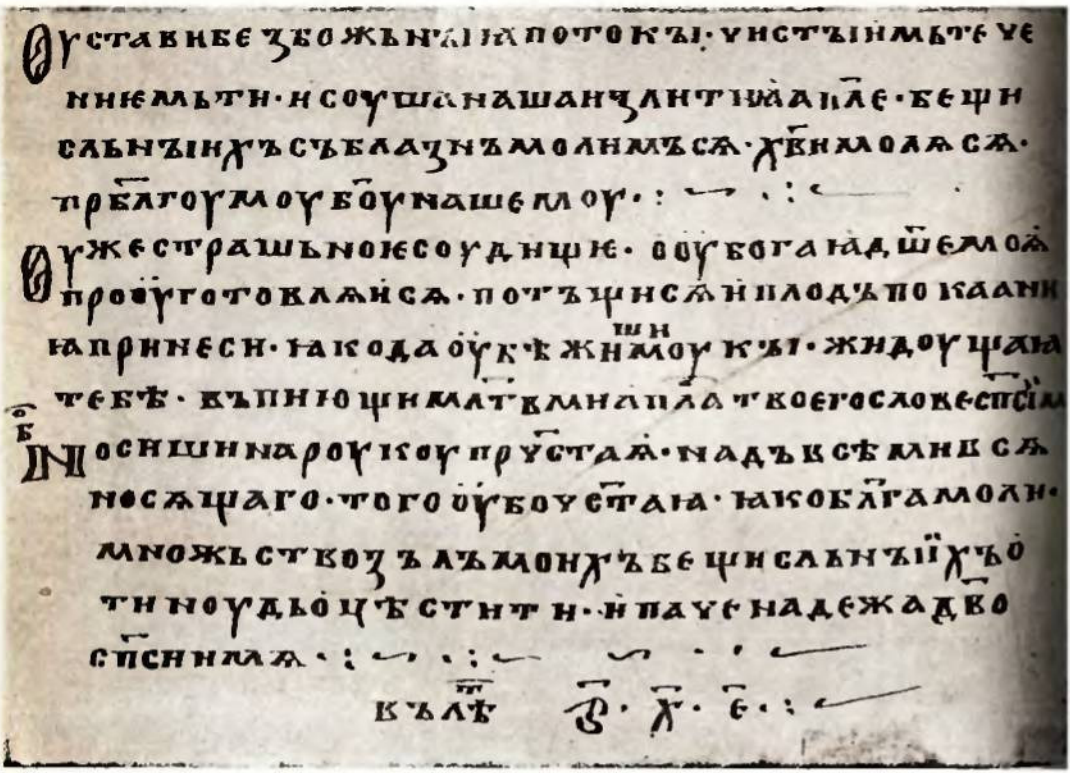

148. Служебна Минея 1097 р., л. 171б.

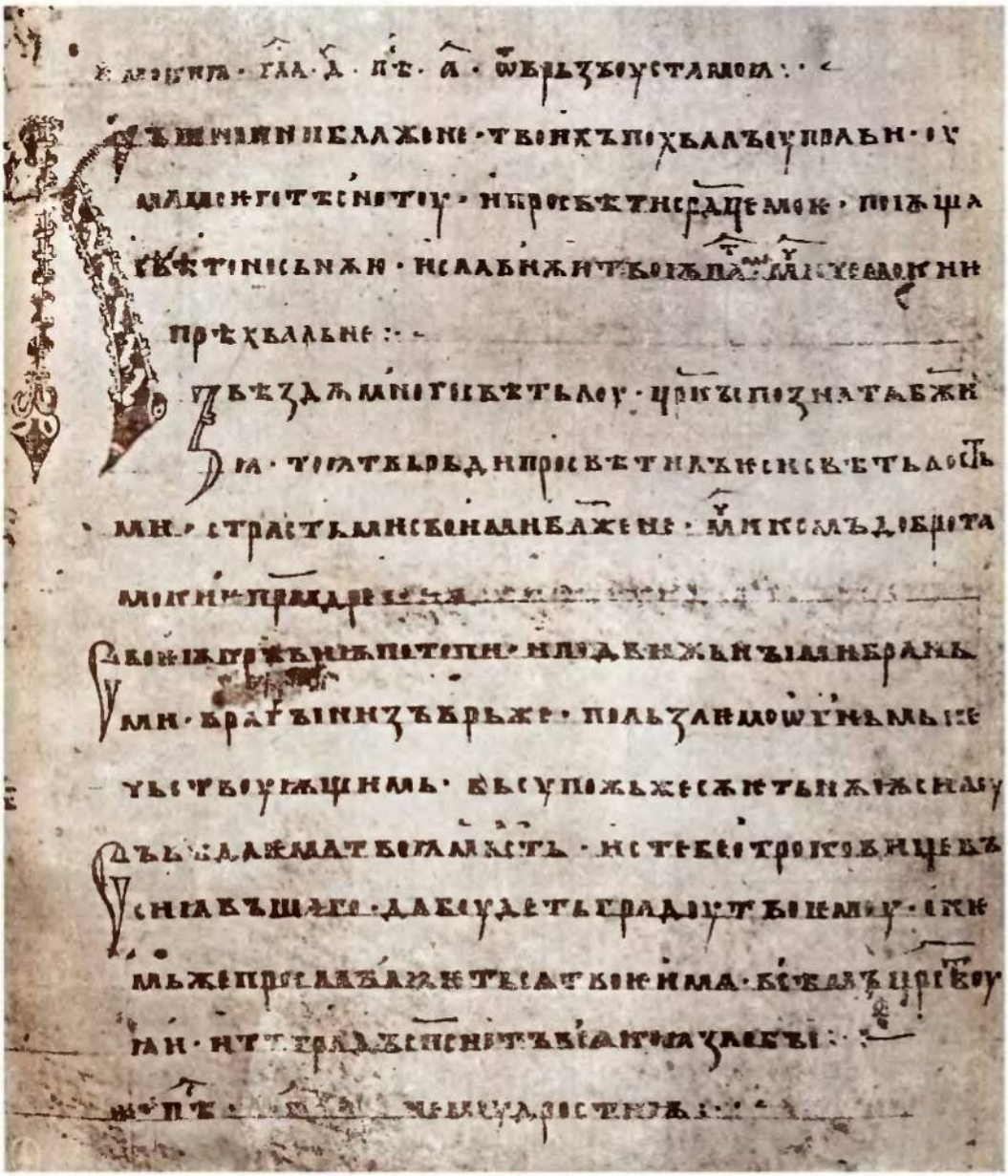

149. Путятина Минея.

150. Церковний Устав з Конданарем, л. 246.

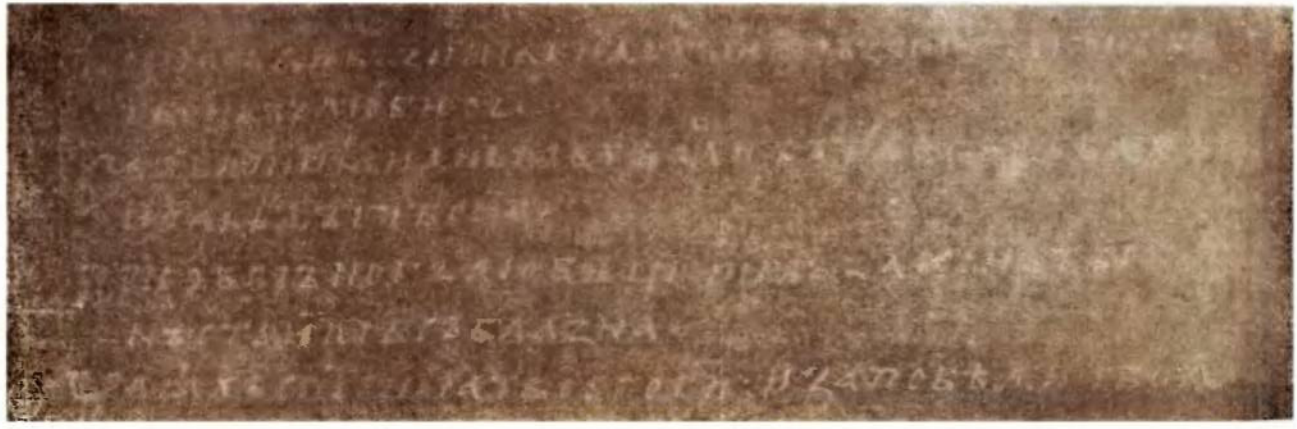

152. Псавтирні Листки А. Бичкова.

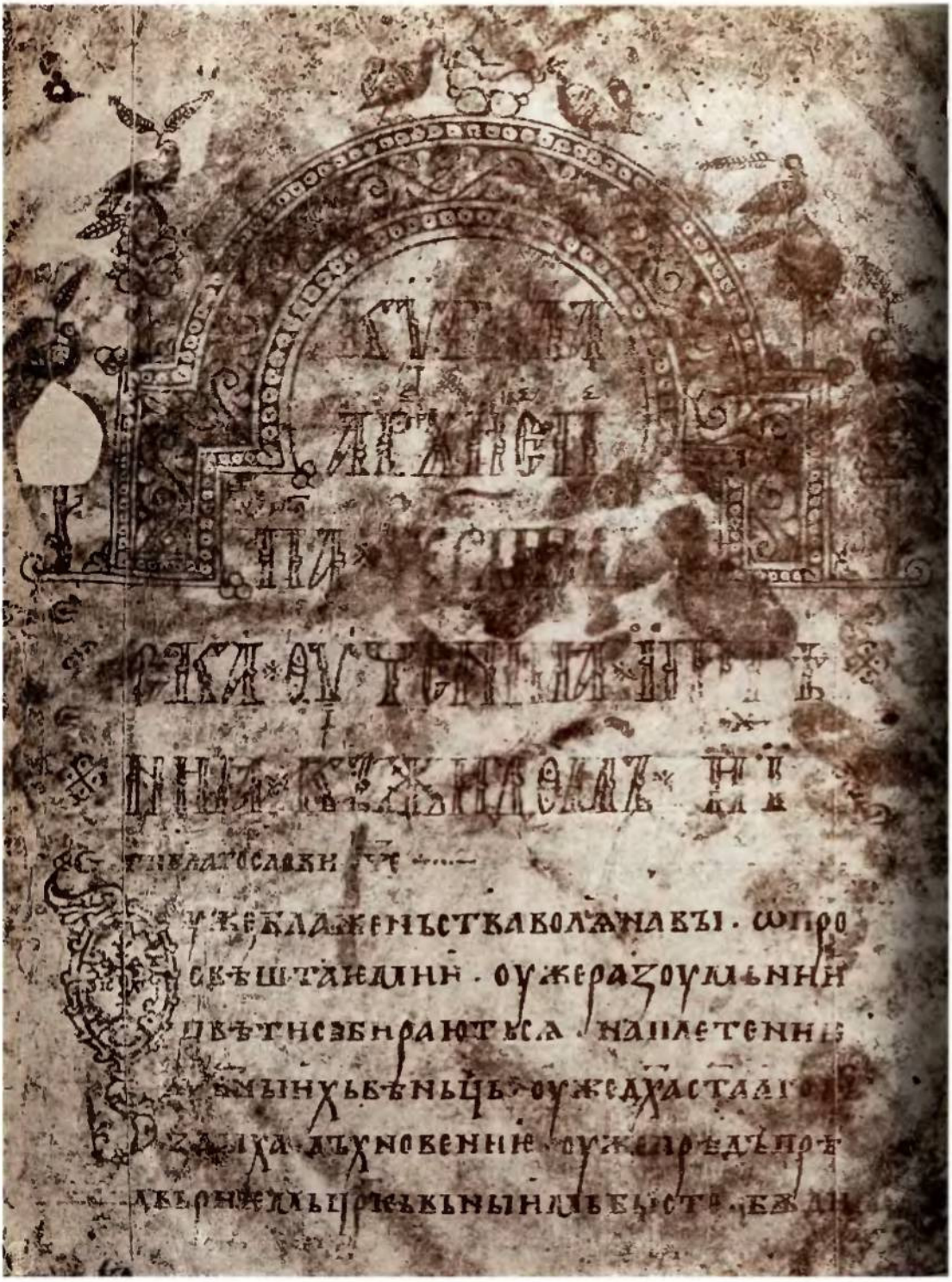

153. Науки Кирила Єрусалимського, л. 1.

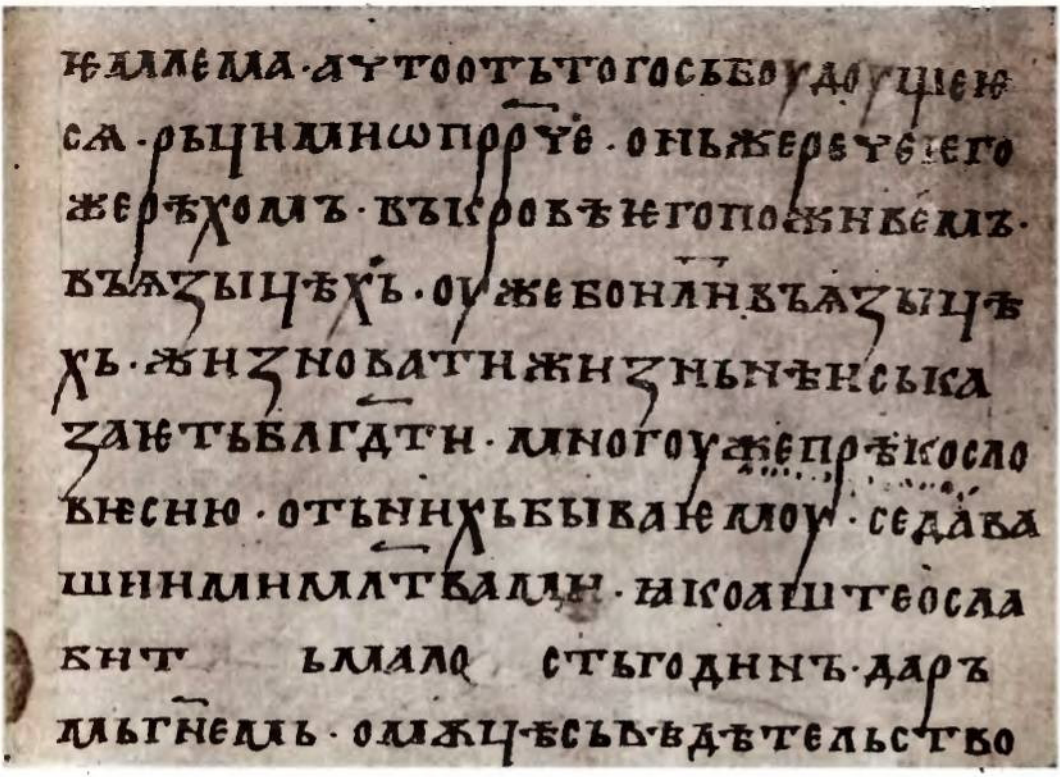

154. Науки Кирила Єрусалимського, л. 86.

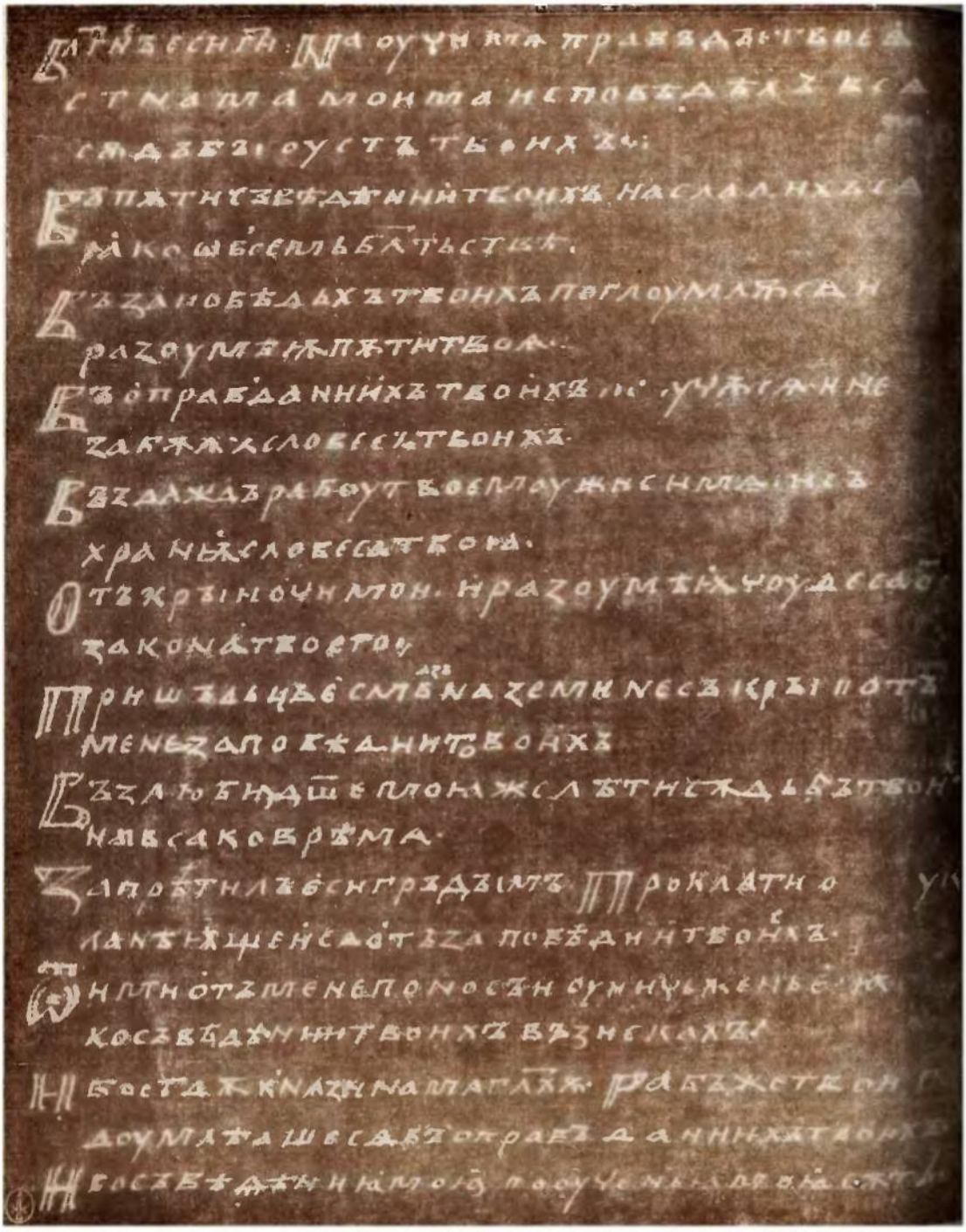

155. Слуцький Псавтир.

Знимок (як і № 151) з рукописного знимка, що зберігається в архиві І. Срезневського.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

Додатки.

1. ХРЕСТОМАТІЇ СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ.

Методологічно-бібліографічний огляд.

З того часу, як слов'янська філологія стає правдивою наукою, відтоді й навчання старо-слов'янської мови починає провадитись зовсім науковим методом. Потроху вироблюється переконання, що вчитися старо-слов'янської мови треба не тільки з відповідних граматик, але й з студіювання самих пам'яток чи їх добрих видань. Центр ваги вивчення старо-слов'янської мови потроху переходив на самі пам'ятки, а це в кінці скоро допровадило до потреби мати добрі збірки уривків з старо-слов'янських пам'яток, які стали невідмінною частиною грунтовного навчання чи вивчення.

Перші хрестоматії старо-слов'янської мови не відповідали усім тим вимогам, які на них покладаємо, а це тому, що в той час такі хрестоматії звичайно ставили собі головно літературні цілі; крім того тоді ще не усталилися й наукові методи видання давних пам'яток. І тільки з того часу, коли хрестоматії поставили собі за ціль тільки вивчення лінгвістичне і коли появилися видання пам'яток, які вже можна звати науковими (хоч і не в сучаснім розумінні), тіль-

ки з того часу появилися й наукові Хрестоматії старо-слов'янської мови.

За останнє півстоліття виробилися вже більшменш сталі методи видання Хрестоматій старо-слов'янської мови. Головні наукові вимоги в цій справі в теперішній час такі (як і вимоги наукового видання пам'яток взагалі).

1. Уривок, який подаємо, мусить точно, буква в букву й крапка в крапку, відповідати своїому оригіналові. Це найперша вимога, а для досягнення її мусимо проробити все, що вказане далі.

2. В давніх пам'ятках постійно знаходимо т. зв. scriptura continua, неперервне письмо, яке принято при передруках розділяти, як в сучаснім письмі. Не забуваймо тільки, що в цім випадкові не все в нас науково добре, бо, напр., ми відділюємо прийменника від іменника, тоді як в старім письменстві (пізнішім) та й в нашій живій вимові такого розділу нема. Не забуваймо ще, що в старо-слов'янськім письмі не рідко бувають випадки, коли замість двох однакових буков поруч писали одну; подібні місця треба відповідно зазначити.

3. Титл не роскривати, бо йначе втрачається характерна риса давнього правопису; коли ж з якихсь причин титла роскриваємо, то всі добавлені букви треба брати в дужки, чи зазначити іншим якимсь способом.

4. Довгий час при виданнях пам'яток чи уривків з них нехтувано надрядковими значками. Робити так безумовно не науково, бо ж при цьому ми самовільно змінюємо характер давнього правопису. Правда, надрядкових значків в старо-слов'янських текстах X-XI віків не багато, а деякі з них, напр. придихи, не ставилися послідовно, а це й викликало певну байдужість до них. Але останні досліди цих діакритичних знаків показали, що в деяких випадках вони безумовно мають і фонетичне значіння, зазначаючи, напр., йотацію голосних, зм'ягчення приголосних, пропуск глухих і т. п., чому тепер принято в міру можливости зазначати й їх. Кажу в міру можливости, бо жадна друкарня не в силі передати точної форми всіх

надрядкових значків. Тільки в тім випадку, коли єсть відповідний знимок, можна не передавати в друку всіх надрядкових значків.

5. Інтерпункція давня хоч і була примітивна, але все таки своєрідна, а тому ліпше її заховувати й не переходити на сучасну.

6. Жадна друкарня при сучасних техничних засобах не в силі передати давньої форми буков, бо ця форма, особливо в глаголиці, в кожній пам'ятці ріжна. Кожна старо-слов'янська (взагалі—рукописна) пам'ятка має так багато цікавих графічних особливостей в формах буков, надрядкових знаків та інтерпункції, що їх жадний друк не передасть, а між тим часто ці особливості міцно зв'язані або з старо-слов'янським правописом, або навіть і з фонетикою. Ось через це в останній час лінгвістичне вивчення пам'яток зв'язується з палеографічним, а все це веде нас до того, що мусимо мати для вивчення не тільки самі уривки старо-слов'янських текстів, але обов'язково й фотографічні знимки з них. Лише знимок, і то добрий перший знимок з самого оригіналу може заступити нам сам оригінал і показати правдивий стан старо-слов'янського писання та правопису. Ось усе це каже нам про те, що при теперішньому стані науки важніще давати збір відповідних знимків, ніж збір самих уривків, часом переданих дуже далеко від оригіналу (але пор. сказане вище на ст. 17).

7. Коли даємо якийсь уривок з пам'ятки, мусимо перевірити його чи то з оригіналу (це найліпше), чи то бодай з доброго знимка (але з оригіналу). Покладатися навіть на найліпші видання не можна, бо, як показали рецензії на добрі наукові видання, навіть в них знаходяться невільні помилки, часом досить численні (пор., напр., рецензію Н. Каринського на працю В. Щепкина про Савину Книгу або рецензії на Хрестоматію Вондрака 1925 року).

8. Друкуючи пам'ятку, варто додержуватися рядків її; коли з якихсь причин того не робиться, обов'язково зазначити рискою / кінець рядка; це важно з погляду палеографічного й лінгвістичного, бо в кінці

рядка писарі дуже часто відступають від загально прийнятих правил.

Оце ті вимоги, які сьогодні ставимо науковій Хрестоматії старо-слов'янської мови, як ставимо їх і виданням самих пам'яток. Крім цього, зроблю ще такі зауваження.

1. Принято глаголицький текст передавати кирилицею, бо вона більше знана; для наукових цілей не була б тут зайвою і транскрипція латинкою, тільки вона не зовсім відповідна для цієї ціли[1]. Правила транскрипції глаголицьких текстів на кирилицю закріпив і росповсюдив Ягіч в своїм виданні Зографської Євангелії в 1879 р. Ягіч запровадив глаголицьке ⍙ скрізь передавати через ѣ, напр. ѣко, що трудно вважати за добре. Замість її Ягіч запровадив нову літеру *і*, що теж не було вдачним (див. про це вище ст. 214-216). Форми друкарської глаголиці запровадив Шафарик, взявши за зразок письмо Ассеманієвої Євангелії (див. далі на ст. 398 зразок цього шрифту).

2. В деяких Хрестоматіях, особливо до Євангельських текстів, часом приводяться варіянти з інших подібних текстів; звичайно ці варіянти більше потрібні не для лінгвістичного вивчення, а для вивчення самого тексту.

3. Як при виданні цілих текстів, так і при виданні уривків з них принято подавати й грецький чи латинський оригінали, коли це пам'ятка перекладна; звичайно, це має значіння головно для вивчення самого тексту, і тільки побічно—для лінгвістичних цілей.

4. При Хрестоматіях часто подається старо-слов'янський словник; безумовно потрібна річ, але ліпше додавати словника не тільки для поданих уривків, але як самостійне ціле, як то зробив, скажемо, Вондрак.

5. Лише за останній час в Хрестоматіях стали давати трохи більше відомостей про самі пам'ятки, бо часто тут обмежуються двома-п'ятьма рядками. Але коли хочемо заохотити читача чи студента до самої пам'ятки, треба його познайомити з нею більш-менш докладно; без цього пропадає для них та величезна

---

[1] Пор. ще думку Лося в „Slavia" 1922 р. т I ст. 410.

праця й методологічний досвід словістів, які зроблено за останні сто років на надзвичайно цікавому полі вивчення старо-слов'янських пам'яток.

Коротенько спинюся тепер на тих збірках уривків старо-слов'янської мови, які ми мали й маємо за останнє століття.

Збірки зразків церковно-слов'янської мови роспочалися у слов'янських народів досить рано,—роспочав їх чи не першим відомий російський історик літератури Н. І. Греч; це були його „Образцы Славянскаго и Русскаго языковъ разныхъ временъ", тільки вийшли вони не окремим виданням, але в додатку до його „Опытъ краткой исторіи Русской литературы" ст. 349-383, 1822 р. Першим, хто випустив ц.-сл. хрестоматію окремим виданням, був Ів. С. Пенинський; його „Славянская христоматія или избранныя мѣста изъ произведеній древняго отечественнаго нарѣчія", Спб. 1828 р., з примітками та словником, користалася великим успіхом і широко вживалася по середніх школах, чому мала багато видань; так, в 1840 р. вийшло 5-те дуже перероблене видання, VII+427 ст.; а в 1859 р. було вже 7-е видання її під зміненою назвою: Славянская хрестоматія или памятники отечественной письменности отъ XI-го до XVII-го вѣка, XI+223 ст. Користалася успіхом також подібна праця А. Д. Галахова: Историческая хрестоматія Церковно-Славянскаго и Русскаго языка, т. I, М. 1848 р. LXI+591 ст., мала 4 виданні. Усі ці хрестоматії ще не ставили собі головним завданням вивчення мови,—вони подавали зразки для історії літератури.

Такого самого характеру були й ті хрестоматії, що стали появлятися у інших слов'янських народів. Так, Pavel Josef Šafařík в 1853 р. випустив в Празі дуже цінну книжку: Památky hlaholského písemnictví, LX+100 ст. Хрестоматія починається надзвичайно цінним вступом—науковим трактатом про походження глаголиці та про глаголицьку літературу, а на ст. 43-54 дано уривки з таких глаголицьких пам'яток X-XI віків: Ассем. Єв. ст. 43-47, Мар. Єв. 47-50, з тої ж Єванг. листки А. Михановича 50-52 і

Уривки Клоца 52-54. Глаголицький шрифт, якого тут ужито, став надалі зразком для друкарського глаголицького шрифту взагалі; його форми взято головно з Ассеманієвої Євангелії. Ось знимок з цього шрифту, з ст. 47:

MARC IV, 3–9.

Ѯэ, ѕѡѕѣѡ ѯѧѯєѕ ѯѧ+ѡѳ. ҂ ҉ѕѳ҂ѯѡѳ, ɜѯѣ+ ѯѧ+ѠɜѤ, ɜѡ+ ҂+ѣɜє ҂+ ҂ɔєѡѕ, ҂ ҂ьѕѣɜє ҂ѡѕ҂ѵє, ѕ ҂ɜѣɜ҉+Ѡє ѧ. + ѣьѯѯѯɜѯ ҂+ѣѡ ҂+ ›+–
ѯѯɜ҂ѳ҂ѧѯѯѳ, ҂ѣɜѣѡ ҂ɜѕѯѯѧ ѡɜѯѯѣє ѯѳ҂ɜѯѯѳ҂; ҂ +҉ѳѳ ҂ьɜѡє҉ѯɜ, ѡ+҂ɜ ҂ɜѕѯѯѧ+Ѡɜ ѯѣɜєѰѕ҂ѳ҂ ѡɜѯѯѳ҂ѳ҂ѳ. ѯѣѳ҂ѳѵѯ ѣɜ ѵ҂ѳѯѕѧѵѳѠѯ҂, ҂ьѕ–
ѯѵ҂ѡѣɜ; ҂ ѡ+҂ɜ ҂ɜѕѯѯѧѠɜ ›ɜьɜ҂ѕѧ, ѯѯѯѳѠɜ. ҂ ѣьѯѯѯɜѯ ҂+ѣѡ ѵ҂ѕ ѡьѳ҂ѕѧѕ; ҂ ѵ҂ѳѣѕѣѡ ѡьѳ҂ѕѧѯɜ, ѕ ҂ɜѣ+ѵ҂ѕ ɜ, ѕ ҂ѧɜѣ+ ҂ɜѣ+ѯѡѳ. ҂ ѣьѯѯ–
ѯɜѯ ҂+ѣѳ ҂+ ѡɜѯѯѕ ѣɔ҉ьѧ, ҂ ҂ьѕ҂ѧɜѣѳ ɜѡɜ ѡьѕѣѡɜѯєѡѳ, ɜѡɜ ·ѯ·,
ɜѡɜ ɜѳѡɔ. ҂ ѧѣ+ѧɜѣ+Ѡɜ: ҂ѯѯѧɜєѕ ɜѠѠѕ ѯѣѳ҂ѵѠѧѧѡѳ, ѣ+ ѯѣѳ҂ѵѠѕѡѡѳ!

По такому саме зразку склав свою глаголицьку хрестоматію й далматинський учений знавець глаголиці о. проф. Ivan Berčić (1824-1870); це була його „Chrestomathia linguae Veteroslovenicae charactere glagolitico e codicibus, codicum fragmentis et libris impressis, що вийшла в Празі в 1859 р. XXIV+ 162 ст. В I ч. на ст. 3-50 вміщено уривок з Міссала 1741 р. та Бревіярія 1791 р.; на ст. 55-162 подано уривок з 34 рукописів з XI віку зачинаючи, та з 21 стародрукованої книги[1]. Пізніше, в 1864 р. вийшла цього ж автора „Čitanka staroslovenskoga jezika", Прага, 1864 р. Літературні цілі переслідує й книжка Я. Головацького: Хрестоматія Церковно-Словенская и Древно-Русская въ пользу Учениковъ Высшои Гумназіи въ Цѣс. Кор. Австрійской державѣ. Відень, 1854 р., 358 ст.; на ст. 1-53 дано уривки з ст.-сл. пам'яток XI-го віку[2]. У цей же час вийшла перша хрестоматія, призначена виключно вивченню старослов'янської мови, – це „Chrestomathia palaeo-slovenica" 1854 р. Фр. Міклошича.

Усі ці хрестоматії перевищила багатством матеріяла та науковістю приміток відома праця Ѳ. Буслаева: Историческая Христоматія церковно-славян-

[1] Див. рец. в „Извѣстія" 1859 р. т. VIII ст. 59-60.
[2] Рец. в „Извѣстія" 1854 р. т. III ст. 359-362.

скаго и древно-русскаго языковъ, Москва, 1861 р., ст. 1632+VIII. Правда, для вивчення старо-слов'янської мови ця багата хрестоматія дає ще мало, бо тут маємо уривки тільки з таких пам'яток: 1. Остромирова Євангелія ст. 1-30. 2. Євгенів Псавтир 30-34. 3. Збірник Святослава 1073 р. 261-288. 4. Збірник Святослава 1076 р. 289-305. 5. Супрасльський Рукопис 305-316. 6. Життя св. Кондрата 317-320. 7. Слова Григорія Богослова 321-332. При кінці кожної пам'ятки подано докладні лінгвістичні пояснення. Видано уривки дуже старанно, №№ 2.3.4.6 з самих оригіналів, а № 1.5.7 з ліпших тодішніх видань. Глаголицькі пам'ятки Буслаїв оминув зовсім [1].

Із східно-слов'янських учених над вивченням старо-слов'янських пам'яток найбільше попрацював І. Срезневський, який дав три великі збірники цих пам'яток: 1. Древніе глаголическіе памятники, 1866 р. 2. Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1868 р. і 3. Свѣдѣнія и замѣтки, 1867-1881 р. (повні заголовки книжок див. вище на ст. 14 і 16; уміщені тут пам'ятки див. в літературі окремих пам'яток). Це були надзвичайно цінні збірники, в яких малі пам'ятки передруковані повністю, а з великих дано більші уривки; ці видання дуже полегчували справу вивчення пам'яток XI-го віку, бо давали всі необхідні про них відомості, а то й самі пам'ятки в цілім змісті. Сьогодні ці збірники не задовольняють нас, бо Срезневський часом не ставив собі завданням дати найвірніщий текст, в його виданнях не мало ріжних недокладностей, а тому покладатися на ці видання при наукових працях тепер уже не можна.

Кращою шкільною хрестоматією, призначеною для вивчення спеціяльно старо-слов'янської мови, була праця В. Ягіча: Specimina linguae palaeoslovenicae, edidit V. Jagić. Образцы языка церковно-славянскаго по древнѣйшимъ памятникамъ глаголической и кирилловской письменности. Спб. 1882 р. 148 ст. [2]

---

[1] Рец. в „Извѣстія" 1861 р. т. X ст. 55-56.

[2] Рец. А. Соболевського в „ЖМНПр" 1883 р. ч. 228 ст. 333-336; A. Brückner в „Archiv" 1882 р. т. VI ст. 598-599.

Зміст Хрестоматії такий: на ст. 1-2 подано азбуку глаголицьку й кирилівську з зазначенням цифрового значіння буков. Усі пам'ятки поділено на дві групі: I. Глаголическіе памятники 3-33 і II. Кирилловскіе памятники 35-66. Глаголицькі уривки (Євангелія Зографська 5-9, Маріінська 9-13, Ассеманова 13-17, Уривки Клоца 18-26, Македонський Лист 27-29, Синайський Требник 29-30, Київські Уривки 30-33) подано глаголицею без кирилівської транскрипції; до Євангелій додано варіянти. З кирилівських пам'яток тут уміщено: Євангелія Сави 37-48, Листок Ундольського 48-29, Купріянові Уривки 50-51, Слуцький Псавтир 52-56, Минея Супрасльська 57-63 та Уривок Хиландарський 64-66. По цьому дано „Приложенія" ст. 67-111, а саме: Образцы правописанія русскаго: Євангелія Остромирова 69-73, Турівські Листки 73-76, Євгеніїв Псавтир 76-78, Збірник Святослава 1073 р. 78-83, Успінський Збірник XII в. 83-93; Образцы правописанія сербскаго: Євангелія Симеонова 94-96, Кормча 1262 р. 96-101, Збірник Михановича 102-111. В кінці Словник до поданих текстів ст. 113-147 з поясненням грецьким та латинським. Для свого часу Хрестоматія Ягіча відіграла дуже корисну ролю і її вживано аж до недавнього часу; пам'ятки видрукувано дуже старанно, з найменшим числом помилок; шкода тільки, що Ягіч розмір уривка не пристосував пропорційно до його значіння. В теперішній час ця Хрестоматія не задовольняє всіх наукових вимог, найперше через те, що Ягіч для своєї Хрестоматії взяв матеріял не з самих оригіналів, але переважно з тодішніх друкованих видань. Він не додержувався знаків надрядкових, напр. в Київських Листках зовсім їх не подав; пороскривав титла; дав сучасну інтерпункцію. Вадою Хрестоматії треба рахувати й брак кирилівської транскрипції при глаголицьких уривках та відсутність будь яких знимків. Замітки про окремі пам'ятки подав Ягіч лише де-не-де. Такого важливого пам'ятника старо-слов'янської мови, як Остромирова Євангелія, Ягіч не допускає до канону старо-слов'янських пам'яток і уривки з нього подає лише в додатках, як зразок „русскаго правописанія".

Texte, які подав A. Leskien при своїй праці: Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache, 1886 р. вид. 2-е, 1898 р. вид. 3-тє, ст. 159-248, мають уривки з пам'яток: Євангелія Зографська 161-192, Марінська 193-198, Ассеманієва 199-205, Синайський Псавтир 206-212, Синайський Євхологіон 213-218, Клоців Збірник 219-223, Супрасльська Минея 224-244 і Євангелія Сави 245-248. З глаголицьких пам'яток тільки Єв. Ассеманієву подано глаголицею, все інше кирилицею. В кінці кожного уривка подано лінгвістичні замітки, але дуже скупі. До уривків з Клоцового Збірника та Минеї Супрасльської дано грецький текст. В кінці на ст. 249-334 добрий старослов'янсько-німецький словник. Як бачимо, текстів подано занадто мало і переважно глаголицькі; Остромирову Євангелію до канону не допущено. Про самі пам'ятки відомості зовсім малі (в граматиці, ст. III-IV). Титла скрізь роскрито, діакритичних знаків дуже мало, а в деяких уривках і зовсім нема.

Образцы древняго церковнославянскаго языка по глаголическимъ и кирилловскимъ памятникамъ. Литографировано съ разрѣшенія Совѣта Варшавскаго Университета подъ редакціей проф. Е. Карскаго. Варшава. 189⁷/₈. Подано тут пам'ятки глаголицькі ст. 3-39 та кирилівські 29-80; ці останні поділено так: „Памятники кирилловскіе“ — тут старші пам'ятки, а потім дано „ізвесды“, а саме: Кирилловскіе памятники русскаго извода, болгарскаго і сербскаго. Усі пам'ятки подано з друкованих видань без всяких пояснень до них. Глаголицькі пам'ятники дано лише в кирилівській транскрипції. Спроба проф. Є. Карського подати зразки старо-слов'янських пам'яток литографією (писано рукою) заслуговує повної уваги й наслідування, бо такий спосіб друку дає повну можливість зазначення всіх палеографічних рис пам'ятки, чого не можна зробити в жадному разу при допомозі звичайної друкарської техники. Багато уривків (чи може всі?) писано рукою самого проф. Є. Карського.

Dr. Erich Berneker: Slavische Chrestomathie mit Glossaren, Strassburg, 1902 р. Хрестоматія

Бернекера має матеріял для вивчення всіх слов'янських мов, разом з тим на ст. 3-28 подано старо-слов'янські уривки з 9 пам'яток під назвою: Altkirchenslavisch (Altburgarisch); тут маємо: 1. Євангелія Зографська, 2. Мар'їнська, 3. Ассеманієва, 4. Синайський Псавтир, 5. Требник, 6. Клоців Збірник, 7. Київські Фрагменти; з Кирилівських: 8. Минея Супрасльська і 9. Євангелія Сави. В кінці, на ст. 39-64 дано старо-слов'янсько-німецького Словника. Уривки коротенькі, з коротесенькими замітками до кожної пам'ятки. До Клоцового Збірника дано паралельний грецький текст, а до Київських Фрагментів — латинський. В Хрестоматії Бернекера знаходимо загально приняту класифікацію старо-слов'янських пам'яток; він їх ділить так: 1. Altkirchenslavisch (Altbulgarisch), і подає зазначені 9 уривків, 2. Bulgarisch Kirchenslavisch (Mittelbulgarisch), 3. Serbisch-Kirchenslavisch і 4. Russisch-Kirchenslavisch (подаються уривки з Остромирової Євангелії). Цей самий поділ знаходимо пізніще в Хрестоматії Вондрака 1910 р. Старо-слов'янські уривки не займають тут багато місця, бо Бернекер дає хрестоматію загально-слов'янську.

Николай Каринскій: Хрестоматія по древне-церковно-славянскому и русскому языкамъ. Часть первая. Древнѣйшіе памятники. Съ приложеніемъ словаря, 19 автотипичныхъ снимковъ съ древне-церковно-славянскихъ рукописей и двухъ таблицъ, содержащихъ снимки съ буквъ глаголическаго Зографскаго Евангелія и мелкаго почерка Остромирова Евангелія. Изданіе второе. Спб. 1911 р. XII+215 ст.+19 знимків з пам'яток. Видання І-е—1904 р. Зміст книжки такий: 1. Напис Самуїла ст. 1, 2. З Зограф. Єв. 2, 3. З Савиної Книги 10, 4. З Ассеманової Євангелії 17, 5. Листи Ундольського 25, 6. З Синайського Псавтиря 28, 7. З Синайського Требника 33, 8. Хиландарські Листки 37, 9. З Супрасльського Рукопису 43, 10. З Клоцового Збірника 55, 11. З Мар'їнської Євангелії 68, 12. Київські Листки 77, 13. З Остромирової Євангелії 86, 14. Паралельний текст Матв. XXVI 26-47 з Євангелій Зогр., Сави, Остром. і Мар. 98, 15. Азбучна Молитва Костянтина Болгарського 104, 16. По-

хвала царю Симеону 1073 р. 106, 17. Купріянівські Листки 107, 18. З нотного Кондакаря XII в. 109, 19. Порфір'івський Лист 111, 20. З Буслаївського Стихираря 112, 21. З Турівської Євангелії 114, 22. З XIII Слів Григорія Богослова XI в. 118, 23. Зо Збірника Святослава 1073 р. 125, 24. Із Збірника Святослава 1076 р., 25. З служебних Миней 1095-1097 р. 149, 26. З Вуканової Євангелії 156, 27. З Мирославової Євангелії 163, 28. Із Сліпченського Апостола 170, 29. Із Погодинського Псавтиря 178, 30. Із Збірника 1348 р., сказаніє Хороброго про письмена 184, 31. Життя св. Мефодія з Успінського Збірника XII в. 188. Словник 199-215 з російськими та грецькими поясненнями. Хрестоматія Каринського найповніща й найцінніща із усіх відомих хрестоматій. Більшість уривків автор подав з оригіналів, а саме №№ 2.3.5.7.9.11-15.17-20.22. 24.26.28-30, всього 19 уривків; з фотографічних знимків подано 9 уривків, №№ 1.4.6.8.12.16.21.23.27, і тільки №№ 10.25.31 подано з найліпших видань. Про кожний пам'ятник на початку подано коротенькі відомості, а до тексту скрізь дається цінні палеографічні пояснення. До №№ 8-10.22-24 додано грецький паралельний текст, а до № 12—латинський. Надрядкові значки подано в можливій точності. З мінусів цеї праці зазначу несистематичність в клясифікації поданих уривків, чи скоріще — відсутність всякої класифікації,—уривки йдуть один за одним без жадної системи. До мінусів книжки, яко підручника, відношу й те, що знимки подано не з ріжних пам'яток, а лише з п'ятьох: 4 з Порфір'івських Листів, 12 з Зографської Євангелії і тільки по одному на Супрасльський Рукопис та Остромирову Євангелію; № 17 ліпше б умістити в якімсь іншим виданні. Отже автор зовсім не додержав тої цілі, для якої додав ці знимки,— «чтобы дать возможность учащимся ознакомиться съ палеографическимъ характеромъ древне-церковно-славянскихъ кирилловскихъ (лише 2 знимки) и глаголическихъ рукописей» [1].

---

[1] Див. замітку Н. К. Грунського в „Сборникъ“ 1907 р. т. 83 № 3 ст. 8.

Проф. Н. К. Грунскій: Древне-церковно-славянскіе тексты. Пособіе при практическихъ занятіяхъ, ст. 1-37, „Ученыя Записки Юрьевскаго Университета“, Юр'ів, 1910 р. кн. 9 ст. 1-37. Тут подано: 1. Київські Глаголицькі Листки (повністю), 2. Пражські Уривки, 3. Євангелія Охридська, 4. Зографська, 5. Савина Книга, 6. Клоців Збірник, 7. Марінська Євангелія, 8. Супрасльський Рукопис. 9. Синайський Псавтир і 10. Фрейзингенські Уривки. Ніяких пояснень; значки надрядкові єсть, поскільки дозволяли друкарські засоби. В 2-м виданні праці автора: Лекції по древне-церковно-славянскому языку, Юр'ів, 1914 р. на кінці книжки подано: „Снимки съ др.-ц.-славян. памятниковъ и объяснит. тексты“. На початку дається таблиця глаголиці й кирилиці, потім таблиці Біляєва та Ягіча про повстання глаголиці, а далі йдуть знимки з старо-слов'янських пам'яток: 1. Київські Листки (цілі, 7 знимків), 2. Євангелія Зографська (лл. 224б. 225.133б.134), 3. л. 10а Клоц. Збірника, 4. л. 149б Ассем. Єв., 5. л. 17б Синайського Требника, 6. л. 31 Синайського Псавтиря, 7. Марінська Євангелія, 8. Пражські Уривки, 9. Саввина Книга (лл. 142.74.74б), 10. Хиландарські Листки, 11. л. 239б. Остромирової Євангелії, 12. Листки Ундольського, 13. Супрасльський Рукопис і 14. Фрейзингенські Уривки (всі) і др. По знимках йдуть: „Объяснит. тексты“, де дано: 1. Київські Глаголицькі Листки (цілі) і в уривках: 2. Євангелія Зографська, 3. Клоців Збірник, 4. Євангелія Марінська і 5. Фрейзингенські Уривки (цілі). Знимки видано не добре.

V. Vondrák: Kirchenslavische Chrestomathie, Göttingen, 1910 р. IV+232 ст. Повнотою поданих уривків та науковою їх обробленністю Хрестоматія Вондрака не менше цінна, як і Хрестоматія Каринського. Напочатку передмова, вступ та таблиця азбук глаголицької болгарської й хорватської та кирилицької з їх числовим значінням та вимовою. Самих уривків подано багатенько, при чому їх поділено так: А. Старо-церковно-слов'янські, а. глаголицькі: Євангелії Зографська, Марінська, Асеманова, Охридська, Синайський Псавтир, Синайський Требник, Клоців Збір-

ник, Македонський Лист і Київські Уривки; усі ці уривки видрукувано глаголицею ст. 15-16; із цих же пам'яток (крім Євангелії Охридської й Македонського Листка) на ст. 16-72 подано уривки і в кирилівській транскрипції; в. кирилівські: Савина Книга, Супрасльський Кодекс, Фрагменти Ундольського, Листки Хиландарські і Псавтир Слуцький. В. Болгарсько-церковно-слов'янські, а. глаголицькі в кирилівській транскрипції ст. 112-115, в. кирилівські. Д. Руcько-церковно-слов'янські: Євангелія Остромирова, Турівська, Архангельська, Мстиславова, Галицька, Добрилова, Реймська і др. ст. 136-176. Е. Чесько-церковно-слов'янські: Пражські Листки 177-178. На ст. 179-229 докладний старо-слов'янсько-німецький словник, який охоплює не тільки поданий в уривках матеріял, але взагалі словник до Євангельського тексту. Перед кожною пам'яткою коротенькі відомості про неї з найважнішою літературою. При багатьох текстах, особливо євангельських, дано варіянти та різні пояснення. Із усіх існуючих хрестоматій, Хрестоматія Вондрака, як і подібна книжка Каринського, подає найбільше матеріялу, поданого зовсім науково. Але науковою класифікацією поданого матеріялу праця Вондрака значно перевищує книжку Каринського. Великий і докладний словник (51 сторінка петиту в три стовпці) дає змогу розуміти не тільки подані уривки, але взагалі ц.-сл. тексти. До мінусів книжки треба віднести відсутність знимків з текстів, що не дає можности читачеві познайомитися з правдивим станом правописним та палеографічним тої чи іншої пам'ятки. Хибою видання уважаю також уживання титли одної форми в цілій книзі, — в формі простої лінії ¯, бо ж такої форми пам'ятки майже не знають.

Вондрак (за Бернекером) попильнував росподілити пам'ятки вже в певній системі, хоч, правда, з його росподілом погодитися трудно. Так, Вондрак відніс до першої групи—Altkirchenslavisch — усі пам'ятки старо-слов'янського канону, розбивши їх лише на дві традиційні групи: пам'ятки глаголицькі та кирилівські. З цього канону він рішуче викинув усі пам'ятки східно-слов'янських редакцій XI-го віку. І ли-

ше пам'ятки з XII-го віку починаючи Вондрак поділив на редакції середньо-болгарську, сербо-хорватську, руську та чеську, при чому до редакції руської відніс навіть пам'ятки XI-го віку (напр.: Остромирова Євангелія і др.), а до чеської—Пражські Листки, тоді як ці останні дві редакції ліпше б було віднести до канона старо-слов'янських пам'яток, поділивши вже його на територіяльні редакції.

Заслуговує повної уваги спроба Вондрака наблизити принятий друкований шрифт глаголиці до тих форм, які дають нам рукописні пам'ятки, бо ж ріжниця тут дуже помітна. Кидається в вічі, що письмо рукописів глаг. легче читається, як письмо друковане. Ось через це Вондрак і дав трохи іншу форму для глаголицьких буков *і*, *л*, *т*, *х*, *ъ*, *ь*, наблизивши їх до найстаршої форми буков Київських Фрагментів. Правда, треба тільки не забувати, що глаголицькі пам'ятки всі мають більш-менш ріжну форму буков, а тому жадний друк не передасть нам точно форми буков пам'ятки.

Рецензії. G a u t h i o t, „Bulletin de la Société de linguistique de Paris, 1911 p. т. XVII ст. 123-125.—P á t a, „Časopis pro moderni filologii", 1911 p., т. I ст. 46-52. — M. Z. P r z e g o n i a K r y ń s k i, „Prace Filologiczne" 1916 p. т. VIII ст. 329-334.—E. B ö h m e, „Literarisches Centrallblat" т. LXII ст. 372-373.—Е. К(а р с к і й), „РФВ" 1911 р. т. 65 ст. 270-271.—П. Л а в р о в ъ, „Извѣстія" 1911 р. т. 16 кн. 2 ст. 345-349.—Див. ще „Roczn. Slawistyczny" V ст. 280 № 130, VII ст. 214 № 178.

Проф. С. М. К у л ь б а к и н: Тексты, яко III частина праці: «Древне-церковно-славянскій языкъ», Харків, 1911 р., ст. 6+L. Тут подано уривки з 1. Київського Міссала I-IV, 2. Євангелії Зографської V-VIII, 3. Марінської IX-XIII, 4. Ассеманієвої XIV-XVIII, 5. Збірника гр. Клоца XIX-XXI, 6. Синайського Псавтира XXII-XXV, 7. Требника XXVI-XXIX, 8. Супрасльської Євангелії XXXVII-XXXIX, 11. Хиландарських Листків X-XLI, 12. Уривків Ундольського XLII і 13. Пражських Уривків XLIII. В кінці коротенький старослов'янський Словник з російським перекладом, ст. XLV-L. Уривки з глаголицьких пам'яток подано тільки кирилицею. Діякритичні знаки додержано в міру можности. Уривки подано з ліпших видань, це

№№ 3.5.8.9.11.12.13, або з фотографічних знимків №№ 1.4-7 чи з самого рукописного оригіналу, № 2 і 10. В текстах додержано титла, але їх скрізь пояснено долі, що я не вважаю за зручне, бо саме це заняло в книжці дуже багато місця; чи не простіше було дати азбучний спис усіх скорочень? До Київського Міссалу подано текст латинський, а до Збірника Клоцового та до Хиландарських Листів—грецький.

А. П. Георгіевскій: Старославянскій языкъ. Тексты и палеографическія таблицы старославянскаго языка. Приложеніе къ «Ученыя Записки историческо-филологическаго факультета государственнаго Дальневосточнаго Университета", т. II в. I, Владивосток, 1920 р., 41 ст. Знаю цю працю тільки з рецензії J. K. в „Slavia" 1925 р. т. III ст. 180. Тут дано декільки знимків з старо-слов'янських пам'яток, а також їх кирилівську транскрипцію.

А. Крымскій: Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII вв., при його й Ол. Шахматова праці: „Нариси з історії української мови", Київ, 1924 р. Тут дано уривки з головніщих українських пам'яток: 1. Збірник 1073 р. ст. 142-146, 2. Збірник 1076 р. ст. 147-148 і 3. Казання Гр. Богослова ст. 148-149; на жаль з інших пам'яток уривків не дано; до текстів дано цінні примітки.

Dr. V. Vondrák: Církevněslovanská chrestomatie. V. Brně, 1925 р. ст. 303. Це друге видання, трохи перероблене, німецької Хрестоматії автора з 1910 р., — поширений вступ, поширено замітки до окремих пам'яток, додано деякі середньо-болгарські тексти; доповнено й Словника. Цікаво, що автор, незадоволений зо свого колишнього поділу, дає нову класифікацію пам'яток, а саме: найдавніщі пам'ятки зве вже не altbulgarisch, але „cyrillomethodějský"; всі інші пам'ятки—pomethodějský—ділить так, як і в виданні 1910 р. Ще в першім виданні Вондрак пильнував наблизити форму друкованих глаголицьких буков до форми рукописних пам'яток, а власне до найстаріщої форми Київських Глаголицьких Листків; в другім виданні цю спробу Вондрак продовжив, і дав нові форми для друкованих глаголицьких буков ⱑ, ⱄ, ⰸ, ⰾ,

ѧ, ѫ, ѿ, ѣ, ѣ̀, ѣ́, ѣ̂ і др. Що до самих текстів, то критика вказала досить багато друкарських недоглядів та помилок. Див. рецензії: Jozef Kurz в „Listy Filologické“ 1926 р. т. 53 кн. I ст. 50-56; С. Кульбакинъ в „Slavia“ 1926 р. т. IV кн. 4 ст. 769-772.

Stanisław Słoński: Wybór tekstów staro-słowiańskich (starobułgarskich), «Lwowska Bibljoteka Sławistyczna» т. I, Львів, 1926 р. друкарня «Наукового Товариства ім. Шевченка»; VI+ 151 ст. По передмові подаються уривки з таких пам'яток: 1. Кодекс Зографський ст. 1-6. II. Марїінський 6-13, III. Сави 13-17. IV. Ассемані 17-19, V. Рівнобіжний текст з кодексів: Зографського, Маріїнського, Сави та Ассеманієвого, Єв. Іоана XVII 1-12, Іо XI 1-45 ст. 20-29, VI. Синайський Псавтир 30-34, VII. Син. Молитовник 35-39, VIII. Київські Фрагменти 40-47, IX. Фрагменти Клоца 48-52, X. Кодекс Супрасльський 52-78, XI. Рівнобіжний текст з Фрагментів Клоца та з Супрасльського Кодексу (Слово св. Єпифанія) 80-94. В кінці добрий докладний старо-слов'янсько-польський словник 95-149. Київські Фрагменти видано тут повністю, а №№ X-XI з текстом грецьким. Перед текстом знаходимо коротенькі, але змістовні відомості про пам'ятки з головнішою літературою. В Хрестоматії подано уривки лише з важніщих старо-слов'янських пам'яток; кидається в вічі відсутність Остромирової Євангелії. Уривки, які подає автор, взято з найліпших сучасних видань; шкода тільки, що до них не додано хоч трохи знимків; це особливо тому, що техничні умови друку не дали змоги авторові додержати усіх надрядкових значків. В Словнику автор зовсім не подає слів, що починаються на ѕ, а тому пише зѣло, звѣзда, звѣрь, змиа, тоді як ці слова аж до сьогодні пишуться з ѕ. Не можна вважати за добру рису й того, що в Словнику скрізь зам. рь, ль подано ръ, лъ. Рец. С. Кульбакина в „Slavia“ 1927 р. т. V кн. 4 ст. 782-784,—рецензент вказав коректурні недогляди й помилки в надрукованих текстах.

Prof. J. Ogijenko: Wzory pism cyrylickych X-XVII w.w. Seminarjum Paleografji cyrylickiej Studjum

Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego, Варшава, 1927 р. Тут подано знимки з кирилівською транскрипцією їх з таких старо-слов'янських пам'яток: 1. Київські Фрагменти, 2. Євангелія Зографська, 3. Напис Самуїла 993 р., 4. Євангелія Остромирова, 5. Збірник Святослава 1073 р., 6. Саввина Книга, 7. Супрасльський Рукопис, 8. Євангелія Архангельська 1092 р. і 9. Казання Григорія Богослова. Рецензії: Prof. Leon Białkowski, «Ziemia Lubelska» 1927 р. № 283 від 16.X.1927 р. Prof. Leon Białkowski, „Kurjer Poznański" № 595 від 30. XII. 1927 р. Prof. K. Chodynicki, «Ateneum Wileńskie» 1927 р. річн. IV кн. 2 ст. 225-227.

Е. Ф. Карский: Славянская кирилловская палеография, Спб. 1928 р. В кінці книжки, на ст. 323-331 подано кирилівські уривки: А. Древняя церковнославянская рецензия, а саме: 1. Супрасльський рукопис 323-326, 2. Саввина Книга 326-329, 3. Листки Ундольського 329-330, 4. Хиландарські Листки 330-321; 1-й та 4-й видрукувано зо знимків, а 2 і 3 з оригіналу; в кінці подано й знимки, див. №№ 1-4. По можливості додержано всі надрядкові значки.

Henryk Ułaszyn: Język starocerkiewnosłowiański, Lwów, 1928 р На ст. 101-121 вміщено уривки з Євангелій Зографської та Маріїнської, поділені на дві групи: teksty normalizowane i nienormalizowane. Для чого „нормалізувати" тексти, коли їх з таким правописом не існує? Вистарчить нормалізувати лише сам словник. Чому не „нормалізовано" значків діакритичних? (їх автор відкинув зовсім). Сама «нормалізація» не скрізь витримує критику. На ст. 122-149 словничок з польським перекладом слів, в якім багатенько різних недокладностей. Напр. подає аронь, благодѣть, варлаа, геона, норданъ, небесьскъ, фор(ъ)фира і т. п., і зовсім не дає ааронь, благодать, варавва, геєнна, нєрданъ, небесьнъ, порфира і т. п. Непослідовно даються форми: олътарь, фор(ъ)фира, норданъ і т. п.; дається кесарь, від нього прикметник кесаровъ, а кесаревъ нема. Пише ѣ в словах андрѣа (ніби лише це „нормалізована" форма для N¹), моисѣй (моисѣй, -ній зовсім нема), фарисѣй, але галилеа, нєрей і т. п. Дає форму кънига, тоді як ця

форма відома тільки з кінця XIV-го віку, давнина знає лише кънигъı. По л, н пише ѥ (чому?), але помъıшлєныѥ і т. п. Редуковане и зазначає через ъ: аблє, иродъıгада і т. п. Зазначає j півколом над н: мой, оубийца, окъıуай і т. п., тоді як це ознака значно пізніщих текстів. Дає тільки лакати, слова алкати нема. Слово гъıбѣль перекладено лише marnotrawstwo і т. п.

---

2. СЛОВНИКИ ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ.

Нарис церковно-слов'янської лексиографії.

I.

Старо-болгарська мова, що у всіх православних слов'ян стала мовою церкви, не була скрізь однаково зрозумілою,—для південних слов'ян вона була значно більше живою, ніж для слов'ян східних, для котрих вона вже в X віці мала багатенько незрозумілих слів. З бігом часу ця незрозумілість церковно-слов'янської мови—особливо у слов'ян східних—ставала все більшою, аж поки не дійшло до того, що частенько навіть менш освічене духовенство перестало розуміти її.

В XVI-м віці серед українського народу справа розуміння церковно-слов'янської мови стала більш актуальною, як у інших православних народів. Реформаційні ідеї, що досталися до Польщі, запанували також і серед українського народу і викликали тут, як і в других народів, літературу на живій народній мові. Повстав великий рух за введення живої української мови до церкви, результатом чого за самий тільки XVI-й вік появилося багато перекладів св. Письма на українську мову. У цей же час почали голосно скаржитись, що церковно-слов'янська мова застаріла, що загал народній її не розумів. Більше того, це відбилося навіть і на відношенні до самої Церкви: „Широкій и великославний языкъ Славенскій—скаржився найбільший мовознавець та богослов свого часу Пам-

во Беринда—трудности словъ до вырозумѣня темныхъ многіи в собѣ маєтъ, зачимъ и самаа церковъ россійская многим власним сыном своим в огиду приходит“ [1].

Усе це й спонукало українське духовенство реально боронити свою церковну мову, для чого в першу чергу треба було скласти якийсь підручний словник церковної мови для широкого загалу. Першого такого Словника й склав професор братських шкіл українець Лаврін Зизаній (Кукіль),—це був відомий його Лексис Сирѣчъ Рѣченїа Вкратцѣ събранны. И изъ словенскаго языка на простый Рускій Діалѣктъ Истолкованы, видрукуваний у Вильні в 1596 році. Словник маленький,—всього 34 листи, подано 1061 слово, головно з найчастіще вживаних; пояснення слів дано живою тогочасною українською мовою. Хоч „Лексис“ Зизанія призначався яко підручник для братських шкіл, але він скоро поширився серед читаючої людности та духовенства. Його навіть переписувано; так, при одному з примірників Острізької Біблії 1581 року знаходиться „Лексис съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто“ [2], який повстав на основі Словника Зизанія.

Але Словник Зизанія був занадто малим, пояснень давав дуже мало, а тому не міг задовольняти всіх потреб в зв'язку з підупалим знанням церковної мови,—потрібний був словник повніщий, з ліпшими поясненнями. Такий словник і дав відомий мовознавець свого часу Памво Беринда; це був Лексіконъ славенорѹсскій и именъ Тлъкованіе, що вийшов з друкарні Київо-Печерської Лаври в 1627 році 11 серпня. Це вже великий, добре уложений словник на 475 шпальт, має 4980 слів; пояснення церковно-слов'янських слів даються українською мовою. Ось цей словник П. Беринди на довгий час став останнім словом лексикографічної науки і зробився підручною книжкою для кожного, хто вчився церковно-слов'янської

---

[1] Передмова до Лексикона 1627 року.

[2] Його видрукував арх. Амфилохій в „Чтенія“, М. 1884 р. кн. II.

мови; в 1653 р. його передруковано в Кутеїнському манастирі. Словник тішився великою повагою і скоро поширився по всіх слов'янських землях[1], був перекладений навіть на румунську мову[2], багато раз переписувався; він між іншим став основою для «Синоніма Славенороссkая», — рукописного словника XVII віку, 185 л[3]. Поскільки Словник Беринди був поширений і високо цінився, вказує хоча б те, що навіть ще в 1815 р. проф. московського університету Р. Тимковський жалкував, що „сія прекрасная книга (Словник Беринди) такъ рано уже забыта у насъ. При всѣхъ своихъ недостаткахъ она драгоцѣнна для любителя Славянскаго языка, и во многихъ случаяхъ подаетъ ему единственную помощь". Тимковський бажав, щоби хто-небудь склав новий церковно-слов'янський словник або хоча б „дополнилъ и издалъ вновь лексиконъ Берынды"[4].

Реальні потреби своєрідного церковного життя викликали серед українського народу появу ще одного роду словників,—це церковно-слов'янські словники з польським поясненням. Перший такий словник видрукуваний був в Супраслі при книзі „Собраніе припадковъ" в 1722 році: Лεзиконъ Сирѣчь Словεсникъ Славѣнскій, имѣющъ в̀ себѣ Словεса пѣрвѣе Славѣнскїа лзв̑чныа, по семже Полскїа. Бл̑гопотрѣбный къ выразм̑нію Словεсъ славенскихъ, Обрѣтающихся въ книгахъ Цр̑ковныхъ. В передмові читаємо цікаве свідоцтво про велике пониження знання церковно-слов'янської мови серед самого духовенства: «Съ неисчетною болестію сердца и язвою оутробы неоудобъ исцѣлною изобрѣли (довідалися) искусителіе или εксаминаторове поставляємыхъ въ іерейство людей, яко сотный іерей єдва славенскій разумѣетъ языкъ, невѣдяй, что чтетъ въ Божествен-

---

[1] *Яцимирскій*: Описаніе южно-слав. и русск рукописей заграничныхъ библіотекъ, „Сборникъ" т. 98 ст. 489; *Погорѣловъ*: Сборники и лексиконы, ст. 99.

[2] Див. про це працю Чебана.

[3] Видав *П. Житецький* в додатку до „Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія", Київ, 1889 р.

[4] *С. Буличъ*: Очеркъ исторіи языкознанія в Россіи, Спб. 1904 р. ст. 955.

ной Службѣ». Цей словник поширився по західно-українських землях і був двічи передрукований в Почаєві під тею саме назвою в додатку до „Богословіа нравоучителная“ 1751 і 1756 р. Відомий навіть польсько-церковно-слов'янський словник: Лєѯнконъ снрѣчъ сннонимъ, нмѣющихъ къ себѣ словєса перѫкиє полскїа азъвчнїа потомже славєнєскїа, склав його проповідник іеромонах Варковицького (на Волині) бернардинського манастиря Зарудницький в 1745 році.

Про давні словники див. Іван Огієнко: Огляд українського язикознавства, „Записки НТШ“ у Львові т. 79, тут і вся потрібна література. Крім того: Іван Брик: Польсько-славянський словник Зарудницького, ib. т. 133. З. М. Веселовська: Мова „Лексікону“ Памви Беринди, „Записки іст.-філ. відділу“, Київ, 1927 р. т. XIII ст. 311-339. И. Ширскій: Очеркъ древнихъ славяно-русскихъ словарей, „Филолог. Записки“ 1869 р. кн. I ст. 1-16.—Б. Грінченко: Огляд української лексикографії, „Записки Наук. Тов. ім. Шевч.“, Львів, т. 66.

II.

Півтора віку панував Лексикон П. Беринди у всіх слов'янських народів, тішучись загальною заслуженою повагою і не маючи собі жадного конкурента. Знання церковно-слов'янської мови проте падало невпинно, а тому потреба в відповідному словнику все зростала та більшала. Але надалі провід в студіюванні церковно-слов'янської лексикографії виходить з рук українських учених,—бо Україна політично злилася з Росією,—і переходить до вчених російських, з якими пізніще досить поважно конкурує маленький слов'янський нарід, словінці, в особі свого великого вченого Міклошича.

Першу спробу поважного церковно-слов'янського словника в новий час дав протоієрей московської архангельської катедри П.А. Алексѣевъ (1727-1801),— це була його праця: „Церковный словарь, или истолкованіе реченій славенскихъ древнихъ, такожъ иноязычныхъ, безъ перевода положенныхъ въ св. Писаніи и въ древнихъ церковныхъ книгахъ“, в 5 частинах, 1773-1776 р. Це була велика праця — 80 друкованих аркушів, має 20,000 пояснених слів. Олексіїв

вибірав слова головно з Біблії, дав пояснення тільки малозрозумілих слів; тримався ще старого погляду на словник як на енциклопедію, і тому часом давав дуже широкі пояснення для таких слів, яким би й не місце в словнику. Словник Олексієва в свій час користався великою науковою повагою і був дуже поширеним, чому витримав аж 4 виданні: друге в 1794 р., третє в 1815-1816 р. (посмертне) і четверте в 1817-1819 рр.; останнє видання переробили й доповнили Д. і П. Соколови.

В 1784 р. вийшов «Краткой Словарь Славенской» іеродіякона Євгенія Болховитинова, 127+42 ст., але потреби в доброму словнику не задовольнив він; серед церковно-слов'янських слів тут поміщено навіть такі, як українські брудю, друкую і т. п.

У цей час береться й Петроградська Академія Наук за складання словника, що поставлено їй першим завданням. У той час ще не розрізняли російської мови від церковно-слов'янської, тому до академічного словника підбірали також і матеріял церковно-слов'янський; по 11 роках пильної праці нарешті появився „Словарь Академіи Россійской", 1789-1794 р., 6 частин; словник мав 43,257 слів, серед них дуже багато церковно-слов'янських, правда, спочатку не в азбучнім порядкові, а в вигляді таблиць; друге видання, доповнене (має вже 51,388 слів) появилося в 1806-1822 роках, вже в порядку азбучнім. Цим академічним словником покладеный був міцний грунт для всіх дальших лексикологічних праць. Це була перша зовсім наукова лексикографічна праця нового часу.

Менші словники, мало вдалі, написали в цей час: А. С. Шишковъ: „Опытъ славенскаго словаря" 1815-1819 рр., давав багато цитат з пам'яток. У цей же час вперше появляється словник і на заході,—це був Словник Йос. Добровського при його Institutiones 1822 року; словник не азбучний, але по коренях слів, на 158 стор. Цього словника Добровського добре переробив і упорядкував В. Копитар (вже з азбучним порядком) і під назвою „Vocabularium linguae slavorum" видав його в додатку до своєї праці: „Glagolita Clozianus" 1836 р. ст. 67-86. Словник А.

Петрова: Опытъ Словаря древнихъ славянскихъ словъ и рѣченій, М. 1831 р., більшого наукового значіння не мав.

Значним кроком вперед в церковно-слов'янській лексикографії був словник члена Петроградської Академії Наук Петра Соколова (1766-1836): Общій церковно-славяно-россійскій словарь или Собраніе реченій какъ отечественныхъ такъ и иностранныхъ, въ Церковно-Славянскомъ и Россійскомъ нарѣчіяхъ употребляемыхъ, каковы суть: названія Богословскія, Философскія, Математическія, къ Естественной Исторіи принадлежащія, Юридическія, Военныя, относящіяся до торговли, художествъ, ремеселъ и проч. По порученію Комитета Устройства Учебныхъ Заведеній составленное П.. С.... Спб., 1834 р., ч. I-II. Словник складений головно на підставі словників академічних, має більше 63,000 слів, серед них багато церковно-слов'янських. Але всі ці словники не мали ще на оці одного завдання і постійно змішували мову церковно-слов'янську з російською.

У цей час роспочинає свою цінну лексикографічну працю відомий словіст словінець Франц Міклошич (1813-1891), випускаючи в 1845 році звісну працю: Radices linguae slovenicae veteris dialecti, Липськ, 8°, VI+141 ст. Це був для свого часу надзвичайно корисний науковий словник, складений на основі давніх пам'яток, яко останнє слово науки. Словник оперував вже виключно з мовою церковно-слов'янською і мав на оці головно практичні потреби, але слова подає не в азбучнім порядку слів, що утруднює цю практичну ціль; пояснення слів даються грецькою й латинською мовою. Часто приводяться порівняння слов'янських слів зо словами мов індо-європейських, особливо з санскритом[1]. Треба сказати, що з цього часу й аж до наших днів провід в вивченні старо-слов'янської чи взагалі церковно-слов'янської лексикографії на заході, почасти й на сході, спочиває перева-

---

[1] Рецензії: П. Шафарика в „ČČM" 1845 р. ст. 505-508; И. Срезневскій в „Извѣстія" 1852 р. ст. 19-20.

но в руках Міклошича, бо його праці стають загально поширеними підручними книжками.

Але пальму первенства по складанню церковно-слов'янського Словника взяла таки знову Російська Академія Наук. В 1841 році заснований був Другий відділ (російської мови й літератури) Академії, і він відразу приступив до складання нового словника, який і вийшов в 1847 році під назвою: «Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка, составленный вторымъ отдѣленіемъ Имп. Академіи Наукъ», Спб., 4 томи. Це був величезний науковий здобуток,— словар мав 250 друкованих аркушів і більше 115000 слів, з них добра четвертина церковно-слов'янських, виписаних з багатьох давніх пам'яток. Редагував Словника головно А. Х. Востоков, а це вже само промовляло за його велику цінність. На довгий час цей академічний словник став правдивим останнім словом науки для цілого слов'янства.

Під впливом академічного словника перероблює свої Radices і Міклошич, і випускає в 1850 р. під новою назвою: Lexicon linguae Slovenicae veteris dialecti, Відень, 4°, XIV+204 ст. Це була праця, призначена тільки самій церковно-слов'янській мові, і в цім її цінність, тоді як академічний словник на $^3/_4$ був словником російським. Міклошич склав свою працю не на основі чужих словників, але головно по давніх джерелах, для чого опрацював 30 рукописів (з них 4 з XI віку, 1 з XII в., 1 з XIII в. і 8 з XIV в.) і 22 стародруки,—річ зовсім небуденна для того часу. До словника увійшло коло 16,000 слів, цеб-то більше, як в інших словниках. Слова подаються звичайно так, як вони знаходяться в оригіналі, цеб-то без зміни правопису. Для свого часу це була найцінніща підручна книга, що голосно підкреслив Срезневський: „Словарь г. Миклошича будетъ драгоцѣнною ручною книгой для всѣхъ, занимающихся Старославянскимъ языкомъ". Це твердження Срезневського стало пророчим, бо словник Міклошича—особливо в другім виданні—безконкуренційно запанував на всіх слов'янських землях яко необхідна підручна книга при всіх лексикографічних працях. З головніщих промахів пра-

ці можна підкреслити такі: цитати у Міклошича звичайно глухі, цеб-то не зазначається сторінки джерела, а це не дає змоги перевірити її. Джерела свої Міклошич використав тільки частинно, а не до кінця. На слова не подає прикладів. Слова пояснює грецьким і латинським словом, але дуже часто Міклошич подає цей переклад від себе, а не з порівняння з оригіналом, з якого перекладено церковно-слов'янський текст. При словах частенько нема ніяких цитат[1].

Патріярх східно-слов'янської філології, Ол. Востоков увесь час працював над складанням церковно-слов'янського словника; вже його Словник до Остромирової Євангелії при виданні 1843 року надовго став підручною книгою при вивченні старо-слов'янської мови. Працю над складанням церковно-слов'янського словника Востоков задумав так широко, що був би не закінчив її за свого життя, як то пізніще сталося з Срезневським; але приятелі, що добре знали стан зробленого і часто користувалися ним, уговорили Востокова випустити працю так, якою вона була на той час, і в р. 1858-м вийшов перший том її: „Словарь церковно-славянскаго языка", 255 ст.; другий том вийшов в 1861 р., 295 ст.[2]. Востоков перший поставився дуже поважно до питання про джерела для словника і спинився тільки на рукописах; для своєї книги він опрацював більше як 130 рукописів, з них 8 з XI-го віку, 10 з в. XII-го, 18 з в. XIII, 15 з в. XIV, 30 з в. XV, 30 з в. XVI, решта з віку XVII-го, при чому Востоков точно зазначає, звідки він бере те чи інше слово, чим словник його значно перевищує словник Міклошича. Поспішаючи закінчити словника, Востоков взяв дуже багато слів, яких йому бракувало в його матеріялах, з словника Міклo-

---

[1] Рецензія Срезневського та Востокова в „Извѣстія" 1852 р. т. I ст. 20-23. На жаль, автор і в 2-м виданні своєї праці не виправив цих хиб.

[2] Словник друкувався перше в „Матеріалы для словаря и грамматики".

шича. Востоков подав величезний матеріял і його словник був найцінніщим для свого часу[1].

У цей самий час не припиняв своєї дуже корисної лексикографічної праці й постійний щасливий конкурент східно-слов'янських словістів Франц Міклошич, увесь час збіраючи матеріяли для повного словника церковно-слов'янської мови. Міклошич робив так само, як і Востоков,—збірав матеріял з найріжніщих джерел XI-XVII віків, і нарешті в 1862-1865 р. праця показалася в світ під назвою: Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Відень, XXII+1171 ст. в два стовпці на кожній. Тут подано величезний матеріял з усіх церковно-слов'янських рецензій, використано все, що було на той час видрукуваним (в тім числі і словник Востокова) як з літератури духовної так і світської. Словник був значно повніщим від словника Востокова, а тому відразу став найпершою підручною книжкою при вивченні церковно-слов'янської мови і такою позостається аж до наших часів. На жаль тільки, в словнику позосталися всі ті недостатки, які були в 1-м виданні його 1850 р.; не мало глухих цитат (але вже дуже багато й повних зазначень) і їх нема змоги перевірити; багатьох пам'яток Міклошич таки не використав, а те, що використав, часом брав не з найліпших видань. Брак ширших пояснень та повної цитації постійно кидається в вічі. Під цим оглядом,—під оглядом методологічним та науковим— Словник Востокова безумовно був вищим від нового словника Міклошича. Критика постійно вказує, що між заголовком Міклошичевого словника — Lexicon palaeoslovenicum—та його змістом велика ріжниця, бо це головно словник з пам'яток XII-XVII віків, а не словник справді „старо-слов'янський". Це дійсно так, але я не погодився б з таким вузьким розумінням виразу „старо-слов'янський" в стосунку до словника, який у нас постійно намагаються запровадити. Справді, слов-

---

[1] Змістовну рецензію на цей словник дав І. Срезневський в „Ученыя Записки второго отдѣленія Имп. Академіи Наукъ" 1858 р. кн. IV ст. XXXI-XLIII; в першій частині цеї рецензії, ст. XIX-XXXI росповідається про словники до Востокова.

ник з пам'яток тільки XI-го віку, а до того тільки з пам'яток старо-болгарських, ніколи не дасть нам повного й правдивого образа старо-слов'янського словництва вже хоча б через саме те, що таких пам'яток маємо дуже мало; більшість старо-слов'янської літератури, що повстала в IX-XI віках, дійшла до нас в відписах головно XII-XV віків; при списуваннях змінявся правопис, але дуже мало зміняли словника. При такому стані справи лексикографічні старослов'янські праці дійсно мусять охоплювати джерела не тільки XI віку, але й віків дальших; справа тільки в тому, що для такої праці треба вибірати лише ті відписи, яких оригінали повстали ще в X-XI віках.

Шістьдесят літ користають вже всі словісти з Міклошичевого словника, яко з найкращої підручної книжки. Року 1922-го словника цього перевидано фотодруком, а це знову на десятки років зробить Lexicon Міклошича необхідною книжкою кожного словіста.

Ціле життя своє працював над складанням словника і другий стовп східно-слов'янських словістів—І. Срезневський, тільки працював він майже виключно нав джерелами східно-слов'янськими, бо мав замір дати словника давньо-руської мови; над збіранням потрібного матеріялу працював не тільки сам Срезневський, але й багато з його учнів. Ще в 1866 році почав був Срезневський друкувати свої матеріяли, але друк припинив, мильно переконавшися, ніби праця не скінчена: така праця ніколи не буває скінченою. На жаль, Срезневський не пішов слідами Міклошича та Востокова—дати бодай те, що зібрано, а про доповнення дбати в дальших виданнях,—а тому за життя свого він так і не переконався, що праця його скінчена. І тільки через десять років по смерті автора приступили до друку його справді грандіозної праці, яка почала виходити окремими випусками з 1890 р[1]. І друкувалася аж 22 роки; це були: „Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ", т. I 1893 р. IX+48 ст.+1420

[1] Рецензію на 1-й випуск див. в „ЖМНПр" 1890 р. ч. 271 ст. 424-425.

шпальт А-К; т. II 1902 р. 15 ст.+1802 шпальті, Л-П, і т. III 1909 р. 1684 шпальті, Р-СЪ. Доповнення 1912 р. 272 шпальті. Грандіозність пророблені праці показує вже сам покажчик використаних джерел, що має в I т. 48 ст., в II 15 ст. і в Доповненнях 13 ст., разом 76 ст. дрібного друку in f°. Хоч це словник давньоруської (східно-слов'янської) мови, проте в ньому знаходимо величезне число й слів церковно-слов'янських. І кожне слово подається тут в цілім реченні, часто з багатьох віків, так що постійно автор дає нам закінчену історію кожного слова; додаймо до цього, що в Словнику повно етимологічних вказівок; при кожнім реченні найповніща цитата, звідки його взято. Усе це робить Словник Срезневського в розумінні методологічним та науковим без порівняння вищим і цінніщим від словника Міклошича. На довгі десятки літ „Матеріалы" Срезневського позостануться працею безконкуренційною. Лише великі розміри праці не дають їй змогу стати загально поширеною підручною книжкою.

В 1899 році появився ще один словник, автором якого був А. В. Старчевскій: „Словарь древняго славянскаго языка, составленный по Остромирову Евангелію, Ф. Миклошичу, А. Х. Востокову и І. С. Кочетову", Спб., II+946 ст. in 8", видання А. С. Суворина; як пояснює автор в передмові, „словарь представляетъ сводъ всѣхъ словарей древне-русскаго и церковно-славянскаго языка, изданныхъ по настоящее время". З наукового погляду в словнику не все добре.

З мого коротенького огляду церковно-слов'янської лексикографії можна легко переконатися, що на сьогодняшній день ми не маємо такого словника, який цілком задовольняв би наші наукові й практичні потреби. Словник Міклошича, що й тепер найбільше поширений, вийшов в 1862-1865 р., цеб-то тоді, коли ще не було добрих видань окремих старо-слов'янських пам'яток XI-го віку, та й самих цих видань було тоді дуже мало; усе цінніще появилося пізніще, цеб-то, словник Міклошича базується не не найцінніщім матеріялі. Високоцінний словник Срезневського ставить собі інші цілі — дати словника східно-слов'янського,

чому пам'ятки давньо-болгарські були йому не цікаві. Ось через це справа видання такого словника старочи церковно-слов'янського, який охопив би увесь відомий нам матеріял і був би складений, як каже останнє слово науки, справа ця стала знову пекучою, бо словником Міклошича користаємся тільки з мусу. Усі останні роки свого життя славний словіст чеський В. Вондрак (1859-1925) працював над вивченням старо-слов'янських пам'яток, деякі з них дуже добре видав, написав про них глибокі досліди, в яких багато займався й лексикальними старо-слов'янськими питаннями. Вондрак готував нового, повного церковно-слов'янського словника, якого мав намір видати приблизно по тій методі, як видано „Матеріалы" Срезневського; понад 6,000 слів він вже був докладно приготовив; але смерть поклала кінець цій такій необхідній праці. Як довідуємося[1], Бернський університет ще в 1925 р. доручив проф. М. Вайнгарту закінчити працю Вондрака, який тепер і працює над старо-слов'янським словником. Крім цього, проф. Варшавського університету С. Слонський готує до друку старо-слов'янський словник по всіх старо-болгарських (і тих, що належать до „канону" ст.-слов'янського) пам'ятках X-XI віків. На мою думку, задовольнити всі вимоги сучасної наукової лексикографії одна особа не в стані: сучасний церковно-слов'янський словник, коли хоче бути збудованим бездоганно науковим методом, мусить бути працею збірною, лише при одній редакції. Розміри такого словника, судячи вже по словнику Срезневського, кажуть про те, що піднятися на таку працю може тільки матеріяльно сильна установа, найкраще—одна з слов'янських Академій Наук.

При лексикографічних працях часто потрібні нам т. зв. церковно-слов'янські симфонії чи конкорданції на св. Письмо. Із старших праць зазначу: Ан-

---

[1] Див. статтю: Miloš Weingart: O slovníku jazyka staroslověnského. Prolegomena, див. «Symbolis grammaticis in honorem Ioannis Rozwadowski, Краків, 1927 р., ст. 227-245, т. II.

тіохъ Кантемиръ: Симфонія на Псалмы, 1727 р. Ильинскій: Симфонія на Четвероевангеліе и Дѣянія, було три виддині в 1737, 1761 і 1821 рр. С. Богдановъ: Симфонія на посланія и Апокалипсисъ, видання 1737 і 1821 рр. Кн. Барятинская: Симфонія или Согласіе на Новый Завѣтъ, видання 1874 і 1882 рр. Єсть ще Симфонії на окремі книги Старого Завіту, але Симфонії на цілий Старий Завіт ще не маємо. Короткий слов'яно-грецький словник до Псавтиря дає В. Срезневський в праці: Древній славянскій переводъ Псалтыри, 1877 р. ч. II ст. 63-88. Усі ці праці тепер мало вживані, бо їх заступили новіщі видання Петра Гильтебрандта, а саме: Справочный и объяснительный Словарь къ Новому Завѣту[1], 1882-1885 р. XX+2446 ст. в дві шпальті кожна, і: Справочный и объяснительный Словарь къ Псалтыри, Спб. 1898 р. V+549 ст., при тім на ст. 451-549 вміщено греко-слов'янсько-латинський словник до Псавтиря. Словники Гильтебрандта дають повну можність розшукати в Новім Завіті чи в Псавтиру те або інше потрібне слово і цілком відповідають своїм завданням. Звичайно, Гильтебрандт подає слова в сучасній церковно слов'янський формі, а не в формі давній.

Про старо-слов'янські словнички при Хрестоматіях Ягіча 1882 р., Бернекера 1902 р., Каринського 1904 і 1911 р., Вондрака 1910 і 1925 р., Кульбакина 1911 р., Слонського 1926 р. і Улашина 1928 р. див. вище при описі цих Хрестоматій.

III.

Лексикографічні праці для вивчення окремих пам'яток X-XI віків ішли в нас разом з вивчевням цих пам'яток. Звичайно бувало так, що автор, який досліджував якусь пам'ятку, разом з тим давав і словник до цеї пам'ятки; нечасто бувало, що при цьому робився й докладний лексикальний аналіз, частіще ж

---

[1] Рец. Л. Ст. в „ЖМНПр“ 1882 р. ч. 224 ст. 151-158.

давався впрост голий покажчик слів. Окремих глибоких лексикальних праць, поза деякими дуже малими винятками, над пам'ятками X-XI віків ще не маємо.

Фрейзингенським Уривкам поталанило найбільше, бо дуже доброго словника до них склав ще Востоков в 1827 р.[1]; тут багато пояснень, часом дуже докладних (словника цього передруковано в «Филолог. Набл.» 1865 р. ст. 29-71). Вондрак в своїй праці 1896 р. про ФУ дав повного покажчика слів, з латинським їх перекладом, але без широких пояснень. Так само рано був складений і словник до Уривків Клоца, бо ще в 1836 р. при виданні В. Копитара; але повного наукового словника до Уривків Клоца дав тільки Вондрак при своїм виданні пам'ятки 1893 р. ст. 97-124, з грецьким або латинським перекладом слів, з зазначенням усіх форм слова. В 1883 р. при виданні Марїнської Євангелії на ст. 477-607 дав повного словника до пам'ятки В. Ягіч: тут усі без винятку слова з греко-латинським їх перекладом, скрізь зазначено місце слова в виданні (шкода, що не в пам'ятці); крім цього, на ст. 463-474 дано добрий аналіз лексикальний. Ця праця Ягіча стала зразковою в слов'янській лексикографії, бо на ній взоруються всі інші подібні словники. Напр., так само склав повного словника до Саввиної Книги проф. В. Щепкин при своїм виданні пам'ятки 1903 р. ст. 152-235, а також С. Север'янов до Синайського Псавтиря при виданні 1922 р., ст. 1-214 (179-392).

На жаль, зовсім ще не маємо повних словників до Зографської й Ассеманової Євангелії, Супрасльського Рукопису та до Синайського Требника, цеб-то до дуже важливих великих пам'яток XI-го віку.

Малим пам'яткам, Уривкам чи Листкам, поталанило без порівняння більше, як пам'яткам великим,— вони й досліджені глибше і всі мають добрі словники (виключаючи Слуцького Псавтиря, бо оригінал його загублений). Так, при виданні Хиландарських

---

[1] Повну назву праці, де видрукувано Словника, див. в літературі при відповідних пам'ятках.

Листків Кульбакина 1901 р. ст. 25-34 маємо повного словника; в праці Вондрака: O původu 1904 р. на ст. 94-104 дано повного словника до Київських Листків (на жаль, без перекладу хоча б латинського), а на ст. 105-110 до Листків Пражських (вже з грецьким поясненням). Є. Карський дав повного словника до Листків Ундольського при своїм виданні 1904 р. ст. 37-41, з грецьким перекладом слів. Г. А. Ільїнський видав три пам'ятки XI-го віку, і при кожнім виданні дав і повного словника: Македонського Кирилівського Листка в 1906 р. ст. 25-28, Македонського Глаголицького (Рильського) Листка 1909 р. ст. 25-30 і Охридські Листки 1915 р. ст. 26-31. При виданні Зографських Листків 1926 р. ст. 14-20 П. Лавров дав доброго словника часом з докладними поясненнями.

Зовсім в оплаканім стані знаходиться лексикографія східно-слов'янських пам'яток XI-го віку, переважаюча частина котрих, як ми бачили, належить до української редакції. Тут лексикальних праць надзвичайно мало[1]. Так, до Остромирової Євангелії дав словника ще А. Востоков при своїм виданні 1843 р. ст. 39-315, але словник цей зовсім не повний—бракує багатьох слів, а часом в словнику знаходимо не те, що в оригіналі. Така незмірно цінна для історії української мови пам'ятка, як Казання Григорія Богослова, не має ще порядного наукового видання, бо видання Будиловича 1875 р. має багато недокладностей; Будилович в своїй праці 1871 р. ст. 70-125 дав словника до пам'ятки, але слова росподілив по частинах мови, а не в порядку алфавита, а до того й самі слова подано в основній формі, а не так, як в оригіналі. Маємо також недокладного словника до Пандектів Антіоха в працях Архим. Амфилохія 1863 і 1880 р. І. Срезневський в своїх „Свѣдѣнія и замѣтки" № 83 в 1879 р.

---

[1] Може тепер Всеукраїнська Академія Наук подбає в першу чергу про наукові видання цих найдавніших пам'яток української мови та про їх докладне вивчення. Нехай ця моя праця стане до того щасливою пригадкою!

ст. 99-110 подав словника цікавіщих слів з Синайського Патерика, в порівнянні з грецьким оригіналом. Найбільше поталанило Чудівському Псавтиреві, бо його видавець В. Погорілов при виданні 1910 р. ст. 227-273 додав докладний грецько-слов'янський словник і крім того в тім же році окремою книжкою випустив повного словника до пам'ятки, III+245 ст., з відповідними грецькими словами до слів слов'янських. Коли до всього цього додамо, що в своїй статті з 1924 р. ст. 312-318 Каминський дав повного словничка до Купріянівських Листків, то це буде все, що маємо з лексикографії східно-слов'янських пам'яток XI-го віку.

Такі незмірно великої ціни пам'ятки, як Збірники 1073 та 1076 р. або Євангелія Архангельська, чи Минеї 1095-1097 рр. і багато інших—ніяких словників ще не мають.

---

3. ЗБІРНИКИ ЗНИМКІВ

з старо-слов'янських пам'яток X-XI віків.

Подаю тут спис видань, в котрих знаходимо різні знимки з давніх слов'янських рукописів. На жаль, ми ще не маємо якоїсь повної збірки знимків з усіх пам'яток X-XI-го віку,--моя збірка буде тільки першою спробою такого Альбому знимків з старо-слов'янських пам'яток; звичайно ж по всіх збірках знимків з пам'яток XI в. маємо дуже мало. Збірки знимків з одної якоїсь пам'ятки XI-го віку подано вище в літературі про ці пам'ятки[1].

1. А. Н. Оленинъ: Письмо къ гр. А. И. Мусину-Пушкину. О камнѣ Тмутороканскомъ. Спб. 1806 р. Єсть знимок зо Збірника 1076 р. (див. вище ст. 130).— 2. И. П. Сахаровъ: Славянорусскіе рукописи. Вип. I, Спб. 1839 р. 32 стор. — 3. М. П. Погодинъ:

[1] Подаю, звичайно, лише головніще. На жаль, деяких збірок не вдалося мені дістати для опису.

Образцы славянскаго древлеписанія, 1840-1841 р., два випуски, 44 знимки праці Тромонина.—4. Матеріалы для исторіи письменъ восточныхъ, греческихъ, римскихъ и славянскихъ. М. 1855 р. Тут знимки з 15 рукописів Моск. Синодальної бібліотеки, які зібрав Ф. Буслаїв, знимки дуже гарні (але кращі, як в оригіналі!).—5. Саввa, епископъ Можайскій: Палеографическіе снимки съ греческихъ и славянскихъ рукописей Московской Синодальной Библіотеки VI-XVII вѣка, М. 1863 р. Тут дано: лл. 129 і 263б Зб. 1073 р. табл. 20; в Доповненнях: л. 2, 127 і 1б Минеї 1096 р. табл. 2; лл. 44б, 89б і 171б Минеї 1097 р. табл. 3; л. 24б, 98 і 124 Кондакаря № 1206 табл. 4. Знимки виконані дуже добре (але вони ліпші від оригіналів!).—6. И. Срезневскій: Древніе памятники русскаго письма и языка, Спб. 1866 р., в додатку альбом знимків. Див. видання 2-е 1898 р.—7. В. Срезневскій: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. Тут добрі знимки з Євгенового Псавтиря табл. I, л. 1-й Чудівського Псавтиря т. II, л. 247 Толстовського Псавтиря т. III і звідти ж два уривки і азбука т. IV.—8. Вл. Стасовъ: Славянскій и восточный орнаментъ по рукописямъ древняго и новаго времени. Спб. 1887 р. Тут уміщено орнаменти (заставки, ініціяли, мініятюри) з таких рукописів X-XI віку: Савина Книга на л. 1, Супр. Рукоп. л. 1, Пандекти Антіоха л. 42, Збірник 1073 р. л. 42-43, Збірник 1076 р. л. 42, Остром. Єв. л. 50, Марін. Єв. л. 107, Зогр. Єв. л. 107, Асем. Єв. л. 107. 108, Євгеніїв Псавтир л. 108, Клоців Збірник л. 108, Синайський Пс. л. 108, Син. Тр. л. 108 і Пражські Уривки л. 108.—9. «Энциклопедическій Словарь» Брокгауза, 1897 р., півт. 44, в слові „Палеографія“ на окремім листі уривки по 5 рядків в нат. вел. із Остр. Єв. та Зб. 1073 р.—10. И. И. Срезневскій: Древніе памятники русскаго письма и языка X-XIV вѣковъ. Снимки съ памятниковъ. Видання друге, Спб. 1898 р. Тут маємо 13 уривків: л. 294 Остр. Єв. табл. 1, Запис на Тмуторок. камені т. 2, Зб. 1073 р. (4 уривки на 4 фігурі зодіяків) т. 2, Зб. 1076 р. (уривки лл. 102б, 118, 275б і 276) т. 3, Мінеї 1096 і 1097 р. т. 4,

Путятина Минея т. 5, Уривок з Життя Кондрата т. 6, уривок з Життя Текли т. 6, л. 238б Пандекта Антіоха т. 7. Дуже добре виконані знимки в натур. вел.; нема знимків з Казань Гр. Богослова, які були при 1-м вид. 1866 р.; всі інші знимки були й у виданні 1866 р. — 11. Е. Ѳ. Карскій: Очеркъ славянской кирилловской палеографіи, Варшава, 1901 р.; тут багато знимків, див. їх в „Образцы" 1912 р.—12. П. Н. Полевой: Исторія русской словесности, Спб. 1900 р. В томі І добрі знимки: Турів. Єв. ст. 42, ст. 1 Остромир. Єв. 48-49, мініатюра ап. Луки 52-53, Стихирар ст. 54-55, мініятюри із Зб. 1073 р. 160-161, Минея 1096 р. ст. 180. — 13. Н. П. Кондаковъ: Зооморфическіе инціалы греческихъ и глаголическихъ рукописей X-XI ст. в библіотекѣ Синайскаго монастыря, Спб. 1903 р., видання „ОЛДП" № 121. Тут на табл. VII і VIII вміщено 1 заставочку і 20 ініціялів з Синайського Требника, в фарбах.—14. Я. Б. Шницеръ: Иллюстрированная Всеобщая Исторія Письменъ, Спб. 1903 р. Тут маємо: лл. 2б і 3а Київ. Гл. Уривків ст. 200, Остр. Єв. ст. 210, Напис 993 р. ст. 217 і 219, знимки дуже добрі. - 15. А. И. Соболевскій: Новый Сборникъ палеографическихъ снимковъ съ русскихъ рукописей XI-XVIII в. Спб. 1906 р. На табл. 1 знимок з Арханг. Єв.—16. И. С. Бѣляевъ: Практическій курсъ изученія древней русской скорописи, М. 1097 р. На ст. 79 знимок з Зб. 1073 року.— 17. А. И. Соболевскій: Славяно-русская палеографія, вид. 2-е, Спб. 1908 р. В додатках: Арханг. Єв. табл. 1 і Казання Гр. Богослова табл. 2.—18. Н. Каринскій: Образцы глаголицы. 25 автотипическихъ снимковъ. Спб. 1908 р. Тут дуже добрі знимки: л. 224б Зогр. Єв. табл. 1, л. 225 Зогр. Єв. т. 2, л. 43б Зогр. Єв. т. 3, л. 141б Ассем. Єв. т. 4, лл. 64б-65 Син. Пс. т. 5, л. 10 Син. Требн. т. 7, 1 ст. Макед. Лист. т. 9, л. 10 Клоц. Збірн. т. 10, л. 78 Мар. Єв. т. 11, л. 1 Київ. Глаг. Листків т. 12. Знимки дуже добрі, нат. величини.—19. И. В. Ягичъ: Глаголическое письмо, Спб. 1911 р. Тут добрі знимки: Київ. Гл. Лист. табл. І № $1^а$ і $1^б$, Пражські Уривки т. І № $2^а$ і $2^б$, Клоц. Зб. т. ІІ № $3^а$ і $3^б$, Ассем. Єв.

т. II № 4, Зогр. Єв. т. II № 5ᵃ і III № 5⁶ 5ᵃ, Мар. Єв. т. III № 6ᵃ і 6⁶, Мак. Л. т. IV № 7, 1 ст. Київ. Гл. Л. т. V № 10, Син. Пс. т. VI № 11, Син. Тр. т. VI № 12ᵃ і 12⁶, Охридська Єв. т. VII № 13, вставні листки до Зогр. Єв. т. VII № 14, Abecenarium Bulgaricum т. VII № 16.—20. Н. Каринскій: Хрестоматія по древне-церковно-славянскому и русскому языкамъ, ч. I, вид. 2, Спб. 1911 р., в додатку дані добрі знимки з Порфир'ївських Листків (Син. Тр.) табл. 1-4. лл. 28-31б.153.153б.225.225б на табл. 5-16, Супр. Рук. т. 18 і л. 140 Остр. Єв., натур. величини.—21. Е. Ѳ. Карскій: Образцы Славянскаго Кирилловскаго Письма съ X по XVIII вѣкъ, вид. 3, Варшава, 1912 р. Тут маємо: Напис 993 р. ст. 3, л. 1а з Лист. Унд. ст. 4, л. 1б з Лист. Унд. ст. 5, Супр. Рук. ст. 6, Хил. Л. ст. 7, л. 50 Сав. Кн. ст. 8, Життя Кондрата ст. 9, л. 13в Остр. Єв. ст. 10, л. 294б ст. 11, л. 51 Зб. 1073 р. ст. 11, лл. 10г і 61а Збірн. 1073 р. ст. 12, л. 114б. Зб. 1076 р., л. 56б Минеї 1095 р. ст. 14, л. 79б Минеї 1096 р. ст. 14, ст. 8б Рейм. Єв. ст. 15, л. 53б і 54 Стихираря ст. 16, л. 24б Кондакаря № 1206 ст. 17. Частина знимків зменшена, частина в натур. величину. — 22. Палеографическіе снимки съ нѣкоторыхъ греческихъ, латинскихъ и славянскихъ рукописей Имп. Публичной Библіотеки, Спб. 1914 р. Дуже гарні знимки: Остр. Єв. табл. VIII, Зб. 1076 р. т. IX.—23. Н. К. Грунскій: Снимки съ др.-ц.-слав. памятниковъ, 1914 р. На жаль, знимки видрукувано на невідповіднім папері, чому вийшли вони не скрізь добре. Див. вище ст. 404. — 24. П. А. Лавровъ: Палеографическое обозрѣніе Кирилловскаго письма, Спб. 1915 р., див. „Энциклопедія Славянской Филологіи", вип. 4. Тут маємо знимки чи то цілих сторінок, чи частіше лише уривки з них: Зогр. Єв. (кирил. частина) ст.7. 73-79, Ассем. Єв. 10, Іверський акт 982 р. ст. 13, Супр. Рукоп. 15.33.34.35.37. 39.40 № 37. Напис 993 р. ст. 24, Сав. Кн. 30.31.32.—25. П. А. Лавровъ: Альбомъ снимковъ съ юго-славянскихъ рукописей болгарскаго и сербскаго письма, Спб. 1916 р. Тут дуже гарні знимки в натур. величину: л. 49б Сав. Кн. табл. 1, л. 34 Супр. Рук. т. 2,

л. 1 Хил. Л. т. 3, лл. 1б і 2 Л. Унд. т. 4, л. 2б Купріянів. Листків т. 5.—26. Б. Цоневъ: История на българский езикъ, т. I, София, 1919 р. Тут дано знимки: Київ. Гл. Л. ст. 142, Праж. Л. 144, Зогр. Єв. 166, Клоц. Зб. 169, Мар. Єв. 171, Син. Тр. 173, Син. Пс. 175, Асем. Єв. 177, Мак. Л. Гл. 179, Напис 993 р. 182.—27. В. Щепкинъ: Учебникъ русской палеографіи, М. 1920 р.; тут маємо: заставки й ініціяли Сав. Кн. ст. 52, ініціяли Синайського Требника ст. 52, Напис 993 р. 96.—28. Н. М. Каринский: Образцы письма древнейшего периода истории русской книги. 68 фототипических снимков с древне-русских памятников, преимущественно XI в., на 29 таблицах. Ленинград, 1925 р. Надзвичайно цінне видання in f°, бо всі знимки зроблено з оригіналів в натур. величину. Тут дано: лл. 2 228.22г.23а.19б.9б.127а.267г.153в. 140б.11а.141г.11б. Остр. Єв. на табл. 1-4; лл. 263в.г. 86а.38.38в.109а.62г.119г.122г Зб. 1073 р. т. 5-8; лл. 115б. 185.229.109.109б.110. 113б.102б. 65.260. 123.30. 120б Зб. 1076 р. т. 9-10; лл. 123.70.24б Арх. Єв. 1092 р. т. 11;. лл. 172.66 Минеї 1095 р. т. 12; лл. 34.110.1б Минеї 1096 р. т. 13.14; лл. 37б.171б Минеї 1097 р. т. 14; Купр. Листки т. 15; лл. 1.270б.8б.135 Наук Кирила Єрусал. т 16.17; лл. 1в.г.2а.б.8в.30в.г.212г.73в.310а.б. 212г Панд. Ант. т. 18-20; Життя Кондр. т. 21; лл. 22б.90б.21б Син. Пат. т. 22; л. 304 Казань Гр. Бог. т. 23; Пс. Бичкова т. 23; л. 79 Пс. Чудів. т. 24; л. 6 Євг. Пс. т. 25; Життя Теклі т. 26; Турів. Єв. т. 27; лл. 152-163 доповнень до Сав. Кн. т. 27; Путятина Минея т. 28. Частина знимків з цілої сторінки, багато лише в уривках, але всі в натур. величину. Видання розміром в великий лист.—29. I. Ogijenko: Wzory pism cyrylickich X-XVII ww. Warszawa, 1927 р. Тут дано знимки з відчитанням: л. 1б. Київ. Гл. Л. табл. № 7, л. 147б Зогр. Єв. № 8, Напис 993 р. № 10, л. 49 в Остр. Єв. № 11, л. 123 в Остр. Єв. № 12, л. 129 Зб. 1073 р. № 13, л. 50 Сав. Кн. № 14, л. 5в Супр. Рук. (Варш. частини) № 15, л. 69б Архан. Єв. № 16, Каз. Гр. Бог. № 17, л. 24б Кондакаря № 18. В виданні 2-м 1928 р. (знимки на окремих листах) до цих знимків додано: Клоц. Зб. № 9, монети кн.

Володимира № 11, Тмутороканський напис № 12, Макед. Кир. Ур. № 16.—30. I. Ogijenko: Powstanie alfabetu oraz języka literackiego u słowian. Album zdjęć. Warszawa, 1927 р. До тих знимків, які перераховано в попередній моїй праці обох видань, тут додано: Пражські Уривки № 24 і Фрейзинг. Уривки № 50.—31. Е. Ѳ. Карскій: Славянская кирилловская Палеография, Ленинград, 1928 р. Знимки ті самі, що й в „Образцы" 1912 р., тільки видані ліпше; додано на ст. 137 і 139 мініятюри зо Зб. 1073 р. та на ст. 380-381 два знимки з Пандектів Антіоха.

Знимки з пам'яток XI-го віку, подані в моїм Альбомі вище на ст. 217-392, взято головно з кращих видань цих пам'яток. Подаю тут джерела, звідки взято кожний знимок в моїм Альбомі; цифра визначає № знимку, а цифра в дужках визначає працю з зазначених в цім розділі, звідки взято знимок. № 1—праця студ. С. Тучемського, № 2-4 з «Четыре критико-палеографическія статьи» В. Ягіча; №№ 5-10 з оригіналу, 11 з видання 1904 р. Северьянова, 12 і 14 з видання Ягіча 1879 р., 13 (20 № 8), 15 (19 табл. III), 16 (25 № 1), 17 з „Разсужденіе" Щепкина 1901 р., 18 і 19 з видання його ж 1903 р., 20 (18 № 4), 21 з вид. Вайса 1924 р., 22 (18 № 7), 23 (19 табл. VI № 12а), 24-25 з вид. Север'янова 1922 р., 26-27 (18 № 5), 28-29 і 31 з вид. Кульбакина 1900 р., 30 (25 № 3), 32 і 33 з вид. Ільінського 1909 р., 34 і 35 з вид. його ж 1906 р., 36 (24 ст. 27), 37, 39-41 з вид. Ільінського, 38 (19 табл. VII № 16), 42-45 з вид. Карського 1904 р., 46-48 з вид. Лаврова, 49 і 50 з вид. Успенського 1890 р., 51 з вид. Стояновича, 52 (24 ст. 13), 53-55 з вид. ОЛДП 1880 р., 56-58 з вид. Вондрака 1893 р., 59 і 60 з вид. його ж 1896 р., 61-74 з вид. Ягіча 1890 р., 75-78 з вид. Грунського, 79 і 84 (28), 80-83, 86-98 з вид Савинкова 1883 р., 85 з вид. Востокова 1843 р., 99-105 з вид. ОЛДП 1880 р., 106 (21 ст. 13), 107 (28 табл. 9), 108-109 (10), 110-115 з вид. Рум'янцівського Музею 1912 р., 116-117 з вид. Гильтебрандта 1868 р., 118-119 з вид. Leger 1899 р., 120-123 з вид. Каминського 1924 р., 124-125 з вид. Погорілова 1910 р., 126 (28 табл. 24), 127

(28 табл. 25), 128-129 з праці В. Срезневського 1877 р., 130 (28 табл. 23), 131 (17 табл. 2), 132 (31 ст. 380), 133 (28 табл. 19), 134 (28 табл. 22), 135 (10), 136 (28 табл. 21), 137 (28 табл. 26), 138 і 140 з палеографії Срезневського 1885 р. 139 (10), 141-142 з вид. Толстого 1882 р. табл. 8 і 13, 143 і 145-147 з вид. Ягіча 1886 р., 144 і 148 (5 табл. II, III), 149 (28 табл. 28), 150 (5 табл. IV), 152 (28 табл. 23), 153 (28 табл. 16), 154 (28 табл. 17), 151 і 155 зо знимків з рукописної збірки І. Срезневського. Повні назви видань див. в літературі при відповідних пам'ятках.

Знимки в моїм Альбомі переважно в натуральну величину, крім №№ 5-10, 20, 30, 32-35, 49-50, 51, 56-59, 75-79, 81-83, 85-89, 99-104, 110, 120-125, 128, 131, 136-138, 140 і 149, які трохи зменшено (вимір оригіналу див. в описах окремих пам'яток).

---

4. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СЛОВНИК.

В своїм Словнику подаю слова не тільки для вищеподаних в Альбомі уривків, але взагалі найчастіще вживані старо-слов'янські слова переважно з текстів XI в. і дуже рідко з віку XII-го. Таким чином Словник мій має самостійну цілість. Слова подаю звичайно в основній старо-слов'янській формі — N^1 або в дієйменнику; дальші форми подаю лише тоді, коли вони з граматичного боку варті зазначення.

Для того, щоби рівняти подані тексти з якоюсь «нормальною» формою, я дбав, щоби мій Словник одночасно був і правописним старо-слов'янським словником; для цього я вніс до Словника також найчастіще вживані слова, що мають в собі ѫ, ѧ, ъ, ь, ѣ і др., взагалі важливі з правописного погляду, хоч і зрозумілі й без пояснення; ось тому мій Словник буде спробою й правописного старо-слов'янського словника.

При правописних варіянтах я тримаюсь таких правил: 1. В N^1 в закінченні -ьць пишу на кінці ь, а не ъ, бо так частіще і в пам'ятках. 2. Пишу шт зам.

ѱ, хоч старо-слов'янські пам'ятки часто мають і ѱ; більшість ст.-сл. словників звичайно подають шт, хоч Востоков, Вондрак і др. в своїх Словниках дають ѱ. 3. При сполученні глухого з плавним пишу глухий по плавнім (порядок старо-слов'янский) і вживаю ъ чи ѣ згідно з більш поширеною вимовою. 4. По ꙗ, л пишу ѣ в формах *tert, *telt. 5. На початку слова чи складу (по голосній) пишу ıє (а не ѣ чи є); такий правопис до певної міри умовний, бо пам'ятки тут послідовности дуже часто не знають; по приголосних не пишу ıє, бо й в пам'ятках маємо його не часто. 6. В ст.-сл. пам'ятках панує зазначення зредукованого *і* через и (а не через ъ), чому й я вживаю тут и: авиıє. 7. Пишу покаганиıє і т. п., цеб-то подаю йотовані форми, хоч в пам'ятках не рідкі й форми нейотовані: покаганиє і т. п. 8. Пишу кран, конна і т. п., цеб-то зазначаю зредуковане *і* чи ȷ через и (а не й), як бачимо то постійно в пам'ятках X-XI віків. 9. Прикметники подаю в короткій формі, як то в нас загально прийнято, хоч чи не час би вже перейти на повну форму, бо ж стан ст.-сл. текстів не промовляє за те, щоби подавати тільки коротку форму. 10. В прикметниках пишу суфікс -ѣн-; в східно-слов'янських пам'ятках панує тут -ан-. 11. В старо-слов'янськім правопису була звичка (але не постійна) ставити в чужих словах між двома приголосними ъ або паєрик ҄; звичка ця була дуже індивідуальною й суб'єктивною, а тому я частіще її не дотримуюсь.

Старо-болгарська мова, попадаючи, яко мова церковно-слов'янська, до інших слов'янських народів, була в них, звичайно, не зовсім зрозумілою, - багатьох окремих слів там напевне не розуміли. Ось через це вже в пам'ятках XI-го віку маємо багато варіянтів, бо писарі, переписуючи церковно-слов'янські тексти, дуже часто незрозумілі слова заміняли зрозумілими; цих варіянтів так багато, що здається, вже в XI-м віці всі трудніщі старо-болгарські слова були замінені словами зрозумілими[1]. Варіянти ці (для одного й того

[1] В Entstehungsgeschichte 1913 р. Ягіч подає дуже багато цих варіянтів; багато їх і по інших працях, присвячених давнім перекладам, див. т. II цеї праці ст. 116-121.

грецького слова) — наочний свідок, що вже в XI віці багато дбали, щоби церковна мова була мовою зрозумілою. До словника свого я вніс також не мало цих варіянтів (зазначаючи їх значком -), щоби вже тим подати давній переклад незрозумілого слова.

Граматичні скорочення: N називний відмінок, nominativis; G родовий, genetivus; D давальний, dativus; A причиновий, accusativus; V кличний, vocativus; Ab орудний, ablativus; L місцевий, locativus. Цифра вгорі коло відмінку визначає число: 1 — однина, 2 — двійня і 3—множина; отже формула G^3 визначає родовий множини, genetivus pluralis. Pr—час теперішній, praesens; Ft—час будучий, futurum; Imprt—приказовий спосіб, imperativus; Ao—аорист, aoristum.

Буква в дужках визначає правописний варіянт.

Скорочення старо-слов'янських пам'яток: МЄ—Марінська Євангелія, АсЄ - Ассеманова, ОЄ—Остромирова.

Правописні варіянти зазначаю дужками; напр. ал(лъ)кати, андре(ѣ)и визначає, що по пам'ятках маємо алкати й алъкати, андреи і андрѣй і т. п.

а

а початкове часом буває замість ꙗ і навпаки

а а, і, але.

абиє зараз, уже; ꙗбиє МЄ

аблань-ꙗблань яблоня

аблъко-ꙗблъко яблоко

авва отець

авити-ꙗвити

авлениє-ꙗвлениє

аворъ-ꙗворъ

аврамъ-аврамъ

авѣ-ꙗвѣ явно

агньць-ꙗгньць ягня

агна-ꙗгна, G^1-тє

агода-ꙗгода

адъ пекло

аеръ-къздоухъ повітря

аерьнъ-къздоушьнъ повітряний

азъ-ꙗзъ я

аице-ꙗице яйце

ако-ꙗко як

акриди-пржзи саранча

акровѣстиꙗ-необрѣзаниє

акрогоннен-жгъльнъ кутовий

акротомъ-несѣкомъ камъкъ

акъі-ꙗко як, ніби, неначе

алавастръ-стькланица начиння з алебастру

ал(ъ)гоуи алоє

ал(лъ)дии N^1-ладии лодка

ал(лъ)кати, ал(лъ)ужь-постити-лакати, голодувати

ал(лъ)канниє-пощтенниє-постъ-ал(ъ)уьба голодування

а(ꙗ)ловница-неплодъі

ал(лъ)уьба піст, голодування

ал(лъ)ꙋ҃ьбьнъ, ал(ъ)ꙋ҃ьнъ голодний
аминъ ἀμήν -вънистинѫ-право, рідко аминь поправді, правда
анагностъ читець [диво
анаѳема-проклатъ прокляття
ангелъ - аггелъ - вѣстьникъ -крилатьць
андре(ѣ,н)и-андре(ѣ,и)а
анѳупатъ-намѣстьникъ
апостоликъ папа
апостолъ - посълань̀никъ - съл̀ъ, Ас҃Є посълан̀ъи
аромать-благовонь̀на мастъ па-
архи-старѣишина [хощі
архиєре(ѣ)и - старѣишина - ст. жрьꙋ҃ьскъ-пръвосвѧштеникъ
архисинагогъ-старѣишина съборъ голова синагоги
архитектонъ - дрѣводѣла будівничий
архитрикліннъ-старѣишина пироу
асарин-пѣнязь дрібна монета
асфалтъ-смола
афедронъ-проходъ
ащѣ хоч, дарма що
аште коли, як що; МЄ ѥште
аштеръ-ѥштеръ ящурка
ашютъ-безоума - въсоуІЄ-тоуне марно, даремно, дарма

Б

бавити Зб 1073 р. бути
баг(гъ)рѣница червона одежа, порфира
багрѣнъ червоний
балин-бра҃ьць лікар
бальство-бра҃ьство лікування, лікарство
банѧ купіль
без-, дуже рідко безъ
безаконіє безправ'я
безаконьникъ злочинець
безаконьнъ безправний
безвѣстьнъ невідомий
бездънa безодня
безмлъвіє-млъꙋ҃аніє спокій
безначалънъ безпочатковий, вічний
безоумиє нерозум, безглуздя, глупство
безоумьнъ- несмѣіслънъ-неразоумьнъ
безꙋ҃адьнъ-бештадьнъ бездітний
безълобикъ невинний, правбеспосагаѧ незамужня [дивий
бесрамиє безсоромність
бестоудьнъ - бесрама безсоромбесꙋ҃иньнъ безпадний [ний
бесꙋ҃иньство безладність
бесꙋ(бешт)исльнъ незмірний
бесѣда розмова, промова, мова, місце сидіння
бесѣдовати розмовляти
бештадьнъ див. безꙋ҃адьнъ
би, бимь, оптатив від бъıти
бисьръ перли
бити, би(ь)ѭ бити
биꙋь батіг
благо добро
благоволениє ласка
благоволити-благоизволити бути задоволеним, добре зичити, уподобати
благоврѣменьнъ вигідний, догідний, корисний
благовѣстніє-ієвангеліє
благовѣстити-проповѣдати голосити слово Боже, подавати добру звістку

благоговѣніѥ - доброговѣніѥ послух, страх, побожність
благода(ѣ)ть χάρις gratia, ласка, ласка Божа, дар Духа св., любов, милость
благодатьнъ повний ласки
благодѣтель доброчинець
благодѣти добро чинити
благодѣть старіще, молодше благодать
благозволити забажати, погодитися, приняти за добре
благолѣпиѥ-красота
благообразиѥ урода, гожість
благообразьнъ уродливий, го-
благоподатикъ щедрий [жий
благословенъ похвалений, прославлений
благословѣстити-благословити хвалити, славити, починати
благослов(л)ениѥ благословен-
благостъіни N¹ доброта [ня
благота доброта
благотворити чинити добро
благоучьстиѥ побожність
благожѫханиѥ-доброжѫханиѥ пахощі
благъ-добръ милосердний
блажень щасливий
блажити хвалити, прославляти
блазнити спокушати, зводити, обманювати
ближьнь, ближьнии близький, приятель, кожна людина
блнз(ь)ньць близнюкъ
блнзъ(ь) з G близько, коло
блнзькъ близький, кревний
блисканиѥ блеск [штж
блискати,-скаѫ-блъштати,бль-
блъгарьскъ болгарський
блъха блоха
бльвати, блюѫ блювати
блѣдъ блідий
блѣскъ блеск, блиск
блюдо-миса миска
блюсти, блюдѫ-хранити-назирати стерегти, наглядати, оберігати
блудникъ блудливий, неправдивий
блудь помилка, брехня, неправда
блудити, блудѫ помилятися
блѫдити помилятися, блудити, порочно жити
блѫждениѥ блукання
бо бо, ставиться в реченні на 2-м місці
богатитисѧ збагачуватися
богатьство багацтво
богъ, L¹ бось, N³ бозн
богъіни N¹ богиня
божьство, божьствьнъ
болии більший, болѣ більше
боль м. р. біль
больнъ хорий
болѣзнь-недѫгъ хороба
болѣти хорувати
болѭринъ боярин
бости, бодѫ колоти
боязнь-страхъ
брада борода
брадъі N¹, G¹ -окѣ сокірка
бракъ-бракъі весілля
брань-рать боротьба, війна
брати, борѫ бороти, воювати
братрнѣ браття
братръ-братъ
брашьно-пиштa-ѣадь-ѣдь їжа, їда, борошно

бридъкъ терпкий, гіркий
брѣвь брова
брѣзо-скоро-ѣждо швидко
брѣзъ скорий, швидкий
брѣсало penicillus, щіточка, пензлик
брѣсати витирати, чистити
брѣвьно колода, брус
бранніе-глина-калъ грязь, бо-
брѣгъ берегъ [лото
брѣма, G¹ -ене тягар
боудити, боуждѫ будити
боуѣсть глупота
боуи - жродивъ - жродъ нерозумний, дурний, смілий
боунство-жродьство глупота
боукы N¹, G¹ - кѫже - кънигы-письмена-писаніе
бъдрити-бъждрѫ осмілятися
бъдръ бадьорий [спання
бъдѣніе пильнування, не-
бъдѣти, бъждѫ пильнувати, не спати
бъчела-п(ъ)чела пчола [ство
бъіліе трава, зілля, лікар-
бъіти бути, бъістъ(ь) був, бѣ, бѣаше був, була, було
бъітіе буття, існування
бьрати, берѫ [ти, намовляти
бѣдити, бѣждѫ переконува-
бѣжати, бѣжѫ бігти
бѣлъ білий
бѣство-бѣжьство бігство
бѣсъ-демонъ [в собі біса
бѣсьнъ навіжений, хто має
бѫ-биша conditionalis від бъіти

в

ва N² A², вама D² Ab², ваю G² [L²
ван-ванна вітки
вапа фарба [чужак
варваръ - странньникъ-иноземьць
варити опереджати, приходити раніще, варѣти
варъ-знои спека, смола, стовашь ваш [рожіння
ведро-тишина добра година,
велии-велікъ великий [погода
великолѣпіе пишність, величність [вий
великолѣпьнъ пишний, чудо-
великъдьнь Великдень, паска, свято
величавъ величний [ство
величьствіе величність
величьство величність
вельбѫдъ верблюд
вельлѣпота-красота
вельмн-сѣло дуже
велѣти наказати
вепръ свиня
верига ланцуг, пута
верѣга-засовъ запора, засов
веселіе радість, утіха
вести ведѫ, вести везѫ
ветхъ старий, давній
ветъшати старіти
вечеръ вечір
вечеря вечеря
вечерѣти вечеряти
вещь річ, справа
видѣніе видіння, привід
видѣти бачити, вижду побач
вина причина, вина
винарь виняр [садок
виноградъ-лоза виноградник,
внѣти, вишѫ висіти, міститися
витати-обитати-въселитися жити, проживати, гостити
вити, виѫ плести
влага вільготь, вохкість

владати володіти
владѣка къназь-вождь пан
владѣчьство-власть влада
владѣчьнъ сильний, владний
власть влада, сила
власф(в)имисати-хоулобати-хоулити богохулити, блюзнити
власф(в)имиа-хоула блюзнірство
власъ волос, N³ власѣ коси, волосся
власѣница-брѣтиште одежа
власѣнъ волосяний
влачити волочити, тягти
влъна хвиля
влъненіе хвилювання
влъхвовати ворожити, чарувати
влъхвъ-чародѣй ворожбит, чарівник, V¹ влъшве, N³ влъсви
вль(ъ)къ вовк
влѣшти, влѣкѫ волокти
водити, вождѫ
вождь владѣка-къназь провідир, керовник
вои, воинъ вояк, козак
волъ віл
воля воля, бажання, свобода; волеіѫ добровільно
воня пахощі
врабии горобець
врагъ ворог
врана ворона
врата ворота
вратарь-двьрьникъ-братьникъ
вратити вернути
вратъ ворот, шия
врачь-балии лікар
враштати вертати
врьба, врьбіе верба, вітка
врьвь ж. р. віровка, ужівка
врьста вік, зріст
врътоградарь садівник
врътоградъ-садъ-рай
врьть(ъ)пъ-пештера печера, сад
врътѣти вертіти
врьхоу зверху, вгорі
врьхъ верх
врѣдити шкодити
врѣдъ шкода, зло
врѣдьнъ шкідливий, хорий
врѣма, G¹-мене-лѣто-годъ час
врѣтиште мішок, одежа, = власѣница
врѣшти, врьгѫ кидати
врѣшти, врьхѫ молотити
вторьникъ вівторок
въркѣшти вкинути, въврьгнѫ-въторьникъ-вторьникъ
въдворитиса-въселитиса
въждела(ѣ)ніе бажання
въждѣлати бажати
въждѣлѣти-въсуотѣти бажати
въжешти, въжегѫ запалити
възбранити заборонити
възбраньникъ оборонець
възбраньнъ побідоносний
възбоудити збудити
възвеселити звеселити
възвести, -дѫ вивести, звести
възвратитиса вернутися
възвращтеніе повернення
възвѣстити-повѣдѣти-сказати оповісти
възгласити-възъвати закричати, промовити
възглась виголошення
въздати-отъдати віддати, віддплатити, Imprt въздаждь
въздаяніе відплата
въздвигнѫти съзьдати-сътворити збудувати, подвигнути, підняти

въздрадоватися звеселитися,
въздрасти вирости [зрадіти
въздрастъ зріст, вік
въздрѣдати заплакати
въздрьжание стримання, умірканність
въздрѣмати задрімати
въздоухъ повітря
въздоушьнъ повітряний
въздѣхание зітхання [ся
възиграти радіти, веселити-
възискати - искати - испѣтати шукати, взяти
възити зійти
възлакати-възалкати зголодніти, захотіти їсти
възлешти, възлежати напівлежати при столі по східному звичаю, засісти
възлиѭти лити
възложити зложити
възлѣсти-възити увійти
възлюбити полюбити
възлюбление любов
възлюблѣнъ укоханий, милий
възможьнъ-моштенъ можливий
възмошти могти, зміцніти
възмѫтити хвилювати, підбурювати [стання
възмѫштение-движение повв**ъзмьздие** відплата, пімста
възненавидѣти зненавидіти
възнести-възвѣшити-възати
възнестися піднестися, пив**ъзношение** жертва [шатися
възньзити, -жѫ встромити, надіти
възвание покликання [ти
възпити-възвати закрича**възъгрѣтися-разгнѣватися**
възърѣти глянути, подивитися
възати, възмѫ молодше слово, старіще **приѧти**
въистиньскы-горѣ найвистинѫ поправді [вищий
въкратъцѣ коротко
въкоупѣ разом
въкоусити попробувати
вълѣсти, вълазити болгаризм: увійти; звичайно **вънити**
вълитие влиття, жертва
въметати вкидати [хувати
въмѣнити поставити, зарав**ънаѹалѣ-неконн-испрьва** напов**ъне(ѣ)гда** коли, як [чатку
вънезапѫ(за)пѫ несподівано
вънити увійти
въноушити оуслъшати почути, вислухати
вънѣ поза, геть, назовні
въ(ѣ)нѣ назовні, знадвору
вънѧти, вънимати слухати, чути, Imprt **въньмѣмъ** послухаймо, уважаймо
вънѫтрь всередині
вънѫтрьждоу назовні
въпити, -пиѧти, -пиѫ кричати, кликати, голосити
въплътитися втілитися, прийняти тіло
въплъщтение втілення
въпль-зъвание крик, вереск
въпрашати, въпросити питати
въпросъ питання
въразоумѣти зрозуміти
върѣгнитися усталитися, уко**въселитися-вънити** [рінитися
въсклицати кричати
въскорѣ скоро

вѣскрилиѥ-подолѣкъ край, поли, подолок
вѣскрѣмлениѥ годування
вѣскрѣсениѥ - вѣстанниѥ, вѣскрѣсити підняти, оживити
вѣскрѣсиѫти-вѣстати [ленння
вѣскрѣшениѥ підняття, оживв**ѣскѫѫ-наѹѣто** нащо, для чого, чого, чому [за
вѣслѣдѣ-слѣдѣ-сѧзади слідом
вѣслѣпати-вѣходити скакати
вѣспита(ѣ)ти виховати, вигодувати
вѣсплакати заплакати
вѣсплескати плескати, розголосити
вѣспоминаниѥ згадування
вѣспрнати-вѣзати приняти
вѣспѣти заспівати
вѣспѧть назад, навспак
вѣстокъ схід, **вѣстоуьнъ** східвѣстрепетати задріжати [ний
вѣстрѣгиѫти вирвати, витягти
вѣстѫга або **вѣстѫгѣ-ремень**
вѣсоуѥ надаремно
вѣсхлапати-вѣпросити жебравѣходити сходити [ти
вѣсхо гѣти схотіти, побажати
вѣсхѣтити,-штѫ схватити, взяти
вѣсѹоудитиса здивуватися
вѣсѣилати посилати, приносити, віддавати
вѣсѣиритиса-огѫстѣти-окаменѣти загустіти, ожиріти, закаменіти
вѣсѣѫдъ communio причастя
вѣсѣѫдьнъ причасний, **вѣсѣдьнаа молитва** молитва привѣторъ другий [часна
вѣшь воша
вѣі A³ вас
вѣі- из- [всіди
вѣінѫ-вѣініѫ-вѣинѫ-присно завѣіспрьнъ горішний, небесний
вѣішьнь високий, небесний
вѣіѭа-шиѭа шия
вѣдока вдова
вѣрѣти кипіти
вѣсе(ѣ)гда повсякчасно, завше
вѣседрьжитель всемогучий
вѣсемогѣи всемогучий
вѣсесѣжигаѥмаа цілопалення
вѣсеѹьстьнъ високошановний
вѣсь, G¹ **вѣси** село
вѣсь, всѣѭа(а), вѣсе увесь
вѣсьде скрізь
вѣсѣа(а)къ-вѣсь всякий, кожний
вѣсѣаѹьскъ всякий, ріжний
вѣсѣдоу(ѣ) скрізь
вѣѹера вчора
вѣ N² ви
вѣдати, вѣмь знати
вѣдѣти відати, знати
вѣиѥ вітки, галузки
вѣкъ вік [тиса
вѣнитиса-цѣнитиса - продавѣно віно, посаг, придане
вѣньць вінець
вѣровати-ѣмти вѣрѫ
вѣрьникъ довірений
вѣрьнъ вірний
вѣсть вістка
вѣтвь вітка
вѣтръ вітер
вѣтрьнъ вітряний
вѣ(и)тьскъ казковий, **вѣ(и)тьскѣ** казково
вѣѹьнъ вічний
вѣштаниѥ проповідь
вѣѭати віяти

вѣ(ѣ)га-вѣтвь-вѣтвиѥ-листвиѥ
вазати, важѫ в'язати [вітка
вазнѫти в'язнути
ванѫти в'янути
ваштии-волии більший
вусонъ-уръвеница тонка тканина, одежа

г

гадити гудити, ганьбити
галиле(ѣ)искъ галилейський
галиле(ѣ)га, галиле(ѣ)ганинъ
геѥ(о)на-ѥзеро гораште-ѥзеро
гигантъ-исполинъ [огньноє
глава голова, розділ
главизна-начатъкъ розділ, початок, головна річ
глаголáти-рѣшти-повѣдати-бесѣдовати говорити
глаголемъıи на прізвище
глаголъ слово
гладъ голод
гладъкъ гладкий, рівний
гласити,-шѫ виголошувати.
гласъ голос [кричати
глашати-зъвати
глоумитиса, глоумлениє
глѫбокъ глибокий
гнести,-тѫ тиснути
гнити, гниѭ гнити
гноушатиса бридитися
гнѣвъ, гнѣвьнъ
гнѣздити,-ждѫ кублитися
гнѣздо кубло
гобьзе(о)вати примножати
гобьзиѥ багатство, врожай
гобьзъ(ь) багатий, рясний, гойний, родючий [ний
говѣинъ побожний, достой-
говѣиниє побожність, піст
говѣти постити
година-уасъ, годъ
голоть-ледъ
голѫбь голуб
гонѧзити визволяти
гоньць гінець
горазьнъ майстерний, мис-
горе-лютѣ ох! [тецький
гории, горьши гірше
гороушьнъ горчичний
горькъ гіркий
горьница-клѣть-храмъ
горѣ догори, горі, уверх
господа-гостиница
господарь господар
господинъ пан
господъıни N¹ пані
господь пан, Бог
господьнь господній
гость гість [дувати
градити-зьдати городити, бу-
градъ-мѣсто город
градьць городок
гражданийъ горожанин
грамота-кънижьнаа премѫ-
гре(о)биште могила [дость
грети, гребѫ гребти
гробъ яма, могила, гріб
гроздъ гроно
грьбъ горб
грѣздость пиха
грѣдъ пишний, чванькува-
грѣдъıни N¹ пиха [тий
грѣ(ь,о)знъ виноград, гроно
грѣличиште горличиня
грѣло горло
грѣньчарь гончар
грѣтань горло, гортанка
грѣсти, грѣзѫ гризти
грьмѣти греміти
грьчьскъ грецький
грѣхъ, G³ грѣхъ і грѣховъ

грѣшьникъ, грѣшьнъ
грѧсти, -дѫ-нти-ходити
грѫбъ нечемний, злий
гоубитель згубник
гоумьно-токъ тік, клуня
гънати, женѫ гнати
гънѫти гнути
гъібнѫти гинути
гъібѣ(ѥ)лъ погибіль
гѫба губа [ка
гѫгънивъ-нѣмъ-заиѫкливъ заігѫсли cithara, інструмент до
гѫсти, гѫдѫ грати [гри
гѫсь гуска

д

да щоби, нехай, аби
да аште коли, як
дабъі щоби
дабидъ і дабъідъ
дабыць хто дає
даждь-дан
далеуе далеко
даръ подарок
дати, дамь, даси, дастъ, дадагати давати [датъ
двигати, -гаѫ чи -жѫ, двигнѫти рушити, рухати
дворъ двір
двьрь, G¹ N² N³ двьри двери
двьрьникъ-вратарь
дебелъ грубий
девятъ дев'ятий
девять дев'ять
демонъ-бѣсъ
дес(сь)ница права рука, прадесно правий [виця
десятина десята частина
десятъ десятий
десятъкъ десяток
десять десять
дивии дикий
дивитисѧ-уоудитисѧ дивуватися
дивіко, G¹ дивесе [тися
дивьнъ-уюдьнъ дивний
динарь-пѣнязь монета
диѥволъ-непригазнь
диѥконьство виголошення діякона, діяконат
диѥкъ-диѥконъ
длань долоня
длъгодьньствиѥ довгий вік
длъгъ довгий, борг, вина, гріх
длъжьникъ боржник, винуватець, провинник
добль хоробрий, міцний
добро-добрѣ adverb. добре
довольнъ вистарчаючий, задоволений, великий
доволѣ доволі, досить
довлѣти вистарчати, хватати, довлѣѥтъ досить
дондеже старша форма-доньдеже молодша, поки
доница мамка
донити годувати дитину
доколѣ поки, доки
доконьуати докінчити
долоу-низоу долі, внизу
домовитъ господарний
доньдеже - донелѣже-даже доондеже поки, аж поки
досаждати-оукарѧти
досаждениѥ - оукореніе - оукодостоинъ вартий [ризна
достоитъ варто, треба, належить
достоѧниѥ - уасть-наслѣдиѥимѣниѥ спадщина, дідизна
досъіти досить
драгъ дорогий

дрєвле-прьвѣє-прѣждедавніше, встаровину, колись
дрєвьнъ давній
дроугонде в іншім місці [зом
дроугонци часом, іншим ра-
дроужина товариш, сопутник, товариство, військо
дрѣва дрова
дрьжава-крѣпость влада, міць, сила, володіння
дрьжаликъ державний, побід-
дрьжати держати [ний
дрьзати - надѣѣтиса сміти, бути відважним чи смілим, сподіватися
дрьзость відвага, сміліст
дрьколь м. р., N³ дрьколиє-посохъ-жьзлъ дрюк, кий
дрѣво, G¹ дрѣвесе дерево
дрѣводѣла столяр, будівничий, тесля
дрѣвѣнъ дерев'яний
дрѣмати, дрѣмлю
дрязга ліс [ний, смутний
драселъ-драхлъ - оунъілъ сум-
драхлоу бъіти-оунъікати-тоужити
доухъ, V¹ доуше, N³ доуси
доуша душа [ний
доушевьнъ, доушьнъ душев-
дъва, дъвѣ два, дві
дъваш(ж)ьдъі два рази
дъвонца двійця
дъжда дощ, дъждити
дъно дно
дъска дошка
дъхнѫти дихнути
дъшти, G¹ дъштере дочка
дьневьнъ дневний
дьнь день, G¹ дьне, N³ дьньє
дьнъсь сьогодні [і дьниє
дьньсьнъ сьогодняшній
дьрати, держ дерти
дѣва-дѣвата діва
дѣвьство дівство, дѣвьствьнъ
дѣиствовати чинити
дѣлатель робітник
дѣлати робити [нок
дѣло, G¹ дѣлесе справа, учи-
дѣльма-дѣла-ради з G¹: через, зза, ради; ставиться по слові, до якого стосується
дѣльница робітня, частина
дѣте(ѣ)ль ж. р., роблячий, справа
дѣти, дѣіж чи деждж, кла-
дѣтьскъ дитячий [сти, поділи
дѣта дитя, N³ дѣти
дѣіати діяти, робити, чинити
дѧт(те)лъ дятел
дѫбрака-лѫгъ діброва
дѫбъ дуб, дѫбьнъ
дѫти, дъмѫ дути, дму

ѣ, ю

ѣ —слова на ѣ - див. під ю-ю A¹ с. р. воно
ювг(v)ангелиє-благовѣстиє
ювре(ѣ)и жид, ювре(ѣ)иск жи-
ігда коли, як [дівський
ігиптѣнинъ, ігvп(пь)тъ
ида коли, щоби, аби, як би не, чи ж, щоби ні
ида како-да не когда щоб ко-
иединако ще [ли не
иединаче до того, ще, тільки
иединомъісліє згода, єдність
иединоѵадъ єдинорідний
иединоѫ одного разу
иеди(ь)нъ один, сам
иедъва насилу, ледве

ѥже N¹ с. р. котре, яке
ѥза нІ
ѥзеро озеро
ѥи так, пезне, направду
ѥ(о)ле(ѣ)и м. р. олія, олива
ѥлико скільки, як багато
ѥликъ який, котрий
ѥлиш(ж)ьдзі скільки раз [те
ѥльма наскільки, коли, через
ѥнгастриментъ-прорицаи отъ жтробъі
ѥпендитъ-єраунца-одежда
ѥпистолиа-посланиѥ лист
ѥсмь, ѥси, ѥстъ(ь) є [натура
ѥстьство-родъ природа,єство,
ѥстьственъ природний
ѥтеръ - нѣкъій - ѥдинъ - инънѣкътоякийсь, певен, один, хтось [би, покоління
ѥфимериа денна черга служ-
ѥѳиопиа-моурьскаа землиа
ѥште ще

ж

жаль-гробъ горе, журба, туга
жезлъ-посохъ палка, кий
желанниѥ-хотѣниѥ-похоть бажання, пожадливість
желати-жадати бажати
желѣзнъ (а не желѣзьнъ) зажелѣзо залізо [лізний
желѣниѥ-плаүь
желѣти - плакатиса плакати, сумувати, бажати
жена жінка
женихъ-невѣстьникъ молодий
женьскъ жіночий
жестокъін упертий [лий
жестокъ суворий, закам'яніжестосрьдъ закам'янілого серця
жешти, же(ь)гж, Imprt жьзи палити
живодавьць життядавець
живоносьць, - сьнъ життяносець, життядавець
животъ життя старіщий вираз, молодший жизнь
животьнъ життєвий
жидовинъ-июде(ѣ)и
жизнь-животъ життя
жилиште-селенниѥ-обитель
житель, жити, живж
житиѥ-животъ-жизнь
житиискъ життєвий
житьница клуня, стодола
жрънъі жорна, G¹ жрънъве
жрьдь жердка
жрь(ъ)тва жертва
жрь(ъ)тьникъ жертвеник
ж(жь)рьць-иѥре(ѣ)и жрець, ієжрѣбии жеребок [рей
жрѣба, G¹ -те, жрѣбьць лоша
ж(жь)рѣти, жьрж з D: приносити жертву, їсти
жьдати, жи(ь)дж з G чекати
жьзлъ-палица посох, кий [ка
жюпелъ-сѣра-камъі горашть сіржадати, жаждж прагнути, бажати, дуже хотіти
жажда прагнення, бажання
жало жало
жатва жнива, жатель жнець
жати, жьмж чавити
жати, жьнж жати

ѕ

ѕ часто пишеться на початку цих слів: ѕвѣзда, ѕвиздати, ѕвѣрь, ѕелиѥ, ѕлакъ, ѕлаүьнъ, ѕълъ, ѕмии і в словах, що походять

від них, але частіще ці слова починаються з **з**, де й див. їх.

ѕѣло-вельми дуже, занадто; до **ѕѣла** зовсім

З

заблѫдити заблудити
завидьливъ заздрісний
зависть заздрість
завѣса-опона заслона
завѣтъ-заповѣдь-законъ-повелѣніе-зарокъ-завѣштаніе
завѣштати наказати, передати
заграда загорода, перешкода
заградити-затъкнѫти [да
загражденіе загорода
зажешти запалити
азнаменати зазначити, покласти знака
азърѣніе підозріння, заперечення, закид
азърѣти судити, гудити, завидувати, ганити
заимодавьць позичальник
заимъ позичка, борг
закленѫти-затворити замкнути, Ао 3[1] **заклене**
заколеніе-сѣченіе
законоположити закон дати
законопрѣстѫпьникъ - беззаконьникъ
законъ-обѣщан-нравъ право, завіт, віра, св. Письмо
законьникъ - кънижьникъ знавець законів Божих і світських, священник, законоучитель, чернець
заразъ небезпека
заматорѣти-застарѣтисѧ зістаріти, бути старшого віку
замѫдити-замедьлити загаяти
зане-понеже-имьже бо, через
западъ захід [те що
запечатьлѣти - знаменати зазначити
заповѣдати наказати
заповѣдь приказання, наказ
запрѣтити заборонити
запоустѣніе спустошення, руїна, непорядок
запѫти заважити [помогти
застѫпити оборонити, до-
затворити, затварѧти зачинити [гий день, завтра
заоутра дуже рано, на дру-
заоушати бити
заоушеніе-оударѣніе биття
заѫало-заѫатъкъ початок
заѫати, заѫьнѫ почати, понести [свято зачаття
заѫатіе початок, зачаття,
заштитьникъ оборонець
заіѫти, заимѫ-заняти-къ заіѫць заєць [имъ дати
з(ѕ)виздати свистіти
звьнѣти дзвонити
з(ѕ)вѣзда зоря
з(ѕ)вѣрь м. р. звір
земльскъ-земьнъ, земний, людський
земля-страна
земьскъ земний
зиждитель - творьць будівничий
изданіе-плѣтелъ бур'ян
злакъ-сѣно-трава
злато золото
злаѫьнъ зелений, свіжий, квітнучий, багатий, пожиточний
злъѫь жовч

з(ѕ)мии, з(ѕ)миа змія
змѵрна-смѵрна пахуча смола
знаємъ відомий, знайомий
знаменати-запеѵатылѣти (молодше слово) робити знака, зазначати, ціхувати
знаменіе знак, прикмета
зобати, зобліж дзобати, їсти
зо(а)рьнъ світлий
зракъ-видѣніе вид
зрьно зерно
зрьцало зерцало
зъвати, зовіж кликати
зъло зле, погань, гидота
зълоба злість, лютість
зълодѣи злочинець
зълъ-лжкавъ-пронъіривъ
зълѣ зле, недобре
зъданіе будування, будинок
зъдатель будівничий
зъдати, зиждж творити, будувати
зърѣти-видѣти бачити
зѣло див. ѕѣло
зѣница зріниця, чоловічок
зѣлѣжти рости, сходити
зять зять
зѫбъ зуб

и

и А[1] м. р. його
ибо бо
игемонъ-воєвода намісник
иго-ярьмъ ярмо
играти грати
игоуменъ-старѣишина
игъла голка
идеже де
идололатръ-идоложрьць
идолъ-коумиръ
иі(о)рданъ Йордан
иєре(ѣ)и-жрьць-свлштеникъ
иєроусалимъ Єрусалим
ижднти, ижднвж пережити,
иже що, котрий [витратити
из-, дуже рідко изъ
избавитель спаситель
избавити звільнити, охоронити, врятувати
избавленіе спасіння, вибавлення, визволення
избіеніе вимордування
изборъ вибір
избъіти позбутися
избьрати,-берж вибрати
изврьгати-изѧти викидати
извести вивести [вибір
изволеніе воля, бажання,
изволити захотіти, забажати, позволити
извѣщеваніе упевнення
извѣщованъ-извѣстьнъ відомий [упевняти
извѣщовати сповіщати,
извѣстьно правдиво, докладно, точнісінько [прощення
извѣтъ причіпка, причина,
изгънати, ижденж вигнати
издалеѵе(а) здалека
издати видати
издрѣшеніе відпущення,
изити вийти [визволення
излазити-къс-исходити виходити
излиха більше, сильніще
излѣсти вийти
измъінєа-оумъінєа [силювати
измъждати виснажувати, зне-
изобличѵати роскривати, висвідчати
израдьнъ що виходить з ряду: особливий, добрий

изоумлѧтисѧ тратити розум
изоуштати росповідати
изѧти забрати, звільнити
икона-образъ
иконом̑ъ-домоустроитель
или або, чи
имати, ѥмлѭ мати, брати
иматисѧ-одежа
имьже-зане бо, через те що
имѣниѥ-наслѣдиѥ
имѣти мати
има, G¹ имене, къ има на честь, на славу, **именемь** Ab¹ на ім'я
инако йначе, іншим спосо-
инаѵе-ѥдинаѵе [бом
индиктъ окрес часу в 15 років; решта, яка получається від поділу числа років від Сотворення Світу на 15.
ино(ѕ)гда колись, раз
иногдою разом, в той час, раптом
иноземьць-страньникъ-варваръ
инокость peregrinatio, подоріж, чужина
инорогъ-ѥдинорогъ [нецтво
иноуьство самотність, чер-
иноуадъ-ѥдиноуадъ - ѥдинородьнъ
инъ-ѥдинъ інший, один
иньде в іншім місці
иньдѣ в другім місці
иподиякъ іподіякон
ипокритъ -лицемѣръ - лицедѣи облудник
искание шукання, питання
искати, ищтѫ і **искѫ-къпрашати** шукати, питати; **искати доуши** чигати на життя, бажати смерти
искони-къиаѵалѣ-изначала-испрьва напочатку, вдавнину, спрежде віку
исконьнъ первовічний
исконьѵакати, -сѧ кінчатися, гинути, наповняти
искрь, искрьнь - ближьнь - подроугъ близький [бувати
искоусити спокусити, випро-
искоушениѥ-напасть-искоусъ
исплънити-наплънити[спокуса
исплънитисѧ-събъітисѧ виповнитися, збутися
исплънь повний
испов̑ѣдати-къзв̑ѣстити визнавати, відкривати
испов̑ѣдь визнання, сповідь, каяття
испов̑ѣдьникъ визнавець
исправити поправити
исправлениѥ направа
испрьва перше, відпочатку
испоускати випускати
истина правда [вірний
истиньнъ правдивий, дійсний,
истокъ-истиньнъ
истоуьникъ джерело
истъ-истокъ
истъба хата
истѧзати-испъітати випитувати, видобувати, мучити
исоусъ, иисоусъ спаситель, найчастіше $\overline{\text{іс}}$
исходити виходити
исходъ вихід
исц(иц)ѣлениѥ сцілення
исц(иц)ѣлити сцілити, уздоровити [ти, припинитися
исъкнѫти-исъхнѫти висохну-
ити, идѫ йти

иштадиѥ-рождениѥ-отродиѥ-породъ зародок, заплід
июде(ѣ)и, - скъ-жидовинъ-жидовьскъ
июде(ѣ)ꙗ Юдея
ꙗковъ, ꙗковль

к

кагролиуиштъ горличиня
кадильнъ кадильний
кадити,-ждѫ кадити [валах
каженикъ-ѥвноухъ скопець,
казаниѥ наука, казань
казати навчати
казити, кажѫ псувати
како як
каковъ який, що за
камо куди
камъı камінь, G¹ камене, A¹
камъıкъ камінь [камень
камѣнъ кам'яний
канонъ-правило
капь ж. р. образ, малюнок
карканꙗ карнавка, скринька
касатисѧ дотикатися
катапетазма-опона-завѣса-покаꙁнь каяття [ненависть
кедръ-смрѣуниѥ-тисиѥ
кентоурионъ-сътьникъ
кесарь цісар
киботъ-ковьуегъ
кин(нъ)съ податок [деньць
кладазь - истоуьникъ - стоуклатн, колѭ колоти
клевета брехня
клеветати,-штѫ брехати
клеветьникъ брехун
клевр'ѣтъ - дроугъ - подроугъ - рабъ-слоуга
клепати,-плю-знаменати
клонити хилити
клосьнъ-хромъ кривий
клюуимъ зручний, годящий, придатний [ключитися
клюуитисѧ трапитися, приклѣть-горьница-храмъ-кровъ
клатва прокляття, присяга
клати, клѭ клясти [ня
кобь ж. р. чарування, гаданкобарьство-хъıтрость-лесть-лѫкавьство
кокати, ковѫ і коуѭ кувати
ковъ-крамола-лесть підступ,
ковь ж. р. путо [лукавство
ковьуегъ - киботъ - скрина-скрико(ъ)гда коли [ниця
кодрантъ-цата дрібна монета
кожа шкіра
кожьдо див. къжьдо
козълиштъ козля
козълъ козел
козъла козля, G¹ козълате
кокотъ півень
кокошь-коурица курка
колесьница віз
коли як що, коли
колижьдо незмінний прикметник,що вживається при займенниках або прислівниках в значінні *би ні;* иже колижьдо хто б ні
колико скільки
коликъ який великий
коло колесо, G¹ колесе
коль див. коликъ
кольми наскільки
колѣбати-двигнѫти
колѣно-плема покоління, рід,
колада коляда [нарід
комъканиѥ причастя
комъкати причащатися
конъ, конь початок, кінець

конь м. р. кінь, V¹ коню
коньць кінець, край; къ коньць зовсім, доконьца назавше
коньѵатиса-оумрѣти
коньѵина-коньць смерть
копаѵь-копаѵьма-винарь
копиє спис
корабль-ладии-ал(лъ)дии
коренитьць-влъхвъ-ѵародѣи
корень корінь
коснѫтиса доторкнутися
кото(ѣ)ра сварка
кото(ѣ)ръ який
кошь-кошьница кошіль
крадоводити грабити
крамола-ковъ-льсть бунт, колотнеча
краниєво мѣсто - лъбово-лъбь- [ноє
красьнъ гарний
кратъ, кратъі раз
кратъкъ короткий
кривъ невірний, несправед- [ливий
крнжь-крьстъ
кри(зі)латьць ангел
крнн-цвѣтъ сельнъ-цвѣтьць лілія, квітка
кровъ - стрѣха-скнннга - кѫшта-храмъ покрівля, дах, хата
кромѣ з G, крім, поза
кромѣшьнъ зовнішній
кротость лагідність, тихість
кротъкъ тихий, лагідний
кроупица кришка
кръвь кров
кръмити-питати годувати
кръмуии стерник
кръха кришка
кръіти, кръіѫ ховати
крьститель хреститель
крьстити хрестити
крьстъ хрест
крьштениє хрещення
крѣпль кріпкий
крѣпость-сила-дрьжава міць
крѣпъкъ кріпкий
кржгъ кругъ
коумиръ-демонъ ідол
коупьно-къкоупѣ разом
коуръ-пѣтель півень
коусити, коушѫ пробувати, спокушати
коустодиа-вои сторожа
къгда і когда, рідко когъда
къде де [коли
къ(о)ждо кожний
кънзнь-лѫкавьство-хѣітрость-коварьство-льсть
кънигъѵии-кънижьникъ-законьникъ вчений в св. Письмі
кънигъі-боукъви-писаниє буква, лист, писання, книга, св. письмо; вживається тільки у множині кънигъі і лише з кінця XIV в. маємо кънига чи книга
къназь, V¹ кънаже князь
късьнѣти-мьдлити баритися, гаятися
къто хто
кътомоу понад те, більше, ще, вперід
къіи, кага, коє який, яка, яке
къіпѣти кипіти
къіс(сѣ)лъ кислий
къіснѫти киснути
кѫпина кущ терновий
кѫпѣль купання, купіль
кѫшта-скнннии-кровъ-храмъ
купарисъ-смрѣѵь

л

ладии N¹ лодка-корабль
лазарь-лазорь

лакати-лауж-ал(ъ)кати
лакъть лікоть
ланита щока
легеонъ військова частина
лепта дрібна монета
лешти, лагж лягти
ли чи
ливанъ-джерава
ликъ хор, збір
лиственіе листя
лити, лиж лити
литостратонъ-камѣнъ помостъ
литоургиа-слоужба-слоуженіе
лихва-съ приплодомь процент, прибуток, приріст
лихотъкъ достаток, багацтво
лице обличча, прѣдъ лицемъ-прѣдъ-прѣдъ нимъ
лицедѣи-лицемѣръ-ипокритъ
лише більше
лишеніе недостаток
лиѣти, лиж лити
лобъзаніе цюлування
лобъзати, лобъжж-цѣловати
ловитва-ловъ ловлення, влови
ловьць охотник, мисливець
ложе-одръ постіль, логовисько
ложесно-оутроба, звичайно у множині ложесна нутро, утроба; разверьзаіи ложесна перложити класти [шороджений
лоза-розга-виноградъ
лоно груди, пазуха
лопативъ заіка
лоуна-мѣсяць
лоуча промінь
лъбъ лоб
лъгати брехати
лъжа-лъжь ж. р. неправда
лъживъ неправдивий
лъвъ лев
лъгъкъ легкий
лъгъчаіе-отърадьнѣіе
лънъ льон
лънѣнъ льняний
лъстивъ-лъкавъ [вати
лъстити-съблазнити обманю-
лъсть обмана, лукавство
лѣвъ лівий
лѣть можна, повинно
лѣкъі-яко
лѣнивъ лінивий
лѣпо подобає, пристойно
лѣпота-красота
лѣпъ вродливий, гарний
лѣзти, лѣзж лізти
лѣто-врѣма рік
лѣха грядка, борозна
любо або
любодѣи-блаждьникъ
любодѣиствовати-блаждъстворити-блаждити-любъі дѣіати
любодѣіанніе-блаждъ-прѣлюбъі-любодѣйство
любъі любов, G¹ любъве, A¹ любъвь, любъі съторити-прѣ-
людніе люде [любъі дѣіати
людьскъ людський
лютѣ дуже, сильно
лъгъ-джерава
лъка підступ, обман, берег
лъкавъ злий, підступний
лъкавъіи злий, зло, диявол

м

магдалъіни Магдалина
маломошть - бѣдьнъ вбогий,
малѣ насилу [немічний
мамона багацтво [кроупа
манна-кроупъі пшеничьнъі-

мати, G¹ матере, A¹ матерь
матѳ(ѣ)н Матвій
медвѣдь медвідь
медъ мід, мед
межда межа
междоу між
мене G¹ A¹ від азъ
мести, метѫ мести, кидати
метати, метаѭ кидати
ме(ь)чь меч, міч
мечьникъ-воинъ-оусѣкатель
ми-мънѣ мені D¹ від азъ
милосрьдиѥ-милость
милосрьдъ-милостивъ
милостьіни милосердя
милость ласка, милість
мимонти-миноѫти проходити, переходити
миръ спокій, світ; в розумінні mundus давнішній вираз весь миръ, молодший миръ
мирьскъі по-світському
миса-блюдо миска
младеньць-отрокъ-дѣтѧ
младъ молодий
млъка-матежь крик, шум, розмънии блискавка [мова
мльчати мовчати
млѣко молоко
млѣсти, мльзѫ доити
млѣти, мелѫ молоти
мозгъ мізок [сеи
монси(ѣ,ѥ)н-моуси(ѣ,ѥ)н Моимоль-тълга-чрьва
молъба молитва
монастъірь і дуже часто манастъірь від візант. μαναστήριον
морьскъ морський [
мошти, могѫ могти, не мози не смій
мошти, G¹ моштии останки
мошть сила
моштьно-възможьно можливо
моштьнъ сильний
мошьна-пира торба
мракъ морок, темрява
мрьзнѫти мерзнути
мрьзость-огиѫшение-омрьзѣние погань, гидота
мрьзъкъ гидкий, мерзений
мрьзѣти-похоулити робити кому гидке
мрькнѫти темніти, тьмитися
мрьтвость мертвість
мрьтвъ мертвий
мрьтвьць мертвець
мрьцати миготіти
мрѣжа-неводъ волок
м(мь)рѣти, мрѫ вмірати
моудити див. мѫдити
моурінъ ефіоп
мъкати, мъкнѫти переходити
мъногаш(ж)ьдъі багато раз
мъногострѣпътьнъ трудний
мъногъ багато, мъножаѥ більмъножити збільшувати [ше
мъножицеѭ - мъногажьдъі багато раз [кількість
мъножьство багато, велика
мъноѭ мною, Ab¹ від азъ
мънѣ мені, D¹ від азъ
мъхъ мох
мъчати кидати, гнати
мъіслити думати
мъісль думка [имьць
мъітарь - мъітьникъ - мъздомъіти, мъіѭ мити
мъітьница - мъздьница місце збору податків, таможня
мъішь миша
мъішьца плече, сила
мьгла темнота

мьдлити зволікати
мьзда-даръ нагорода
мьнии меншии [кувати
мьнити, мьнѣти думати, мір-
мьстити мстити
мьсть пімста
мь(ѥ)чь меч, міч
мьша-слоужьба missa
мѣдѣнъ мідний
мѣра міра
мѣрило міра
мѣрити міряти
мѣсто - градъ місце, го́род
къмѣсто замість
мѣсяць місяць
ма мене, A¹ від азъ
макъкъ м'ягкий
мясо м'ясо
мясти, матѫ колоти, хвилю-
мята м'ята [вати
матежь хвилювання, бунт
мяти, мьнѫ м'яти
мѫ(оу)дити-къснѣти-мьдлити
гаятися, баритися, проволі-
мѫдрити, мѫждѫ [кати
мѫдрость мудрість, розум
мѫдръ мудрий
мѫдрьствовати мудрувати
мѫ(оу)дьнъ повільний
мѫжь муж, чоловік
мѫжьскъ чоловічий
мѫжьство мужність, відвага
мѫка мука
мѫченикъ мученик
мѫчитель мучитель
мѫчити мучити
муро-благовоньная масть

н

навъıкнѫти привикнути
навъıчение наука, знання
нагота голість
нагъ голий
назарѣнинъ з Назарету
назирати-блюсти доглядати
назнаменати зазначити, вка-
зати
наипаче особливо, більше
наказание - поучение наука,
приказ, кара
наказати навчити, приказа-
ти, покарати
налѫцати, налѫшти - напрязá-
ти, напрѫшти натягувати
нама D² Ab² від азъ [rius
намѣстьникъ заступник, vica-
напасть спокуса, небезпека
напитати нагодувати
наплънити наповнити
напрязати натягувати
нарешти-прозъвати назвати
нарицаемъ званий
нарицати називати
народъ нарід
нароучитъ відомий, певний
наслаждитиса втішитися, за-
довольнитися
наслажденне насолода
наслѣдие жереб, доля, спад-
щина, майно
наслѣдити, наслѣдовати одер-
жати в спадщину
наставити навести, навчити
наставьникъ учитель
настѫпати топтати
насытитиса вдовольнитися
насѫщьнъ ἐπιούσιος потрібний,
щоденний, сьогодняшній, Зє настоѩшть,
Мє наставъшаго дьне, в ін-
ших придѫщии - достоинъ
ѥстьствоу

натроути-напитати нагодувати
наоустити намовити, нарая-
нафта-сѣра [ти
наѹало початок
наѹати, наѹьнѫ начинати,
наѹатъкъ-наѹало [почати
нашь наш
наю нас G² L² від азъ
небесьскъ-небесьнъ небесний
небо небо, G¹ небесе
не бо бо не
небонъ бо
небрѣженіе недбальство
небрѣшти, - гѫ давнє слово, молодше нерадити недбати,
неволіе неволя [нехтувати
невр'ѣжденъ непошкоджений
невъзможьнъ неможливий
нев'ѣдьство незнання
нев'ѣдѣніе незнання, несвідомість, помилка
нев'ѣрьство безвір'я
невѣста молода
негодовати,-доуѫ обурюватися, гніватися
недалеуе недалеко
недвижимъ нерухомий
недовѣдомъ таємний
недѫгъ-болѣзнь хороба
недѫживъ хоробливий
недѫжьнъ хорий
недѣла перший день тижня,
нежели ніж, як [тиждень
неизреуенъ невимовний
неистлѣньнъ нетлінний, безсмертний
неистовъ шалений, скажений
неисѹьтьнъ безмірний, незлічений [годящий
неключимъ непожиточний, не-
некосьно-непрѣстаньно
нелицемѣрьнъ правдивий
неплодъі - головица неплідна, G¹ неплодъве
неплодьнъ неплідний [щення
непогоненіе безкарність, про-
непостижимъ,-жьнъ недовідомий, незбагнений
непостъідьнъ бездоганний, не-
непраздьна вагітна [осудний
неприязни(ь)нъ диявольський, лукавий, злий
неприязнь-лѫкавъ-дїаволъ-сатана зло, ворожнеча
непрѣврѣдомъ безконечний
непрѣидомъ непрохідний, безконечний
непремѣньнъ незмінний
непрѣстаньно неперестанно
непштеваніе-кина причина
непьштевати-мьіслити-мьнѣти помъішлати думати, міркунерадити див. небрѣшти [вати
несъвѣда безліч, сила
несъмъісльнъ-неразоумьнъ
неѹьстивъ грішний
неѹьстиіе нечестя
низоу-долоу
низъкъ низький
нико(ъ)гда нікóли
николиже нікóли
никъто ніхто [падати ниць
ницати, ниѹѫ нахилятися,
ниць-ниць ниць
ниѹьсоже нічого
ниѹьто ніщо, G¹ ниѹьсо
ништь-оубогъ убогий
нокорасль-отрасль нова вітка
ногътъ ніготь
ножь ніж [чі
ношть ніч, Ab¹ ноштиѫ вно-

нъ але
нъı А³ нас [цей час
нънѣ тепер, саме тепер, в
нънѣшьнъ,-шьнии теперішній
нѣкъто хтось
нѣкъıи - ıєдинъ - инъ - ıєтеръ
нѣмъ німий [якийсь
нѣсмь не єсмь, я не, нѣсть
нѣуьто дещо [не є
нж(оу)дити,-ся неволити, бути приневоленим
нждьма(и) силою, силоміць
нж(оу)жда необхідність, при-
нж(оу)ждьнъ необхідний [мус
ниж, иж іі, А¹ від га

о

оба обидва
обаче але, однако, крім того
обида кривда, образа
обидьликъ напасник
обидѣти,-ждж кривдити
обиноватиса, не обиноуıжса явно, сміло, відважно
обитати-битати жити, пере-
обитѣль-жилиште [бувати
облакъ хмара
область - власть влада, можність, округа; молодше сло-
облачєніе одяг [во власть
облачити одягти
облешти, облагж оточити
обличати робити що відомим, винуватити
обличєніе виказування, ви-
облишніе зайвина [криття
облобызати цілувати
облѣшти, облѣкж зодягти
обрадованіе радість
образъ образ, мара [нутися
обратити,-ся навернути, обер-
обрѣıдатиса соромитися
обрѣсти, обрѣтж - обращтж
обрѣтєніе знайдення [знайти
обржуена заручена
обржуь обруч
обоуıь-сапогъ-урѣвиє обув'я
обѣмати-обати, обѣмж обнимати, охопити
обѣıуаи звичай
обѣıуьнъ звичайний
обьштекати зноситися, спообьштъ спільний [лучати
обьштьникъ - приуастьникъ спільник [ство
обьштина зносини, товари-
обѣтованіе-обѣтъ обіцяння, обітниця [цяти
обѣштати, обѣштавати обі-
обѣштєніе обіцяння, обітни-
овъ, ова, ово той, цей [ця
овьсъ овес
овьца вівця
овьуь овечий
овьуа ягня, G¹ овьуате
оглаıити, -шж проголосити, навчити, готовити до прийняття християнства;
оглашеніе наука оглашенним
оглашеникъ книга оглашеній
оглашенъ хто готовиться до прийняття християнства; оглашении-сжштии къ покаıании
огнь вогонь, гарячка
огньнъ огняний
огнжшеніе-омрьзѣніе
ограсти,-дж ходити довкола; G¹ лѣта огрıджца Київ. Гл. Л.—що року
одежда вбрання, одежа
одеждатиса-облачатиса

одесноу праворуч
одолѣти—старше слово побѣдити перемогти
одръ-ложе постеля
одрьжание володіння
одрьжати заволодіти
окаганьнъ грішний, нещасний, нужденний
окаганьство грішність, біда, прокляття
око, G¹ очесе, N³ очи
окропити покропити
окрьстъ-около кругом [олія
оле(ѣ)и - юле(ѣ)и - масло- мастъ
оловина - олъ - твореное вино оп'яняючий напиток
оловѣнъ олов'яний
олокав(къ)тома-кьсесъжение
ол(лъ)тарь-трѣбникъ-жрьтвьникъ
ометъ-подолъкъ [
омочити вмочити
онагръ-осьлъ дикии
он(ъ)сица той, якийсь
онъ той, цей; къ врема оно у той час
оплатъ hostia, дари, оплаток
оправление виправлення, заповіт, наказ
оправьдание правда, справедливість, заповіт
оправьдитиса виправдатися
опрѣснъкъ опріснок, прісний хліб
опъітокати роспитувати
опать назад, знову
органъ-съсѫдъ начиння
орѣпътити турбувати, бентежити
орьлъ орел [жити
оружие оружжа
осквьнити опаганити
оскѫдѣти-исконьуатиса
ослаба полегкість, пільга
ослабити полегчити
осмъ восьмий, осмь вісім
основание початок, основа, опора, підніжок
основати збудувати, зміцнити
особь окремо
оставити простити, відпустити
оставление прощення [ти
останъкъ-остатъкъ [нути
остати, нѫ остатися, покинути
остръти, оштрѫ гострити
-остъ кінцівка, а не -ъстъ
остьнъ вістря
остѫпати оточити, обступати
ось вісь [ти
осьлъ осел
осьла осля, G¹ осьлате
осѣнение тінь
осѣнѣти прикривати
осѧзати, -жѫ доторкнутися, мацати
осѫдити осудити
осѫжденъ засуджений
отан-таи таємно
отвѣтъ відповідь
отвѣштавати відповідати
от(тъ)имати відбірати
отити, отидѫ відійти
отишие спокій, пристань
отокъ-острокъ
отрасль-новорасль-юнъ садъ новоотроковица дівчина [ва вітка
отрокъ-рабъ-слоуга-младьница-
отроуишть-дѣтишть [дѣта
отроуа дитя, G¹ отроуате
отъ-, отъ від
отъвратити відвернути [дати
отъкрьгати, отъкрѣшти відкидати
отъкрьзати, отъкрѣсти, -крьзѫ
отъвѣтъ відповідь [відчиняти
отъвѣштание відповідь

отъвѣштати відповідати
отъгънати відігнати
отъданиє нагорода, кінець,
отъдати віддати [прощання
отънижде зо всіх боків; зовсім, дуже
отъкровениє-гавленніє
отъкрыти-гавити
отъкждоу звідки
отълѣкъ-останъкъ
отъмє(ѣ)тати,-сѧ відкидати, відмовляти,-ся
отъмьштенніє пімста
отънели(ѣ) з того часу як,
отънж(ю)доу звідки [коли
отънѣде зовсім [Фрейз. Ур.
отъпоустикъ відпущення, у
отъпоустити-оставити
отъпоуштениє-прощтенніє
отъпоуштеница - поуштеница розвідка
отърада втіха, відрада
отърадьнъ відрадний, радісний, легкий
отърадьнѣє-лагъуаіе
отърѣуениє зречення, присуд
отърѣшти відповісти, відмовити,-сѧ відріктися
отърыновенъ-отъкрьженъ
отърынѫти відкинути
отърѣшати відв'язувати
отъселѣ-отънѣнѣ від цього часу, відтепер, звідсі
отъсждоу звідсі
отътолѣ, отътждоу звідти
отътръгнѫти відірвати
отъуаіатисѧ тратити надію
отъштетити покидати, карати
отѩти, отати, отимѫ відняти
отьць батько [няти
оцьтъ оцет, оцьтѣнъ оцотовий
оцѣстити-милостивъімъ бъіти очистити, бути милостивим; форма з ц (а не у) звичайна в ст.-сл. пам'ятках [милування
оцѣштениє очищення, по-
оуѣсъ-ошибь хвіст, кінець
оштоутити почути
ошоуіѫ ліворуч

п

пакеуерніє час, близький до вечера, служба
паколока покривало
пагоуба погибіль, зло
пажить-пастбина-жиръ випас, левада
пакъі-ѣште знову, ще
палица-жьзлъ палка, кий
памать пам'ять
папежь папа
параклитъ-оутѣшитель св. Дух
параскеуги-патъкъ п'ятниця
пасти, падѫ впасти
пасти, пасѫ пасти, стерегти
пастъірь-пастоухъ
пасха-паска паска, Великдень
паче-коле більше, ліпше
паѫкъ павук
пелена покривало
пелънъ(ь) полинь
пепелъ-попелъ
петра-камъі
печаль журба, туга
печать знак, печатка
пештисѧ пеклуватися, турбуватися
пештъ піч
пико-питніє пиття
пира-мошьна-мѣхъ торба

пискати грати на дудці
писмѧ буква, G¹ письмене
питати-кръмити годувати
пити, пиѭ пити
питѣ(а)ти годувати
пишта покорм, їда
пишталь-свирѣль дудка
плавъ білий, спілий
плакати,-ѹѫ плакати, полоскати, мити [A¹ пламень
пламъі полум'я, G¹ пламене,
пламѣнъ полум'яний
платъ кусок тканини
плаштаница - ριза - понѣвница покривало, кусок тканини,
плема-колѣно [саван
пленица кошик, коси
плесньць обув'я
плешти-хрьбътъ плечи
плиштъ крик, галас
плодовитъ-плодоносьнъ
плоути, плъіти, пловаѭ пливплъзати повзати [сти
плънъ повний
плътъ-тѣло тіло, м'ясо, людиплътьскъ тілесний [на
плькати, плюю плювати
плѣвелъ бур'ян
плѣна пелена
плѣненіе-плѣнъ полон
плюскъ плюскання
плясати,-шѫ танцювати
поборьствовати боронити
побѣда перемога
побѣдити,-ждѫ перемогти
повелѣти наказати
повиноватиса-покоритиса
повръгнѫти повалити [відати
повѣдѣти-възвѣстити опопоганъ-поганинъ нехрещений
поганьскъ поганський, нехрещений
погребеніе погреб, похорон
погрѣти,-бѫ засипати, поховати
подавити задушити [ховати
податель подавець
подвигъ подвиг, славна праця чи вчинок
подвизати,-са рухати, хитати
подобьнъ подібний [мання
подражъ наслідування, перейподроугъ інший, товариш, друг
подроужіе друг, товариш, дружина, подружжа: чоловік чи жінка
подъножіе підніжок
подъпѣга - поуштеница- отъпоуштеница розвідка
подѭти,-имѫ підняти
пожешти,-жегѫ попалити
пожи(а)дати ждати, чекати
пожрѣти-послоужити принести в жертву, пожерти
поздѣ пізніще
позобати подзьобати, поїсти
позорище-позоръ видовисько
позорьникъ глядач
позорьнѣ відкрито
покровъ дах
покро(ъ)венъ закритий, неяспокоуситиса спробувати [ний
полагати класти
полоуношть північ
полъ половина, бік, беріг; мѫжьскъ полъ чоловіки, чоловічої плоти
польза користь
пользе(о)вати приносити копользенъ корисний [ристь
польскъ-сельнъ пільний

помакати, помажти махати, подавати знак рукою, кипомагати помагати [вати
помиловати змилуватися
помилоуи змилуйся
помошти помогти
помошътьникъ помічник
помрачение затміння
помъишление-мъисль думка
помъишлати думати
помънѣ(и)ти пам'ятати
помѣ(а)нжти згадати
понедѣльникъ понеділок
поне-понеже-зане-имъже бо, через те що
поносити - оукорити гудити, ганьбити [зневага
поношение-оукоризна ганьба,
понтьскъ пилатъ зам. понтии пилатъ
понѣ хоча б, щонайменше
понѣвица кусок полотна
понжждити примусити, накапопирати топтати [зати
попоуштати потурати
попоуштение допуст, потупопъ піп [рання
попъриште міра довжини = 1000 кроків
поразити-оубити-оударити
порода παράδεισος-рай
породьскъ-раискъ
порождение породіння
порокъ вада, хиба, гріх, гріш-не життя
порфира-багърѣница
порѣвноватисуперничати,наслідувати
поржжение доручення
посагати виходити заміж
посемь потім, після того
послабити попустити, потурати, пільгувати
послабление полегкість, пільга, потурання
послоухъ-свѣдѣтель свідок
послоушание слухняність
послоушати слухати,-ся, згоджуватися [свідчення
послоушьство-свѣдѣтелъство
послоушьствовати - свѣдѣтелъствовати свідчити
послѣдование порядок
послѣдовати йти за, йти слі-
посохъ-жьзлъ палка [дом за
посрамитиса-постыдитиса посоромитися, стидатися
посрѣдѣ посеред [ставлення
поставление посвячення,
постити здержуватися, попосълание лист [стити
посълати післати
посѣтити навістити, зглянутися, допомогти
потаплати топити
потомь потім [причащатися
потрѣбити вигубити, їсти,
потъщатиса попильнувати,
поустъıни пуща [поспішити
пооучение-наказание наука,
поучина безодня [казань
пооучитиса з D навчитися з G
похоть-желание-хотѣние пожадливість [ти, забажати
похотѣти захотіти, зазіха-
похоуление докір
похоулити-оукарати осудити, огудити, зневажати
похоухнание насмішка
похоухнати сміятися
похъıтити схопити, забрати,
поучитание читання [вкрасти

поуѣпати брати [хувати
поуѣ(и)сти прочитати, пора-
поуѣсть пошана
поуѣто чому, чого, нащо
поуати почати
поати взяти [чий
правокѣрьнъ правдиво вірую-
правость-правьда правда, справедливість
правьдьникъ праведник
правьдьнъ - правьдникъ правдивий, справедливий
прагъ поріг
праздьникъ свято [святковий
праздьнъ порожній, вільний,
праотьць прабатько, патри-
прахнѣнъ-гнилъ гнилий [ярх
прахъ порох [ти
праштати прощати, визволя-
прѣнти-минути
прибѣтъкъ прибуток
пригвожденъ прибитий
пригвоздити,-ждж прибити
пригласити-призъкати покликати
призракъ-привидѣніе привид,
призъкати закликати [мара
призъканіе заклик
призърѣти - вънимати змилуватися, зглянутися
принимати приймати
приключитиса - прилоучитиса трапитися
прикоснѫтиса доторкнутися
прилє(ѣ)жаніе пильність, увага [клуватися, доторкатися
прилє(ѣ)жати пильнувати, пі-
прилогъ додаток [питися
прилоучитиса-лоучитиса тра-
прильпѣти приліпнути
приметати приєднати, прикидати [влятися
приницати нахилятися, вди-
приносъ, приношеніе приношення, жертва
приобрѣсти добути
приобштити прилучити
присканѫти зав'янути
прискръбьнъ смутний, сумний
присно завсіди, постійно
приснодѣва завшедіва
присносѫщть вічний
приснъ постійний, близький, кревний [настати
приспѣти поспіти, прибути,
присѣтити-посѣтити відвідати, змилуватися [відання
присѣщтеніе-посѣщтеніе від-
притѣщти прийти
прити прийти
притъча байка, приклад
притѣкати приходити
притѧжаніе набування, майно, дохід, користь
притѧжати набувати
причѣтъ причт
причастіе-достоѧніе-наслѣдіе учасництво, приєднання, наслідда, причастя
причаститиса-наслѣдити бути учасником, приєднатися, приняти св. Дари
причастьникъ - наслѣдьникъ - обьштьникъ учасник, причасник, наслідник
причастьнъ причетний
приязнь дружба, відданність
приятель друг
приѧти любити, опікуватися
приѧтн, примж старше сло-

во, молодше **къзати** при-
приѩтиѥ приняття [няти
приѩтьнъ кого приймають, приємний
пробости,-дж проколоти
прозрѣти - провидѣти стати видючим
прозабати, прозабнѫти рости
прокъ решта
прокъі інший, дальший; **и прокоѥ** і так далі
промъішлениѥ турбування, опікування, піклування
пронъірливъ-зълъ-лѫкавъ лукавий, хитрий [рість
пронъірьство - лѫкавьство хит-
пронѧзити,-жж проколоти
проповѣдатель проповідник
проповѣдати росповідати
пропати, пропьнж - распати росп'яти [рокування
пророчениѥ віщування, про
пророшти сказати, віщувати
пророчьскъ пророчий
пророчьство пророцтво
просвѣтѣти,-свѣштж засяти
просвѣтити засвітити, запалити, просвітити
просвѣщениѥ освітлення,
просинати засяти [світ, освіта
прослъзитисѧ заплакати
прости стіймо (будьмо) просто
пространити росповсюджува-
пространъ широкий [ти
прострѣти,-стьрж простягти, витягнути
простъіни простота, прощен-
противлениѥ непослух [ня
противъ, противѫ(оу) з D проти, напроти [покірний
противьнъ супротивний, не-
процвисти,-цвѣтж, процвитати
проѹни інший, позосталий, **проѹѥ** решта
прошениѥ прохання
пръвъ перший [давніще
пръвѣѥ-прѣжде-древле колись,
пръвѣньць - пръвородьнъ пер-
пръстъ палець [ший син
пръсть порох, зотління
пръсьі ж. р., N³ **пръси** груди
прѣбъівати перебувати, бути
прѣвратитисѧ обернутися
прѣвъзнашати вихваляти
прѣвъісprьнъ дуже високий
прѣграда перешкода, загорода
прѣгрѣшениѥ - съгрѣшениѥ прогріх
прѣданиѥ переказ, зрада
прѣдатель зрадник
прѣдати передати, видати, зрадити
прѣдрагъ найдорожчий
прѣдрьжати володіти, керу-
прѣдъ перед [вати
прѣдъвѣштати пророкувати
прѣдъити попереджати, йти перед
прѣдъстоѧти стояти перед, бути першим
прѣдътеѹа предтеча
прѣдѣлъ границя
прѣжде-пръвѣѥ перше, давніше. **прѣжде даже** перше ніж
прѣзорикъ - гръдъ чванько, хвалько
прѣзорьство-гръдость-гръдъі-ни гордування, пиха, чванливість [вання
прѣзърѣниѥ-гръдъіни горду-

прѣзрѣти знехтувати, не звернути уваги
прѣити-минѫти перейти
прѣклонити, - ся нахилити, вклонитися
прѣкословиѥ суперечка
прѣлиѭти перелити
прѣложениѥ зміна, переміна
прѣломити переломити
прѣломлениѥ переломлення
прѣлъстити,-штѫ звабити
прѣльсть-льсть звабливання, примана, лукавство
прѣльщениѥ звабливання
прѣлюбы - любодѣиниѥ - любодѣйство перелюбство; прѣтворити-любодѣяти-блѫдѫ дѣяти перелюбствувати
прѣмлъкнѫти замовчати
прѣмѫдрость мудрість
прѣобидѣти кривдити, погорджувати
прѣображениѥ приняття другого вигляду, переміна, спас [гляд
прѣобразитисѧ змінити ви-
прѣпитати-прѣкормити прогодувати
прѣподобьнъ преподобний
прѣполовлениѥ середина, половина [могти
прѣпьрѣти - побѣдити пере-
прѣрѣшти заперечувати, сваритися
прѣслоушаниѥ непослух
прѣставитисѧ змінитися, перейти, померти
прѣставлениѥ смерть
прѣстати перестати
прѣстолъ-столъ престіл
прѣстоѭти знаходитися, бути близько
прѣтрьпѣти пере,-витерпіти
прѣфациа praefatio вступ, передмова; частина літургії перед евхаристичним каноном
прѣчистъ найчистіщий
прѣштати загрожувати, перестерігати, карати
прѣштениѥ загроза, заборо-
прямо-противѣ [на, кара
прямь прямо, правдиво
прясти, прѧдѫ прясти
пряшти, прагѫ напрягати
пряжло-сѣть сітка
пржгъ-акридъ саранча
псаломъ-пѣснь псальма
псалтъı(и)рь ж. 1 м. р. пѣсьница-пѣсьниѥць
п(пъ)чела пчола
пътеньць пташеня
пътица птах
пытати допитувати, питати
пьнь пень
пьпьрь перець
пьрати, перѫ топтати, прати
пьрѣниѥ сперечання, диспут
пьрѣтисѧ сперечатися, диспутувати, сваритися
пьрга, прга-распьрга сварка, сперечання
пь(и)сати, пишѫ писати
пьстрити, пьштрѫ робити пестрим
пьстръ плямистий, пестрий,
пьсъ пес, собака [рябий
пьхати пхати
пьшеница пшениця
пьштеваниѥ думка
пьштевати думати

пѣгованиѥ догляд, опіка
пѣговати піклуватися
пѣгота проказа
пѣготивъ-прокажєнъ
пѣниѥ співання
пѣнязь-динарь дрібна монета
пѣснословьць псалмист
пѣснь пісня
пѣстовати виховувати
пѣстоунъ вихователь
пѣсъкъ пісок
пѣсъчанъ піщаний
пѣтелъ-пѣтлъ-коуръ півень
пѣти, поіѫ співати
пѣтиѥ співання, пісня
пѣтлогласьниѥ співання пів-
пѣшь піший [нів, ранок
пядь ж. р. п'ядь
пясть кулак
пята п'ята
пяти, пьнѫ тягнути
пятикостиѥ п'ятидесятниця, Свято св. Духа
пятъ п'ятий
пятъкъ п'ятниця
пять п'ять
пятьдесѧтъ п'ятьдесят
пятьница п'ятниця
пятьно знак
пятьсѧтъ п'ятьсот
пѫто путо
пѫть м. р. дорога, путь, N³
пѫчина вир, безодня [пѫтиѥ

Р

работа неволя, рабство
работати-слоужити бути невільником, працювати
работити,-штѫ неволити
рабъ невільник, слуга
рабъіни невільниця, слуга
равви учитель
равьнъ рівний
ради через, зза; ставиться по йменнику в G
радошти радощі
радьма-ради
разарѧти руйнувати
разкрьзати відчиняти
разкѣ крім
раздражати-разгнѣвати
раздрѣшати розв'язувати, визволяти, прощати
раздрѣшениѥ розв'язання, відпущення, прощення
разлиуь ріжно
разлиуьнъ ріжний
разоумъ розум, значіння, зміст
разоумьнъ розумний
разоумѣти розуміти
рака-оплькань
рака ковчег, гріб
рамо-плєшть плече
распьрѧ-пьрѧ сварка
распати росп'яти
распѫдити розігнати
распѫтиѥ роздоріжжа, вулиця
расти рости
растрьзати розірвати
расхѣтити-разграбити
расхѣштениѥ-разграбленіе
ратитиса-брань сътворити-коіѥ кати ворогувати
ратоборьць ворог
рать-брань військо, війна
ратьникъ вояк
ратьнъ військовий
раунениѥ любов, пожадливість
раунитель люблячий, прихильник, опікун
раунительнъ пильний

рАѵити любити, хотіти, зізволяти, опікуватися
рекло слово
ремень ремінь
ретъ пильність, суперництво
реѵеніе слово, мова
рещти, рекѫ говорити, казати, мовити, Ао 3[1] реѵе сказав, Imprt рьци скажи; рекъше цеб-то [одежа
риза-одежда-одѣяніе верхня
рованіе-даровапіе дарунок
рогъ ріг, сила
родитель батько, N[3] родители
родити,-ждѫ породити
родъ рід, нарід
рожднє-розга-вѣта-лоза вітка
рождьство народження
рота клятва, присяга
ротитисѧ клястися, божитися
роумѣнъ рум'яний [ся
роуно шерсть
роути, рекѫ ревти
рѫвати, рѫвѫ рвати
рѫдѣтисѧ червоніти
рѫжати іржати, ревіти
рѫжь жито
рѫпѫтаніе нарікання
рѫпѫтати нарікати [лення
рѫпѫтъ нарікання, незадово-
рѫпѫтьникъ хто нарікає, не-
рѫтъ рот [задоволений
рѫкарь-рѫкитвъ рибак
рѫданіе плач, голосіння
рѫдати гірко плакати
рѫканиє рикання
рѫти, рѫѭ рити
рьвьникъ заздрісний
рьвьность заздрість
рѣдъкъ рідкий
рѣзонманіе лихварство
рѣзонмьць лихвар
рѣзъ процент
рѣка річка
рѣсьнота-истина правда
рѣсиотивьнъ - истиньнъ правдивий, дійсний, реальний
рѣчь слово, мова, оповідання, бесіда
рѣшити розв'язувати
рюти, рекѫ ревти
рядъ ряд, порядок, договір, по рядоу по порядку
рядьникъ простолюдин
ржгатисѧ насміхатися
ржка рука
ржкоѭть і ржковать оберемок

с

садъ-крьтоградъ-рай рослина, дерево, садок
самовидьць свідок [сан
сановитъ поважний, хто має
санъ звання, посада, висо-
сань-змии [кий стан
сапогъ-уртвиє-обоувь чобіт
сатрапъ-воєвода-кънязь
свекрѫ свекруха, G[1] свекрѫве
свирати-пискати свистіти, грати на дудці
свирѣль-пищаль
свитати розвиднятися
свобода воля
свободь вільний
свои свій, къ своѥ ти до себе
свьнѫти розвиднятися
свьтѣтисѧ сіяти, світитися
свѣтильникъ свічник, лямпа
свѣтозарьнъ блискучий
свѣтъ світло
свѣтьлъ світлий
свѣшта свічка

сватити святити
сватъ святий
сваштенникъ священник
се ось, ото, оце
себе себе, **къ себѣ** про себе
седмица сім, тиждень
седмъ сьомий
седмь сім
селение-жилиште оселя
селикъ такий великий
село-нива поле
село-селение оселя
сельнъ-польскъ пільний
семидалъ-кроупа пьшеничьна
сентабрь вересень
сетьнъ останній, надзвичайний
сеуклъ бурак
си-себѣ D[1] собі
сии, сиа, сиѥ цей, ця, це
сикеръ-твореноѥ вино - оловина оп'яняючий напиток
сила сила, міць, насильство, грамат.—наголос, вимова
сиръ сирота
сирѣчь цеб-то, чи
сице-тако так
сицевъ-таковъ такий
сициихъ такий
скандѣ(а)лъ - съблазнъ сітка, спокуса
скарѣдиѥ мерзота
скарѣдоватн-гноушатися бридитися, скупитися
скарѣдъ мерзкий, безсоромний
сквозѣ через
скверьна нечість, мерзота, гріх
скверьнавъ нечистий
скверьность-скверьна
скинния-сѣнь-χрамъ шатро, оселя
склазь назва монети
сконьчанию - конычина - конець кінець, смерть
скорпиа скорпіон
скриница скринька
скрѣбь-печаль журба, туга смуток
скрѣбьнъ-печальнъ смутний
скрѣбѣти-печалитися сумувати
скрьжьтати скреготати
скрьжьтъ скрегіт
скждость бідність, недостача
скждьнъ бідний, марний, нужденний
скждѣ(ѣ,ь)ль-глина χέραμος черепок, глиняний посуд
скждѣ(ѣ,ь)льникъ гончар, глиняний посуд
скжпость скупість
скжпъ скупий
скы(и)м(мь)нъ-львиучишть молосладъкъ солодкий
славъ солоний
сласть солодощі, смак, насолоко, G[1] **слокесе**
словѣнинъ слов'янин
словѣньскъ слов'янський
слоужити-работати неволя
слоужьба служіння, рабство,
слоути, словж зватися, славитися
слоутиѥ чутка, слава
слоушати чути, слухати,-ся
слъньце сонце
слъшати чути, слухати
сльза сльоза
слѣдъ-къслѣдъ-съзади слідом, позад
слѣ(ь)пати тікти
слѣпъ, слѣпьць сліпий
с(з)ми(ѵ)рна смирна, пахуча смола для кадіння
сми(ь)татися, смѣяжа сміятися
смокы, G[1] **смокъве-смокъ(о)вьница** фігове дерево
смотрити дивитися, бачити

смрѣдѣти смердіти
смрѣка-смрѣкъ-кедръ, N³ смрѣ-
снѣгъ, снѣжьнъ [чиє
снъха невістка
сопсти, сопжь, сопѣти,- плиж
грати на дудці
сопьць сопільник, дудар
сопѣль сопілка, дудка [катель
сотона σατανᾶς сатана [оусѣ-
спекоулаторъ-воинъ-меучьникъ-
спира - мъножьство воинъ вій-
ська частина = третина
когорти
спѣти - тоуне - соуіе-късоуіе -
къткште надаремно
спѣти спіти
спждъ начиння, міра сипкого
срамитисѧ-постъідѣтисѧ сором-
митися
срамъ-срамота сором, срамьнѣ-
стоудьнѣ соромно
срамажикъ сором'язливий
сраунца-одежда сорочка
срѣдьце серце
с(съ)рѣ(ѣ)бро серебро
срѣда середина, середа
срѣсти стрічати
стадиа - попьриште стадія,
міра довжини [збір
стадо-паства череда, гурт,
старѣишина старший, пер-
стенаниѥ стогін [ший
стенати стогнати
степень ступінь
страдати,-ждж терпіти
стража сторожа
страна сторона, земля
страньнъ чужий
страстотрьпьць мученик
страсть мука, хвороба, тер-
піння, горе
страстьнъ хворий, терплячий
стратигъ-воєвода начальник
стрижьникъпострижений,свя-
щенник
стришти, стригж стригти
строити будувати
стропъ дах
строупъ рана
строуга струмок
стрѫпъстьнъ - лжкавъ тяжкий,
кривий, лукавий [нути
стрьмитисѧ пориватися,праг-
стрьмлениѥ поривання, нахил
стрьмоглавь сторч, стрімголов
стрѣкало жало
стрѣкати колоти, жалити
стрѣшти, стрѣгж стерегти
стоуденъ холодний
стоудень ж. р. холод
стоуденьць - кладазь - нетоуь-
никъ джерело, криниця
стоудъ-стъідъ-срамъ стид, со-
ром [кий
стоудьнъ безсоромний, брид-
стъ(ь)гна площа, широка ву-
лиця
стьбль стебель, N³ стьблиѥ-
стьгно бедро [тростиѥ
стьза-пжть стежка
стькльница шклянка
стьлати, стеліж стелити
стѣнь тінь
стжпати ступати, йти
соугоубити подвоювати
соугоубо(ь) вдвоє [ний
соугоубъ(ь)подвоєний,подвій-
соударь-оубрусъ покривало
соудьба суд, приговір, доля
соуіе надаремно
соуєслоѵиѥ пустомовність
соуєта марнота

соуи надаремний, порожній
соулѣи - добрѣіе-лоуүьше ліпсоуша-земла [ший, кращий
сцѣгло - особь-ѥдинъ окремо,
събирати збірати [сам-на-сам
съблазнити, съблажнѧти спокусити, увести в гріх
съблазнъ спокуса, помилка
съблюсти-съхранити зберегти
съборъ збір, зібрання, збірник
събѣтиса збутися
събьрати зібрати
съвитъкъ звиток, грамота
съвлѣшти, съвлѣкати зняти, роздягти
съврьгнѫти скинути
съврастьникъ - съвъзрастьникъ однолiток
съврьшати виконувати,робити
съврьшенъ досконалий, найкращий
съвъішенъ вишній, небесний
съвѣдѣтель свідок
съвѣдѣтельство свідчення
съвѣстоκати проповідувати,
съвѣсть сумління [голосити
съвѣтъ рада, збори
съвазати зв'язати
съвазьнь в'язень
съгрѣшити згрішити
съдравиіе здоров'я
съдравъ-цѣлъ здоровий
съдравьствоκати бути здоро-
съдѣлати зробити [вим
съдѣвати чинити, робити
съжешти спалити [ззаду
съзади-въслѣдъ-слѣдъ позад,
съзьданиіе-тварь твір, створення
съзьдати, съзидати-сътвори-ти-въздвигнѫти збудувати, створити
съказаниіе оповідання, наука, пояснення, зміст
съказатель оповідач, учитель
съказати оповісти, пояснити, навчити [скарбниця
съкровиште - имѣниіе скарб,
съкроушениіе розбиття, туга
съкроушенъ надломлений, упокорений
съкроушити зломати, засму-
съкрыти сховати [тити
сълати посилати
сълъ-вѣстьникъ післанець
сълъгати, сълъжѫ збрехати
сълѣсти, сълѣзѫ злізти
съма(аш)трѧти дивитися
съметати скидати
съмлѣти, съмелю змолоти
съмотрити, съмоштрѫ дивитися
съмотрѣ(е)ниіе догляд, влада, увага; без смотрѣниа нерозсудно
съмрьть смерть
съмрьтьнъ смертний
съмоуштати бентежити
съмъіслъ розум
съмѣренiе покора
съмѣренъ покірливий
съмѣритиса упокоритися
съмѣсь·блядь перелюбство
съмѣти відважитися [тежити
съмасти,-тѫ потрясти, збен-
съмѫштениіе замішання, збентеження
снабъдѣти,-ждѫ набути,здобути, постачати, охороняти, оберігати
сънiе сон, сновиддя
сънискати набути, досягти

сънити зійти
сънивъкъ роспустний
сънивати нахилятися, грузнути, падати
сънивъство роспуста, перелюбство
съноуздьнъ кінний, сидячи на коні
съноуздьникъ - коньникъ верхівець
сънъ сон
сънъмище - съборище збори, синагога, школа
сънъмъ-съборъ-сънъмище
сънѣдати-поѣсти їсти, руйнувати
сънѣдь-ядь їда
сънѣсти-ясти з'їсти
сънати, сънимъ зняти
съобразьнъ подібний
съпасати зберігати, пильнувати, стерегти, визволяти
съпасение спасіння
съпасъ спасіння, спаситель
съпасьнъ спасений, пожиточний
съпати, съплю спати
съподобити - достоина съдѣлати удостоїти, достойно зробити
съпона перешкода
съпрѣстольнъ одновладний, рівний по владі
съродьникъ родич
сърѣсти, сърашти, сърѣтати спіткати
сърѣтение зустріч, стрічення
съсати, сосѫ ссати
състоание сталість, непохитність, лад
съсѫдъ посуд, начиння
съдѣлание творення
съдѣлати учинити, зробити
съто сто, G³ сътъ
съторицеѭ сто раз
сътрѣбити знищити, поховати, відправити службу
сътьникъ сотник
сътажание майно
съчитажати добувати, придбавати
сътязатися-къпрашати змагатися, мірятися, сперечатися
сътѫжати утискати, мучити
съхнѫти сохнути
съхранити зберегти
съчетати-съвести з'єднати
съи сущий
съ, си, се цей, ця, це
съде тут
сѣверъ північ
сѣдалище сидіння, престіл
сѣдѣти сидіти
сѣмо сюди
сѣмя, G¹ сѣмене-племя сім'я
сѣно сіно
сѣнь ж. р. тінь, шатро
сѣсти, ядѫ сісти
сѣщи, сѣкѫ сікти
ся A¹ себе
сягати сягати
сякнѫти висохнути
сатъ-рече Pr 3¹ від сати говорить, каже
сѫ(о)бота субота
сѫдии суддя
сѫдити судити, постановляти
сѫдище місце суду, суд
сѫдоу тут
сѫдъ суд, правда, осудження, приговір, устава, кара, смерть
сѫмънѣние сумнів
сѫмънѣтися сумніватися, боятися
сѫпостатъ ворог
сѫпрѫгъ пара запряжених волів, чоловік і жінка

сѫпьрь-сѫпьрьникъ - сѫпостатъ
сѫсѣдъ сусід [противник
сѫть(ъ) sunt суть
сѫучьць сучок

т

тажде потім
таи-отаи таємно
таина таємниця
таиньство таємниця
тако-такожде - сице так, так
таковъ такий [само
такъıн такий
талантъ велика монета, коло 750 доларів
таль заложник
тамо там
тать злодій
татьба крадіж
тауан-тауѣи-хоуждеıє гірший
тауе потім, так
таıати танути
тварь - съзьданиıє створіння,
творениıє-тварь [мир
творити-дѣлати чинити, робити [джувати
тврьдити зміцняти, підтверт
врьдость фортеця, оборона
тврьдъ міцний
тврьдъıна тюрма
тврьдь небо, міць, фортеця,
тебе G¹ A¹ тебе [тюрма
тебѣ, ти D¹ тобі [лярський
тектоновъ-дрѣводѣлинъ стотектонъ - дрѣводѣла столяр,
телѣга віз [будівничий
тела теля, G¹ телате
те(ь)миамъ θυμίαμα ладан, пахуча смола для кадіння
тенето сітка, пастка
тепениıє-биıениıє биття
теревинѳ,ъ терпентинове дерево
теремъ палац [рево
тети(тепети),тепж-бити бити, ударяти; пор. укр. тьопати-бити [пергамену
тетрадь зшиток з 4 аркушів
тетрарχъ - уетвртовластьникъ
теуениıє течія, життя
тешти, текж тікти, бігти
ти, тебѣ D¹ тобі
тиара митра
тина болото, грязь, мул, твань
тисиıє-кедръ
тисовъ кедровий [сяча
тиса(ж)шта-тъиса(ж)шта тититла,титлъ-дъштица напис, знак скорочення
тишина тиша, спокій
тлъкати стукати, пхати
тлъкованиıє пояснення
тлъковати вияснювати
тлъстъ товстий
тлѣшти, тлъкж стукати
тогда-тъгда тоді
тожде те само, і
толи потім, і, та
толико стільки, так багато
толикъ такий великий
тольма(н) так, стільки
тонжти топитися
тоуениıє витікання
тоуило кадовб, в якім вичавлюється виноград, топчило
трака-трѣва-злакъ [чило
трапеза стіл, обід, їжа, жертівник [ти, боятися
трепетати трястися, дрижа-
трепетъ дрижання
третии третій
триıлиıе-солило солянка

тридесать тридцять
трие три
тризна боротьба, задушні по-
триш(ж)ьдзі три рази [минки
троудъ праця, турбота, мука, горе
троуждати досаждати, доку-
троупъ мертве тіло [чати
троути, трокж годувати
тръгнжти тягнути, рвати
тръгъ-тръжище площа, ринок
тръжьникъ торговець
тръсть, тръстиє-стьблиє тростина, комиш, очеретина
трязати рвати
трьниє терен
трьнокъ-трьнѣнъ терновий
трьпѣниє терпіння
трьпѣти терпіти
трѣба-жрьтва жертва
трѣбовати домагатися, потрібувати [твенник
трѣбьникъ-жрьтовьникъ жер-
трѣбѣ потрібно, треба
трѣва-трава-сѣно
трѣзвъ тверезий
трѣти, тьржж терти
трясавица лихорадка
трясти, трясж трясти
трѫба труба
трѫдъ хвороба
трѫсъ землетрус
тоу-тамо тут, там
тоуждеплеменьникъ-иноплеменьникъ чужинець
тоуждь-уюждь чужий
тоуижде там-тут саме
тоукъ товщ, сало
тоулъ ковчан, сагайдак
тоуне дурно, даремно [ний
тоуѵьнъ товстий, ситий, пов-
тъ, та, то, той; къ томоу до того, при цім, наперід
тъжде той самий
тъкати, тъкж ткати, пхати
тъкъмо-тъѵиж тільки, лише
тънъкъ тонкий
тъпътати топтати
тъпътъ тупотіння
тъхоръ тхір
тъѵиж - тъкъмо; не тъѵиж, но не тільки, але
тъѵька крапка
тъѵьнъ рівний [ревність
тъштание поспіх, пильність,
тъштатиса поспішати, пильнувати
тъштеславие чванливість
тъштета марнота
тъштикъ пильний
тъштъ порожній, маловартъштъно пильно [тий, худий
тъи-тъи-тъ, таа-та, тоие-то той, та, те
тъікъі гарбуз, G¹ тъікъве
тъіса(ж)шта-тиса(ж)шта тисяча
тъі(и)са(ж)ьникъ тисячник
тъзоименитъ одного імени, одноіменний [іменний
тъзоименьнъ - тъзьнъ одно-
тълити псути, нищити
тьльнъ-тьлѣньнъ земний, тлінний [зотління
тлѣние-разъпание погибіль,
тьлѣти - разъпати гнисти, псуватися, гинути
тьла-уръвь-моль тління, рость(ъ)ма темрява [пуста
тьмиганъ-темиганъ
тьмьница в'язниця
тьмьнъ темний

тьсть тесть
тьшта теща
тѣ(ѥ)лесьнъ тілесний
тѣло тіло, G¹ тѣлесе
тѣмьже а тому, отож
тѣма тім'я, G¹ тѣмене
тѣскъ точило
тѣснъ тісний (не тѣсьнъ)
та A¹ тебе
тагати тягнути
тагота тягар
тажа позов, судова справа
тажатель землероб, робітник
тажькъ тяжкий
тасати,-жѫ питати, вимагати, винуватити, судитися
тати, тьнѫ рубати, сікти
тѫга сум, журба
тѫдоу, тѫдѣ звідти
тѫжити сумувати
тѫпъ тупий
тѫча хмара, дощ
тумпанъ-бѫбьнъ

оу

оу вже, не оу ще не
оукаловати-оукрауекати вилікувати
оубиица вбивець [хваляти
оублажити ущасливити, ви-
оубо а, же, тож, бо
оубогъ-нищть убогий, маловартий, недостойний
оубожьство бідність [кривало
оуброусъ хустка, рушник, по-
оутиснѣтати тиснути, чавити
оугобьжение урожайність, родючість
оугобьзити,-жѫ вродити, нагодувати, наповнити
оугобьзитиса бути врожайним, дати добрий врожай
оугодити,-ждѫ догодити
оугодьникъ слуга, праведник
оуготовати-приготовати
оудебелѣвати зміцняти
оудоблати перемагати, осилювати, запанувати
оудобрѣние прикраса, краса
оудобь легко
оудобѣе легче, ліпше
оудолѣти - прѣмошти перемогти
оудъ-юдъ член, частина тіла
оуѥдинѥнъ самотній
оужасатиса страхатися, лякатися, дивуватися
оужасъ жах, переляк
оужасьнъ жахливий
оуже вже
оузьрѣти-оувидѣти побачи-
оуказати показати [ти
оукарати-похоулити-досаждати докоряти
оукоризна-досажденије докір
оукраи край, границя
оукраина пограниччя, чужина, земля [ний
оукраинъ-оукраиньнъ пограничоукраиньникъ-оукраинѣиинъ пограничник
оукропъ окріп
оукроухъ кришка, кусок
оукрѣитиса сховатися
оулоуути знайти, досягти
оумалениѥ зменшення
оумаленъ тихий, спокійний
оумалати зменшати
оумилениѥ скруха, росчуленість, туга [лений
оумиленъ бідолашний, росчу-

оумилити умилостивити
оумрьтвиє смерть
оумрѣти,-оумьрѫ вмерти,оуми-
оумъ розум [рати вмирати
оумьнъ розумовий, розумний,
оуне-лоуүе ліпше [духовний
оуниі,оуньіші кращий,ліпший
оуниүи(ь)жениє приниження
оуниүи(ь)жити принизити,
зневажити, гордувати
оуность-юность молодість
оунѣіѧти-дрѫхлоу кѣіти - тѫ-
жити сумувати
оунѣілъ сумний, зажурений
оунѣіниє-тѫга сум, журба
оуньць-юньцьтеля,бик[дівання
оупѫваниє-надежда надія, спо-
оупѫвати-надѣѣтиса сподіва-
оу(къ)селенаіа мир, світ [тися
оуслъішати почути, вислухати
оусма(ъ,ь) шкіра
оусмарь кушнір
оусмась див. съмѣсь
оусмѣнъ шкіряний
оусниє шкіра
оусннѣнъ шкіряний
оуспѣхъ користь, поспіх
оустиє вхід, гірло
оустити, оуштѫ намовляти
оустроєниє стан, порядок,
склад [тися
оустрьмитиса кинутися,пода-
оустьна, N² оустьнѣ уста, гу-
оуснѫти заснути, вмерти [би
оусъпениє сон, засипання,
смерть, свято смерти
оусъпъшии померлий
оусѣірѣтиса зсістися (обер-
нутися в сир), побіліти
оусѣкнѫти відсікти, відруба-
оусѫмьнитиса сумніватися [ти
оутаити-съкрѣіти [шувати
оуткарѣати робити, прикра-
оуткрѣдити зміцнити
оуткрьждениє-крѣпость міць,
грунт, опора
оутолити задовольнити
оутриє світанок
оутро ранок
оутрь ранком
оутрьнеѣати-рано прихождати
поспішати, прагнути
оуттѣшениє-оуттѣха
оуттѣшитель св. Дух, порадник
оуттагнѫти досягти, успіти
оуүо, G¹ оушесе, N² оуши
оуүениє наука [но приняти
оуүрѣдити гостити, гостин-
оуүрѣжденіє приняття, го-
щення, гостина [тина
оуүастиє-үасть участь, час-
оуштедрити-помиловати
оуштениє побудження
оутѫдрити-оускорити

Ф

фарисе(ѣ)и фарисей, «відо-
кремлений»
философиа-прѣмѫдрость-хѣіт-
философъ-прѣмѫдръ [рость
фрьтъ назва букви ф

Х

халѫга-ограда-оплотъ тин, ву-
лиця
хартиа пергамен, шкіра для
писання, лист
хвраств хворост, сухе галуз-
хитонъ-риза туника [зя
хлакъ холостий, не жонатий
хламида-одежда
хлѣмъ пагірок

хлѣбъ хліб
хлѣвина дім, мешкання
хлябь водоспад, потік
хлѫпати-просити
хоботъ хвіст, хобот [ник
ходатаи заступник, посеред-
ходатаиствовати заступатися, просити
ходити, хождѫ ходити
хоть бажання, люба жінка, коханка
хотѣниє - похоть воля, бажання, намір, ціль
хотѣти, хощѫ бажати
храбръ хоробрий, вояка
храмина-домъ-храмъ дім, церква, мешкання
храненіє охорона, сторожа
хранитель охоронитель, заступник, сторож
хранити стерегти, зберігати
хрисма-муро-маєть пахощі
христосъ-помазанъ-помазаникъ помазанець, Месія
хромъ кривий, кулявий
хрьбътъ-плєшти(а) хребет [ний
хоудъмалий,слабий,злий,бід-
хоула блюзнірство, зневага святого
хоулити, хоуловати ганити, зневажати святе
хоульнъ блюзнірський
хѣжа хата
хѣтити,-штѫ хватати
хѣтрити,-штрѫ обманювати, придумувати [мудрість
хѣтрость штука, знання,
хѣтръ мудрий, мистецький, учений [мудрець
хѣтрьць мистець, творець,
хѣштєниє- грабленіє грабування
хѣштьникъ-грабитель хижак
хѣръ назва букви х
хѫдогъ-хѣтръ
хѫдожьство-хѣтрость

ц

царь цар [влада, сила
царьствіє-царьство царство,
цвилити плакати, квилити
цвисти, цвьтѫ цвісти
цвѣтоносьная недѣля вербна
цвѣтъ квітка
црькоувьнъ церковний
црькъвнъ, циркъвнъ церковний
црькъвь церква, храм, збір віруючих, віра, G[1] црькъвє, A[1]
цѣдити,-ждѫ цідити [црьковь
цѣлити, исцѣлати уздоровляти
цѣлованиє вітання, поздоровлення, поцілунок
цѣловати вітати, здоровити, цюлувати
цѣломѫдриє розсудливість, чистість, тверезість
цѣломѫдровати бути розсудливим, чистим, тверезим
цѣломѫдръ розсудливий,чистий, тверезий
цѣлъ здоровий, щирий, чис-
цѣна, цѣнити [тий
цѣпѣнѣти сохнути, дерев'яніти
цѣ(ѣ,ь)сарити царствувати
цѣ(ѣ,ь)сарь-царь, цѣ(ѣ,ь)сарекъ
цѣ(ѣ,ь)сарьствиє-царьствиє
цѣ(ѣ,ь)сарьство царство, царська влада, царство небесне

цѣ(ѣ,ь)сарьствовати царствувати
цѣста-дворъ - пѫть-распѫтиє дорога, вулиця
цѣстило жертвенник
цѣстити, цѣштѫ чистити
цата-кодрантъ дрібна монета

У

уаровьникъ чарівник, ворожбит
уародѣи чарівник
уасъ-година час
уасьць минута, хвиля
уаша начиння для плинного, напиток, потир для св. Дарів
уаганиє чекання, сподівання, надія
уагати чекати, сподіватися
уелесьнъ головний
уело чоло, лоб; уеломь бити вклонятися, скаржитися
уелядинъ слуга, раб
уелядь раби, слуги
уепь ланцюг
уе(ь)со чого, уе(ь)со ради для чого
уета полк, громада
уетверица чвірка, уетверицеѭ чотири рази
уетвьрьтовластьвовати володіти четвертиною
уетвьрьтовластьникъ управитель четвертини
уетвьрьтъкъ четвер
уетвьрьтъ четвертий
уетъіре чотири
уешоута луска
уи хиба, чи, або
уии чий
уинити робити, готовити
уиновьникъ-уинитель правитель
уиновьнъ чиновний, пристойний
уинонаѫлиє хор анголів, громада
уинъ порядок, устрій, посада, сан, збори, хор анголів
уиньно в порядку
уисменитъ числовий
уисма лічба, число, рахунок
уи(ь)сти, уьтѫ рахувати, читати, шанувати
уистина щирість, правдивість
уи(ь)ститель священнослужитель
уи(ь)стительство духівництво
улокѣколюбиє народолюбство, милосердя
улокѣколюбьнъ милостивий
улокѣколюбьствиє, - ство народолюбство, милосердя
улокѣколюбьствовати бути милостивим
улокѣколюбьць народолюбець, милостивий
улокѣкоогодиє підлещування, приподоблення людям
у(уе)локѣкъ людина
улокѣуь - улокѣуьскъ людський
улокѣуьство людство
ульнъ човен
улѣнъ частина тіла
урьвленъ червоний
урьвь м. р. червяк
урьмьнъ червоний
урьнило чорнило
урьноризьць-урьньць чернець
урьиъ чорний
уръ(ѣ)пати брати, наливати
урьта нарізка, зазубринка,

риса, знак [спальня
ѵрьтогъ палац, двірець,
ѵрѣвиѥ-сапогъ - обоувь-сандалиа черевик, чобіт
ѵрѣво черево, живіт, середина, нутро, утроба
ѵрѣвьнъ черевний
ѵрѣда черга, переміна, колія, череда
ѵрѣдитꙗ гостити, годувати
ѵрѣждениѥ - пиръ - гоштениѥ
ѵрѣпина черепок [банкет
ѵрѣсла поясниця, боки
ѵрѣсти, ѵрьтѫ різати
ѵрѣсъ через
ѵрѣти, ѵрьпѫ черпати
ѵоу(ю)витво орган чуття
ѵоувьство почуття
ѵоу(ю)дитиса-дивитиса, ѵоу(ю)ждатиса дивуватися
ѵоу(ю)до диво, G¹ ѵоудесе
ѵоу(ю)додѣиствовати - ѵоу(ю)дотворити робити чуда
ѵоу(ю)дьнъ-дивьнъ славний
ѵоу(ю)ждъ чужий
ѵоу(ю)ти чути
ѵьстити, ѵьштѫ шанувати
ѵьсть пошана
ѵьстьнъ - драгъ шанований, дорогий, святий
ѵьтениѥ читання
ѵьтити шанувати
ѵьто що, G¹ ѵесо старіша форма 1 ѵьсо молодша
ѵьтьць читальник
ѵю- див. ѵоу- [покоління
ѵадо дитя (син чи дочка),
ѵадолюбиꙑ дітолюбець
ѵадородиѥ дітородження
ѵадь люде, діти, нарід
ѵадьце дитятко
ѵастити, ѵаштѫ учащати, часто робити
ѵастъгість, густий, частий
ѵасть-оуѵастиѥ частина, доля, земля, майно, наслідство
ѵашта гущавина, густий ліс

ш

шаръ фарба, масть
шаръѵии маляр
шатьрь шатро
шелома пагірок
шестъ шостий, шесть шість
шестьдесатъ шістьдесят
шесть на десате шістьнадцать
шестьсътъ шістьсот
шипъкъ рожа
широкъ широкий
шити, шиѭ шити
шиꙗ шия
шлѣмъ шолом
штедрити, штедрѭ-штедровати бути милостивим
штедрота - штедрость-милосрьдиѥ-милость милість, милосердя
штедръ-милосрьдъ - милостивъ
штитъ-оружиѥ щит
штоудъ-гигантъ-исполинъ великан, велет [жий
штоудъ-штоуждъ чужак, чу-
штоудьниѥ милосердя [лість
штадѣниѥ береження, ми-
штадѣти берегти, милувашоу(ю)илівий [ти, скупитися
шоу(ю)ица-лѣвица ліва рука, шульга
шоу(ю)мъ галас, гук, крик
шоу(ю)мѣти кричати, галасувати

шьдъ йдучи, шьлъ йшов
шьпътаниѥ шептання[рювати
шьпътати шептати, наговошьпъть шепотіння, наговір
шьпътьникъ шептун, пліткар, заушник
шьствиѥ рух, ходіння [вати
шьствовати йти, подорожушатаниѥ пиха, відважність, рух [ставати, пишатися
шататиса хвилюватися, пов-

ь

ь буває в цих закінченнях: -ьскъ, -ьствиѥ, -ьство, -ьство ваниѥ, -ьствовати, -ьць

ѣ

ѣ в кириліських пам'ятках буває частенько замість та
ѣдати їсти
ѣденіѥ їда, їжа
ѣдь-сѫнѣдь-брашьно їда, їжа
ѣсти, ѣмь їсти, їм
ѣхати їхати

ю

ю початкове часто буває замість оу і навпаки
югъ південь, полудня
юдъ-оудъ член
южьскъ південний
юница теличка
юность молодість
юнота юнак
юноша юнак, парубок
юнъ молодий
юньць-оуньць теля
юродъ-оуродъ
юродьство-оуродьство
ютро-оутро ранок

я

я на початку слова частенько буває замість а і навпаки
ябиѥ МЄ -абиѥ
яблань-аблань яблоня
яблъко-аблъко яблоко
явити-показати
явленіѥ появлення
явѣ явно, відкрито
ягньць-агньць ягня
ягна ягня, G[1] ягнате
ядати їсти
ядениѥ їда, їжа
ядовитъ отруйний
ядрило вітрило, парус
ядро, N[3] ядра нідра, глибина, утроба
ядъ отрута
ядь ж. р. -брашьно-пишта їда, [їжа
язва-рана-строупъ
язвина нора
язвити ранити
язъ-азъ я
яице-аице яйце
яко-акъі як, ніби, неначе, щоб, [аби
якоже як
якорь котва, котвиця
ямо-амо куди, яможе-колиждс куди ні
ярига-ерѣтиште груба оділ
ярина-ерына вовна
яритиса гніватися
ярость-гнѣвъ лютість
яръ-лютъ сердитий, весняний
ярьмъ-иго ярмо
ясенъ (не ясьнъ) ясний, чистий
ясти, ямь, ясн їсти, Imprt
ястрѣбь ястреб [ждь
яште-аште коли, якщо

ѩ

ѩ A[3] ж. р. їх
ѩдро-скоро-бръзо швидко
ѩдропись-скоропись-бръзо- [писець
ѩдрость швидкість
ѩдръ швидкий, готовий
ѩдѣ-ждѣ-близь з G коло
ѩдѣуадинъ слуга, раб
ѩдѣуадьіни служниця, рабиня
ѩз(s)а-ѩз(s)ѧ-недѫгъ рана, [хвороба, біль
ѩзетворьиъ що приносить хворобу, біль
ѩзъікоболѣзніе- ѩзъіковрѣдніе балакучість
ѩзъікъ-страна-поганинъ язик, нарід, плім'я, мова, чужак
ѩзъіуьникъ іновірець, чужак, поганець
ѩзъіуьнъ - ѩзъіуьскъ нехрещений, іновірний, чужий,
ѩзѣстикъ хворий [балакучий
ѩти, имѫ взяти, схопити; ѩти вѣрѫ-вѣровати
ѩтіе схоплення, полон
ѩтро, N[3] ѩтра печінка
ѩтрьі братова, G[1] ѩтрьке, A[1] [ѩтрька
ѩтьникъ в'язень
ѩуаніе охкання, стогін [ти
ѩуати, ѩуѫ охкати, стогна-
ѩуьмьі ячмінь, G[1] ѩуьмене, A[1] ѩуьмень
ѩуьнъ-ѩуьиѣнъ яшний

ж

ж та ѫ початкові часом вживаються один замість од-
жбрѣкъ міра сипкого [ного
жвозъ межигір'я, долина
жглъ, жгълъ вугол
жгль, N[3] жглиѥ вугілля
жгльникъ, жгъльникъ вугловий камінь, фундамент
жгльнъ вугловий
жгринъ угрин, венгерець
жда, ждица вудка
ждолиѥ-ждоль(ъ)-ждоль-полѧна долина, яр, балка
ждоу, ѫждоу де
ждѣ-ѩдѣ коло
жже-ѫже - жжиште-жжь-верига віровка, ужівка
жжика - ѫжжика-жжикъ-сѫродьникъ родич
жжиуьнъ рідний
жжиуьство споріднення
жжьникъ в'язень
жжьница в'язниця
жза, N[3] жзьі - ѫжзьі - оковьі
жзилиште в'язниця [кандали
жзити тиснути, мучити
жзлъ, жзълъ вузел, пучок
жзькъ-тѣснъ вузький
жзьникъ в'язень
жзьинца в'язниця
жкоть кіготь, пазур, котвиця
жродивъ придуркуватий
жродовати-жродьствовати бути придуркуватим [блазень
жродъ - боуи придуркуватий,
жродьнъ дурний, придуркуватий
жродьство глупота, придур-
жсобнца колотнеча [куватість
жсъ вуси, борода
жтѣница гусінь [ний, слабий
жтлъ-жтьлъ дірявий, пірва-
жтроба-ѫтроба - утѣво середина, живіт, думки
жтрь всередині

жтрьнъ серединний, внутрішній
жтрьникъ середина
жтрыждоу-жтрьждоу з середини
жтъка качка
жханиє нюх
жхати нюхати

ѭ A^1 ж. р. її від ѧ

v

v(rv)покритъ-ипокритъ ὑποκριτής
vпостась - състакъ - нпостась ὑπόστασις постать
vгопъ ὕσσωπος пахуча рослиина, з якої віток робили кропило

---

5. РІВНОБІЖНІ ТЕКСТИ З ЄВАНГЕЛІЙ X—XI ВІКІВ.

В текстах глаголицьких скрізь полишено ѧ, що визначає ѣ або ѧ, див. вище ст. 214—216. Цього ж значка ѧ уживається в кирилівській Савиній Євангелії замість ѧ, див. ст. 25.

I. Молитва Господня.

Євангелія від Матвія VI 9—13.

Зографська Євангелія, л. 9б:

1 Ѡче нашь· іже єси на небєсєхъ· да ⁓ститъсѧ імѧ
2 твоє· да придетъ ⁓цр̃ьствиє твоє· да бѫдетъ волѧ
3 твоѧ· ѧко на ⁓нбн і на земл̃и· хлѣбъ нашь настоѧщт.... даждь намъ днесь· і отъпоусти намъ длъгъі
5 наш(ѧ)· ѧко і мъі отъпоуштаємъ длъжьникомъ на-
6 шимъ· і не въведи насъ въ напасть· нъ ізбави нъі
7 отъ непріѧзни· ѧко твоє єстъ ⁓цр̃ьствиє· і сила і
8 слава въ вѣк(зі) аминь: *Видання В. Ягіча ст. 5.*

Марійська Євангелія:

1 Ѡтьче нашъ иже єси на нб̃ехъ да ⁓сѣтсѧ имѧ
2 твоє· да придетъ ⁓цр̃ьствиє твоє· да бодетъ волѧ
3 твоѧ· ѧко на нб̃си и на земи· хлѣбъ нашъ на-
4 стаѣшааго дьне· даждъ намъ дънесь і отъпости намъ
5 длъгъі нашѧ· ѧко и мъі отъпоуштаємъ длъжьникомъ
6 нашимъ· і не вьведи насъ въ напасть· нъ избави

нѫі отъ непрнѧзни· ѧко твое естъ цр҃ствие· і сила
и слава вь вѣкы аминь· *Видання В. Ягіча ст. 15.*

Ассеманова Євангелія:

Wтьче нашъ· іже есі на небесі· да свѧтітъсѧ имѧ
твое· да прідетъ цр҃ство твое· да бѫдет волѧ
твоѧ ѧко на небесі и на земі· хлѣбь нашь насѫщьнъі
даждь намъ дьнес· и остави намъ длъгъі нашѧ
ѧко и мъі оставлѣемъ длъжьникомъ нашімъ· и не
вьведі насъ въ искоушение· но избави нъі wтъ лѫ-
кавааго· ѧко твое естъ цр҃ство и сила и слава въ
вѣкъи· аминъ· *Видання Чрнчича ст. 88.*

Савина Євангелія, л. 72б:

Wу҃е нашь и҃же е҃сн на нб҃сѣхъ· да с҃титъсѧ и҃мѧ
твое҃· да прндетъ цр҃ствне҃ твое҃· да бѫдетъ волѣ
твоѧ· ꙗко на нб҃сн и҃ земн· хлѣбъ нашъ на-
стаѫшаго дне҃· даждъ намъ дьнесъ и҃ о҃стави намъ
длъгъі нашѧ· ꙗко и҃ мъі о҃ставлѣе҃мъ длъжънкомъ
нашнмъ· и҃ не вьведн насъ въ напасть· нъ и҃збá-
ви насъ о҃тъ непрнѧзнн· ꙗко твое҃ е҃стъ цр҃ствне҃· и҃
сила и҃ слава· вь вѣкъі амннъ:— *Видання В. Щепкина ст. 58.*

Остромирова Єв., л. 123:

Wу҃е нашь иже ієсн на нб҃сѣхъ· да с҃тнтьсѧ нмѧ
твоіе да прндеть цр҃ствніе твоіе· да бѫдеть волѧ
твоѧ. ꙗка на нб҃сн н на земли хлѣбъ нашь на-
сѫщьнъін· даждь намъ дьньсь н остави намъ· длъгъі
нашѧ· ꙗко и мъі оставлѧемъ длъжънкомъ нашимъ
н не въведн насъ въ напасть нъ избави нъі отъ
непрнѧзнн ꙗко твоіе ѥсть цр҃ствніе н сила н слава
въ вѣкъі амнн·:·—*Видання І. Савинкова 1883 р.*

Архангельська Єв., л. 76:

Оу҃е нашь иже есн на нб҃сѣх҃· да с҃титьс҃а имѧ твоє· да прндетъ цр҃тв҃ніе твоє· да боудетъ волѧ твоѧ· ака на нб҃сн н на земли· хл҃ѣбъ нашь на соущьнзін дн҃ь. дан намъ дн҃ь. н остави намъ дългъі нашѧ· ꙗко н мъі оставлмємъ дължьникомъ на шнмъ. н не вѣведн насъ въ напасть· нъ нзбави нъі ѿ непрнязни· ꙗко твоє єсть цр҃тво. н сила н слава оц҃а н сн҃а н с҃тг҃о дх҃а въ вѣкъі амн҃·: *Видання Рум'янцівського Музея.*

2. Молитва Симеонова.

Євангелія від Луки II 29 – 32.

Зографська Євангелія, л. 138б:

Нзінѧ поустиши раба твоего владзіко· по гл҃оу твоемоу съ миромь· ако видѣсте очи мои спе҃нье твое· е҃же е҃си оуготовалъ прадь лицемь вьсѣхъ людіи· свѣтъ въ окрѣкенье ꙗзъікъ· і̂ славѫ людн твоіхъ їнлѧ· *Видання В. Ягіча ст. 84—85.*

Маріїнська Євангелія, л. 82—62б:

Нзінѧ отъпоустиши рака твоего влдко· по гл҃оу твоемоу съ миромъ· ако видѣсте очи мои съпасе-ние твое· еже еси оуготовалъ прадъ лицемъ вьсѣхъ людии· свѣтъ въ окрѣкение ꙗзъікъ· и славѫ людии твоихъ нлѧ. *Видання В. Ягіча ст. 199.*

Ассеманова Євангелія:

Нзінѧ отъпоустиши раба твоего владзіко· по гла-голоу твоемоу съ міромъ· ако видѣсте очи мои съпасение твое· еже еси оуготовалъ прадъ лицемь

4 вьсѣхъ людіи твоихъ· свѣтъ въ откровѣние ѩзыкъ·
5 и славѫ людіи твоихъ израиля· *Видання Чрнчича ст. 159.*

Савина Євангелія, л. 139—139б.

1 Нѣнѣ отъпоущаеши раба твоего влко· по гл҃ү твое-
2 моу съ мирѡмъ· ꙗко видѣсте оуи мои спсенїе твое·
3 еже есн оуготовалъ прѣдъ лицемь всѣхъ людиⷭ
4 свѣтъ въ откровенїе ѧзыкомъ· и славу людіи тво-
5 ихъ ізл҃ю· *Видання Щепкина ст. 136.*

Остромирова Євангелія, л. 264г:

1 Нѣнѣ отъпоустиши раба твоєго влко· по гл҃оу
2 твоємоу съ мирѡмь ꙗко видѣсте оуи мон спсенїе
3 твоє ѥже єсн оуготовалъ прѣдъ лицьмь всѣхъ
4 людіи свѣтъ ко откровенїе ѧзыкомъ· и славѫ лю-
5 дии твонхъ ізл҃а· *Видання І. Савинкова 1883 р.*

Архангельська Євангелія, л. 156б:

1 Нѣнѣ ѿпоущаеши раба своєго влко по гл҃оу тво-
2 ємоу съ мирѡмь· ꙗко видѣста оуи мон спсенїе
3 твоє· ѥже єсн оуготовалъ предь лицемь всѣхъ
4 людии· свѣтъ въ ѿкровенїе ѧзыкъ· и славоу лю-
5 дии твонхъ нл҃а· *Видання Рум'янцівського Музея.*

Реймська Євангелія, ст 11:

1 Нын҃ѣ поустиши раба твоего влдко· по гл҃я твое-
2 моу съ мирьмь· ако видѣсте оуи мои спсенне твое·
3 еже есн оуготовалъ· прѣ лицьмь всѣхъ лоудии·
4 свѣть въ отькрьвенне ꙗзык҃ь· и въ славоу лоудии
5 твонхъ ізл҃м· Видання L. Leger.

3. Заповіти блаженства.

Євангелія від Матвія V 3—12.

Зографська Євангелія, л. 4б—5:

1 Блажени ништии дхомь· ако тѣхъ естъ цр҃ство нбское:

2 блажени плачѫштеи· ако ти оутѣшатъсѧ: блажени
3 кротьци· ако ти наслѣдатъ землѭ· блажени алчѫ-
4 штиі і жаждѫштиі правъдѣ ради· ако ти насы-
5 тятъсѧ: блажени милостивіи· ако ти помиловани
6 бѫдѫтъ: блажени чистіі сръдцемь· ако ти бг оузь-
7 рятъ: блажени съмиряѭштіі· ако ти сінове божіи
8 нарекѫтъсѧ: блажени їзгънани правъдѣ ради· ако
9 тѣхъ естъ цр҃ство нб҃ское: блажени есте егда пого-
10 сятъ вамъ· і ижденѫтъ вы· і рекѫтъ· вьсѣкъ зълъ
11 гл҃ъ на вы· лъжѫште мене ради: Радоуитесѧ і ве-
12 селитесѧ· ако мъзда ваша многа естъ на небесѣхъ:
Видання Ягіча ст. 2—3.

Ассеманова Евангелія:

1 Блажени ницыи доухомъ· ако тѣхъ естъ цр҃ство не-
2 бесьное· блажени плачѫштиисѧ· ако ти оутѣшатъсѧ·
3 блажені кротціи· ако ті наслѣдатъ землѭ· блажени
4 алчѫщіи и жаждѫщіи правъдѣ· ако ти насытятъсѧ·
5 блажени милостівіи· ако ті помілованы бѫдѫть· бла-
6 жені чісти сръдцемъ· ако ті бога оузьрятъ· блажени
7 съмиряѭщеи· ако ти сынове божіи нарекѫтъсѧ· блажени
8 изгънанін правъдѣ ради· ако тѣ(хъ) естъ цр҃ство
9 небесьное· блажені есте егда понесятъ вамъ чловѣці·
10 и ижденѫтъ вы· и рекѫтъ вьсь зълъ глаголъ на вы
11 лъжѫште мене ради· радоуитесѧ и веселите· ако
12 мъзда ваша многа естъ на небесѣхъ· *Видання Черн-
чича ст. 127.*

Савина Евангелія, л. 125—125б:

1 Блаженні ницыі дх҃омъ· ꙗко тѣхъ є́стъ цр҃ствіе не-
2 бе҃ское· блаженні плаүѫщіисѧ· ꙗко ті оутѣшатъсѧ· бла-
3 женні кротъцні· ꙗко ти наслѣдатъ землѭ· блаженні

4 алъчющеи· и жаждющеи· правъдꙋ· ꙗко тіи насытѧтъ-
5 ся· блаженні милостивні· ꙗко ті помиловани бѫдꙋтъ·
6 блаженні чистіи сердцемъ· ꙗко ті бг̃ ꙋзрѧ блаженні
7 съмиряющеи· ꙗко ті сн̃ове бж̃ні нарекꙋтъся· блаженні
8 изгнанні правъдꙋ ради· ꙗко тѣхъ єсть цр̃ствіе
9 нб̃ское· блаженн естѣгда поносѧтъ вамъ· и ижде-
10 нꙋтъ вꙋ· и рекꙋтъ вамъ· всакъ зълъ гл̃ъ· на вꙋ
11 лъжꙋще мене ради· радоꙋитеся и веселитеся· ꙗко
12 мъзда ваша многа єстъ на нб̃сехъ· *Видання Щепкина ст. 119.*

Остромирова Євангелія, л. 212а.б.в:

1 Блаженн· нищіи дх̃мь· ꙗко тѣхъ єсть цр̃ьствіе
2 нб̃сьноꙗ Блаженн· плаꙋщіисѧ· ꙗко ті оутѣшатъ-
3 ся Блаженн кротъцні· ꙗко ті наслѣдꙋтъ землѭ
4 Блаженн· алꙋщеи жаждꙋщеи правъдꙋ· ꙗко ті на-
5 сытѧтъся Блаженн· милостивнн· ꙗко ті помиловани
6 бѫдꙋтъ Блаженн· чистіи сьрдьцьмь· ꙗко ті бг̃
7 оузрѧтъ Блаженн· съмирѧющеи· ꙗко ті сн̃ове бж̃ні
8 нарекꙋтъся Блаженн· изгънанні правъдꙋ ради· ꙗко
9 тѣхъ єсть цр̃ствіе нб̃сьноꙗ Блаженн єстѣ· єгда
10 поносѧтъ вамъ· и ижденꙋтъ· и рекꙋтъ· вьсакъ зълъ
11 гл̃ъ на вꙋ лъжꙋще мене ради Радоꙋитеся и весели-
12 теся· ꙗко мъзда ваша· многа єстъ на нб̃сехъ : ·
Видання І. Савинкова 1883 р.

Реймська Євангелія, ст. 27—28:

1 Блаженн ніщіи дх̃мь· ꙗко тѣхъ єсть цр̃ьство
2 нб̃сноꙗ блаженн плаꙋщіисѧ· ꙗко ті оутѣшатьсѧ·
3 блаженніи кротъцній ꙗко ті наслѣдꙋтъ землоу· бла-
4 женн алъꙋщи и жажщеи правъды ради ꙗко ті
5 насытѧтсѧ: блаженн мл̃стивні ꙗко ті помиловани бж-

6 доуть· блажєнн унєтнн ср̃цмь· ако тн бā оузрѧть·
7 блажєнн сьмнрѧщннєѧ· ако ти сн̃ове бж̃нн нарє-
8 коуть᷾ѧ· блажєнн правьдꙋі радн· ако тѣхъ єсть
9 цр̃тво нб̃сное· блажєнн єсте· єгда оукорѧть вы н
10 їжденоуть· н рєкоуть вьсѧкь зль гл̃ь· на вы льжѫ-
11 ще мене радн· радоунтесѧ н весєлнтесѧ· ако мьзда
12 вамьнога єсть на нб̃сьхъ :· Видання L. Leger.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ДОПОВНЕННЯ.

Чорна цифра визначає сторінку, до якої дається доповнення. **22**. И. И. Срезневскій: Извѣстіе о глаголическомъ четвероевангеліи Зографскаго монастыря, „Извѣстія“ 1855 р. т. IV ст. 368-377. **26**. Ол. Колесса: Погляд на історію української мови, Прага, 1924 р., на ст. 18 пише: „По моїй думці, можна такі вислови Савиної Книги, як прахнѣнъ зам. изгнилъ, зълъ σαπρός, обидьливъ зам. неправьдьнъ, особливо ж господа зам. гостиниця пояснити лише тоді, коли признаємо, що сей пам'ятник написаний в західній частині Підкарпатської України, де український етнічний елемент стикався із Словацьким, і відки було близько й до Моравії та Паннонії, теренів діяльности слов'янських апостолів“. **30**. Fr. Miklosich: S. Iohannis Chrysostomi Homilia in ramos Palmarum, 1845 р.; його-ж: Vitae Sanctorum e codice antiquissimo palaeoslovenice cum notis criticis et glossario, 1847 р., Відень, VI+55 ст. На Monumenta Миклошича 1851 р. див. рец. в „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 23-24. **32. 70**. A. Heilpern: Ein kleiner Beitrag zur Textkritik altkirchenslavischer Denkmäler, «Archiv» 1909 р. т. 30 ст. 234-240. **32**. Ол. Колесса: Погляд, ст. 18 твердить, що Супрасльський Рукопис написаний десь на східній частині південного Підкарпаття. **57**. И. И. Срезневскій: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1868 р., ст. 3 пише: «Во время печатанія, благодаря путешествію ху-

дожника Д. М. Струкова, получилъ я, въ концѣ прошлаго (цеб-то 1867-го) года, пять листковъ нашедшейся въ Слуцкѣ Псалтыри". В „Свѣдѣнія и замѣтки" № 48 (див. „Сборникъ" 1875 р. т. 12 ст. 38) І. Срезневський письмо Слуцького Псавтиря зве південно-слов'янським письмом XI віку. Від осіб, що близько знали працю І. Срезневського, довідався я, що рукопис Слуцького Псавтиря привіз до Петрограду художник Д. М. Струков. В 1890 р.р., коли до Д. Струкова звернулися з запитанням, де знаходиться цей Псавтир, він відповів, що відіслав рукопис назад до Слуцька; стали тоді шукати в манастирі та катедрі Слуцькій, але нічого не знайшли. Варто б пошукати ще й тепер. **66.** Листи А. Михановича з Марлінської Євангелії видрукував Шафарик вперше в Památky Hlaholského písemnictví, Прага, 1853 р. ст. 50-52. **105.** Фортунатов припускає, що ОЄ написав один писар, диякон Григорій, але з двох оригіналів; Н. Каринський відкидає це й настоює на двох писарях (і двох орнаментаторах). **110.** Рецензію на видання ОЄ Востокова дав А. Ѳ. Бычковъ в «ЖМНПр» 1844 р. ч. 41 ст. 1-16. **111.** Н. Каринський, порівнявши видання ОЄ Савинкова з оригіналом, пише: „Издание Савинкова в палеографическом отношении совершенно не удовлетворительно" (див. «Письмо Остром. Єв.» 1920 р. ст. 171). **112.** А. Лященко: Остромирово Евангеліе, див. «Энцикл. Словарь» Брокгауза 1897 р. півтом 43 ст. 365-366. **123.** Микола Левченко: Філологічні курйози. З приводу Н. Дурнова, «Записки іст.-філ. відділу» Укр. Академії Наук, 1926 р. т. VII-VIII ст. 427-9,— про українизм виразу Збірника 1073 р.: имъ же ѥ порѫчено строй тъ, л. 46в. **199.** Псавтирний уривок А. Бичкова зберігається тепер у його наслідників, див. «Письмо ОЄ» Н. Каринського ст. 187. **213.** В Abecenarium Bulgaricum напис hiér (= хѣр?) стоїть над формою букви *х*. **432.** Іван Панькевич: Про відношенє памятників староукраїнської мови до полудневославянських під лексикальним оглядом, «Записки НТШ» т. 126.

Пояснення скорочень журналів див. в т. II цеї праці ст. 202.

Замітки до кирилівської транскрипції знимків. Транскрипцію скрізь роблено зо знимків. Ст. 253-259 дано зо знимків І з видання С. Кульбакина 1900 р.; в дужках дано доповнення по списку XII в. Моск. Синод. Бібліотеки. Ст. 265-267 зо знимків І з видання Г. Ільїнського 1906 р.; в дужках текст, який в 1868 р. читав ще І. Срезневський, але тепер зовсім не читкий. Ст. 269-275 зо знимків І видання Г. Ільїнського 1915 р. Ст. 277-283 зо знимків І з видання Є. Карського 1904 р. З технічних умов на ст. 311-323 довелося замість надрядкового значка ^ складати ˆ.

ПІСЛЯМОВА.

Готуючи цей V-ий том своєї «Історії церковно-слов'янської мови», я дбав найбільше про те, щоби в короткій і приступній формі змалювати характер старо-слов'янських пам'яток X-XI віків, подаючи опис історичний, палеографічний та лінгвістичний кожної з них, додаючи до того по змозі повну бібліографію пам'ятки. Звичайно, за браком місця не міг я подавати повної та докладної історії вивчення тої чи іншої пам'ятки,—я найбільше дбав росповісти читачеві все, що було важніщим в тій чи іншій справі, щоби вже тим самим підготовити шлях до дальших самостійних студій над пам'ятками. І коли ця моя праця,—в якій зібрано все головніще з царини вивчення старо-слов'янських пам'яток X-XI віків, і з якої досить ясно видно, чого ще нам тут бракує,—коли моя праця хоч в малій мірі спричиниться до дальших самостійних студій над пам'ятками або взагалі заохотить до праці над ними, я буду вважати, що досяг поставленої мети.

На ст. 98-188 подав я трохи докладніщий опис старо-українських пам'яток XI-го віку, щоби тим покласти більший початок для вияснення історії української (старо-руської) мови XI-го віку[1].

[1] Автор готує працю: Українська мова по пам'ятках XI-го віку", але неможливість попрацювати над самими оригіналами не дає мені змоги закінчити працю.

Тільки той, хто сам видавав старо-слов'янські пам'ятки чи хрестоматії з них, зрозуміє й відчує ту силу, часом навіть надмірного труду, який вложено до цеї моєї праці. Друкування книжки (особливо Альбому та старо-слов'янських текстів) в технично слабій друкарні значно збільшило цей труд і не дало змоги багато сторінок (особливо з Альбому) випустити так, як бажалося... Зробив, що було в силі зробити на невеликі засоби матеріяльні й техничні, ніколи не шкодуючи власного труду.

Про матеріяльну допомогу на видрукування цеї праці звернувся я до деканату Православного Богословського Studium Варшавського Університету, який і виклопотався для цього допомоги в Міністерстві Визнань Релігійних та Публичної Освіти з невикористаних сум Православної Церкви. Але цеї допомоги не вистарчило б на видрукування праці, колиб на поміч не прийшла Митрополитальна Синодальна Друкарня, що друкувала книжку дешевше від нормальної ціни. Тому уважаю за приємний обов'язок скласти на цім місці свою публичну подяку як Міністерству ВР і ПО та Варшавському Університетові, так і Блаженному Митрополитові Православної Церкви в Польщі Діонисію за зазначену поміч.

Автор.

ПОКАЖЧИК.

До цього Покажчика внесено ймення власні, географічні та назви писаних пам'яток; останні подаються під їх власною назвою. Цифра визначає сторінку книжки; вища цифра сотень або десятків не повторюється (напр.: 236.7.42.5 читати 236.237.242.245). Скорочення: *аєп.*—архієпископ, *ап.* — апостол, *арх.*—архимандрит, *бібл.*—бібліотека, *єв.* — євангелія, *єп.*—єпископ, * іг.*—ігумен, *кн.*—князь, *мр.*—манастир, *мт.*—митрополит, *о.*—отець, *патр.*—патріярх, *пр.*—пророк, *св.*—святий і др.

Abecenarium Bulgaricum 14.212-3.70
Abicht R. 31.195
Адріятика 95
Академія Давньо-слов'янська 14
Академія Наук Київська 76. 424, Петроградська 32.6. 160.204, Загребська 40
Алексѣевъ П. А. 413.4
Алисовъ М. И. 116
Амфилохій арх. 21.138.49. 58 76.205.411.24
Анастасій св. 123
Андроникіевський мр. 114
Антіоха Пандекти 173-7. 372-3.424.6.7.9.30
Антонинъ (Капустинъ) арх. 76
Анфимъ арх. 20
Апостол Сліпченський 403
Аравія 35
Арасимовичъ Л. 87.90
Aretin 74
Архангельська євангелія 1092 р. 15.132-9.352.5. 405.9.25.7.9.78.9
Архангельский 159
Архангельщина 132
Ассемани Й. С. 33
Ассеманъ С. 33
Ассеманова євангелія 8.10. 4 25. 33-5. 62. 219. 240-3. 390.7.8.400.2.4. 6.8-23.6-9
Аѳанасій св 62.9.126.56 63
Афон 19.27.42.61.2.6.206.7. 10

Баварія 71
Balzer O. 90
Барсовъ Е. 115.23
Барятинская кн. 432
Бемъ А. 31
Бенешевичъ В. Н. 38.9
Београдський Музей 60
Беринда П. 411-3
Berneker E. 401.2.5.22
Берн 421
Berčić I. 398
Билярскій П. 149.50
Bialkowski L. 409
Бібліотека див. під власною назвою
Білий Стокъ 27
Білозерський мр. 115.23
Білоусово 186
Блатенське озеро 81.3
Бобровський М. 27.8
Бобровскій И. Л. 31
Бобровскій П. О. 31
Бобровъ В. 132
Богдановъ С. 422
Богемія 81
Богословія нравоучителная 1751 і 1756 р. 413
Богословіе І. Дамаскина 48
Бодуэнъ-де-Куртенэ 172
Бодянскій О. 74.115.6.23.63. 210.2
Böhme E. 406
Болгарія 13.9.21.7.9.39.44. 6.50.84.94.6.135.88
Болеслав 187.8
Болеслава монети 380
Болховитинов див. Евгеній
Большаковъ С. 132
Босція 62
Braune W. 74
Бревіярій 1791 р. 398
Breisacher M. 68.9
Брикъ І. 413
Brückner A. 31.399
Будиловичъ А. 63.7.83.95. 131.66-8.71.2.424
Бузукъ П. А. 64.6.7.116.34. 7.9.
Буличъ С. 412
Буслаевъ Ѳ. 130.72.82.398. 9.425
Буслаївський Стихирар 403
Бычковъ А. 28.31.111.33. 8.54.5.65.99, його Псавтир 199-201.399.429.83
Бѣлина М. 193
Бѣлаевъ И. С. 427.404

Wajs I. 14.35.430
Варковицький мр. 413
Варшава 28
Василій Великий 28
Василій кн. 141.86.7
Ватиканська Бібліотека 33
Veglia 14.68
van Vijk N. 28.32.8.75.8. 86.7.90
Weingart M. 421
Венгрія 30
Венеція 68.9
Веселовська З. М. 413
Викторовъ А. 66.203.12
Виленська Публ. бібл. 139, 141
Вильна 141
Віденські Листки 89
Відень 62.172
Віт св. 92
Владимировъ П. В. 144.65.79
Войтех св. 145
Волинь 140
Волковъ Н. 107.12.39.52.79. 203-5
Володимир Великий св. 187. 8.430
Володимир Мономах 186
Володимирові монети 379
Vondrák V. 26.30-2.6.8.44. 7.63, 70-5. 8.80. 2-5. 8 98. 212. 16.395. 402. 4-7 21-4. 30.2
Воскресенскій Г. 138
Воскресенський Новоєрусалимський мр. 115.73
Востоковъ А. Х. 27.30.4. 72.4.103.4. 110. 11. 15.22. 30.49.50.62. 71. 80.2.4.97. 203.416-20.3.4.30.2
Вуканова єв. 403
Вячеслав св. 79

Галаховъ А. Д. 397
Галицька єв. 405
Галичина 134
Hanka V. 27.97.111.50
Gauthiot 406
Heilpern A. 482
Geitler L. 36.7.9.40.1.52. 69.82.3.95
Георгіевскій А. П. 407
Георгіевскій Г. 134.7
Герман патр. 58
Герман село 58
Гердъ К. К. 111
Гильтебрандтъ П. А. 140.3. 422.30
Гильфердингъ А. 48
Glagolita Clozianus, див. Клоців Збірник
Глинскій М. кн. 141
Гліб кн. 185
Глубоковскій Н. 158
Головатий 184.5
Головацький Я. 398
Горазд св. 84
Городенщина 27
Городѣнъ писар 191
Горскій А. 113.23.72.202.3
Höfler K. 91.2.7
Грамота див. Кулина
Гречъ Н. И. 397
Грінченко Б. 413
Григор о. 210
Григорій Богослов 166.399. 403.27.9, Казания його 165-72.181. 370. 1.99.407. 9.24
Григорій Великий 79
Григорій диякон писар 104-6.215.6.483
Григоровичъ В. И. 19.42. 43.4.7.50.2.61.2.6.176.213
Гринкова Н. 161.2
Грунскій Н. К. 21.3.52.74. 8.9.82. 8-91. 6.7. 403.4.28. 30
Грушевський М. 188
Данія 30

Далмація 69
Дебърско 59
Дем'янчук В. 123.32
Денкоглу І. Н. 115
Димитрій св. 33
Diels P. 47
Діонисій мт. 485
Добрилова єв. 143.405
Добровський Й. 27.34.74. 122.414
Добрянский Ф. 144
Долобко М. 40.1.207
Домка писар 190.1
Дружининъ Я. 104
Дубровський 205
Дунай 83
Дуриово Н. Н. 17.32.41.86. 90.100.16.24.33.8.9.66.72. 3.7.9.99.203.483
Дювернуа А. 123.33.4.8
євангелія див. Архангельська, Ассеманова, Вуканова, Галицька, Добрилова, Зографська, Марїінська, Мирославова, Мстиславова, Никольська, Остромирова, Погодинська, Реймська, Саввина, Симонова, Типографська, Турівська
євгеній Болховитинів 159. 60. 79. 80. 23. 414, його псавтир 159-62.3.367.99. 400.26.9
євсевій Струмицький св. 33
євфимій черниць 202
Евхологіон див. Синайський
єгинет 40
Емауський мр. 145
єпифаній св. 69.408
єпифаній Кипрський 28
єпифаній Славинецький 202
Ериссо 210
Ермитаж 185
Ермолаевъ А. 125.86
єроним св. 68.144
єрусалим 33.76
єфрем Сирин 45-7, його Паренесис 45.7
Житецький П. 412
Життя див. Кондрата, Савви, Саввина, Теклі
Завид писар 133
Загреб 172, Академія Загребська 40
Закарпаття 171
Замойський 28, його бібл. в Варшаві 28
Зарудницький 113
Збірник див. Клоців, Святослава, Успінський
Звенигородський повіт 115
Зизаній Л. 411, його Лексис 1596 р. 411
Зографська єв. 8.9.14.9-25. 43.52.65.76.8.109. 209.10. 19.228-35. 96.400-9.23.6-9
Зографські Листки 206-7. 84-9.424
Зографський Кирил. підпис 980 р. 207-10.268
Зографський мр. 19.20.206-8
Іван Дамаскин 48
Іван дяк писар 113.4.25.215
Іван ексарх болг. 48.122
Іван Золотоустий 28.68.9
Іван писар 21
Іван Рильський 49
Івер І. 210
Іверський Глаголицький підпис 982 р. 210.93.128
Іверський мр. 210
ізводи 7
Ізяслав кн. 113
Іоан див. Іван
Іоница писар 115
Ісара річка 71
Иванов Й. 60.209.12
Ильинскій Г. А. 11.27.32. 41. 4-6.9.50. 2. 3.6. 85.90. 151.424.430.84.
Ильинскій 422
Jarosiewic R. 37
Jireček K. 59
И. І. 407
К. С. 23.24
Калайдовичъ К. 115.22 62. 76
Калина 82.3
Каминскій Ф. 153.5.425.30
Кантемиръ А. 422
Капустинъ Антонинъ 76
Karásek I. 60
Карейський мр. 209
Каринскій Н. М. 14.6.23.7. 36.44.90.99.105.6.12.3.24. 41.2.9.54-6.62.73.7.83.202. 3.5.395.402-5.22.7-9.83
Кароль IV 144.5
Кариатія 94.6
Карпов Г. 116.23
Карскій Е. О. 27.39.41.53. 5.9.133.5.8.41. 59.76.7.83. 6.7.96.7.203. 5.401.6.9.24. 7.8.30.84
Катерина II 104.51.85
Катерининський мр. 35.6.8
Катун Гірний 60
Кеппенъ П. 160.2.82
Керч 185
Керченська протока 185
Київ 76.104.106.7.13.35.76. 88
Київська Академія Наук 76. 424
Київські Глаголицькі Листки 10.3.4.21.37. 45.54.72. 5-91.6.216.9.310.23.400.2. 4-9.24.7-9
Київ. Дух. Акад. бібл.76.88
Київщина 154
Кипріян мт. 114
Кирило - Білозерський мр. 115.23
Кирило єрусалимський патр. 42.114.201.2, його Науки 201-3.390-1.429
Климент св. 33.74.5.170
Cloze-Клоц П. гр. 68.9
Клоців Збірник 10.4.25.39. 48. 54 63. 4. 68-71. 4.219. 300 5.98.400.1.2. 4.6-8.14. 23 6.7.9
Книга див. Саввина
Кодекс див. євангелія, Рукопис
Козловскій М. М. 111
Kolář I. 23.88 [482
Колесса Ол. 99.149.68.70.
Колосовъ М. 23
Комаровичъ В. Л. 191.5
Кондакар 388.403 26.8.9
Кондаковъ Н. П. 36.41.244-5.427
Кондрат св. 179.82.427, його Життя 31.179-83.220. 375-6.399.427.9
конкорданції 421-2
Копко П. М. 173.5-7
Kopitar B. 27.8.30.4.68.70. 4.162.414.23
Кораблевъ Б. 208
Корбініян св. 71
Кормча 1262 р. 400
Корниловъ И. П. 189
Костянтинъ-Кирило 5.7.10 2.28.84.145
Костянтин писар 202
Костянтин Болг. і його молитва 402
Коцел кн. 81.4
Кочетовъ І. С. 420
Кочубинскій А. 30.37.40.3
Краків 85
Криловъ 35.6
Крымскій А. 100.16.23.32. 4.70.5.9.407
Krk 14
Кулина бана грамота 1189 р. 220
Кульбакин С. М. 6.11.22. 30.2.41.3. 4.9.63 4.7.9.82.

3.5.9-91.127. 32.406. 8 22. 4.30
Куникъ 150
Куприянівські Листки 153-6.360-3.400.3.25.9
Куприяновъ И. К. 153.96.7
Kurz E. 408
Kurz I. 23.35.408
Кутеїнський мр. 412
кънигъı 410
Кънчевъ В. 58.9
Кърчевъ 185
Лавровскій П. А. 150 65
Лавровъ П. А. 16.27.44.55-7.74.89.97. 154. 5.63. 206. 7.10.2.406.24.8.30
Ламанскій В. И. 21.23.63. 7.96.7.106.72
Lang P. 37
Ланской Н. С. 112
Лев VII Философ 208
Левченко М. 483
Leger L. 145 9.51.430
Лексикон Беринди 1627 р. 411-3
Лексикон 1722 р. 412
Лексикон 1745 р. 413
Лепин 132
Леонидъ арх. 21.3.35.173.7. 207.9.10.1
Leskień A. 21.32 62.80 104.12.216 401
Ливан 33
Лимонар 177
Липськ 62
Листки див. Віденські, Зографські, Київські, Куприянівські, Македонські, Охридські, Порфиріївські, Пражські, Рильські, Ундольського, Фрейзингенські, Хиландарські
Łoś I. 150.396
Карольь Лотарингський 145
Лука ап. 427
Львовъ Н. А. 185
Любляна 28.180
Люблянська бібл. 28.32
Лапуновъ Б. М. 82.3.8.9.91. 182
Лященко А. 483
Макарій іг. 208-10
Макарій мт. 197
Македонія 13.4.21.38.4.7.9. 44.50 8.64.9.95.6
Македонський Листок глаг. 10.14.44-7.400.5.24. 7-9, кирил. 10.43-50 209. 264-7.427.30
Малушевъ 96.7
Малышевскій И. 89
Маріїнська єв. 7-9.14.8.25. 43.51.61-7.82.109.71.215. 219.94-9. 397.400. 1.2.4.6. 8.9.23.6-8.76.8.83
Маріїнський мр.61
Masing L. 123
Margulies A. 32
Meillet 32
Металловъ В. М. 78.198 9
Мефодій 5.7.10.2.29.82.4.5. 8.145.403
Микола нотар 210
Микула писар 198
Милетич Л. 59.63.74
Милюковъ П. 58
Миней 1095 р. 145.88-90.7. 381.403.25.8.9; 1096 р. 142.5.88-9.91-3.7. 200.82-4.403.25.7.9; 1097 р.142. 88-9.93-5.7.385. 6.403.25. 9; березиева 203-4, за червень 205, див. Путятина, Супрасльська
Мировицький В. В. 141
Мирославова єв. 403
Михаїл арх. 186
Михал писар 198
Михановичъ А. 19.61.2.6.397 400.83
Мичко писар 133
Міклошич Фр. 30.1.62.6.8.9. 70.4.82.95.110.54.398.413 5-20.482
Милетич Л. 59.67
Milčetić I. 71
Мінщина 139
Міссал 1741 р. 398
Мозирський повіт 139
Молитви врачувальні 37, Мол. Костянтина Болгарського 402
Молитвослов див. Синайський
Монастир див. під власною назвою
Монети 187-8
моравізми 79-80
Моравія 72.81-5.8.482
Морозовъ Т. С. 116
Москва 114.5 32.7.43
Московська патріарша і синодальна бібл. 44.114.5. 23. 56. 73. 7. 190. 201. 2. 425, типографська бібл. 24.151.89.91.3
Московський історичний музей 115.51.6.73.7.190.1.3 201
Мосх Іван 177
Мочульскій В. Н. 43.52
Мстиславова єв. 405
Музей див. Білградський, Московський, Рум'янцівський
Мусинъ-Пушкинъ А.И. 185. 6.425
Мюнхенська бібл. 71
Напис див. Самуїла, Темницький
Науки див. Кирила єрусалимського
Невоструевъ К. 113.23.72. 203
Некрасовъ Н. 131
Несторъ св. 33
Никольська XIV в. єв. 6
Никон патр. 115
Ніжинський скарб 187
Новгород 104.7.70.200. Н. Нижній 143
Новгородська Софійська бібл. 153.96.203
НовоєрусалимськийВоскресенський мр. 115.73
Нордквіст 204
Oblak V. 26.30.1.8.70.1 81. 2.9.95.6.7
Обнорскій С. П. 32.159.93.5
Огієнко Ів. 28.100.408.13. 29.30
Одеський унів. 42
Октоїх 205
Олександер I 104
Олександер II 19.20
Оленин А. Н. 130.85.6.425
Описифор чернець 207
Оифим писар 114
Ossoliński Jós. 28
Острізька Біблія 409
Острізький К. І. 140.1
Остромир 104.7
Остромирова єв. 1056 р. 8-10.5 8.63.7. 103-12. 34. 8-48.6.7.53-5.332-42.99.400. 9.17.20.4.6-9.77.9.81.3
Охрида 50.61, Охридські глаг. Листки 9.14.45.50-3.268-74.404.5.24.28
П. Ир. 74
Павло ап. 91
Пандекти Антіоха 173-7 372-3.424.6.7.9.30
Паннонія 87.72.83.5.482
Панькевич І. 483
Паплонський 28.150
Парі Л. 150
Паризька бібл. 212
Pastrnek Fr. 14.31.41.81. 4.9.97.151
Páta 406
Патерик див. Синайський

Пенинскій И. С. 180.397
Перетцъ В. Н. 31
Петро I 104.45
Петровская Ю. В. 41
Петровъ А. 415
Петроградъ 28.104.31.71, Петроград. Державна Публ. бібл. 20.8. 36. 104. 26.48. 53.60.5.6.80.3.96.205.428, П. Академія Наук 32.6. 160.204, П. Дух. Академія 196
Писарі XI в. див. Городѣнъ, Григорій, Домка, Завид, Іоан, Іоница, Костянтин, Микула, Михал, Мичко, Онфим, Путята, Сава, Яків, Ѳеодор
Підкариатта 149.482
Підпис див. Зографьский, Іверський
Pintar L. 32
Піон св. 28
Погодинъ М. П. 100.34.60. 80.2-4.425, його Древлехранилище 180.3, його Евангелія 205, його Псавтир 403
Погорѣловъ В. 41.6.7.156. 8.9.412.25.30
Полевой П. Н. 427
Польща 85.188.410
Поповъ Н. А. 31
Порфирій Успенскій арх. 35.6.40.210.1, його Листки 403.28, Псавтир Порф. 862 р. 220
Почаїв 413
Прага 145
Пражські глаг. Листки 10. 4.45.81. 3. 5. 90-8. 324-31. 404-6.24.6.7.9.30
Przegonia Kryński M. Z. 406
Прейсъ П. 166.213
Преспа 58
Прокіп св. 144.5
Псавтир див. Бычкова, Евгеній, Погоднинський, Порфирія, Синайський, Слуцький, Толстовський, Чудівський
Псков 24.143, Псковскій св. Духів. мр. 198
Пустошкинъ 184
Путята писар 196.7
Путятина Минея 195-7.387. 427.9

Ратшинъ Ал. 115.123
Raul 36
Rački Fr. 34
Регель В. 208
редакції 7.12.15
Реймс 144.5, Р. бібл. 144, Р. св. 144-51.358-9.405. 28.79.81-2
Reynaldis L. 68
рецензії 7.12.15
Rešetar K. 213
Рило гора 44
Рильский Листок 44-7.260-3, Р. мр. 44
Рим 33
Rozwadowski I. 421
Розенфельдъ А. 123
Розов В. 99.100
Росальский М. І. 141
Росія 154
Рукопис див. Супрасльский
Румянцовскій Московський і Публ. Музеї 53.62.122. 32.7.203.430
Румянцовъ Н. гр. 115.22

Сава поп писар 24.6
Савва архєп. 181.95.9.425.6
Саввантовъ П. И. 111
Савви св. Житія 100
Саввина Книга 8-10.7.24-7. 9.82.143.59.213.236-9.395. 400-2.4.5.8.9.23.6.8.9.76.7.
Савина св. Житія 31 [9.82
Савинковъ И. 108.11.430.83
Сазавський мр. 81.5.95
Самуїл царь 58.9
Самуїла царя напис 993 р. 5.15.58-60.208. 290.1.402. 9.27-9
Сахаровъ И. П. 425
Свенціцкій І. 116
Святополк кн. 188
Святослав кн. 113.6.25
Святослава Збірник 1073 р. 10.5.8.24.112-24.6.56.8.70. 343-49.399-400.3.7.9.25-8; Збірник 1076 р. 15.8.124. 32.70.81.349-51. 99.403.7. 25.6.8; Збірник 1348 р. 403
Севастійські мученики 60
Севастьяновъ П. 19.20.210.2
Северьяновъ С. 32.39.41. 180.423.30
Сербія 60.2.84
Середкин мр. 24.143
Sievers E. 75.8.90
Сигизмунд архикн. 68
Сигизмунд кор. 141
Sylvestre de Sacy 150
Симеон цар 29.42.105.113. 403, Похвала йому 403
Симеон черноцъ 207
Симонова св. 400
Симони П. 131
Симфонія 421-2
Синай 35.8.9.41.76
Синайський мр. 427, Син. патерик 177-9.374.425.9, Син. псавтир 10.4.25.36. 8.40.51.2. 63.82. 145. 248-51.401.2.4.6 8.23.6-9. Син. Требник 10.4.25.35-8.51. 52.63.72.3.145.245-7.400-2.4.6.8.23.6.9
Синаксар 20.1.3
Синонима Славенороссkая 412
Сліпченскій Апостол 403
Слова див. Науки
Словаччина 95
Словники ц.-слов. мови 410-
Słoński St. 407.21.2 [25
Слуцький Псавтир 9.56.7. 388.92.400.5.23.83
Смирнов А. 131
Соболевскій А. И. 14.23.6. 7.30.4-8.41.63.7.71.9.85.8-90.98-100.4-7. 112. 6.23.5. 131.4.8.42-4. 9.50.65.75.8. 97.203.399.427
Собраніе припадковъ 1722 р. 412
Соколовъ Д. 414
Соколовъ Н. И. 139
Соколовъ П. 414.5
Солунь 12.34
Спицынъ А. 185.6
Срезневскій В. И. 45.8.56. 7.158.62.5.200.1.422.6.31
Срезневскій И. И. 14.6.22. 4.6.30.4-7.43.5.7.8.50.2.3. 5-7.66.70.4.6.80. 8.94.6-8. 111.23.30.9.40. 2.3.51.2.4-5.8.62.5.71.2. 6.7.9.82-4.6. 8.95.7. 99-201. 3-5. 10-13. 399.415-21.24.6.82-4
Ст. Л. 422
старо-слов. мова 10-12
Старчевскій А. 420
Стасовъ В. 143.62.76.426
стихирар 427.8, Ст. Бѣлаївський 403, Ст. Фінляндський 204-5
Стояновичъ Л. 61.430
Стрільбицький 28
Строевъ П. 150
Струковъ Д. М. 56.483
Суворинъ А. С. 420
Супрасль 27.412
Супрасльский Рукопис чи С. Минея 9.15.27-32.46. 9.63.9. 78. 82. 158. 80.1.2. 220-7.399-403.5.6.8.9.23.6 8.9.482, С. манастир 27

Сухо 82
Сырку П. 111
Тамань 184.6
Теклі св. Життя 183-4.377-8.427.9
Темницький Напис 60-61. 292
Тимковскій Р. 412
Тимофей св. 33
Тимченко Е. 138
Тинецький мр. 85
Тинка 85
Типографська св. 151-2
Тироль 69
Тмуторокапський камінь 1068 р. 130.84-6.377.425.6.30
Тмуторокань 185
Толстовський псавтир 162-5.368-9.426
Толстой И. гр. 188.431
Толстой Ф. 163
Требник див. Синайський
Трембицький 28
Тридент 69
Тромонинъ 426
Тургеневъ А. И. 145
Турів 139-41.3
Турівська св. 139.41.356-7. 400.3.5.27.9
Турція 19
Тучемський С. 430
Україна 116.71.418
Ułaszyn H. 215.409.22
Ундольскій В. М. 53, Листки його 10.53-6.276-88. 400.2.4-6.9.24.8.9
Уривки див. Листки
Успенскій Ѳ. 58.9.430
Успінський Збірник XII в. 400.3
Устав церковний з Кондакарем 197-9
Фанагорія 184
Фелицита св. 75
Феодора Струмяцька св. 33, Солунська 33
Феодорит Киррський 156-8
Филаретъ мт. 111
Филимоновъ Г. Д. 111.50
Фінляндський Стихирар 204-5
Флоринскій Т. 59.89
Фома іг. 207
Фортунатовъ Ф. Ѳ. 26.41.6. 7.9.55.63.7.82.105.6.12.54.
Фотій патр. 28
Фрагменти див. Листки
Франкопан І. 68
Францевъ Вл. 151
Франція 144
Фрейзингенськi Уривки 5. 71-5.7.8.83.90.212 3.306-9. 404.23.30
Charlier V. 151
Хиландарські Листки 9.42-4. 6.50.140.59.252-9.400.2.4-7.9.23.8.9, Х. мр. 42
Ходкевич Ол. 27
Chodynicki K. 409
Хорватія 62.70.84
Хорівська св. 967 р. 220
Хоробрий черпець 71.408
хрестоматії ц.-сл. нови 393-410
Царгород 19.145.207
Cerf 150
Zivier E. 31
Цоневъ Б. 11.21.3.7.32.5.8. 41.4.7.9.50.53.6 9.60.7.71. 75.98.123.210.3.429
Чебанъ 412
Чернигів 186.7, Ч. гривна 186-7.378
Чернышевскій Н. 171
Чехія 81.3.5.94-7
чехизми 93-4
Črnčić I. 35
Чудівський псавтир 156-9. 364-6.425.6.9, Ч. мр. 156
Šafařík P. 22.33-5.52.66. 70.91.3 5-7. 166. 70. 1.82. 211-3.396.7.415.83
Шахматовъ А. 41.91.102.4. 112.6.23. 32. 4. 5. 79.81.2. 216.407
Шевыревъ С. П. 113.23
Шимановскій В. 125.31.2
Ширскій И. 413
Шишковъ А. С. 414
Шишмановичи 58
Шляковъ Н. 112
Шляпкинъ И. 186
Schmidt 31.182
Шницеръ Я. Б. 427
Шурф гр. 69
Щепкин В. Н. 8.17.25.6.7. 90.34.5.53.4.5. 80.2.3. 8.9. 98.107.112.395.423.9.30
Щербатовъ М. М. 126
Юда 69
Юрій Зограф св. 208
Юр'ївський Новгород. мр. 159
Jagić V.—Ягичъ И. В. 7. 13.4.21.2.3.6. 35-8.41.3.7. 50-3.5-7. 9.61-7. 9.71. 5.7. 80.1.3.5.8-90. 4.5.8. 9.102. 3.18.25. 31.41. 9-52.4. 5.8. 61.2.70.8. 82.91. 5.209.10. 3-6.8.396.9.400. 4.22.3.27. 30-2
Яків писар 190
Ярославъ кн. 188, його монети 380
Яцимирскій 412
Ѳеодоръ писар 201

Зміст книжки.

Вступ:

Сторінки

Найдавніщі пам'ятки старо-слов'янської мови 5—18

Частина перша:

Огляд пам'яток X-XI-го віків.

А. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ПІВДЕННО - СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ:

I. Старо-слов'янська мова болгарської рецензії:

	Сторінки	*№№ знимків*
1. Зографська євангелія	19-24,	12-15
2. Савина євангелія чи Савина Книга	24-27,	16-19
3. Супрасльський Рукопис	27-32,	5-11
4. Ассеманієва євангелія	33-35,	20-21
5. Синайський Требник	35-38,	22-23
6. Синайський Псавтир	38-41,	24 27
7. Хиландарські Листки	42-44,	28-31
8. Рильський Листок	44-47,	32-33
9. Македонський Кирилівський Лист	48-50,	34-35
10. Охридські Глаголицькі Листки	50-53,	37-41
11. Листки Ундольського	53-56,	42-45
12. Слуцькі Листки	56 57,	151 і 155
13. Напис царя Самуїла 993 р.	58-60,	49-50
14. Темницький Напис	60-61,	51
15. Зографські Листки	206-207,	46-48
16. Зографський Кирилівський підпис 980 р.	207-210,	36
17. Іверський глаголицький підпис 982 р.	210-212,	52

II. Старо-слов'янська мова сербської рецензії:

1. Маріїнська євангелія 61-67, 53-55
2. Листки Клоца. 68-71, 56-58

III. Старо-слов'янська мова словінської рецензії:

Фрейзингенські Уривки 71-75, 59-60
Abecenarium Bulgaricum 212-213, 38

B. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ЗАХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ:

I. Старо-слов'янська мова переходова від південно- до західно-слов'янської:

Київські Глаголицькі Листки 75-91, 61-74

II. Старо-слов'янська мова чеської рецензії:

Пражські Глаголицькі Листки 91-98, 75-78

C. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА СХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ:

Історія вивчення східно-слов'янських ознак. . 98-100.
1. Спільні південні (українські) й північні ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI-го віку . . . . . 100-101.
2. Південні (українські) ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI віку. . . . . 101-103.
3. Північні ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI віку. . . . . 103.

I. Старо-слов'янська мова української редакції:

1. Остромирова євангелія 103-112, 79-98
2. Збірник Святослава 1073 р. 112-124, 99-105
3. Збірник 1076 року 124-132, 106-109
4. Архангельська євангелія 1092 р. 132-139, 110-115
5. Турівські Листки 139-144, 116-117
6. Реймська євангелія 144-151, 118-119
7. Євангелія Типографська. 151-152
8. Куприянівські євангельські Листи 153-156, 120-123
9. Чудівський Псавтир 156-159, 124-126
10. Євгенів Псавтир 159-162, 127
11. Толстовський Псавтир 162-165, 128-129
12. Казання Григорія Богослова 165-172, 130-131
13. Пандекти Антіоха. 173-177, 132-138

14. Синайський Патерик 177-179, 134
15. Уривок з життя св. Кондрата. 179-183, 135-136
16. Уривок з життя св. Текли 183-184, 137-139
17. Напис на Тмутороканському каміні 1068 р. . 184-186, 138
18. Чернигівська гривна 186-187, 140
19 Монети XI віку. 187-188, 141-142

II. Старо-слов'янська мова північно - руської редакції:

1. Служебні Миней 1095-1097 років:
Минея 1095 року 189-190, 143
Минея 1096 року 191-193, 144-146
Минея 1097 року 193-195, 147-148
2. Путятина Минея 195-197, 149

III. Пам'ятки східно - слов'янські ближче не встановленої батьківщини:

1. Церковний Устав з Кондакарем 197-199, 150
2. Псавтирний Уривок А. Бичкова 199-201, 152
3. Науки Кирила єрусалимського 201-203, 153-154
4. Уривки з березневої служебної Мінеї. . . 203-204
5. Фінляндський Стихирар 204-205

Частина друга:

Альбом знимків з пам'яток X-XI віків.

Транскрипція глаголицьких пам'яток. 214-216
Знимки з пам'яток X-XI віків з транскрипцією (повне перераховання їх див. в частині першій). 217-392

Частина третя:

Додатки:

1. Хрестоматії старо-слов'янської мови. Методологічно-бібліографічний огляд 393-410
2. Словники церковно-слов'янської мови. Нарис церковно-слов'янської лексикографії 410-425
3. Збірники знимків з старо-слов'янських пам'яток X-XI віків. Бібліографічний огляд. 425-431
4. Старо-слов'янський словник. 431-476
5. Рівнобіжні тексти з старо-слов'янських євангелій X-XI в.в. 476-482
Бібліографічні доповнення. 482-484
Післямова 484-485
Покажчик 485-491

ІСТОРІЯ
ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

ІВАНА ОГІЄНКА,

професора Православного Богословського Виділу Варшавського Університету,

складається з таких праць:

Том I: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина I. Варшава, 1927 р. 324 ст. Ціна 10 зл.

Том II: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина II. Варшава, 1928 р. 400 ст. Ціна 12 зл.

Том III: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Частина III. Джерела. Corpus Cyrillo-Methodianum.

Том IV: Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян. Варшава, 1927 р. 274 ст. in f°, видання тимчасове літографоване, ціна 10 зл. До нього друкований додаток: Powstanie alfabetu oraz języka literackiego u Słowian. Album zdjęć, 53 таблиці. Варшава, 1927 р., ціна 10 зл.

Том V: Пам'ятки старо-слов'янської мови X-XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд пам'яток з повною бібліографією їх. Альбом 155 знимків з пам'яток X-XI віків і 55 стор. їх кирилівського відчитання. Старо-слов'янський словник. Варшава, 1929 р. 493 ст. Ціна 15 зл.

Том VI: Фонетика церковно-слов'янської мови. Варшава, 1927 р. 455 ст. in f°, видання тимчасове літографоване, ціна 15 зл.

Том VII: Морфологія церковно-слов'янської мови.

Том VIII: Складня церковно-слов'янської мови.

Том IX: Історія церковно-слов'янської вимови й наголосу.

Том X: Слов'янська палеографія. Видання (студентів) тимчасове літографоване: Paleografja cyrylicka, Варшава, 1928 р. 95 ст. in f°. Ціна 6 зл. До нього друкований додаток: Wzory pism cyrylickich X-XVIII w.w. Варшава, 1927 р. 144 ст., 56 знимків з кирилівською транскрипцією. Ціна 10 зл.

Том XI: Історія перекладів (і їх виправлень) св. Письма та Богослужбових книг на церковно-слов'янську мову.

Том XII: Історія перекладів св. Письма та Богослужбових книг на живі слов'янські мови.

Головний склад видань: Warszawa, Nowy Świat № 69, księgarnia „Ossolineum", телефон 198-81. Можна набувати також в „Книгарня Наукового Товариства" Lwów, Rynek 10 або „Українська Книгарня й Антикварня", Lwów, ul. Rutowskiego 22.